N 3674

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО - ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ.

За редакцією Василя Дем'янчука.

За головним редагуванням Голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО.

Кн. II - III
(1920 - 1922).

КИЇВ
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.
1923

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО - ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ.

За редакцією Василя Дем'янчука.
За головним редагуванням Голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО.

Кн. II - III
(1920 - 1922).

КИЇВ
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.
1923

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії, акад. **А. Кримський.**

Друковано 2000 примірників. Зам. 34.
Д. У. Д. Київ.

ЗМІСТ.

А. Частина наукова.

Проф. Теоктист Сушицький, До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті Ворота та про Батия 3-28
Вадим Модзалевський, Перший військовий підскарбій (1663-1669) Роман Ракушка 29-59
Олександер Дорошкевич, Критичні замітки про „Преніе Панагіота съ Азимитомъ“ 60-76
Акад. Володимир Перетц, Нові дані для історії школярських брацтв на Вкраїні 77-88
Акад. Сергій Єфремов, Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства 89-110
Акад. Андрій Лобода, До літературної історії Кулішевих „Записокъ о южной Руси“ 111-115
Всеволод Ганцов, Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку 116-144
Акад. Агатангел Кримський, Хафиз (бл. 1300-1389) 145-193

Матеріяли і замітки:

Акад. Володимир Перетц, Грамота, ц. Олексія Михайловича київським міщанам 194-196
Павло Филипович, А. Майков про Шевченка 196-198
М. Стороженко, До біографії П. Куліша (1. П. Куліш у київо-печерській школі. 2. Листи Куліша до М. В. Стороженка) . . 198-215
Марія Грінченкова, Спростування помилки проф. Є. Тимченка . . 215-216
Проф. Євген Тимченко, Відповідь М. Грінченковій на її замітку „Спростування.....“ 247
Марія Грінченкова, До відповіди проф. Тимченка 247

Критика й бібліографія:

Олена Курило — Проф. С. М. Кульбакинъ, Украинскій языкъ . . 217-220
Михайло Новицький — Василь Щурат, Шевченко і поляки . . . 220-230
Віктор Петров, Нова генетична теорія походження заговорів (Н. Познанскій, Заговоры) 230-236
Петро Рулін — Ол. Кисіль, Шляхи розвитку українського театру . . 236-239
Проф. П. Клименко — Вячеслав Липинський, Україна на переломі . . 239-246

Б. Частина офіціяльна.

Протоколи засідань Відділу за 1919 р. № 1—9 1-136

Додатки до протоколів:

В. Модзалевський, Докладна записка про видання міських актових книг Лівобережжя 3-6
Акад. М. Сумцова життепис, спис праць і їхня наукова оцінка . . 6-41
Акад. Сергія Єфремова життепис, спис праць і їхня наукова оцінка . 42-92

Андрія Ніковського життєпис і спис праць 94-108
Марії Грінченкової життєпис і спис праць 109-115
Проф. Євген Тимченко, Докладна записка про Постійну Комісію для складання історичного словника укр. мови 115-116
Акад. Дмитро Багалій, Докладна записка про бібліотеку проф. Антоновича 120-121
Всеволода Ганцова життєпис і спис праць 126-127
Григорія Голоскевича життєпис і спис праць 127
Катерини Мельник-Антоновичевої життєпис і спис праць 130-132
Проф. Олександра Грушевського життєпис і спис праць 134-136

До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батия.

II.

Легенда про Батія-багатиря.

Для остаточного з'ясування нашої легенди, як бачимо, не досить історико-топографічних підстав: необхідно продовжити аналіз легенди про Батія в зв'язку з иншими літературно-етнографічними матеріялами. Для цеї мети ми беремо відому вже вченим[1] більш як 50 літ легенду про Михайлика та Золоті ворота, що звернула на себе увагу багатьох з них, але студіювання якої ще не закінчено остаточно.

Наближення цеї останньої до нашої легенди про Батія, яка невідома досі в такому повному та закінченому, а головним чином, самостійному вигляді, можливо, допоможе нам з'ясувати те, що залишилося не з'ясованим ще в поданому вище аналізові легенди про Батія. Крім того, можливо також, що це проллє де-який світ на історію витворення й самої легенди про Михайлика.

З чим тільки її не зближували досі вчені, не маючи відповідних, найближчих до неї паралелів? Поміж усіма паралелями до неї наша легенда займе одно з перших, коли не саме важніше місце, бо вона, завдяки деяким епізодам, иноді дослівно переплітається з оповіданням про Михайлика, а саме настільки, що це останнє майже текстуально повторює де-що з цих епізодів нашої легенди.

Для найбільшої зручности в порівнянню обох творів, з огляду на велику силу ріжноманітних варіянтів оповідання про Михайлика, роскладемо легенду про Батія на складові частини.

Уся легенда наша дає три головних малюнки: 1) про роботи селян-кріпаків в манастирях взагалі, та з'осібна в Лаврі, яка посилає робітників будувати церкви—Софію та Десятинну, а також на поле в жнива і дуже гнітить цими роботами; 2) про Батія, кріпацького робітника в Лаврі, і 3) про Батія бусурмана та про його похід на Київ. Перший малюнок—це цілком пізніше напластування, яке не має

---

[1]) Див. детальний огляд літератури цього питання в Л. П. Добровольського: „Михайлик і Золоті ворота. (Історично-літературна справка). Київ. 1913 р.

ніяких паралелів ні в одному з варіянтів легенди про Михайлика. Тому ми залишимо його, обмеживши тільки потрібним для нас висновком про те, що в порівнянню з легендою про Батія (яка, власне, дійшла до нас в поданому тут варіянті [1]), де, очевидячки, ми маємо пізніше напластування під впливом кріпацької доби),—легенда про Михайлика далеко старіша.

Другий малюнок про Батія кріпака в Лаврі може бути розкладений на слідуючі частинні мотиви:

1) Одпочинок старого Батія після роботи до полудня в полі;

2) орел, що над ним ширяє в південь;

3) того орла примічають прикащик та инші;

4) сповіщають ігумена Лаври про орла над Батієм;

5) ігумен скликає раду лаврської братії;

6) старець, що належав до братії, оповідає, що він вичитав в книжках, ніби Батій—багатирь-лицарь; його треба визволити, щоб він не зруйнував манастиря;

7) Батія визволяють і проганяють з Лаври, але разом з тим—

8) беруть „квиток"—ознаку його руки, яку було змочено в золотому чорнилі та приложено до паперу.

В третьому малюнку про Батія-бусурмана, який розруйновує Київ, ми зазначаємо слідуючі епізоди-мотиви:

1) Батій одружився з дочкою турецького царя та й сам зробився царем над половиною царства:

2) похід Батія на Київ;

3) розруйнування церков—Софії та Десятинної;

4) невдача з Лаврою, яку вирятовано, завдяки „квитку" Батія, бо він од свого не міг відрікатись;

5) Батій лопнув на середині Дніпра;

6) лавра вилюдніла остільки, що „під престолом вовчиця дітей виводила".

Для більшої ясности в порівнянню легенд про Батія та Михайлика треба додати до цього слідуюче. Легенда про Михайлика відома в 10 варіянтах, які ми поділимо на дві групи: одна, де є ймення Батія, в чотирьох варіянтах: один—в переказі И. Трусевича [2]), другий з одмінами, але подібний до першого, в переказі И. Новицького, третій—в запису В. Г. Ляскоронського [3]) і четвертий—в запису Л П. Добровольського [4]); друга група, без імення Батія, в

---

[1]) Далі ми побачимо більш певне вирішення цього питання.

[2]) „Кіевлянинъ", 1866. № 5. Народныя преданія про Кіевъ и его окрестности: пор. 1871 р., № 71.

[3]) Прошлое м. Триполья и окрестныя о немъ преданія. К.. 1900, стор. 21—22.

[4]) Михайлик і Золоті ворота. К. 1913. стор. 34—35.

шости варіянтах: два Куліша [1]), третій—Грабовського [2]), четвертий—Ревякіна [3]), п'ятий—М. Драгоманова [4]) та шостий—М. І. Костомарова [5]).

Перша група варіянтів легенди про Михайлика стоїть близче до легенди про Батія. До цієї легенди найблизчим є варіянт И. Трусевича. Запис його неточний, що звичайно бувало тоді, коли записували „своїми словами". Тому текстуальне порівняння цього варіянту зробити не можливо. Хоч в переказі самого Трусевича цей варіянт одзначається белетристичним та напів-літературним викладом, але, одначе, в ньому де-які частини надзвичайно подібні до нашої легенди про Батія.

„Батій былъ родомъ изъ Малой Россіи", —оповідає Трусевич про те, що він чув од діда Кирила в Київі. „Батій почти мальчикомъ поступилъ въ Лавру послушникомъ. Когда онъ явился въ Лавру, его спросили фамилію, и откуда онъ родомъ; но Батій былъ круглый сирота, не помнилъ названія и потому отвѣчалъ, что онъ Батьків синъ. Вотъ всѣ и начали его дразнить: батьків, батів. Батій. Когда онъ былъ еще послушникомъ, ченцы (монахи) часто видѣли, какъ во время ночи, или днемъ, когда засыпалъ Батій, гдѣ-то изъ облаковъ опускался орелъ и, какъ-бы защищая его, распускалъ надъ нимъ крылья и грозилъ всѣмъ приступавшимъ когтями и клювомъ. Предчувствуя также измѣну Батыя, ченцы просили его, чтобы онъ, когда сдѣлается великимъ „лыцарем" и будетъ воевать на Кіевъ (?), не разрушилъ бы Лавры. Батый обѣщалъ. Но монахи сомнѣвались и потому просили его написать расписку, въ которой бы онъ поклялся въ нерушимости Лавры. Но Батый не умѣлъ писать. Ченцы налили чернила на блюдечко, и Батый, умокнувши въ нихъ руку, приложилъ её потомъ къ бумагѣ; на бумагѣ остался черный оттискъ руки со всѣми пятью пальцами. (Бумага эта и по сю пору „ховається" в Лаврѣ).

Вскорѣ Батый оставилъ Кіевъ; черезъ нѣсколько лѣтъ онъ сдѣлался начальникомъ татаръ и явился подъ Кіевомъ, предводительствуя огромною ордою. Войска его расположились въ Вышгородѣ. Много разъ силился онъ овладѣть Кіевомъ, но усилія его были тщетны. Въ Кіевѣ жилъ тогда знаменитый лыцарь Михалко (построившій Михайловскій „Соборъ"), гроза татаръ и храбрый защитникъ Кіева. Батый

---

[1]) Записки о южной Руси. СПБ. 1856, т. I, стор. 3—5: перевидані В. Антоновичем і М. Драгомановим в „Истор. пѣсняхъ малорус. народа". К. 1874 г. стор. 50.

[2]) Обозрѣніе могилъ, валовъ и городищъ Кіевской губ. К. 1852 г.

[3]) „Основа" 1862 р.. № 12, „Сближенія и параллели", стор. 22—24

[4]) Малорусскія народныя преданія и разсказы. К., 1876 стор. 249—251.

[5]) Н. И. Костомаровъ. Черты народной южно-русской исторіи. Пор. В. Г. Лясковронського: „Прошлое м. Триполья и окрестныя о немъ преданія". К. 1900. стор. 21.

знал, что пока живъ Михалко, Кіева не возьметъ никакая сила. Разъ Михалко, объѣзжая стражу, стоявшую на валахъ, увидѣлъ Батыя, сидѣвшаго со своею татарвою на Вышгородской горѣ; они обѣдали. Михалко, написавъ письмо, въ которомъ совѣтовалъ Батыю оставить Кіевъ, привязалъ его къ стрѣлѣ и пустилъ стрѣлу въ Батыя. Серебряная ложка покатилась изъ рукъ татарскаго атамана — стрѣла пронзила ему руку. Батый, взбѣшенный отъ боли, когда прочиталъ письмо Михалка, наполненное бранью и насмѣшками, выслалъ къ Кіевлянамъ пословъ, которые, прибывъ въ городъ, требовали выдачи Михалка, угрожая, если не выдадутъ, разорить до тла городъ и истребить всѣхъ жителей, не исключая даже грудныхъ младенцевъ. Михалко клялся разбить Батыя и освободить городъ; но испуганные Кіевляне не рѣшались, собирались по улицамъ, совѣтовались и плакали. Михалко—любимецъ цѣлаго народа; народъ крѣпко вѣрилъ ему и жалѣлъ его, но еще болѣе боялся татаръ. Наконецъ, страхъ взялъ верхъ, и кіевляне рѣшили выдать Михалка Батыю. Узнавъ объ этомъ, Михалко попросилъ, чтобы ему позволили проститься съ Кіевомъ. Онъ надѣлъ свою сбрую и, сѣвъ на любимаго коня, выѣхалъ на плацъ, около Золотыхъ воротъ. Тамъ собравшемуся народу онъ въ немногихъ словахъ представилъ все плачевное будущее Кіева и заключилъ словами: „Кіяне, кіяне! Погана ваша рада!“ Сказавъ это, онъ вонзилъ копье свое въ Золотыя ворота, схватилъ ихъ на плечи и улелѣлъ изъ города. Золотыхъ воротъ не стало.

Батый, узнавъ объ отъѣздѣ Михалка, вошелъ въ Кіевъ, огнемъ и мечемъ истребилъ народъ и городъ и не оставилъ живымъ даже ни одного младенца. Кіевъ представлялъ тогда такую страшную пустыню, что въ ограбленномъ Софійскомъ соборѣ львица родила подъ престоломъ маленькихъ дѣтенышей. Одна Лавра уцѣлѣла. Какъ только монахи услышали о вступленіи Батыя, они вывѣсили на стѣнѣ его расписку, на которой былъ чернильный оттискъ его руки. Батый вспомнилъ про обѣщаніе, которое далъ—будучи послушникомъ, и подъ страхомъ смерти запретилъ татарамъ даже приближаться къ Лаврѣ.

О Михалкѣ не было ни слуху, ни духу. Думали, что онъ уѣхалъ куда-то на низъ“.

Порівнюючи цей переклад Трусевича з нашою легендою про Батія, ми одразу бачимо відсутність в першій всього того, що в другій легенді уявляється пізнішим напластуванням з доби кріпацтва. В Т[1]) нема не тільки всього першого малюнку Б[2]) про те, що Лавра та манастирі володіли селянами-кріпаками, але й усього того, що в другому малюнку Б має відношення до кріпацтва. Батиєві-кріпакові в

[1]) Так скорочено будемо називати варіянт Трусевича.

[2]) Так означаєм досліджуємий варіянт про Ватія, який записано Біленьким.

Лаврі, по варіанту Б. відповідає в Т Батий—просто послушник лаврський. Не „поштенний чоловік" (Б) опинився в Лаврі, а хлопчик, що був з походження „малорос". Згідно з духом народньої етимології, ймення Батия одержує в Т значіння, яким відріжняється од Б. (Батій чи Батьків—Батів, син батька—загальне родове, замісць власного).

Додати ще треба, що зазначена етимологія занадто незвичайна, але показує, що народ, який утворив легенду, забув історичне значіння ймення Батий—Батій. Очевидно, варіянт цей—пізній.

Слідуючі два мотиви—про орла, який шугав над Батиєм, та про квитка, де був відбиток на папері руки Батия, яку було вмочено в чорнила, вважаються за тотожні, однакові, як в Б., так і в Т. Через таку тотожність двох головних мотивів в цій частині легенди виявляється дуже близька схожість Б. і Т. в цьому малюнку, в його цілому.

В дальшій частині Батій—зрадник в обох легендах, бусурман—в Б. та отаман турок—в Т. Коли ми залишимо мотив про шлюб Батія з турецькою царівною та про заволодіння половиною турецького царства, то побачимо, що Т. згідно з Б. оповідає про похід Батия до Київа (Т додає, що Батій „стал под Вышгородом"). Але далі виявляється ріжниця: Б оповідає про розруйнування Софії та Десятинної і разом з цим про те, що Лавра зосталась непорушеною, а Т вставляє величезний додаток про Михалка. Облога Київа Батієм була невдатною, бо обороняв місто Михалко-лицарь, що пустив стрілу в татар. Через те Михалка, згідно вимозі Батія, було приговорено видати останньому. Тоді Михалко виїхав зовсім з Київа. І тільки після цього Батій пограбував Київ, з'осібна ж Софійський собор. Лише завдяки квитку Батія—відбитка його руки—Лавру було помилувано.

Найбільш відмінним є додаток про Михалка. По-перше, його зазначено, як будівничого Михайлівського „собора", а далі, як хороброго оборонця Київа, страшного для татар. Поки жиє Михалко, Київом не заволодіє ніхто. Такі яскраві риси варіянту Трусевича невідомі для більшости дослідників легенди про Михалка й Золоті ворота; вони ж відсутні у всіх останніх надрукованих та відомих вченому світові варіянтах легенди. Отже ці риси й приводять до такої гадки: чи не відбився в образі Михайлика-оборонця Київа, просто св. архангел Михаїл—покровитель м. Київа: гербом м. Київа і є як раз образ св. Михаїла. Не має значіння те, коли офіціяльно встановлено для Київа цього герба, на якому виставлено св. архангела Михаїла з величезними крилами та довгим мечем, подібним до списа. Одначе треба зазначити, що для пізніщих часів та для київської губернії неофіціяльно цей архангел давно міг вважатись в народі за оборонця-покровителя Київа ще з часів до татарського наступу Батия, себ-то з XI в., коли

було збудовано Михайлівського манастиря. Можливо через це, в запису Б і зазначено, що Батій, зруйнувавши Софію та Десятинну та маючи намір спалити й Лавру, Михайлівського, одначе, звелів не чіпати.

Тільки таке тлумачіння, на нашу думку, може допомогти задовольняючому з'ясуванню змісту другої видатної частини в варіянті Т., якої не маємо в инших записах легенди і яка через те невідома всім дослідникам. Михайло, коли залишав Київ, не поїхав на коні, як росповідається в инших записах, а „улетѣлъ изъ города". Про коня в цій частині легенди зовсім нема нічого, але в других місцях Михалко виставляється, яко „знаменитий лицарь", що одягає всю свою „сбрую" (зброю) з тим, щоб, сівши на свого любого коня, виїхати на площу.

Що ж до хронологічного пристосування варіянту Т., то з цього боку треба зазначити, що він значно старший в порівнянню з Б, і не має напластувань його од кріпацької доби. В ньому легко добачати одгук подій в Київі 1482 р., а потім XVI в. Для цього досить 1) зазначити вираз: „Кіевъ представлялъ тогда такую страшную пустыню, что въ ограбленномъ софійскомъ соборѣ львица родила подъ престоломъ маленькихъ дѣтенышей", та 2) згадати те, що було раніш висловлено про джерела подібних місць в Б. Очевидно, варіянт Т не старше, як 1482 р., а всього можливіше—XI чи навіть XVII в.в.

За ці часи козацтва, як за правдоподібнішу дату, говорять такі епітети Батія,—як „великий лицар", „татарський отаман",—та Михалка—„знаменитий лицарь", „коханець цілого народу", який власне тепер приймав дуже жваву участь в історичних подіях своїх сучасників. Батій і тут, як і в Б.—ренегат. Він одержує від Михалка листа, якого „наполнено бранью и насмѣшками"; це нагадує нам знаменитого листа запорожців до турецького султана, який теж був повний лайки та глузування.

Що ж до засобу пересилки листа, якого було прив'язано до стріли та пущено з нею в Батія з-за валів обложеного міста, то це засіб звичайно книжковий. Корсунь було завойовано Володимиром завдяки тому, що „мужь именем Анастасъ Корсунянинъ стрѣли. написавъ на стрѣлѣ кладязи. иже суть за тобою ѿ вьстока. ис того вода идеть по трубѣ. копавше преимите воду" [1]). Те ж саме ми зустрічаємо в друкованих виданнях київських XVII в., наприклад, в Си-

---

[1]) П. С. Р. Л., т. II. Іпатьєвськ. літоп., вид. 2. СПБ. стяб. 95: пор. Синопис, вид. 1680 р., стор. 63; пор. Хронограф М. А. Максимовича, лл 465 об.

нописі та в рукописах тогож часу, як українські хронографи, напр., список Максимовича, першої половини XVII в.[1]).

Таким робом варіянт Т, як старіший в поданому змістові від Б— можливо останньої варіяції того пореказу, ніби цілком пристосовується до доби козаччини своїми відгуками історичних ментів, які по своєму відбились в народніх споминах. Найстарші з цих відгуків майже не ведуть нас далі, як до 1482 р. В варіянті Т не говориться ні про яке будування Софії та Десятинної, що є в Б. Отже коли вважати штучним наше тлумачення цих мотивів в тому напрямку, що вони відносяться до доби Петра Могили, XVII ст., і замісць цього віднести їх до старішої доби, то, по об'єднанню з другими відгуками старовини, найстарше ядро нашої легенди Б все ж буде старішим, ніж варіянт Т. Батій в варіянті Б є старішим, бо не має пізнішого пояснення, яке є в Т.

Останній, як твір майже цілком XVI—XVII ст., уявляється нам народнім заміром уяснити книжкові звістки про забутого Батия на тлі незабутніх подій не дуже давнього знищення Київа Менглі-Гиреєм, „огнемъ и мечемъ истребившимъ народъ и городъ и не оставившимъ въ живыхъ даже ни одного младенца, такъ что Кіевъ представлялъ тогда страшную пустыню".

В такому розумінню варіянт Т є споріднений з Б. Але останній відзначається суцільністю в напрямку змалювання одного тільки героя—Батия—і не роздвоюється, як варіянт Т, що виставляє нового героя Михайлика. З другого боку, варіянт Б складніший, ніж Т, а саме тим, що в ньому відбились дуже ріжноманітні доби та велика сила напластувань. В даному разі для нас цікаво зазначити, що варіянт Б, і не дивлячись на напластування XIX ст. (кріпацтво), старішим зерном своїм—відгуком XVII ст., (який є головним в варіянті Т), не цілком пристосовується до цеї доби, а має старіші відгуки, ніж Т.

Відгуки ці такі: Батій в Т просто „начальникъ татаръ", чи навіть „татарскій атаманъ"; в Б „бусурменскій царь идетъ не только подъ Кіевъ" (Т), але і взагалі „на городи хрестьянські" (Б), розруйновує не все, а тільки Софію та Десятинну, не займаючи Лаври (Т) та Михайлівського манастиря. Батий історичний, як відомо, зруйнував тільки одну Десятинну церкву, і то не як церкву, а як до певної міри фортецю, де заховались кияне, і деякі з них навіть з майном, що було для завойовника цінним та приваблюючим.

Все це дає нам підвалину вважати оповідання про Михайлика та Золоті ворота пізнішим додатком в старішому оповіданню про Батія—

---

[1]) Переховується тепер в бібліотеці В. П. Науменка, з його ласкавого дозволу ми й користувались цим цінним рукописом, що переходить до Національної Бібліотеки.

Батия. А чи не це пізніше з'ясування народом, в релігійному напрямку, звістки про розруйнування Київа Батиєм? Аджеж про нього ходили перекази, що перебільшували його жорстокість до церков та манастирів під впливом нових і дійсно все більш немилосердних знищень міста! Можливо, що це народне з'ясування мало на меті показати, як бусурмани-турки могли так часто та успішно нищити святині православного Київа—матери християнських городів, якої оборонцем та покровителем був св. архангел Михаїл. Український автор, під впливом чисто-народнього захоплення своїми запоріжськими героями, міг виставити Михайла лицарем-багатирем і покровителем Київа; про нього він і розповідає, що поки він в Київі—„Кіева не возьметъ никакая сила". І тільки непевність киян, коли страх взяв перемогу над любов'ю до Михайла, чи не видати його Батиєві, спричинилася тому, що Михалко залишив Київ, позбавивши його своєї оборони. Тільки тоді, коли місто позбавлено було оборони покровителя, який полетів десь з Золотими воротями на плечах, увіткнувши в них спис, кияне по своїй вині могли підпасти татарському плюндруванню. Таке розуміння легенди є найбільше певним: такий її змисл.

Київ цілком міг перетерпіти від бусурман, при зазначеному тлумачінню історичних подій; яке дає можливість задовольнити релігійні почуття простого люду, бо цей люд гадає, що біда счиняється від людських гріхів, а не од того, що святі-оборонці київських святинь не змогли їх захищати. Простий люд не міг собі уявити, щоб центральну святиню Київа—Лавру, з її святинями, було віддано на поталу та знищення нечестивому Батиєві і подібним йому розбишакам. От чому народня фантазія в обох наших легендах так вигадливо утворила та по своєму мотивувала помилування Батиєм Лаври. Не милость бусурмана, якою він не міг відзначатись, по народній думці, виявилась на цей раз, а колишня милость до нього самої Лаври, вихованцем якої його показано в варіянті Т, де просто говориться: „одни только нехристи татары могли посягнуть рукою на храмы Божіи, но этого не позволилъ имъ тогдашній ихъ начальникъ Батий, который самъ воспитывался въ Кіевской Лаврѣ".

Такі треба зазначити своєрідні мотиви з психології народної творчости. В них історичний Батий перетворюється в епічного Батія—послушника лаврського. Передбачаючи його зраду, легенда поперед бере в нього квиток—ознаку, яка потім визволяє лаврські святощі від поруги ренегата нехриста. Для того щоб так грунтовно забути про історичного Батия та реальні обставини розруйнування Київа, необхідні століття, які відділяють автора легенди од 1240 р. Це могло бути в XVI—XVII в.в. З цього боку ми зовсім погоджуємось з видавцями „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа" В. Антонови-

чем та М. Драгомановим, а саме в тому, що „описываемыя въ легендѣ событія, вѣроятно, обломокъ эпической пѣсни о разореніи Кіева Батыемъ“ [1]); але додамо до цього відносно розібраних нами варіянтів, які були невідомі їм: цей „обломок“ має досить пізніше напластування, мабуть XVII ст.

Третій варіянт нашої легенди (в переказі И. Новицького), є подібний до двох вищезазначених, а саме в тім, що розповідається про минуле Батия. Цією частиною змісту всі три варіянти відріжняються від усіх инших. Третій з них дає дуже короткий зміст в вільному переказі И. Новицького. Ось він: „Батій, сынъ мужика, изъ окрестностей Кіева, бросилъ своего отца и ушелъ куда-то въ пастухи; онъ зналъ, что его ожидаетъ въ будущемъ. Въ ту пору умеръ турецкій царь. Наслѣдники его перессорились за право наслѣдства, и старѣйшины народа, не могши сдѣлать выбора между ними, отстранили ихъ обоихъ. Для избранія же царя придумали пустить на свободу неукротимаго коня прежняго царя, и того, кто пріѣдетъ на этомъ конѣ, избрать царемъ. Конь пусился въ русскую землю и остановился передъ Батыемъ, который такимъ образомъ попалъ въ цари“.

Далі обидва варіянти (Новицького та Трусевича) схожі: йде оповідання про здобуття Київа татарами після того, як кияне вирішили видати Батиєві лицаря Михайлика, який один міг би їх оборонити. Він од'їхав до Царгороду, піднявши на спис Золоті ворота, дорікаючи киянам за їх нерозуміння:

Кіяне-кіяне, панове-громадо!
Погана ваша рада.
Колиб ви Михайлика не оддавали,
Николи б татари Київа не достали“.

Тоді татари, що пообіцяли помилування за видачу Михайлика, кинулись на обложене місто та винищили всіх од малого й до великого.

Автор цього оповідання, подавши його, зазначає слідуюче: „основа этой легенды, несомнѣнно, народно-историческая. Легенда окрасила миѳическимъ свѣтомъ личность Батыя, сохранившую, однако, самое имя“. В другому місці, в рецензії на видання „Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа“, И. Новицький доповнює видання так: „легенда о Золотыхъ воротахъ не только вѣроятно, но и навѣрно обломокъ эпической пѣсни о разореніи Кіева Батыемъ: такъ судимъ мы по извѣстному намъ болѣе полному варіанту. Въ немъ сохранилось даже имя безбожнаго Батыя“.

Але зостається питанням, чи цей повніший варіянт дає нам підвалини для більшої певности в тому, ніж попередній переказ в Т?

---

[1]) Т I. стор. 51.

При порівнянню варіянту Н.[1]) з попередніми перш од усього звертає тут на себе увагу нова еволюція з іменням Батия. „Поштенний чоловік“ в Б., потім „басурман“, він ніде не прозивається турецьким, а тільки „басурменським царем“, і тому можливо розуміти цей останній вираз, як „татарський цар“. В запису Т. він вже тратить своє власне ймення, одержуючи лише прізвище по батькові: батьків син, чи батів, батій. А в варіянті Н. Батий здобув ще більшу реальність свого походження та своєї долі, як це склалось про нього в пізніші часи. Він не тільки син мужика, але ще й з околиць Київа; він залишив свого батька, став пастухом. Опісля, завдяки казковому коневі, який нагадує нам „неукротимаго“ коня Олександра Македонського, Батій робиться турецьким царем. Сплюндрування їм Київа описано в Н. дуже скорочено. В варіянті Н. ми зовсім не бачимо не тільки вказівки на Софію та Десятинну, з помилуванням Михайлівського манастиря, як це зазначається в Б., але й відомости про вилюднення Лаври (чи Софії) та її визволення, завдяки квитку Батія, про що є в обох попередніх варіянтах, Б. і Т.

Поруч з тим, коли скорочувалось поступово все те, що торкалось Батия та його наступу на Київ, все більш поширювався додатковий епізод про Михайлика та Золоті ворота. На жаль, в дуже скороченому вигляді даючи свій варіянт, Новицький, торкнувшись епізода про Михайлика, зазначає, що „оба варіанта сходятся“, поширюючи тут переказ Т., в якому ми читаємо всього лише:

„Кіевляне, кіевляне! погана ваша рада!“.

а в Н. повніша промова Михайлика:

„Кіяне-кіяне, панове громада!
Погана ваша рада:
Колиб ви Михайлика не оддавали,
Ніколиб татари Київа не дістали“.

Коли зрівняти підкреслений нами додаток до промови Михайлика въ варіянті Н. з словами про Батія в переказі Т—„Батій зналъ, что пока живъ Михалко, Кіева не возьметъ никакая сила“, то одразу видко, що це одна й та-ж думка. Те, що висловлено про Батия в Т. в прозаїчній формі, перероблено в Н. в епічно-віршову. Що тут треба добачати як раз таку власне еволюцію, а не навпаки, видко з того, що й досі, не дивлячись на розвідки дослідників фаховців[2]), ми не маємо ні одного запису народніх українських дум, які були б старіші від 1648, 1650-х та 1660-х років. Відносно нашої легенди як раз стоїть питання про те, чи епізод з Михайликом, оскільки

---

[1]) Назвемо так для скорочення варіянт легенди, яку переказано Новицьким.

[2]) Историческія пѣсни малорусскаго народа. К., 1874 т. I. стор. 51.

він містить в собі вірш з чотирьох рядків, що є старіший всеї легенди— XVII в.—не може бути віднесений ще до більш старішої доби?

От чому дуже сумнівною уявляється нам думка Антоновича та Драгоманова, які гадали, що легенда про Михайлика „образовалась изъ древней думы, утратившей постепенно стихотворный эпическій характеръ": „уцѣлѣвшее четверостишіе служитъ [тому] яснымъ доказательствомъ" [1]). Навпаки: можна більш погодитись з думкою Олександра Веселовського, що нема підстави вважати за частину старої думи те місце легенди, де Михайлик звертається до Киян віршами. Ця думка О. Веселовського більш відповідає історії українських народніх дум, а зазначений вірш міг бути вставлений пізніш в прозаїчний переказ [2]). І, дійсно, як виявляє порівняний нами матеріял, невідомий Антоновичеві та Драгоманову, цей вірш міг бути простим перероблюванням прозаїчного оповідання. Коротенька в Т. промова Михайлика, всього в два рядки, в Н. подвоюється, а в деяких варіянтах, як побачимо, змінюється ще більш, збільшуючись в одному з них до 10 рядків пізнішого характеру з побутовими рисами семейного змісту...

Виходить, що варіянт Н. дуже скорочував епізод з Батиєм; він викинув його відношення до Лаври, мотив з орлом, який шугав над ним, а в зв'язку з цим і квиток його, одступництво, руйнацію церков та повернення їх в пустку, помилування Лаври, нарешті перевернув Батия в мужицького пастуха. Оцей пастух укротив казкового коня та сам став турецьким царем. З другого боку варіянт Н. поширює епізод з Михайликом, власне його віршову промову. В такому вигляді він здається нам більш, ніж перші два—Б. і Т., позбавленим історичних рис; легендарно-історичне оповідання в ньому перетворилось в казкову легенду, в якій зміцнився епічний характер в самому йменні Батия. З огляду на це варіянт Новицького неначе не має тих старовинних відгуків історії, які ми зазначили в легенді про Батия в запису Біленького.

Перейдемо далі до варіянтів про Михайлика, в яких нічого не говориться про Батия до його походу на Київ. Їх всього два; вони дуже близькі по змісту, і тому ми розглянемо їх разом. Обидва вони записані недалеко від Київа—один в д. Почтова Вита, біля станції Боярки, Л. П. Добровольським [3]), спочатку 1907 р.; потім його пере-

---

[1]) Пор. В. Н Перетцъ. Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы, т, I, ч. I, СПБ 1900, стор. 94—99, 103. Пор. Н. И. Петровъ. Очерки изъ исторіи укранской литературы XVII и XVIII в.в. К. 1911, стор. 33—59.

[2]) „С.-Петербургскія Вѣдомости", 1874, № 278. Пор. Журн. Мин. Нар. Просв. 1875, май, стор. 78—79.

[3]) Михайлик і Золоті ворота. К. 1913 р.; назвемо його В. (витинським).

вірено 1912 р.; другого записано в м. Трипіллю в осени 1897 р. В. Г. Ляскоронським [1]).

Зміст їх такий. „Коли Київ було обложено Батієм, то Михайло (багатир—по В.; 17 літ по Тр.) пустив стрілу в Батия (З лука в полумисок по Б.; з запискою такого змісту: „простояв ти сім літ, ще й стільки простоїш, а нас не звоюєш, поки я буду"—по Тр.). Батій послав сказати: „оддайте мені одного чоловіка (В), мальчика Михайла (Тр.), і я не буду брати Київа". Тоді Михайло (звелів дати собі коня, та сівши на його—Тр.) і каже:

В.—„Кияне, городяне (alias—київська громадо)!
Погана (alias г . . . . на) ваша рада:
Пропадете, як руда миша!"

Тр.—„Громадо, громадо!
Г . . . . на ваша рада.
Був сокіл—
Да випустили з рук:
Ні Батію (не дамсь), ні вам!"

Після цього сів на коня та взяв на спис Золоті ворота (вдарив лише по ним—по В.), поїхав. А по Тр. продовжує промову:

„Тоді я Золоті ворота принесу,
Як кум до куми пирогів не буде носити,
І син батька не почитатиме
І батько сина....
Тоді я принесу і поставлю на ті ставні ворота".

„Тоді не стало чуть за Батія"..., так несподіванно припиняється зміст варіянту В.; замість цього в Тр. читаємо: „А поїхав (Михайло) Бог його знає куда, неізвєсно!... Так він (Батій), як почав біля города (alias—воювати на Київ), дай розбив (alias—сплюндровав) його у прах (alias—дочиста).

Оце Київ, де манастир (alias—собор) Софіївський тридцять літ пустовав розбитий, і львиця на хорахъ дітей привела. Тут ліс страшенний був: леви були тут, не то відмеді!..

Так обманив Батій: казав—не буде воювати, бо боявсь Михаіла"...

В першому з цих варіянтів почуваються більш старовинні спомини, напр. про Софію. Охоче можна було б згодитись з Л. П. Добровольським, який зазначає, що „простодушне витолкування фрескової живописи нашої катедри, особливо намальованих (на стінах сходів, що йдуть на хори) циркових сцен полювання на вепра, вовка, ведмедя, або нацькування парда на оленя, ніби поясняє уміщену в кінці

[1]) Прошлое м. Триполья и окрестныя о немъ преданія. К. 1900. стор. 21—22. Назвемо його Тр. (Трипільський).

оповідання ампліфікацію основної теми". Але, на жаль, цьому стоїть на перешкоді те, що в його запису, як і в переказі Трусевича, нема ні одного з перелічених тільки що звірів; є тільки спомин про львицю. При тому в Трусевича говориться: не на хорах, а „під престолом". Що ж до виданого нами оповідання про Батія, то хоч тут і є спомин про вовчицю, але знов таки зазначено, що вона привела дітей під престолом, та, крім того, не в Софії, а в Лаврі. Вказівка ж на одночасне сплюндрування Софії наближує ще більш цей варіянт В. до оповідань XVI—XVII ст. про повне зруйнування церкви та оселення в ній всякої звірини. Такі оповідання, можливо, читали письменні люде та переказували їх неписьменним, особливо ж богомольцям. Ці останні на підставі того, що вони чули, могли обмислити в певній асоціяції з переказами про татарські плюндрування та епічним образом татарсько-турецького царя Батія і ті фрескові малюнки, які вони бачили на стінах сходів, що йдуть на хори. Тільки одні ці малюнки навряд чи могли що-небудь оповідати розуму та серцю простих людей, які не розуміли їх змісту, а також і можливого пристосування.

Крім відомости про цілковите запустіння Софійського собору, варіянт В відріжняється од Тр. ще й старовинним тлумаченням та „оригинальными хронологическими экскурсами", як, наприклад, такі: „Батій був сильний багатир", „не руський: то ще було до православія!" „як його побідили, то тоді началось княжество. Прежде багатирі воювали, потім стало княжество, а потім стало православіє"... От таких, хоч і переплутаних, але од того не менш характерних для В пригадувань (припоминаній) про дуже давні часи, з досить яскравим розумінням їх глибокої старовини, зовсім нема в запису Тр.

В останньому, навпаки, все відзначається прикметою чогось казкового, а в віршовій промові Михайлика мало не сучасним прикладом та образами реальної символіки.

І тут знов перед нами цікаве протиставлення епізодів в порівняних варіянтах. Оскільки В є багатший історичними відгуками про давно минуле з життя Київа, остільки в ньому дається значне місце епізоду про Батия: цей епізод про Михайлика оповідається скорочено, сама його промова—з трьох рядків. Крім загальних для всіх варіянтів перших двох рядків, тут оригінальна віршова творчість виявилась в додатку лише о д н о г о рядка—порівняння: „пропадете, як руда миша".

Навпаки, варіянт Тр., об'єднавши значно меншу кількість історичних пригадувань (ремінісценцій), замість їх значно поширює епізод про Михайлика, скоротивши оповідання про Батия. Найбільшим розвитком в ньому в і д з н а ч а є т ь с я промова Михайлика; вона викладена за два рази, і в переказі В. Г. Ляскоронського складається з цілих

дев'яти рядків. При вірнішому росположі їх уявляється цілий вірш: в 13 рядків:

„Громадо, громадо!
Г . . . . . а ваша рада!
Був сокол,
Та випустили з рук:
Ні Батію (не дамсь), ні вам!

* * *

Тоді я золоті ворота принесу,
Як кум до куми
Пирогів не буде носити,
І син батька
Не почитатиме,
І батько—сина...
Тоді я принесу і поставлю
На ті ставні ворота".

Таким чином віршові додатки в своєму розвитку та поширенню йдуть поступово в тій мірі, як слабнуть історичні пригадування (реміністенції); епізод про Михайлика все більш виростає та ширіться, тоді як оповідання про Батія все зменшується та марніє.

Який же з них старіший? Безумовно, епізод про Батия. Але щоб дати певну відповідь на це питання, треба ще розглянути другі варіянти, де нема йменння Батия. При цьому треба зазначити, що в варіянті Тр., який нами визнано пізнішим, ми вперше зустрічаємо вказівку на роки Михайлика (17 літ), та сам Михайлик називається „мальчиком".

Зі всіх шости варіянтів про Михайлика без імення Батия, на які покликаються вчені, в друку переказано тільки чотирі: 1) Куліша (Кул.). 2) Ревякина (Р), 3) Костомарова (К) і 4) Драгоманова (Д).

Три перші дуже близькі між собою. Київ воювали татари. Захищав один багатир (семи літ—К; Михайлик—Кул.; Михалко—Р) чи лицар (Р), який пустив стрілу татаринові в миску (Кул.). Татари вимагають (К; татарин—Кул.) видачи Михайлика. Кияне—згодні (К. Кул.; здати місто—Р). Промова Михалка: Кул.—„як оддаєте мене, то в останній раз будете бачить Золоті ворота"; потім, сівши на коня (К семиліток виїхав на своєму гарному коні, вдарив в Золоті ворота, підняв їх на повітрю тай закричав).

К і Кул.—„Кіяне-громадо (К; ой
кияне, кияне, пановє громада! Кул.)
Погана ваша рада!
Колиб ви мене не оддали (К)—чи—

Як би ви Михайлика не оддавали,
Поки світ-сонця,
Вороги б (Кул.; К — татари) Київа не взяли (К; Кул.—не достали).

Р. Панове громада!
Поганая ваша рада:
Не хочу я з вами жити,
Татарину служити!"

Далі, з ворітьми поїхав до Царгороду (одчинив Київ татарам—Кул.), де й живе досі (Р., Кул.), їсть „одну проскурку" (Р., Кул.), яку йому „дали з Лаври". Настане час—повернеться Михайлик у Київ та принесе й ворота" (Р., Кул.). „І як, ідучи хто мимо, скаже: „О Золотиї Ворота! Стояти вам ізнов там, де стояли", то золото так і засяє. А як же не скаже, а подумає: „Ні, вже не буть вам у Київі!", то золото так і померкне" (Кул.).

В цих трьох варіянтах, на наш погляд, маємо зникання історичних рис легенди про Михайлика. Крім відсутности ймення Батия, замісць якого мається лише натяк на нього, в варіянті Кул. представник татар—татарин, а в останніх двох—К. і Р.—просто татари, без усякого визначення героя, хоч би й без імення; в них ще треба зазначити слідуюче: во всіх цих трьох варіянтах зникли такі відгуки історичних подій, що можуть вважатись за спільні всім попереднім варіянтам, а саме: плюндрування Київа, грабування церков, вилюднення Софії та Лаври.

Правда, цей історичний відгук зник вже в запису Тр., який є однісеньким поміж тими, що зберігли ймення Батия, та який в оповіданню про похід його не доходить до звичайного кінця, себ-то не споминає про вилюднення Київа та пограбування церков. Взамін його, як ми бачили, Тр. поширює оповідання про Михайлика, який промовляє довжезні вірші пізнішого стилю та реально-побутового характеру: тут малюнки на теми—непошанування „батьком" сина й навпаки, а також про постачання кумом пирогів кумі.

Отже це як раз зближує варіянт Тр. з записами Кул., Р. та К., де нема ймення Батия. Ці останні скоротили до minimum'а все те, що має відношення до Батия та зв'язаних з його йменням історичних чи епічних пригадувань (ремінісценцій) народньо-історичного характеру. По мірі скорочення їх все більш поширюють вони епізод про Михайлика та його пізнішу долю після од'їзду з Київа. Вже не доля Київа цікавить складачів цих варіянтів, а доля Михайлика; про нього складаються нові мотиви: про життя його в Царгороді і „досі" і „тепер" та про можливе повернення його в Київ (Кул., Р.). Їсть він там „одну проскурку", яку йому „дали з Лаври" (Р.).

Оцей малюнок нагадує нам схимників печерських у Лаврі. Оповідання про них не могли не утворювати глибокого враження на ту величезну силу богомольців, що одвідували раніш, як почасти і тепер, Київ та його святині.

Занадто ясно почувається, як відбився уклад життя схимників в викладі варіянту Куліша: „перед їм (Михайликом) стоїть стаканчик води і проскурка лежить; більш нічого не їсть". Для богомольців, що бували в темних підземних ходах ближніх та дальніх печер, можливо було розглядіти лише проскурку та воду на віконці келії, яка освітлюється лямпадкою. Не дарма в варіянті К його названо „чудотворним героєм, до якого вороги-нехристи татари не посміли доторкнутись". Чи не став Михайлик символічним образом святощів Київа взагалі, з'осібна ж Лаври? Тоді для нас зовсім зрозумілою стане заміна „квитка" —росписки Батія, що охоронив Лавру від зруйнування, образом чудотворця Михайлика, який, хоч і з провинности Киян, залишив Київ, але не назавжди. Настане час, „оповідають старі" (Р; Кул.—просто „кажуть"), „що ще раз братимуть татари Київ, ще раз знівечать церкви Божі (Р); тоді знов явиться Михалко (Р; Кул.—в Київ), принесе на копії Золоті ворота (Р; Кул.—і поставить ворота на своє місто) і прожене ворога" (Р).

Тут вже перед нами не стиль житій святих з образом Михайлика, як схимника, а пророкування по зразку відповідних мотивів з „Слова чи „Откровення" Методія Патарського. Не дарма ж О. Веселовський, що досліджував лише один варіянт Куліша, де цей пророчий елемент набув максимального розвитку, стверджував, що в легенді про Михайлика та Золоті ворота нема ні історичного, ні виключно руського характеру [1]).

Коли це цілком справедливо відносно запису Куліша, то далеко не справджується це матеріялами вже близького до нього варіянту Р. Тут ми знаходимо відгуки історії старовинного Київа, хоч і не дуже виразні та в пророчому дусі, а не історичному, як в першій групі варіянтів: „ще раз братимуть татари Київ, ще раз знівечать церкви Божі".

Відносно ж всіх останніх варіянтів легенди про Михайлика та особливо про Батия пересвідчення Веселовського, який їх просто не знав, не має, звичайно, ніякого значіння, коли там зовсім нема пророчого елементу. Вони мають, безумовно, історичний та народньо-український характер, коли не цілком, то в де-якій частині своїй всупереч думці О. Веселовського, який не раз трохи міняв свій погляд під впливом виданих нових записів легенди.

---

[1]) „Древняя и Новая Россія", 1877 р. № 2. стор. 206—211.

Грунтуючись на цій підвалині, ми не можемо згодитись цілком з другим категоричним твердженням О. Веселовського, „что сущность легенды не имѣетъ ничего общаго съ доказацкой эпохой украинской исторіи“ [1]).

Згоджуємось, одначе, що відносно варіянту Кул. це цілком справедливо. Михайлик тут просто „лицар“ в дусі козацько-запоріжської доби. Але малюнок його не має ні історичних, ні національних, а тим більш старовинних докозацьких рис; він тут з'являється казково-дивним героєм: взяв Золоті ворота та поїхав серед татарського війська, яке його і не бачить.

З другого боку, хоч цей варіянт і не старше XVI—XVII ст., але все ж взагалі старіш де-яких других, що одзначаються й більш історичними пригадуваннями. Це виявляється в тому, що частина промови Михайлика переказує не віршами ті думки, що в дійсно пізнішій редакції перероблено в вірші з рисами реального побуту. „Михайлик каже: як оддасте мене, то в останній раз будете бачить Золоті Ворота“ (пор. цілий вірш про це в варіянті Тр.; див. вище).

Варіянт Р., де зберіглись де-які історичні пригадування, як пророкування про „майбутнє“ звоювання Київа татарами та знівечення церков, чим відріжняється од Кул., є схожий з ним в оповіданню про життя Михалка в Царгороді, що ніби „їсть одну тільки проскурку“. Відміна його од Кул., крім цього, ще в тому, що оповідання про Михайлика сплітається з оповіданням про долю „вдовиного (сина) семилітка“, який теж помандрував до Царгороду. „Казали, що в Царгород пішов,—туди, де Михалко на копії Золоті ворота держить“,— так починається оповідання про Михайлика. Кінець же його: „мабуть і вдовин семиліток там“...

Це останнє важливе для установлення еволюції нашої легенди, бо герой її в варіянті Костомарова називається не по йменню, а просто „семилітнім багатирем“, „Семилітком“.

Чи не впливав тут часом варіянт типу Р на варіянт К, а в останньому джерелі чи не відбились на обох російські пісні про Михайла Даниловича?

Як би то не було, але в кожному разі треба зазначити, що наша легенда, як наслідок своєрідньої еволюції на протязі народнього перетворіння, загубила не тільки історичні відгуки про далеке минуле київської старовини, але навіть поступово забула ймення своїх героїв: спочатку історичного Батия, якого перевернула в епічного Батія, а потім найбільш популярне ймення „улюбленця цілого народу (Т), леген-

---

[1]) Див. С.-Петербургскія Вѣдомости, 1874 р., № 278; пор. Южнорусскія былины, Сборникъ Отд. русск. яз. и слов. Имп. Акад. Наукъ, № 2, СПБ., 1881 р. стор. 11, 48, 4 й инші.

дарно-казкового Михайлика, „оборонця Київа", „чудодійного героя", „погрози татар". Легенда перероблювалась з історично-народньої в народньо-казкову. Йменя забувались разом з визначеними їми по асоціяції історичними подіями.

Зовсім окремо стоїть варіянт легенди про Михайлика та Золоті ворота, що записано було Вол. Менчицем в Київській губернії й видано М. Драгомановим. Був „на світі" князь Володимир, володів царством і мав молодого 18-літнього сина Михайла. А в с т о р о н і татарське царство. Воно боїться Михайла: знахарі вворожили та сказали, що з нього вийде такий вояка, що „може ще світ не бачив такого лицера". Татари пишуть Володимирові і прохають його оддати їм Михайла. Той сповістив про це Сенат. Вирішили оддати... Михайло засмутився. Володимир не уявляє собі причини його смутку:

„В тебе чаша золотая,
Вина повна завжде,
І часть Київа на тебе йде...

Відповідає Михайло:

„Господару-цару Володимиру!
Так, в мене чаша золотая,
Вина повная завжде...
І часть Київа на мене йде;
Але Київська громада,
То зла в неї рада"...

І потім, звертаючись до меча, що висів на стіні, промовляє:

„Мечу мій, мечу! та на Татарове!
Мечу мій, мечу! та на Юланове!

Він не боїться татар, покладаючи надію на свій меч. На це Володимир одказує, звертаючи увагу на молодість Михайла, але останній одповідає: „Господару-Цару, Володимиру!

Возьми ти утятко молоденьке
І пусти на море синеньке,
Воно попливе, як і стареньке".

Володимир і каже: „як так оце ти говориш, то Боже тебе благослови".

Михайло взяв меч-копію, сів на коня тай поїхав. Зустрічає він „Татаругу, турка того". Михайло перехрестив мечом татарське військо, і його не стало: ліворуч воно ніби згоріло, праворуч, як солому поклало. І поїхав Михайло „в світа", та прийшлось їхати через „царські" ворота. Взяв він їх—одну половину в одно стремено, другу—в друге і од'їхав „за якісь гори... і став там жити тай досі, каже, живий..., а може й помер".

На перший погляд цей варіянт може показатись дуже архаїчним. Зберіглось тут ймення не тільки Михайлика, але й князя Володимира. Коли ж придивитися ближче до тих обставин, які в легенді оточують їх, то треба сказати, що цим вичерпується цілком уся архаїчність своєрідного варіянту. Що ж до Михайлика, то варіянт вказівкою на його молодість наближається до других варіянтів, як раз пізніших (Тр. де йому 17 літ, ближче всього до Д [1]), де 18 літ, а проте Тр. є самий молодий між усіма, де зазначено ймення Батия); поруч з цим він має безумовні підновлення і навіть переинакшування: замісць Золотих воріт—царські ворота(?); через них герой переїздить на коні. Про Золоті ворота нема спомину в цьому запису, і заголовок його—„Михайло і Золоті ворота"—уявляється вигаданою назвою чи записувача її Вол. Менчиця, чи видавця М. Драгоманова.

Крім цього, епізод з стрілою, що пустив Михайлик в Батия, чи просто в татар, знаходимо майже во всіх варіянтах легенди про Михайлика. Цього епізоду, яко відгуку старовинного джерела—літопису, в його оповіданню про добу Володимира, в Д зовсім не знаходимо; так виявляється, що один з грунтовних мотивів легенди загубився.

Разом з тим, непохитного у всіх варіянтах і тому старішого історичного мотивування про видачу Михайлика також тут нема. Цілком природну в них вимогу цеї видачи замінено в Д якимись обережностями, що відкрили їх знахарі. Вирішує питання про видачу там нарід—кияне, а тут „Санат" (?-сенат); як нова творчість, що не згоджується з старішими вказівками легенди, це заперечує і свідоцтву більш непохитного віршу:

І часть Київа на мене йде,
Але Київська громада,
То зла в неї рада...

Підкреслені рядки—це решта типово-сталої частини також і в останніх записах та навіть переказах:

„Кияне-громадо!
Погана ваша рада!"

Цікаво те, що в цих очевидячки традиційних віршових рядках один тільки раз і зберіглася вказівка на Київ, тоді як в останньому переказі легенди в варіянті Д вона зникла. З другими варіянтами Д зв'язується тільки двома рядками віршів та йменням Михайла. Що до иншого, то все воно ніби десь діється, „въ нѣкоторомъ царствѣ, въ тридесятомъ государствѣ". Так і сам Володимир—він „був колись, то ще давно... на світі". От і все, що говориться про його місцепроживання. Володіє він царством, якому в варіянті Д не дано навіть

[1]) Назвемо так варіянт, що видано М. Драгомановим.

певного ймення. Відносини його до Михайла, царського сина, досить дивні. Коли Михайло сумує, що „часть Київа йде на нього", то Володимир сам про це йому говорить, ніби для розваги додаючи: „мені так здається, що журитись тобі нема чого". Чи не є це пізніще притягання ймення Володимира з книжних джерел?

Таким робом ясно, що ймення Михайлика та Володимира цілком зберіглись в Д. Але разом з тим треба зазначити, що з прикмет першого загубилось навіть те, що ми бачили в К; при втраті його ймення, його ролю теж забуто, а його образ затемнено казковими напластуваннями. Ймення Володимира також оточено чисто фантастичними рисами, які не мають навіть в народньому розумінню нічого історичного.

Самі слова, сенат, „лицерь", разом з другими рисами варіянту Д, не можуть не перечити думці про стародавність легенди про Михайлика в цьому запису. Значна кількість віршових додатків теж свідчить про пізніше складання цього оповідання.

От чому подібна ж думка О. Веселовського про те, що тут нова редакція приєднала новий варіянт до старого в запису Купіша, цілком може бути принята. Великий розвиток цеї редакції також не свідчить про її стародавність [1]).

Цим ми закінчимо порівнюючий огляд варіянтів легенди про Михайлика та Золоті ворота, як поміж собою, так і в відношенню до легенди про Батія. Для більшої наглядности цих взаємовідношень додамо порівнюючу таблицю з переліченням епізодів кожного з варіянтів, які поділено на родинні групи.

До групи *А* залічимо видану нами легенду, однісеньку в чистому вигляді, але поруч з двома варіянтами Т і Н:

Легенда про Батія.	*Вар. Трусєвича*	*й Новицького.*
I. Лавра володіє кріпацькими робітниками.		
II. Батій також робітник в Лаврі.	Батій — послушник в Лаврі, хлопчик.	Батий—пастух з мужиків.
а) Орел над ним.	а) Орел над ним.	
б) Бачить орла приказчик.		
в) Сповіщає ігумена.		
г) Рада братії.		

[1]) „Древняя и Новая Россія". 1877 р. № 2. стор. 205—211.

д) Виявляється, що Батій—багатир. е) Подарунок йому—воля. ж) Квиток Батія Лаврі. III. Батій—бусурман.	б) Герой залишає Київ. в) Квиток Батія Лаврі.	а) Герой залишає батька.
а) Зять турецького царя.	а) Батій—начальник татар.	а) Невпинний кінь турецького царя прибігає до Батия. б) Батий—турецький цар.
б) Похід Батія на Київ.	б) Похід на Київ. в) Оборона Київа Михайликом, що пустив в Батія стрілу. г) Батій вимагає видати Михайлика. д) Кияне рішають видати його. е) Михайлик од'їзджає з золотими воротьми. ж) Батій грабує Київ.	в) Похід на Київ. г) Постанова видати Михайлика. д) Од'їзд його з золотими воротьми. е) Ограбування Київа.
в) Розруйнування Софії та Десятинної.	з) Вилюднення Софії.	
г) Квиток Батія спасає Лавру. д) Батій лопнув серед Дніпра. е) Вилюднення Лаври	и) Квиток спасає Лавру.	

До групи *B* залічимо такі варіянти легенди:

1) *Тр. и В.*	2) *Кул., Р. і К.*	3) *Д.*
		а) Князь Володимир та син його Михаїл.
а) Похід Батия на Київ. б) Обороняє його Михайлик, пустивши в Батия стрілу.	а) Похід татар на Київ. б) Оборона Михайликом, що пустив стрілу в татарина.	

в) Батий вимагає видачи Михайлика.	в) Татари вимагають видачи Михайлика.	б) Цар татарський просить Володимира.
г) Кияне постановили видати його.	г) Кияне вирішили видати його.	в) Сенат і громада рішили оддати його.
		г) Діялог Володимира з Михайликом.
		д) Михайлик перехрестив військо татарське мечем, і воно счезло.
д) Од'їзд Михайлика з Золотими ворітьми.	д) Од'їзд Михайлика з Золотими ворітьми.	е) Од'їхав з царськими ворітьми за гори.
е) Ограбування Києва.	е) Живе він в Цар-городі.	ж) Живе він там і досі „чи... вже вмер".
ж) Вилюднення Софії.	ж) Повернеться колись до Києва.	

Найбільш складною, що до великого числа варіянтів, є наша легенда про Батія. В перших двох малюнках вона показує пізніше осмислення особи Батія в обставинах кріпацької доби; в останньому малюнку про Батія-басурмана все грунтується майже виключно на історичних пригадуваннях. Тільки один з шости епізодів тут цілком легендарний: Батій, що лопнув посеред Дніпра—це загальний мотив легендарно-оповідальної літератури. Адан чи Анадак — теж небіж, як і Батий, але не царя, а Акира Премудрого; в повісті про нього життя його кінчилось тим, що він лопнув. Така ж сама доля Іуди-Христопродавця, який, згідно з народньою легендою про нього, не повісився, а лопнув.

Батий тут басурманський цар; він, згідно з історією, роспочав похід „на города хрестяньскі" взагалі, а не тільки на один Київ, як оповідається у всіх инших варіянтах. Відріжняючись від усіх инших варіянтів, але цілком згідно з літописами XVI — XVII ст., Батий розруйновує Софію та Десятинну. Цілком згідно з книжно-історичними даними того часу, оповідається в нашій легенді про те, що вилюдніла тут церква, не Софія, як докладніше читаемо в Т. і В., а Лавра, а це заперечує знов таки оповіданню про те, що її ніби-то було помилувано. Це останнє можна з'ясувати на підставі особливо релігійного шанування народом святинь Києва, що в свою чергу викликало напівлегендарний квиток Батия. Можливо, що це є відгук дійсно історичних татарських ярликів та польських грамот, з ріжними привілеями. Як би то не було, але „квиток" Батия треба було як-небудь мотивувати, а це знов викликало появлення перших двох малюнків цілком легендарного змісту в обставинах напластувань кріпацької доби.

Такий же самий процес бачимо в Т., де зникають вже де-які історичні пригадування варіянту Б. Батий—цар заміняється начальником; нема спомину про знівечення Софії та Десятинної, але й нема малюнків кріпацтва. Замісць цього вводиться загальний для всіх других варіянтів епізод про Михайлика та Золоті ворота; він поки що не відкидає спроби осмислити попередню долю Батия, який з'являється послушником Лаври, хлопчиком з України, а в варіянті Новицького — пастухом з мужиків. Він сам залишає Лавру (Н—батька), дає їй квиток (Н — без нього; тому Лавра потім і не обороняється). Промова Михайлика до киян, спочатку (Т) коротенька, в два рядки, далі поступово росте і розвивається в цілий вірш... Історичний елемент зменшується: в К. вже нема спомину про вилюднення Лаври = Софії, не росповідається вже й про знівечення Софії та Десятинної. І про Михайлика поки що оповідається мало.

Слідуюча група варіянтів (В) зміцнює той же процес в послідовній еволюції переходу легенди про Батия в оповідання про Михайлика. Варіянти Тр. і В. поки ще зберігають імення Батия, але осередком уваги, дійсним героєм вже робиться Михайлик. Про Батия до похода— в них ні слова. Лише в В. затримався ще слабий історичний відгук—вказівка на знищення Києва та вилюднення Софії, а в Тр. і це зникло, а замісць того виросла величезна віршова промова Михайлика (коло 13 рядків замісць двох в перших редакціях).

Нарешті, в трьох варіянтах (Кул., Р. і К.) зовсім зникло саме ймення Батия. Тільки похід татар на Київ — тут глухий відгук історичности. Поруч з ослабленням історичности виростає новий кінець легенди — апокрифічно-пророчий та житійний. Михайло живе й „досі" в Царгороді, їсть, як схимник, одну проскурку, а колись ще вернеться до Києва (Р.—коли ще татари прийдуть до Києва, сплюндрують церкви— останній відгук історії в цьому апокрифі).

Що ж до варіянту Д., то це наче дійсна байка з одним лише історичним ім'ям Володимира. В нього є син Михайло (sic!), якого чомусь-то татари прохають до себе й на це одержують згоду Сената. Після чудного діялогу Володимира з Михайлом, Михайло від'їздже з царськими (sic!) ворітьми; далі він знищив татар, перехрестивши їх мечем. Од'їхав він за гори, де й „живе чи ж... помер (?)". Цей казковий текст загубив навіть назву Києва; тільки зберіглося це ймення в старішому віршовому тексті, очевидно випадково. А це вже роспад легенди про Михайлика та Золоті ворота.

Напослідок цеї остаточної характеристики варіянтів наших легенд ми для докладности можемо розмежувати її на слідуючі редакції.

I. Легенда про Батия переважно історична, бо в ній зберіглося найбільш історичної старовини про Київ, або ж манастирська, бо манастирі Київа мали найбільший вплив на її утворення (Б).

II. Мішана легенда про Батия та про Михайлика, яка об'єднує більш-менш. рівномірно обидва ці епізоди (Т. і Н.).

III. Коротка легенда про Михайлика та Золоті ворота, яка скоротила епізод про Батия та коротенько також оповідає про Михайлика (Тр. і В.).

IV. Апокрифічна легенда про Михайлика й Золоті ворота, що додає апокрифічні мотиви в кінці оповідання (Кул., Р. і К.).

V. Казкова легенда про Михайлика, в якій бере перевагу елемент фантастичний (Д).

На підставі всього зазначеного відповідь на питання про порівнюючу стародавність епізодів про Батия та Михайлика, які є в наших легендах, уявляється ясною. На наш погляд, це питання може бути вирішене скоріш на користь першому, ніж другому з названих творів.

Поруч з тим ми визнаємо, що всі відомі нам варіянти легенд про Батия та Михайлика є досить пізні. Звичайно, відгуки в першій з них (про Батия) уявляються нам більш історичними, і це свідчить про її цінність, яка справджує наше видання цієї красивої легенди, а також свідчить і про вагу її для студіювання другої,—а це й викликало новий перегляд наш її варіянтів [1]).

Проф. *Ф. Сушицький.*

Батій-багатир.

(Легенда, записана Тр. І. Біленьким на пароплаві, недалеко від Кременчука).

Давно колись, дуже давно, як ще манастирі крестян багато мали, і землі і всякого добра було доволі, от тоді і Лаврія мала стільки крестян, що не знала, що з ними робити. Ченці лаврські думали-гадали, яку б то роботу їм дати, а далі й придумали: давай, кажуть, церкви будемо строїти. От і почали Софію будувати, а далі—Десятинну. І що то вже за робота була тяжка: цілісенький день роблять люде, не одпочиваючи,—звісно, як нашому братові було ще за крінацтва. От збудували Десятинну, ченці розвели робочих по всяких роботизнах: одних у дворù Лаврські, других на поле погнали, а инших куди-инде, як кажуть, аби значить без роботи не сиділи.

---

[1]) Пор. Л. Добровольський. Михайло і Золоті ворота (Історично-літературна справка). Київ. 1913. Цінна, як огляд літератури про цю легенду. Менш цінні самостійні висновки автора.

От між тимй, котрих відіслали в поле на роботу, був один такий чолов'яга, поштенний вже на літа, звався він Батієм. Його вже, бач, і братія не так приневолювали до роботи, як-от других, так що йому й одпочити можна було, як водиться, після обіду. І то вже він собі робить зранку й до обіда, а в обідню годину, поївши сухого хлібця з водою, і ляже одпочивати де-небудь під снопами, і вже тоді встає, як сонечко поверне з-під тіні й почне припікати. А далі й так бувало, що вже й сонечку пора припікати, а Батій все ще спить. Запримітив теє прикажчик, та й почав назирати за Батієм.

От на другий там чи вже третій день—не знаю—пора б уже вставати Батієві після обіднього одпочинку, а він ще спить. Прикащик—звісно—до нього; коли дивиться, над ним стоїть якась тінь; він глянув у гору, а там орел широким листом простягся і нерухомо ширяє над Батієвою головою. Прикащик думав, що воно так собі, та й збудив Батія до роботи. Коли ж ні, і вдруге і втретє прилетить орел. та й висить, наче на шнурочку, над Батієм, ото щоб тінь робити, як Батій спочиває. Прикащик почав росказувати людям, вони й собі давай запримічати і всякий день бачили того орла. Що його робити?—міркують. А далі, поміркувавши між собою, пішли радитись з гуменом (ігуменом) і росказали усе, як було. Гумен теж здивувався, зібрав братію і почали братія радитись, що його робити, що його казати в такім случаю. От один чернець, таки Лаврський, такий-то вже старий, що й Господи, і почав казати: „я—каже,—пан'отці, вичитав у книжках, що воно значить. От той Батій—багатир-лицар, йому треба вольну дати, бо він колись і нас поб'є і манастир зруйнує.“—„Коли вольну, то й вольну“,—в один голос відказала братія.

От раз покликали його та й кажуть, що „ми, мов, пускаємо тебе, чоловіче Божий, на всі чотирі, йди собі, куди хоч“. А Батій, звісно—вже чоловік у літах, не хотів тинятись по світу, і каже: „я ж вам, каже, робив скілько-то замолоду й держали мене, а на старість проганяєте. Куди ж тепереньки піду: сили вже не стає, і хліба собі не зможу заробити“. А ченці пробі: „йди, та йди“. Не мав чого казати бідолаха, треба йти, бо звісно началство, як його не слухати. Коли той же старий чернець, що вичитав про Батія в книгах, і каже гуменові: „що так, мов, пан'отче, не можна його одпускати: треба з нього квиток взяти, щоб він нас не посмів рабувати“. Коли взяти—то й взяти, каже гумен. От вони до нього, а він каже: „я, каже, не вмію писати, який я вам квиток дам?“ От вони й кажуть йому: „коли ти, значить, не вмієш писати, вмочи руку в золоте чорнило, тай прикладеш до бомаги, щоб нам хоч твоя признака зосталася“. Принесли йому золоту чорнилницю з золотим чорнилом, він вмочив руку й при-

клав до бомаги. Ченці дали йому кусок хліба, гривню грошей та й вирядили од себе.

Пішов собі Батій в инше царство, в бусурманське господарство. Прийшов тай живе собі, поживає. Коли незабаром якийсь цар та на того царя бусурмана пішов войною. Бусурман злякавсь—не зна, що його робити; далі об'являє по всьому царству, усьому бусурманству: „що хто завоює мого неприятеля, за того мою царську дочку оддам, ще й півцарства замісць приданого. Батій приходить до царя, та й каже, що „я, мов, звоюю". Зібрав військо й побив того царя, що йшов на бусурмана. Цар дав йому, на чім умовлявся: дочку свою й півцарства. От вже Батій став царем.

Згадав він, що колись то його монахи притісняли, як ще він кріпаком був, та церкви строїв. От він пішов до царя, свого вже тестя, та й каже: „подозвольте мені, тятенька, військо збірати, на городи хрестянські йти: хочу я Київ з церквами золотоглавими звоювати". Цар йому дозволив,—він і пішов. Тільки що прийшов, то зразу ж таки звелів Софію руйнувати, а далі Десятинну. „Руйнуйте,—каже,—хлопці! щоб і сліду не було! а Михайлівського звелів не чіпати, бо там ченці були добрі й гарно жили зі своїми кріпаками. От вже палив-палив, а далі скомандував: у Лаврію. А монахи, хоч де-які й поховались у печерах, і пізнали його, та взяли, зібрали всю святиню і вийшли до нього з хрестами й корогвами. Поперед усіх йшов гумен та на височенній палиці держав той квиток, що Батій колись дав ченцям. Батій, хоча вже був бусурманом, а вже ж од с в о г о не міг відрікатись. Як побачив той квиток, та навтікача; прибіг до Дніпра, сів у човна і посеред Дніпра лопнув.

З того часу св'ята Лаврія—кажуть люде—так запустіла, що в ній під пристолом вовчиця дітей виводила. От таке то було колись; тепер цього й сліду немає.

Перший військовий підскарбій (1663—1669) Роман Ракушка.

(Нарис його життя та діяльности).

IV.

Переглядаючи сучасні звістки про Ракушку, треба згадати, що р. 1665 го (як це бачимо з листа Переяславського полковника Данила Єрмоленка до гетьмана) Ракушка прийняв в Ніжині від Єрмоленка „вязня Улѣзка Якова, Корсунца, которой былъ ушолъ до Опары“ [1]), звідки видно, що в віданні Ракушки була й Ніжинська в'язниця. Під цей час (серпень 1665 р.) Ракушка виконував також і обов'язки Ніжинського наказного полковника [2]).

До нашого часу зберіглося кілька листів Ракушки до Бруховецького за той період, коли останній поїхав до Москви (в другій половині 1665 р.) й тут „ударилъ челомъ его царскому величеству всѣми городами Малороссійскими“. Ракушку гетьман не забрав з собою до Москви, мабуть для того, щоб мати на Вкраїні цю вірну людину. Листи Ракушки мають в собі цікаві подробиці що до відносин з воєводами, харчування „ратныхъ людей“ та инших подій того часу. Ось, наприклад, що пише Ракушка гетьману про Ніжинського воєводу Івана Ржевського, згаданого вище:

„О нашемъ новомъ воеводѣ о Иванѣ Ивановичѣ извѣщаю, что исперва починаетъ хорошо жить, толко о запасѣхъ докучаетъ, при которомъ имѣетъ быти 2000 людей. Чтобъ тѣхъ всѣхъ кормить, имъ же надобно по осмачкѣ на четь года, а головѣ 3, то всякому головѣ по пол-13 осмачки [3]), сотникови 18, всякому сотнику по 3 осмачки, и

---

[1]) Улізько, Яків Петрович, 1659—1660 р.р. був Корсунським полковником, а пізніще (1676—1678 р.р.) Стародубовським полковим писарем. В листі Єрмоленка говориться про відправку Улізька до Романовського: очевидно, це той же Ракушка. А. Ю. и З. Р., VI, стор. 29, 30.

[2]) Архів бувш. Черніг. Двор. Деп. Зібр., д. № 803, л. 63.

[3]) Себ-то по $12^1/_2$ осмачок кожному.

того росходу много будетъ. То толко въ одномъ Нѣжинѣ, а въ иныхъ городахъ того жъ хотятъ. Богъ знаетъ, если то все съ однихъ мельницъ имѣетъ быти", вигукує Ракушка... „На сю четь,—продовжує він росповідати про свої труднощі та справи,—началъ я воеводѣ нашему отдавать и все отдавъ, и какъ роспись буду имѣти отъ него, тотчасъ въ Черниговъ побѣгу, чтобъ и тамъ не скорбѣли до счасливого возвращенія вашей милости, добродѣя, которого съ любовію ожидаемъ, чтобы подобный всему дѣлу урядъ былъ... Для Бога, изволь ваша милость, добродѣй, о Украйнѣ не забывати и къ ней спѣшити!"...

Ледве Ракушка встиг написати цього листа, як до нього „прислалъ господинъ Данко козаковъ съ Кодаку о борошнѣ и о шубахъ, и о полотнахъ, о сапогахъ, которой листъ,—пише Ракушка,—посылаю къ вашей милости, добродѣю, а здѣсь радѣти буду, чтобъ то войско потѣшити борошномъ и шубами какъ скоро, чтобъ ся не разошли; о чемъ молю, изволь ваша милость, добродѣй, чрезъ писаніе мнѣ дать вѣдомо, что о томъ чинити"... А „потѣшити" цим всім кодачан кінче потрібно було, бо Кодацький полковник Харько Кривий засвідчував наказному гетьману Данилу Єрмоленку, що коли цього „пріятства" не буде, „и борошна, шубъ, шапокъ, сапоговъ и холстовъ не дадите, то подлинно всѣ пойдутъ съ Кодаку, не уйму никого, развѣ только самъ останусь въ Кодакѣ, понеже трудно силно нашихъ удержать!"...

Зміст листів Ракушки за цей час не обмежується тільки повідомленнями про ділові та інші справи: до Ракушки, як до близької та довіреної людини гетьмана, звертались ріжні особи за порадою й з свого боку сповіщали його про ріжні відомости та чутки для докладу гетьманові. На підставі де-яких відомостей Ракушка, не вважаючи на те, що наказним гетьманом був не він, а Єрмоленко, робив ріжні відповідальні розпорядження, при чому Єрмоленко також вважав потрібним листуватися в де-яких справах з військовим підскарбієм. Навіть відомий діяч того часу, Методій Филимонович, єпископ Могилівський та Оршанський, шукав у Ракушки протекції й користувався його близькістю до Бруховецького. Повідомляючи, „впрямъ слезами поливающе", Ракушку про невдачи прихильників Бруховецького—Дрозда й Децика й про непридатність Київського воєводи, який, по-перше, „человѣкъ древней, къ ратному дѣлу ни къ чему не подобенъ, второе-жъ, болѣнъ ногами и не ходитъ, и чрезъ избу не перейдетъ",—Методій просить Ракушку: „Бога ради, умилосердися, пиши ваша милость, къ господину гетману, чтобъ билъ челомъ о скоромъ отпускѣ и спѣшилъ сюда, понеже безъ головы составы всѣ мертвы! Да и къ гетману наказному, хотя-бы ужъ имѣлъ попеченіе о Кіевѣ, чтобъ не утеряли; да и къ боярину, если имѣетъ идти, чтобъ шолъ, а когда не пойдетъ, то-бъ отказалъ, чтобъ вѣдали, да умышляли, что цѣлое лѣто

идетъ, а все въ Сѣвску. Пиши ваша милость, для Бога, и посылай днемъ и ночью!“ [1]).

В иншому листі до гетьмана Ракушка сповіщає, що з приводу поводження німців (себ-то московських піших полків з чужоземців), які стояли в Котельві й Куземині й робили утиски місцевим людям, він звертався до боярина Петра Вас. Шереметєва, але й наказ його Гадяцькому воєводі не дав наслідків. „Изволь ваша милость,—просить Ракушка гетьмана,—тщаніе имѣть, чтобъ тѣхъ нѣмцовъ оттолѣ свести, сохрани Боже, чтобъ межъ собою задору какого не учинили, понеже и въ тѣхъ слободахъ люди своеволны!“

Можна думати, що для Бруховецького ці листи Ракушки, як свідкування вірної людини про події й настрій на Вкраїні, були дуже потрібні, бо Ракушка писав до нього часто й напевне робив це з доручення гетьмана. Відносини з московськими воєводами—одна з головніших тем цих листів, бо цих відносин не було заведено до певних рамок, і тому Ракушка перебував часто в тяжкому становищі й вимагав від гетьмана інструкцій і вказівок. Ось одна з ілюстрацій що до цього. Путивльці забили козака Рекаленка. Ракушка звернувся до Путивльського воєводи з проханням, щоб той вислав кого-небудь до Конотопу, „для сыску того убійства“, але воєвода в відповіді вимагає, щоб всі зкривджені йшли з скаргами до нього до Путивля й щоб туди було вислано й убивця. „А тотъ убивца,—повідомляє Ракушка,—въ неволѣ возлѣ тѣла покойникова до росправы [2]), и козака не велѣлъ я хоронить, доколѣ того сыску не будетъ... И я не знаю, что съ тѣмъ дѣлать, что воевода не хочетъ управы чинить, а здѣсь братья и жена того упокойника мнѣ докучаютъ. О томъ изволь, ваша милость, добродѣй, боярина Петра Михайловича доложить, ибо преже сего такова убивства не бывало“...

Ми не будемо більше переказувати змісту инших листів Ракушки до Бруховецького, Єрмоленка та инших. В кожному з них він сповіщав про ріжні військові події й инші вкраїнські справи, висловлював здогади й припущення, що „Дорошенкова надежа почела утопати“, давав серйозні накази Єрмоленку ускромити полковників, що були наставлені гетьманом „зъ гультяйства запорожского“ й дуже бешкетували та грабували нарід і т. и. Один з цих полковників, якийсь Павло, навіть ледве не вбив Ракушку, але ж він сховався. „А когда впредь помощи и потверженія мнѣ отъ вашей милости не будетъ отъ полковниковъ,—пише він в одному з листів до Єрмоленка,—съ

[1]) А. Ю. и З. Р., VI, стор. 36. Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. III, стор. 149. Див. також А. Ю. и З. Р., VII, стор. 11.

[2]) В давні часи на Вкраїні „забойцу“ приковували ланцюгом до труни вбитої ним людини й лишали в такому стані до похорону.

ними же болшъ не могу на услугѣ его милости пана гетмана [быти], понеже всякому свое здоровье мило, а похвалками на здоровье трудно жить"... В цих рядках вже, дійсно, почувається безнадійність... Майже в кожному своєму листі Ракушка просить гетьмана повернутися на Вкраїну, тим більше, що за довгою відсутністю певних відомостей про те, як було прийнято гетьмана в Москві, серед народу почали ширитися ріжні несприятливі Бруховецькому чутки. Ракушка хоча й писав „до всього війська Запорожського", „какъ съ любовію принято и всякую почесть воздано" було гетьманові на Москві, „толкожъ,—додає він,—есть такія безумныя, что, не вѣря тому, небылицу говорятъ"... А в той час гетьман, здається, зовсім забув про свій „рейментъ", почав справу з одружінням і довго не повертався. Нарешті, наприкінці 1665 р. „боярин і гетьман" приїхав на Вкраїну, й Ракушці стало трохи лекше, але в той же час наслідки пробування Бруховецького на Москві—приїзд воєвод та „переписчиковъ" для оподаткування млинів—вже відразу, як ми це бачили вище, наклали на Ракушку нові тяжкі обов'язки та викликали низку непорозумінь та труднощів в сфері його діяльности. Але все ж таки становище Ракушки покращало, бо йому не треба було більше самому розв'язувати складні питання, та й відповідальности такої, як за часів пробування гетьмана на Москві, він тепер не ніс: гетьман мусив сам вирішувати справи й встановляти відносини між воєводами й народом та взагалі вести внутрішню політику. Одначе, таке більш-менш добре становище для Ракушки тягнулося доти, доки Бруховецький користувався хоча маленькими симпатіями серед народніх мас. Коли ж нові порядки, ним заведені, нарід став почувати добре, тоді й становище Ракушки погіршало; сталося ж це дуже скоро після повернення гетьмана з Москви.

Ще до від'їзду відомого нам „дьяка" Фролова з України, Бруховецький просив у нього захисту від Переяславських „своеволныхъ людей, которые до бунту и до шерпанины охочи работать, а хлѣба пахать и собою жить лѣнивы", та повідомляв, що в таких елементів вже „выростаетъ злой замыслъ на смуту и на нелюбье про него, боярина и гетмана". При цьому гетьман просив „дьяка", щоб той сповіщав його про подібні справи з Ніжина „черезъ войскового подскарбія Романа Ракушку; а Романъ,—запевняв „дьяка" гетьман,—„великому государю вѣренъ и ему [гетьману] послушенъ". Головною причиною того, що Бруховецький не користувався популярністю серед народу, були заведені ним новини: його „боярство", воєводи, збірання податків цареві та пиха гетьмана. В Переяславі Фролов довідався від воєводи Вердеревського, що „козаки боярина и гетмана всѣ не любятъ". „У насъ де,—говорили козаки,—въ предкахъ бояръ не бывало, а онъ де заводитъ новой образецъ и волности де наши отъ насъ всѣ отходятъ, да

и приходъ де къ нему сталъ тяжекъ"... Від себе Вердеревський додав, що „государевыхъ людей, которые живутъ въ Переясловлѣ, козаки зовутъ злодѣями и жидами"... Коли Фролов приїхав до Ніжина, він бачився з Ракушкою, повідомив його про те, що чув в Переяславі, а той сповістив гетьмана. Бруховецький пояснював Фролову все це иншими причинами. Він писав Фролову, що козаки виявляють таку „шатость" тому, що ніби-то бачуть „вездѣ въ Малороссійскихъ городѣхъ при воеводахъ малолюдствіе, и чтобъ великій государь указалъ въ Малороссійскіе города ратныхъ людей прибавить" [1])... Звичайно, Бруховецький добре розумів, чому нарід був проти нього, але користувався кожним випадком, щоб просити в Москви побільшення московського війська на Вкраїні. Як відомо, Бруховецький нарешті почав виганяти воєвод з України, але було вже пізно: нарід не забув того, що воєвод покликав сам „боярин і гетьман". В червні 1668 р., як каже Самовидець, Бруховецького „голота тиранско забили и замордовали на полю" під м. Опошним, в присутності Дорошенка... „И такъ скончилося гетманство Бруховецкого", додає Самовидець [2]).

V.

Що переживав в цей критичний для себе момент Ракушка, де він був і які в нього плани були що до майбутнього свого життя та діяльности? Він мусив, звичайно, зрозуміти, що близкість до Бруховецького не лишала йому місця при Многогрішному, який був прихильником Москви й тому повинен був дивитися на Ракушку підозріло, принаймні для того, щоб самому заслужити довірря з боку царя. Ми знаємо, що серед людей, про яких говорили, що вони „вѣдали" вкупі з Лазарем Барановичем та Петром Рославцем про „измѣну Ивашки Брюховецкого", був і Ракушка [3]). Але в той же час Многогрішний спочатку своєї кар'єри також вів боротьбу з Москвою й настоював, щоб з України було виведено воєвод та військо, і тому до його остаточного обрання гетьманом (березень 1669 р.) питання про попередню діяльність Ракушки та його відношення до Москви особливо гостро не виникало. Навпаки, де-який час Ракушка й при Многогрішному виконував обов'язки військового підскарбія; це ми бачимо з одного документа, писаного в кінці січня 1669 р., в якому

---

[1]) А. Ю. и З Р., VI, стор. 100—102.

[2]) Лѣтопись Самовидца, стор. 100.

[3]) В квітні 1668 р. „черкаси", яких захопило московське військо під Почепом, заявили, що „про измѣну вѣдали съ Ивашкомъ Брюховецкимъ Новгородской епископъ Лазоръ Бороновичъ, да Нѣжинской писарь Романовскій да изъ Почепа Петрушка Рословецъ, а опричь де ихъ про измѣну нихто не вѣдалъ" (В. Эйнгорнъ Очерки, стор. 453). Романовський—звичайно, той же Ракушка.

Ракушку ще називають „его милостью паномъ подскарбіемъ войсковымъ“ [1]); крім того, Ракушка повинен був подати новому гетьманові справоздання своєї діяльности, здати майно і взагалі весь військовий скарб, а для цього потрібний був досить довгий час. І тільки тоді, коли Многогрішний вибрав певну лінію свого поводження до Москви, мусила скінчитися службова діяльність Ракушки й на цей раз—вже назавжди...

Сучасні документи дають нам можливість зрозуміти ще ясніше причини катастрофи, що спіткала Ракушку 1669—1670 р.р. й примусила його не тільки відмовитися надалі від більш-меньш помітної діяльности, але зовсім її змінити й навіть втекти на правий бік Дніпра [2]).

Ракушка, покинувши Ніжин і взагалі Лівобічну Вкраїну, втік до Дорошенка, й 1670 року ми його бачимо Брацлавським протопопом: козацьку шаблю прийшлося йому змінити на попівську рясу! Очевидно, для цього були необхідні особливі підстави. І дійсно, підстави такі були, а саме—його сварка з Многогрішним, що захопив все його майно. а самого вигнав (принаймні, так з'ясовував пізніще цей свій крок сам Ракушка). На якому саме грунті виникла сварка, ми не знаємо; могло це статися або при здачі скарбових справ та майна, або — Многогрішний пограбив Ракушку, як „измѣнника“. Одначе, Ракушка не відразу піддався Многогрішному й повів з' ним завзяту боротьбу, якою заподіяв гетьману багацько клопоту. В цій боротьбі виявилася надзвичайна здібність Ракушки обстоювати свої інтереси, дотепність та упертість.

В цей час (1670 р) Україна поділялася на дві частини: в одній був гетьманом Многогрішний, в другій—Дорошенко. І духовна влада теж не була єдиною: в Київі мітрополіт Тукальський домагався, щоб східня паства підлягала йому, а в Чернігові Баранович хтів зайняти перше місце серед місцевих ієрархів. З листа Барановича до царя ми довідуємося, яким чином Ракушка скористувався цим становищем, щоб через Тукальського нашкодити Многогрішному; з инших же сучасних свідоцтв, що торкаються цього епізоду, ми довідуємось і про всі подробиці та підстави для сварки Многогрішного з Ракушкою [3]).

---

[1]) Див. додаток, акт з 30 січня 1669 р.

[2]) Користуємося нагодою, щоб подати тут одну відомость про порядок збудування млинів за часів Самойловича. 19 січня 1674 р. Кролевецький уряд, заслухавши заяву Тишка Васильовича про те, що він займає для млинової греблі місце на р. Реті й „уваживши, же дѣло доброе,—ку пожитку войсковому и своему хочетъ Тишко учинить“,—дав йому „фундушъ“ при умові, аби Тишко дав „по уфундованню гребли *енералови войсковому* об[illegible]ие“ (Рум. Опись, п. Ніжинський т. 61). Очевидно, „енерал військовий“ заступив місце підскарбія військового часів Бруховецького й що обовязки їх були тотожними

[3]) Цітуємо далі по Соловйову (кн. III, стор. 411—415), де, на жаль, витяги з документів приведено у перекладі та перерібці на російську мову.

„Попъ Романовскій,—писав Баранович до царя,—который передъ тѣмъ въ Нѣжинѣ былъ козакомъ, зашедши на ту сторону Днѣпра, поѣхалъ отъ митрополита Тукальскаго въ послахъ къ св. Меѳодію, патріарху Константинопольскому, и хитростію виправилъ на гетьмана Демьяна Игнатовича неблагословенный листъ, чтобы его этимъ неблагословеньемъ застращавши и міръ въ обиду подавши, смуту на сей сторонѣ Украйны учинить. Хотя гетьманъ вашего царскаго величества и не находится подъ зависимостью Константинопольскаго престола, однако, нельзя же не обращать вниманія на имя и власть вселенскаго патріарха. Демьянъ Игнатовичъ удивляется вмѣстѣ со мною такъ неосторожно выданному патріархомъ неблагословенію, что̀ не можетъ не оскорбить и вашъ пресвѣтлый престолъ, потому что Демьянъ Игнатовичъ вашего войска гетманъ. Онъ бьетъ челомъ, чтобы ваше царское величество ходатайствовалъ предъ патріархомъ Константинопольскимъ о благословеніи ему, и чтобы впередъ патріархъ такъ неосторожно клятвенныхъ листовъ не выдавалъ; достойнѣе клятвы тотъ, кто ее обманомъ у св. патріарха выправилъ и вашего царскаго величества престолъ укорить дерзнулъ. Въ этой патріаршей неблагословенной грамотѣ Демьянъ Игнатовичъ и гетманомъ не названъ; названъ простымъ именемъ—Демкомъ Игнатенкомъ; мало ли есть Демковъ Игнатенковъ, но гетманъ одинъ—Демьянъ Игнатовичъ“... При цьому листі (кінець його не приводимо) була надіслана цареві й неблагословенна грамота (підписана 8 квітня 1670 р.), яка цікава для нас не тільки своїм змістом, але й вказівками на пограбування Многогрішним майна в Ракушки. Ось її текст:

„Меѳодій, Божіею милостію архіепископъ Новаго Рима, великій патріархъ.—Честный отецъ Романъ, протопопъ Бряславскій, извѣстилъ насъ, что во время войны и смятенія межъ людьми, Демко Игнатенко овладѣлъ домомъ онаго іерея и пограбилъ имѣніе его: четыреста осмачекъ хлѣба, шесть котловъ великихъ, четыре коня, полтараста свиней, двѣ сабли оправныхъ позолоченныхъ, пятьсотъ золотыхъ денегъ, а самого его изгналъ. Если Демко Игнатенко отдастъ протопопу все, что взялъ, въ цѣлости, безъ отговорокъ, по доброй волѣ, то будетъ благословенъ; а если не захочетъ отдать, то да будетъ отлученъ отъ Бога, проклятъ и не прощенъ, мертвый да не разсыплется никогда, до уреченнаго суда; камни, дрова, желѣзо да истлѣютъ и разсыплются и земля разсядется, онъ же никогда. И пожретъ его земля, яко Даѳана и Авирона; гроза Божія верху главы его, имѣніе его и труды да будутъ прокляты и да не узритъ счастія никогда. Имѣніе его вѣтромъ да пойдетъ, напослѣдокъ же и самъ да обратится ни во что; да познаетъ самъ, яко не съ нимъ Богъ, и св. ангелъ Божій на страшномъ судѣ не при немъ; отлученъ отъ

церкви Христовой, чтобы его къ церкви никто ни припускалъ, и дабы его не благословилъ и не кадилъ, дара Божія не давалъ, и у трапезы никто съ нимъ не ѣлъ и не пилъ, и не сидѣлъ съ нимъ, и не прощался съ нимъ, и здоровья не сказывалъ, и когда умретъ, чтобы его тѣло не хоронилъ подъ тяжкою нашею клятвою архипастырскою и отлученіемъ отъ церкви того іерея, который его похоронитъ; и будетъ на немъ проклятіе св. 318 богоносныхъ отцовъ Никейскаго собора, доколѣ не отдастъ всѣхъ вещей, взятыхъ отъ отца господина Романа"...

Не трудно собі уявити, яке враження повинна була б зробити на нарід ця грамота, коли-б про неї він довідався. Тому цілком зрозуміло, що Многогрішний, як тільки до нього дійшли про грамоту певні відомости, почав зараз же клопотатися про те, щоб грамоту не було оголошено. Очевидно, Ракушка зумів помститися над Многогрішним, вибравши цей шлях, але головною метою його була не стільки помста, скільки повернення майна, пограбованого гетьманом. Тому Ракушка, коли повернувся з подорожі до Константинополя, вжив усіх заходів, аби помиритися з Многогрішним та одібрати своє майно. 8 червня 1670 р. Ракушка надіслав гетьманові копію „проклятої" грамоти та листа, в якому повідомляв, що зміст грамоти поки що тримається ним в таємності, й коли він згодиться повернути все пограбоване добровільно, то тоді й оригінал грамоти буде надіслано; коли ж згоди між ними досягнено не буде, то Ракушка буде примушений просити Тукальського, щоб він дав роспорядження оголосити грамоту по церквах західної Вкраїни та щоб митрополіт видав наказ до Барановича оголосити її також і по церквах Чернігівської єпархії. З свого боку Тукальський також надіслав до Многогрішного копію документа, але гетьман не тільки не дав обіцяння митрополітові повернути Ракушці майно, ніби то в нього пограбоване, але рішуче заявив, що нічого в Ракушки не забірав. Многогрішного в цій боротьбі з Ракушкою підтримував Лазарь Баранович, при чому притяг до цієї справи навіть і самого царя, до якого виправив відомого протопопа Семена Адамовича. Останній повіз до Москви копію грамоти, лист, уривки з якого нами було приведено вище, та прохання заступитися за гетьмана. В липні 1670 р. Адамович дістав від царя обіцяння послати до візантійського патріарха в цій справі певного грека, а скоро після цього до Константинополя з Москви дійсно було виправлено перекладача Христофорова.

Пробування Христофорова в Константинополі залишило після себе низку відомостей, що торкаються того часу, коли там був Ракушка; між иншим, з них виясняється, що Ракушка виконав тут і ріжні доручення Тукальського та Дорошенка.

Христофоров росповідає, що, прибувши до Константинополя, він передав патріархові та його синодові царську милостиню й грамоту, в якій цар, з одного боку, просив зняти з Многогрішного прокляття, а, з другого,—вимагав покарання „поклепника“ Романовського; крім того, цар просив патріарха, аби він надалі царських підданців не відлучав од церкви. З розмови між Христофоровим та патріархом вияснилося, що Ракушка клопотався не тільки про відлучення Многогрішного, але привіз до патріарха грамоти від Дорошенка й Тукальського, які просили поставити львівським єпископом „латинца“ Симеона; Симеон раніше був посвячений до цієї катедри двома „запрещенными“ мітрополітами й при тому тоді, коли патріарх вже посвятив до Львова єпископа Іосифа. Патріарх в цьому відмовив, але Ракушка поїхав до султана й привіз від каймакама Мустафи-паші грамоту, в якій султан наказував патріарху задовольнити прохання Дорошенка, що був в цей час під протекторатом Турції. Патріарх знову відмовив Ракушці, але й Ракушка не хтів попускати: він удруге поїхав до султана й на цей раз дістав грамоту вже від нього самого з наказом негайно задовольнити прохання Дорошенка. „Тут, — росповідав патріарх Христофорову,—мені нічого було робити: одставив я єпископа Іосифа й благословив Симеона“. В цей самий час Ракушка просив патріарха прокляти Многогрішного, який заволодів його майном, при чім не сказав ясно, що Дем'ян—гетьман та підданець царя. „Я,—говорив патріарх,— порадившись зо всім собором, дав Романовському на Дем'яна прокляту грамоту, у якій написано: як що дійсно так, то анатема“.

При таких обставинах Ракушка дістав „прокляту“ грамоту на свого ворога. Патріарх казав правду, що Ракушка його в цій справі обдурив, бо дійсно в грамоті йде річ про Демка Ігнатенка й нічого не сказано, що цей Ігнатенко—гетьман, хоч для кожного й було ясно, що прокляття накладалося на Многогрішного, а не на когось иншого. Це ще раз доводить, що Ракушка був дуже спритною людиною...

Христофоров почав просити патріарха зняти з Многогрішного прокляття. „Учини, святѣйшій патріархъ, по прошенью царскаго величества,—говорив він,—изволь дать прощальную грамоту гетману Демьяну Игнатовичу и съ тѣмъ отпусти меня къ царскому величеству“.—„Никакъ мнѣ этого сдѣлать нельзя,—відповів патріарх;— еслибы отъ этого мнѣ одному приключалась бѣда, то я принялъ бы съ радостію, но опасаюсь, чтобъ не навести бѣды всему христіанству: пошлю я къ Демьяну Игнатовичу прощальную грамоту, а онъ станетъ этимъ хвастаться, узнаетъ Дорошенко,—тотчасъ отпишетъ къ султану, и будетъ отъ этого великое кровопролитіе“... Справа, до якої притягнув патріарха Ракушка, була дійсно складна... Але Христофоров

настоював та переконував патріарха задовольнити бажання царя й знайшов компроміс: „Опасаться тебѣ нечего,—говорив він:—прощальную грамоту отвезу я къ царскому величеству, а царское величество изволитъ отослать ее къ гетману и прикажетъ, чтобы держалъ ее при себѣ, для души своей, а хвалиться ему предъ народомъ не для чего". Нарешті, патріарх, переконаний Христофоровим, згодився задовольнити прохання царя й видав (в вересні 1670 р.) грамоту, якою прокляття з Многогрішного було знято [1]).

Нам напевне невідомо, чи була оголошена ця „проклятая" грамота, чи ні; можна думати, що формального оголошення грамоти не було, бо про такий факт напевне збереглися б ясні відомости, але чутки про відлучення Многогрішного від церкви розповсюдилися на Вкраїні й при тому за допомогою самого Ракушки. Нарід навіть бачив де-які наслідки прокляття, принаймні, зв'язував з ними один випадок, що стався з гетьманом. Про це ми читаємо такий запис в одному літопису, занотований під 1670 р.: „Пронеслось от Романа Ракушки, протопопа Браславскаго, бывшого в Царградѣ, что якобы патриархъ соборно проклиналъ гетмана Многогрѣшного, знать по Дорошенкову у Порти турецкой прошенію, за подступъ въ гетманствѣ; и когда Многогрѣшний, з горницы идучи, зашибся, то нѣкоторые думали, что то по оному проклятию" [2]). Самовидець про цей випадок каже ще ясніше й з більшою певністю зв'язує його з прокляттям: „Протопопа Браславскій вивезлъ соборную клятву от святѣйшого патриярхи на заднѣпрянского гетмана Демяна Многогрѣшного, которій, в пиху вознесшися, легце себѣ тое поважилъ, еще ся срожачи, але зараз оного Господь Богъ скаралъ, же спадши з ґанку, шию былъ зломалъ, же часъ немалій не моглъ говорити, що, пришовши до здоровя, не хотѣлъ ся упамятати, що напотомъ оному наговодилось зле" [3]). Цими невеликими наслідками боротьба Ракушки з Многогрішним, здається, й закінчилася, і, таким чином, Ракушці не вдалося одержати забране раніше майно та гроші; принаймні, ніяких звісток про це не маємо...

VI.

Після року, що, приніс Ракушці стільки клопоту, ім'я його майже зовсім не зустрічається в давніх документах, і тому нам лишається сказати про нього небагацько.

---

[1]) Про цей епізод з життя Ракушки розкидані відомости по ріжних джерелах, з яких ми використали такі: Соловьевъ, „Исторія Россіи", кн. III, стор. 411—415; В. Эйнгорнъ, „Очерки", стор. 696—699, 701, 702, 709; Лѣтопись Самовидца, стор. 103—109; Письма преосвященнаго Лазаря Барановича, вид. 2-е, стор. 123—129.

[2]) „Краткое описаніе Малороссіи", стор. 272.

[3]) Лѣтопись Самовидца, стор. 109.

Як довго пробув Ракушка на правому березі Дніпра—невідомо; думаємо, що поки Многогрішний був гетьманом, Ракушці зовсім було неможливо повертатися на батьківщину, але, коли цей гетьман був засланий до Сібіру „за измѣну“; Ракушка спокійно міг переїхати на Лівобережжя. Момента цього ми, на жаль, не знаємо. Нам лише відомо, що Ракушка на цей раз оселився в м. Стародубі, де одержав парафію при Миколаївській церкві; в лютому 1676 р. він, як протопоп Браславський і священик цієї церкви, заприсяг цареві Федорові [1]).

Користуючися докладним заповітом Ракушки, можемо досить ясно уявити собі зріст господарства Ракушки. Він, кинувши зовсім політичну діяльність, всю свою енергію приклав тепер до справ господарчих і вів їх добре, бо число куплених їм ріжних хуторів, дворів та грунтів досить велике. В цей момент свого життя (1670-ті роки) Ракушка мав коло 50—55 років, отже ще не був дуже старим, до того в нього ще була численна сім'я, про яку треба було піклуватися.

Оселившися в Стародубі, Ракушка купив тут в Оксани, жінки Ничипора Кигалки, двір, сусідній з дворами Степана Тимохвієвича Злотника та Івана Мороза, „а з двохъ сторонъ улиця: одна—от церкви пробитая, а другая улиця от двора его милости пана полковника Стародубовского Михайла Миклашевского“; далі Іван Бирло (Берло) продав йому: свій „хутор за рѣкою, з садомъ и огородамы“, та хутор з млином в селі Яремині, що належав Берлу та його „братанці“ Анні Бирловні [2]), сіножать „в Спаском, об межу Стефана Улѣзченка“; від козака Бориса Ракушка купив в Яремині ще двір з полями й сіножатями, а від Матвія Симоненка ще двір з нивами й сіножатями. В Ніжині в володінні Ракушки також було невелике майно, право на яке не було ним утеряно, а саме: „кгрунтъ Нѣжинскій, двориска, поля и лѣси в Бобрику и сѣножати в Трушонцѣ“; сіножать з лісом і поле пахатное; „комора в ринку, в ряду крамном, противко церкви св. Николая,—на рогу у переулку одно окно, а другое окно тоей же комори у рядѣ красномъ“; тут же, на Ніжинському ринку, в Ракушки було ще два „окна“. Але цим (не-

---

[1]) М. А. М. Ю., Дѣла Малорос. приказа, кн. № 42.

[2]) Родовід Берлів починається з Дмитра Берла, який мав двох синів; перший з них, Іван Берло був сотником Мглинським (1671—1672) і доводився свояком стародубовському полковнику Тимофію Олексійовичу (1676—1678, 1687—1689); другий, також Іван, жив в Переяславському полку й був раніше Вороньківським сотником, а потім Переяславським полковим суддею й помер 1720 р. Жонатий він був тричі: 1) з Прасковією Якимовною Сомковою, дочкою гетьмана, забитого Бруховецьким; 2) з Тетяною Щуровщанкою, вдовою Павла Рустановича; 3) з Ганною Мазапетівною. Ганна Берлівна вийшла за священника с. Нехаєк, Антона Тарловського.

величким, правда) майном не вичерпувалося все господарство Ракушки: він ще володів, з надачі гетьмана Самойловича, в полковій Стародубовській сотні селом Новосьолками, що було відібрано для цього від Стародубовського магістрату. Це було невеличке село, в якому 1723 року було лише „14 козацьких дворів, 16 дворів грунтових посполитих і 9 хат „бобилей“ [1]). Чи була ця надача признанням з боку Самойловича давніх праць Ракушки коло військового скарбу та инших тогочасних справ, чи Ракушка чимсь особливим прислужився наступнику Многогрішного,—невідомо. Але й Мазепа, скоро після того, як одержав гетьманську булаву, ствердив Новосьолки за Ракушкою. 21 жовтня 1687 р. Мазепа, „маючи в особливомъ респектѣ... рейментарскомъ учтивую духовную особу, велебного в Богу господина отца Романа Ракушку, священника церкви святого Николая, в мѣстѣ Стародубѣ стоячое, а вѣдаючи его побожность, же щоденние такъ за ихъ царское пресвѣтлое величество и за все войско, яко и за... рейментара, до Бога при безкровнихъ офѣрахъ отправуючиеся молитви“. „заховав“ „при немъ село Новосюлки, в Стародубовскомъ полку лежачое, зо всѣми до него приналежними пожитками, якое онъ и предъ симъ в своемъ з ласки войсковой мѣвалъ уживанню“... „Вѣдаючи теди,—пише далі Мазепа в цьому акті,—о такой волѣ нашой, такъ войтъ тамошній з громадою абы належитое отдавалъ послушенство, опрочъ козаковъ, якихъ волность цѣла быть повинна, честной помененной особѣ, яко жаденъ з старшини и чернѣ в отбираню належитыхъ добръ не чинилъ перешкоди, симъ листомъ нашимъ, *честному отцу до ласки нашой даннимъ*, варуемъ“ [2])... Таким чином, цією маєтністю Ракушка як за Самойловича, так і за Мазепи, володів лише „до ласки войсковой“, цеб то село Новосьолки гетьман мав право відібрати від нього кожного дня: Ракушка, не маючи за собою заслуг військових, не мав права і на маєтність та труд тих посполитих, що в ній жили.

Останні десятиліття свого життя Ракушка прожив більш-меньш спокійно в Стародубі, піклуючися про своїх дітей та господарство, в якому допомагали йому його діти й онуки. Одначе, в житті Ракушки за цей час було також декілька випадків, які ніби-то вказують на нещастя, що його переслідувало й тепер, коли він, здавалось, вже зовсім покинув політичну діяльність і решту днів хтів прожити тихо. Як раз в той час, коли Ракушку ми вперше зустрічаємо священиком при Старо-Микольській Стародубській церкві, а саме 1676—1677 р., Стародуб переживав тривожні часи в зв'язку з авантурою полковника

---

[1]) Лазаревський, „Опис. стар. Малор.“, I, стор. 152.

[2]) Генер. слідство о маєтностях Стародуб. полку, л. 141; Румянц. Опись Малор., п. Старод., т. 81.

Рославця, що хтіз визволитися з-під власти Самойловича, і великою пожежою, що трапилася в цьому місті. Як росповідає Самовидець, пожежа почалася з тієї церкви, де був священиком Ракушка: „а найпервій тая церковъ загорѣлася святого Николая, в которой проклятіе читано пастирское при службѣ божой и свѣчки гашено на проклятіе Шубою, священникомъ Чернѣговскимъ, зосланнимъ от архиепископа, и от тоей церки усе мѣсто вѣгорѣло“ [1])... Сталося це 17 травня 1677 р., при чім автор літопису гадає, що нещастя це було „скаранням бозскимъ“ на мешканців м. Стародуба за їх гріхи. „Бо,—доводить він свою думку,—в томъ мѣстѣ всчалася ненависть першая: полковникъ противъ гетмана, священники межи собою, осмъ на двохъ, немалъ цалій рокъ турбовались: межи козаками и посполитими свари, позви, а знову зась корчми, шинки немалъ в каждомъ дворѣ, а при шинкахъ безецности и частіе забойства, а за вшетечность жадной карности не чинено, але тое в жарти оборочано, любо якая явная курва, пиятики без удержання, набоженства оспалость; бо духовнихъ нѣ за що не мѣли, хлюбячися оздобою церквей божіихъ, отказаючи, же „намъ трудно отъ поповъ и священниковъ“; любо напоминали, не слухали, але от таковихъ, которіе ихъ за зброднѣ до покути приводили, з гнѣвомъ отходили и по своихъ воляхъ себѣ духовнихъ шукали, не жалуючи за грѣхи“...

Нам невідомо, як поводився в цей час у Стародубі Ракушка й до якої партії місцевого духовенства він належав під час боротьби між священиками, про що згадує Самовидець („священники межи собою, осмъ на двохъ, немалъ цалій рокъ турбовались“). Ми можемо тільки припускати, знаючи Ракушку, що він неодмінно приймав діяльну участь в цій боротьбі. Також слід припустити, що Ракушка приймав участь і в проголошенні Шубою анатеми на мешканців м. Стародуба за те, що вони побили священика Якова (р. 1676), бо анатему було проголошено в тій самій церкві (Микольській), де він служив. Але подробиць цих подій не знаємо.

Після пожежи 1677 р. Микольська церква була відбудована, але 1690 р. знову згоріла, після чого була 1691 р. збудована коштом полковника Михайла Миклашевського „з товариствомъ и панами мѣщаны“ [2]). Теперь Ракушка міг спокійно священствувати... Він дожив до дуже глибокої старости. 1701 року, маючи коло 80 років, він почував себе настільки недужим та слабим, що вирішив зробити духовний заповіт, якого написано було в Стародубі 17 травня цього року. Документ цей, для нас надзвичайно цікавий, уявляє з себе ти-

---

[1]) Лѣтопись Самовидца, стор. 134—136.

[2]) Філарет, „Ист.-статистич. Описаніе Черниг. епархіи“, VII, 5.

повий зразок подібних актів того часу. Як і инші, Ракушка, готуючися до смерти, починає свій заповіт згадками про бренність всього земного.

„Я, рабъ Божій Романъ Онисковичъ Ракушка-Романовскій,—пише він в заповіті [1]),—на тот часъ будучій священникъ Святониколскій Стародубовскій парохиялній, уважаючи себѣ всѣ речи в скоромъ часѣ мимо йдучие, а же і я, на сей часъ юже в лѣтех моих подейшлихъ, часто розними болями от Господа Бога бываю навѣжонъ, сподѣваю собѣ отмѣны сего дочасного житія на семъ мѣзерномъ свѣтѣ і росказаня божого, же земля естесь и в землю пойдешъ, що южъ мнѣ тое вскорѣ приходитъ *в лѣтех моих подейшлих близко осмидесятъ*, и видячы слабост здоровя мого, умислилемъ еще за зуполного здоровя и сталого умислу моего роспорядиты дѣты мои, жебы по моей смерти межы собою не мѣли турбацій, але на том зоставалъ коженъ, як ся тутъ виразитъ з убогой худобы моей“... Після цього вступу Ракушка заповідає поховати його в тій же церкві св. Миколая, де й служив, а саме—„на лѣвомъ боцѣ пред образомъ святой Тройцы, християнским способомъ священническим“, а далі—росподіляє майно поміж дітьми. Найбільшу частину батьківського майна одержав молодший з синів Ракушки—Константин, бо старші за нього брати були виділені батьком раніше. „Худоба зась моя,—каже старий Ракушка,—що' колвекъ зостала *по многихъ упадкахъ, за грѣхы мои на мене допущенних от Господа Бога* [2]), и тепер зостает, мает бити меншому синовѣ моему Костантию, а не кому иншому“. Останній мав одержати такі „добра“: двор в Стародубі, в якому жив Ракушка, „хутор за рѣкою, купленій от Івана Бирла, з садомъ и огородамы“; другий хутор, куплений з млином в с. Яремині од того ж Бирла та його братанки Анни Бирловни; два двори в тим же селі з полями, сіножатьми й нивами, а також гаями; сіножать в Спаському; два „окна“ у коморах на Стародубовському ринку.

Ґрунти, що належали Ракушці в Ніжині, а саме: „двориска и поля и лѣси в Бобрику и сѣножатѣ Трушонцѣ и за Кошелевкою сѣножат з лѣсомъ и поле пахатное“,—були віддані батьком сину Йванові й синам помершого сина Петра—Григорію й Василію Романовським при такій інтересній умові: „але тих кгрунтовъ не позволяю жадною мѣрою продаваты, але *жебы памятка наша била в Нѣжинѣ, бо тие кгрунта, прийшовши на слободу, родичъ мой лозу рубавъ и березя, и там ся будовалъ, где мои двори стоят*“. В цих рядках почувається зрозуміле бажання Ракушки зберігти в своїм роді первісну садибу предка...

---

[1]) Цей документ дійшов до нас в зіпсутій копії половини XVIII в.; тому ми дозволяємо собі, де це можливо, виправляти в ньому очевидні помилки.

[2]) Очевидно, натяк на пограбування його худоби Многогрішним.

В дальшій частині свого заповіту Ракушка торкається де-яких справ що до виділення худоби иншим своїм дітям, згадує про непорозуміння, що виникали на цім ґрунті раніше, але текст заповіта настільки зіпсутий, що де-яких місць не можна зрозуміти зовсім. Як і в кожній родині, у Ракушок також було не все добре що до поділу майн: з-за нього сварилися, й старому протопопові приходилося ще за часу свого життя налагоджувати ці складні справи...

Все рухоме майно, що раніше не було роздано иншим дітям, старий Ракушка віддав молодшому синові Константину: „останокъ зась моей худобы в срѣбри, мѣди и цѣни,—тое усе синови моему меншому Костантому; нѣхто о том его не мает турбоваты, але на усемъ моемъ господарствѣ мает зоставаты, якъ я самъ мешкалемъ“... Цей же син одержав і всі церковні речі, які були власністю Ракушки, а саме: „апарати церковние, ризи злотоглавние и срѣбраніи; келихъ злоцѣстий роботы аспурской, дискосъ московской роботы злоцѣстій, звѣзду злоцѣстую, другій келихъ злоцѣстій з накришкою (которій на гробницю обернулем), ложицю срѣбряную, крестъ стоячий і книги на увес рокъ“—але при умові, „ежели зостанет свещенником“. Звідси бачимо, що Роман Ракушка сподівався бачити молодшого з синів своїм наступником на парафії: як що Константин не забажав би бути священиком, всі церковні речі переходили до сина Йвана, що мав роздати їх на церкви св. Миколая „и где захочет“. Серед цих річей була одна святиня, про яку Роман згадує окремо; це—„крест, в котором животворящое древо Креста“; його протопоп заповідає віддати до манастиря Межигорського. Цікаво зазначити, що цю святиню Ракушка дарує власне до цього манастиря, а не до иншого; очевидно, для нього цей манастирь був найбільш улюбленим, і в цьому акті з боку Ракушки виявилася, може, далека згадка про молоді роки життя, коли йому траплялося приймати таку близьу участь в бурхливих подіях тогочасних і бувати на Запоріжжі, яке вважало Межигірря *своїм* манастирем. А може Ракушка гадав провести останні дні свого життя в цьому манастирі, в якому знаходили спокій багацько людей, що прожили життя своє бурхливо? Не будемо, проте, гадати, бо історичні свідоцтва не дають нам ясної відповіди на це питання, хоча ми й знаємо, що після складання тестаменту Ракушка прожив ще не менш двох років. Але ці роки, можна думати, були такими тяжкими для Ракушки, що він протягом їх був майже позбавлений можливости приймати участь в житті: очевидно, старість остаточно зламала сили цієї людини. Так, 29 вересня 1701 р. Ракушка продавав за 10 талерів Семену Матвійовичу, слузі майстратовому, „мѣстечко дворовое волное, з будинками“, яке йому заповідала просфорня Марія „за сорковустъ души ее отправований“, при чім заяву про цю продаж

робив урядові від імени „велебного господина отца Романа Романовского Ракушки, священника церкви святого Николая Старого", викарій цієї ж церкви Федір Іванович [1]). З цього бачимо, що Ракушка тримав ще в цей час в своїй руці господарство й розпоряджав ним, але не міг вже особисто являтися до уряду. В останній раз Роман Ракушка згадується в лютому 1703 р.; після цієї дати нам пізніще не траплялося зустрічати його імени: мабуть коло цього часу Ракушка успокоївся на віки...

У попередніх рядках ми старалися яко мога докладніше росповісти про життя та діяльність Романа Ракушки, першого генерального підскарбія Гетьманщини, для чого використали всі відомі нам друковані й архівні джерела, побіжно торкалися ріжних історичних питаннів, зв'язаних з життєписом Ракушки й т. и. Наскільки нам удалося ясно намалювати цю постать на тлі тогочасного життя,—а ми як раз це мали своєю метою,—скажуть инші, але хочемо вірити, що праця наша, на яку нам прийшлося покласти досить часу й сил, не буде зайвою, й що людина, яка забажала б по цій роботі ознайомитися з типовим представником вищої верстви українського громадянства другої половини XVII в.; знайде тут більш-меньш вірний і правильний нарис і оцінку діяльности одного з подібних представників. Особа Ракушки цікава не тільки тим, що в ній відбилися типові риси людей того часу, характерною ознакою яких була—користуємся влучним московським виразом—„шатость": діяльність Ракушки свідчить нам про безсумнівні позитивні гідности його вдачі, в якій нетрудно помітити незвичайну енергію, працьовитість і розум, що врятовував його під час страшенних катастроф, що з ним траплялися кілька разів на протязі його довгого та трівожного життя. Сумлінність, з якою Ракушка ставився до своїх обов'язків, також була однією з видатних рис його характеру; до них же треба приєднати ще одну гідність Ракушки—вірність до своїх патронів Золотаренка й Бруховецького... І коли у читача враження від прочитаного все-ж таки буде складатися не на користь Ракушці, головною рисою якого перш над усе уявлятиметься його „шатость", легкодумство і т. и., то на це ми мусимо зауважити, що оцінювати людей давнього часу можна инше на тлі сучасних їм обставин і пануючих думок, і що коли керуватися цим поглядом, то „шатость" не буде для Ракушки чимсь негативним: в ту епоху, коли жив Ракушка, *всі* його сучасники були заповітрені цією „шатостью"... Отже, додержуючись цього погляду, мусимо визнати

---

[1]) Див. додаток, акт з 29 вересня 1701 р.

Ракушку однією з позитивних постатей епохи Руїни, тим більше, що й діяльність його мала головним чином творчий характер що до встановлення фінансових підвалин для тодішньої української державности [1]) ..

В. Модзалевський.

Духовний тестамент Ганни Щеневської Остапової Талькової. 5 серпня 1655 р.

Во имя Отца і Сн҃а і Ст҃аго Дх҃а, амин. Я, Анна Сченевская Евстафиевая Талковая, маючи я от небожчика малжонка своего Евстафия Талка мнѣ отказаное и на тестаментѣ поданое писмом, то ест дом из будованем и що при ним ест, огород, гумно и садъ, до того теж и поле що ест небожчиковское все в три руки, при которых и сѣножати, що я з доброе воли своей, без жадного ґвалту и примушеня, будучи я от Гсд҃а Бг҃а навежоная хоробою тяжкою а мислячи собѣ, якъ предстати пред нилецемѣрным судиею, тое вже вышменованое оферовала и отдала на вѣчную памят на манастырь Максаковскій, абы Гсд҃а Бг҃а за дш҃у мужа моего и мене самои, такъ теж и за вес род нашъ у престола бж҃ого за отпущене грѣховъ наших Гс҃ду Бг у офѣру приносит мают, все то мает прийти до скутку по смерти моей; и то теж варую в тым тестаментѣ моим: братанич мой Василей Сченеевский в тым дому моим зимоват и жито на зиму засѣват позволяю и теперешний засѣвокъ, що иле ест, ему поживат позволяю. Дѣелос все при особах: отцу Михайлу, сщ҃еннику на тот час Берестовскому, і пану атаману Роману Постолу Берестовском, і п. Артему Хацкевичу, обывателю Берестовскому, і п. Грицку Талку, брату небожчиковском. Писанъ в Берестовци, мс҃ца августа пятого дня року 1655.

М. П. М. П. М. П.

Устне упрошоный од пн҃ии Талковои Михайло Гуляницкий, сщ҃еник Берестовецкий, рукою власною.

Я Анна Остапиевая Талковая рукою власною.

---

[1]) Про потомків Ракушки нами зібрано багацько відомостей, частину яких уміщено в „Малороссійскому Родословнику“, т. IV, Київ, 1914, до якого видання й одсилаємо тих читачів, які захочуть про це узнати. Рід Ракушок-Романовських згаснув на початку XIX в.

Прошоний о подпис руки Романъ Рекушка, на тот час дозорца скарбу войскового в полку Нѣжинском, рука власная.

..... подписе рук людей зацъних и даню тестаменту од пании Евстафѣевой на манастир Максаковский печат мою с подписом руки прикладаю. Григорий Кобилецкий, полковник наказный на тот час будучий Нѣжинский.

На другому боці: Легация на двор і на грунта Бе[ре]стовецкіе от пни Талковой.

(Київський Центральний Архив, документи манастирів, № 717).

Заява орендарки Батуринської Огафії Тишковни про млин, який вона дарує після своєї смерти Ніжинському манастиреві. 26 травня 1657 р.

Випис с кних меских ратуша Нѣжинского права Майдебурского.

Року тысяча шестсот пятдесят семого, мца мая двадцат шестого дня.

Пред нами Александром Цурковским, лентвойтом, Савою Івановичом, бурмистром старшимъ, райцами, лавниками, того року на справах мѣских засѣдаючими, за вѣдомостю и позволеніем его млсти пана Григорія Гуляницкого, полковника Нѣжинского и всего сивера войска его царского величества Запорозского, с притомне зосланними од его млсти панами Романом Ракушкою, Маркомъ Шпаковъским, Симоном, козаками и обывателями Нѣжинскими, ставши очевисто, славетная Огафія Тишковна по першомъ Петровая, а тепер Фотиная, арендарка Батуринская, обывателка Нѣжинская, здоровая будучи на тѣле и у мысле, с порадою приятелей своих, явне, устне и доброволне признала: ижъ што зачала коштомъ своим будовати млинъ на реци Сейму под мѣстом Батурином о едной скринѣ с капѣтулою манастыра Нѣжинского од села Мѣтяевъки, теды той млинъ добудовавъшы, с пожиткомъ, з него приналежачим, до конъця живота своего в свуй собѣ пожитокъ заховуетъ, а ежели ведлугъ волѣ бжіи и часу с того свѣта зейдет, теды нѣкому инъшому по зейсцу своемъ тилко самому манастыреви Нѣжинскому той же млинъ зо всѣми пожитками, в нем будучими, на вѣчніе часы вцеляет, даетъ, даруетъ и в ретелную пущает поссессію, всѣхъ покревных своих, близкихъ и далеких нинешним доброволним сознанним записом своим на вѣчніе часы отдаляет и видѣдичаетъ и хто бы капѣтулу пречоную Нѣжинскую о той млинъ, през неи дарованый и записаный турбовати се важилъ, хоча и теперешний малжонокъ еи Фока по смерти еи, на такового кождого закладает сумы на уряд той, перед который бы се тая справа

виточит мѣла, закладу копъ литовскихъ шестьсотъ и по заплаченю такового закладу пред се при цалой моцы и твердости сей нинешний доброволный запис на вѣчніе и потомніе часы зоставати маетъ, што для темъ певнѣйшое вѣри в потомніе часы абы и до кних нинешних вписано было просила, што и одержала, с которих и сей випис при звиклой печати мѣской радецкои, с подписом руки писара нашего сторонѣ потребуючой естъ виданъ. Писан в ратушѣ Нѣжинском, року и дня ..... [далі зотліло] [1]).

М. П. М. П.

(Київськ. Центр. Архив, документи манастирів. № 2342, оригінал).

Царська грамота Роману Ракушці. 2 листопаду 1660 р.

Бж҃иею мл҃тию от великаго гд҃ря, царя и великаго князя Алексѣя Михаиловича, всея великия и малия и бѣлия Россіи самодержца, и многихъ гдр҃ствъ восточнихъ и западнихъ и сѣвернихъ отчича и дѣдича и наслѣдника и обладателя, нашего царского величества войска Запорожского Нѣжинскому наказному полковнику Роману Ракушку нашего царского величества млс҃тивое слово.

В нинѣшнемъ во 169-мъ году, октября въ 21 денъ, писалъ ти, полковникъ нашего царского величества, къ околичному (sic)- к Федору Михайловичу Ртищеву про гетмана про Юря Хмелницкого и про Тимофея Цецуру, что ти, полковникъ, с Якимомъ Сомкомъ и с Прилуцкимъ и съ Полтавскимъ поковники намъ, великому гд҃рю, служите и обещаетесь за насъ, великого гд҃ря, голови свои положить. И ми, великій государъ, наше царское величество, васъ, полковниковъ, за твою (sic) вѣрную службу жалуемъ и похваляемъ, и тебѣ-бъ, полковнику Роману Ракушку, по вашему вѣрному обѣщанию намъ, великому государю, служить и добра хотѣть, а ми, великій государь, за твою вѣрную службу начнемъ к тебѣ держать нашу, великого гд҃ря, милость и призрѣние, и служба твоя у насъ, великого государя, забвенна никогда не будетъ. Писанъ в нашемъ царствующемъ градѣ Москвѣ от создания мира 7169, ноября 2 дня.

В подленной подписъ собственною его царского величества рукою тако:

Царъ и великій князъ Алексѣй Михайловичъ, всея великия и малия и бѣлия Россіи самодержецъ.

Мѣсто печати
государственной.

(Архив бувш. Черніг. Двор. Депут. Зібрання, д. № 5161, шафа 9, п. 9).

[1]) Див. також Ал. Л-ій, „Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ 1657—1674 годовъ“, Чернігів. 1887, стор. 20—21.

Лист Романа Ракушки до Лазаря Барановича. 6 серпня 1663 р

Ясне преосвященний, а мнѣ велице млстивий отче епископе Чернѣговский, а мнѣ велице млстивий пане і пастирю.

Поклон мой найнижъший вашой пастиръской млсти отдавши, през сее мое писаніе ознаймую, ижъ я не могучи ся упросити у его млсти пана гетмана войска его царского величества Запорозского от той услуги, яко первей минѣ назначено было, і тепер повторе писмо его мл. панъ гетманъ прислал, аби-м тих трох полков доглядав: Нѣжинъского, Сосницкого і Стародубовского, що на писаня его млсти пана гетмана зараз поехавши в полкъ Сосницъкий, спорядилем и млини повѣту Сосницъкого подалем в дозор двом чоловѣком: Яскови Пустовуйтови и Мартинови Чорному, межи которими млинами припоминалем оним сторони млинов Кирѣевъских, жеби в них поставили мѣрнихъ, а збора жадного не брали до далшое вѣдомости; и тое онимъ приказалем, же ежели кого его млсть отец епископъ пришлетъ з унѣверсалом его млсти пана гетмана на тіе млини, то аби оніе зараз отдали на манастир, яко и перед тим было; зачим рач, преосвященност ваша, кого посилати до Сосници за-для тих млинов з унѣверсалом его млсти пана гетмана, жеби болшей марне не ишло, бо я нѣ повинен того отнимати, що пан гетманъ з войском Запорозским на манастир надал, любо то нашѣ инъшіе в том амаринуют, мѣлемъ был волю зараз ехати и в полкъ Стародубовский, але зайшло мене писаня от сего млсти пана гетмана под селом Бабою, жеби-м также дозирал полку Кіевъского і полку Прилуцкого, и полку Лубенъского і полку Пултавского, що барзо мене стривожило, же под сей час непослушенства не моглем сих трох полков спорядити, а то еще болшей придали турбаціе, о чом зараз побегу сам до его млсти пана гетмана, просячи, жеби ми того тяжару уменъшил, и там о усем не препомню розмовити в долегливостях преосвященности вашое, а затим з найнижъшими услугами моими отдаюся млтвам стим архиерейским преосвященности вашое. З Мени, августа 6, 1663.

Преосвященности вашое всего добра зичливий и найнижъший слуга Романъ Ракушка, сотник Нѣжинский Новомѣский войска его царского величества Запорозского.

На другому боці: Ясне преосвященному, а мнѣ велице млстивому пану і пастирю, его млсти отцу Лазару Барановичу, епископу православному Чернѣговскому, добродѣеви моему, отдати належит.

Иншою рукою: О млынах Кирѣевских от Ракушки; хотѣл розмѣру част брати.

(Київськ. Центр. Архив, документи манастирів, № 2541, оригінал).

„Писане“ Романа Ракушки, видане Максиму Матвієвичу та Шимку Медвідю на заведення рудні в с. Неданчичах. 24 вересня 1664 р.

Ознаймую сим моим писанем кождому, кому о том вѣдати належит, ижъ маючи я злецене од его мл: п: Івана Бруховецкого, гетмана вѣрного войска его цар: прес: велич: Запорозкого, добродѣя моего, взявши я вѣдомост, же естъ мѣстце способное на рудню в полку Чернѣговском, у селѣ Неданчичах на рецѣ в том же селѣ, на котором то мѣстцу позволяю п: Максимовѣ Матвѣевичу и Шимку Медведевѣ ново рудню фундовати для розмноженя скарбовѣ войсковому, прето ж до тои ж руднѣ подаю млын Евтухов на рецѣ Белоусѣ для спомаганя той же руднѣ, що мают ново фундоват и ставит своим коштом и працею; а якъ постановят тую рудню, подаю слободы за их коштъ и працу на пол рока, абы на ных все желѣзо ишло, такъ теж якъ выйдет слободы пол року, повинны оны до скарбу войскового дават желѣзомъ возковъ сорок, роздѣливши на чотиры части, на кожную чверть повинны дават по возовъ десят желѣза, в чом кождого навпоминаючи, іменем его мл: п: гетмана приказую, абы вышмененнымъ крывды и перешкоды жаден не важился чинити в той руднѣ, якъ ся побудуют, под срокгим каранем войсковым, такъ же и желѣза брати, а нѣ жадных речий в робленю желѣзном, без росказаня его мл: п: гетмана, любо и на потребу до Чернѣгова не повинны без заплати робит, бо за тое плату даватимут до скарбу войскового, и села Неданчичи, Ювчи, Галъки, Порки, Губичи, Миси и иншіи абы были помочними до направы и будованя греблѣ, жебы иначей не было; що для лѣпшой вѣры казалисмо сей мой лист выдат з подписом руки и притисненем печати моей. Писан в Нѣжинѣ мц'я септеврія 24 року божого 1664.

Роман Ракушка, подскарбѣй войска его црс'кого прес: велич: Запороз:

(„Копіи царскихъ грамотъ и гетманскихъ универсаловъ“ Троїцького Черніг. ман-ря, рукопис Музея В. В. Тарновського в Чернігові, л. 89).

„Писане“ Романа Ракушки, видане Мартину Киселченку на збудування млина. 15 квітня 1665 р.

Ознаймую симъ моим писанемъ кожному, кому о том вѣдати будетъ потреба, ижъ, маючи я на тое од его мл'сти пн'а Ивана Бруховецкого, гетмана вѣрного войска его царского пресвѣтлого величества Запорозкого, добродѣя моего, повѣренъную властъ для вшелякого розмноженя скарбу войскового по всѣхъ полкахъ, где-бъ мѣло

до будованъя млина мѣстце способное бути, прето-жъ чуючи я о таковомъ способномъ мѣстцу на реци Белици межи руднею и Шатрищами, ув уѣздѣ Новгородскомъ, позволяю пн҃у Мартину Киселченъку, руднику Ивоцкому, в томъ мѣстцу греблю фунъдовати и млинъ будувати, жаднои перешкоди нѣ од кого не маючи, а якъ тот млин збудуетъ вишъменованъний Мартінъ, повиненъ будетъ мнѣ обявити, толко того варую, абы од того млина инъшим внизъ і у верху зостаючим перешкоди не було, в чомъ кожного навпоминаючи, именем самого его мл҃сти пн҃а гетмана приказую, абы жаденъ не важився кривди и перешкоди в фунъдованю греблѣ и в будованю млина чинити, що за-для лѣпшои имовѣрности даю сие писанъе мое с подписомъ руки моей. Писан в Глуховѣ дня 15 априля 1665.

М. П. Романъ Ракушка, подскарбѣй войска его царского величества Запорозского.

На другому боці: Писмо партикулярное Романа Ракуши, подскарбія войскового, на занятіе греблѣ Мартину, жителю Івотскому, на рецѣ Белицѣ, межи руднею и Шатрищами.

(Київський Центр. Архів, документи манастирів, № 3072, оригінал).

„Писане" Романа Ракушки, видане Максиму Матвієвичу та Шимку Медвідю на улаштування рудні в с. Неданчичах. 5 серпня 1665 р.

Озънаймую симъ моим писаньем кождому, кому того вѣдати будетъ потреба и кому толко сее писмо оказанно будетъ, ижъ маючи я на тое од его мл҃сти пн҃а Івана Бруховецкого, гетмана вѣрного войска его царского пресвѣтлого величества Запорозкого, добродѣя моего, повѣренную властъ, учинилем постановленъе з пн҃ом Максимом Матвѣевичом и Шимком Медъведемъ, обивателями Чернѣговскими, на рудню новопостановленную, у селѣ Неданчичох стоячой, що они своимъ коштъ (sic!) и працею греблю фундовали и рудню будовали а нѣ од кого жаднои помочи не мали, с которои то руднѣ повинъни давати до скарбу войскового за полтора року возковъ тридцят, на кождую чвертъ року роздѣливши по пят возковъ, а то в той мѣре постановилем так же и слобода полтора року в том же вийдет, до которой то руднѣ и млин Ювтохов на рецѣ Белоусѣ з двома каменями и ступами подаю, аби на них вес розмѣръ припадаючий ишол, которой нашой постанови час починаетъся в року теперешнем идучом 1665 мс҃ця августа 5 дня і конъчитися маетъ в року прийдучом 1666, жеби полтора року вийшло, в чомъ кождого навпоминаючи именем его мл҃сти пн҃а гетмана приказую, аби помененним рудником жаден не важился наименшое кривди и перешкоди чинить и без писма его

мл сти пн̃а гетмана нѣхто не повинен желѣза брати, конечне аби не било, що за лѣпшое имовѣрности даю сие писане с подписомъ руки моей. Писанъ в Нѣжинѣ 5 августа 1665.

Романъ Ракушка, подскарбѣй войска его царского величества Запорозского.

На другому боці: Постановлене з Максимом Матвѣевичом и Шимком Медведем на рудню Неданчицкую учиненное в полку Чер. уизду Любецкого в року 1665-томъ.

(Київський Центр. Архів, документи манастирів, № 2790; в копії цей документ маємо в „Книгѣ царск. грамотъ и гетм. универсаловъ" Чернігівського Троїцько-Іллінського м-ря, що зберігається в музеї *В. В. Тарновського,* в Чернігові, стор. 89).

„Писане" Романа Ракушки, видане Юрку Буначенку на збудування млина. 12 січня 1666 р.

Романъ Ракушка, подскарбій вѣрнаго войска его царскаго пресвѣтлаго величества Запорожского.

Ознаймую симъ моимъ писаниемъ кождому, кому того вѣдати будетъ потреба и кому тилко сие писмо оказанно будетъ, именовите пану полковниковѣ вѣрнаго войска его царскаго пресвѣтлаго величества Запорожскаго Стародубовскому, такъ-же сотниковѣ Шаптаковскому, ижъ маючи я на тое от его милости пана Івана Бруховецкаго, гетмана вѣрного войска его царскаго пресвѣтлаго величества Запорожскаго, добродѣя моего, повѣренную власть, позволяю пану Юрку Буначенку, товаришовѣ полку Стародубовского, обивателевѣ Шаптаковскому, греблю ново фундовати и млин будовати на рѣчцѣ Ромѣ в Жорновцахъ; толко того варую, абы иншимъ млинамъ старымъ от того млина перешкоди не было, въ чемъ кождого навпоминаючи, именемъ его милости пана гетмана приказую, аби помененному п. Юрку Буначенку жаденъ въ фундованню той гребли и въ будованню млина не важился найменшой кривди и перешкоди чинити, що за для лѣпшой имовѣрности даю сие мое писанье съ подписомъ руки моей. Писанъ въ Новгородку 12-го генваря 1666-го года.

На подлѣнномъ тако:

Романъ Ракушка, подскарбый войска его царскаго величества Запорожскаго.

М. П.

(Архів бувш. Черніг. Двор. Депут. Зібрання. Діло про дворянство роду Бунаків).

„Писане" Романа Ракушки, видане Йосипу Головчинцю на збудування млина. 21 січня 1666 р.

Ознаймую симъ моим писанъемъ кождому, кому того вѣдаты будетъ потреба, а меновите пн҃омъ дозорцомъ млинов повѣту Новгородского, ижъ, маючи я на тое од его мл҃сти пн҃а Івана Бруховецкого, гетмана вѣрного войска его царского пресвѣтлого величества Запорозкого, добродѣя моего, повѣренъную власт, позволяю пн҃у Есифу Опанасовичу Головчинъцу, мещанину Новгородскому, на рецѣ Ромѣ, вишей войтова млина, а нижей кролевского млина, ново греблю займати и млинъ будовати своим коштомъ и працѣю, толко того варуючи, абы инъшим млинамъ од того перешкода не была, в чом кождого навпоминаючи, именем его мл҃сти пн҃а гетмана приказую, абы жаден помененному пн҃у Есифу в займаню греблѣ и в будованю млина не важился найменшсе кривды и перешкоды чинити под сродим войсковим каранъемъ. Данъ в Новгородку, 21 януария 1666.

М. П. Романъ Ракушка, подскарбѣй войска его царского величества Запорозского.

На другому боці: Партикулярное писмо Романа Ракуши, данное Іосифу Остаповичу на занятіе греблѣ на рецѣ Ромѣ.

(Київський Центр. Архів, документи манастирів, № 3133, оригінал).

„Писане" Романа Ракушки, видане Маркові Лещинському на збудування млина. 7 травня 1666 р.

Ознаймую сим моим писаням кому бы о том вѣдати належало, ижъ, маючи я на тое злеценя от великого гс҃дря нашего его цр҃ского пресвѣтлого величества боярина и вѣрного войска его цр҃ского величества гетмана Івана Мартиновича Бруховецкого, добродѣя моего, позволяю греблю ново фунъдовати, займати і млынъ будовати своим коштом на рецѣ Ромѣ, нижей млына Горбовецкого, в повѣтѣ Новгородском, славетному Івановичу Маркови Лещинскому, козакови сотнѣ Новгородское, тилко того варуючи, жеби не было перешкоди млынови якому старому збудованому, также і сѣножатем; ежели би якая колъвек мѣла быти перешкода любо якому млынови, албо сѣножатемъ. то сый Марко увес. свой коштъ повиненъ тратити, не вступуючи у жадное право; ежели би было безъ перешкоди людем, то повиненъ, яко своей працѣ, заживати ведлугъ звичаю инъшого

товариства козаков, що за-для лѣпъшого вѣри даня даю сее мое писаня с подписом руки моєй. Писанъ у Нѣжинѣ, мая 7 д. 1666.

М. П. Романъ Ракушка, подскарбѣй войска его цр҃ского величества Запорозкого.

На другому боці; Фундушъ на мелницу Ромовскую.

(Київський Центр. Архів., документи манастирів, № 3155, оригінал).

„Память" стольника Кирила Хлопова, видана Івану Плотнику на володіння млином. 4 жовтня 1666 р.

Лѣта 7175-го, октября въ 4 ден, бил челом великому гс҃дрю, цр҃ю і великому кн҃зю Алексѣю Михаиловичю, всеа великия і малыя і бѣлыя Росиі самодержцу, а в малоросийскомъ гсд҃рвѣ в Стародубскомъ пригородке в Погарѣ в съѣзжей избѣ столнику Кирилу Осиповичю Хлопову в словесном своем челобите бывшей Стародубской полковникъ Іванъ Плотникъ скозал: в нн҃ешнем дѣ во 175 году по расказаню боярина і гетмана Івана Мартыновича Брюховецкого дал ему, Івану, войсковой подскарбей *Раман Ракушка* в селѣ Городище, на рекѣ Воронце млын, і подскарбей де на тот млын дал ему листъ свой, по чему ему тѣм млыномъ владет, и нн҃е он, Іван, тѣм млыном владет по расказаню боярина и гетмана и по листу подскарбиеву без указу великого гсд҃ря владеть не смеет, і чтоб великиі гс҃дрь пожаловал велѣл бы ему, Івану, по расказаню боярина і гетмана и по листу подскарбиеву тем млыном владѣт попрежнему; и по указу великого гс҃дря, цр҃я і великого кн҃зя Алексѣя Михаиловича, всеа великия і малыя і бѣлыя Росиі самодержца, тѣм млыном ему, Івану, на той рекѣ по расказаню боярина і гетмана і по уневерсалному вышеписанному листу владѣт до указу великого гс҃дря, будет преж сего владел и нн҃е по расказаню владѣетъ і перешкоды никаму не будет.

К сей отписи столникъ Кирило Осиповичъ Хлопов печат свою приложилъ.

М. П.

(З оригіналу. На печатці щит, якого поділено на чотирі частини; в кожній з них по одній літері: С К О Х, себ-то: стольник Кирил Осипович Хлопов).

„Память" стольника Кирила Хлопова, видана Івану Плотнику на володіння млином. 4 жовтня 1666 р.

Лѣта 7175-го, октября въ 4 ден, бил челомъ великому гд҃рю цр҃ю і великому кн҃зю Алексѣю Михаиловичю, всеа великия и малыя

и бѣлыя Росиі самодержцу, а в малоросиіском гд рве городе в Стародубѣ в сежей избѣ столнику Кирилу Осиповичю Хлопову в словесном своем челобите сказал того-ж города Стародуба бывшой полковник Іван Плотникъ: в прошлом де во 173-году, по уневерсалному листу и по расказаню подскарбия войскового *Романа Ракушки* насыпал де он, Іван, греблю новою в Стародубском уездѣ в селѣ в Аношине на речки Сечнѣ и на той гребле построил млын своим коштомъ, и нн҃ѣ он, Іван, тем млыном бѣз указу великого гд҃ря и не явяс владет не смеет, и чтоб великий гд҃рь пожаловал, велел бы ему тем млыном владеть попрежнему. И по указу великого гд҃ра, цр҃я і великого кн҃зя Алексѣя Михайловича, всеа великия и малыя и бѣлыя Росиі самодержца, и по уневерсалному листу владет ему, Івану, тем млыномъ попрежнему, будѣтъ он, Іван, преж сѣго темъ млыномъ владѣл и н҃нѣ владеет по сю памет, и перешкоды никакия никому не учинит, и спору, и челобитя не от каго не будет, а будет платина миром делана, и нн҃ѣ, от миру починивая, имать розмерной хлѣбъ в житницы в гдр҃вы по обыкновенію.

К сей памети столник Кирило Осиповичъ Хлоповъ печат свою приложил.

М. П.

(З оригіналу. На печатці щит, якого поділено на чотирі частини; в кожній з них по одній літері: С К О Х, себ-то: стольник Кирил Осипович Хлопов).

„Писане" Ніжинського полковника Матвія Гвінтовки, видане Карпові Юрковичу на збудування млина. 30 липня 1667 р.

Матвѣй Гвѣнтовка, полковникъ вѣрного войска его царского пресвѣтлого величества Запорожского Нѣжинский.

Ознаймуемъ писанем нашим кождому, кому о том вѣдат належит, ижъ, стосуючыся мы до листу од пана Романа Ракушки, дозорцы скарбу войскового, Петру Бражнику, яко теж и Карпови Юрковичу, козакови и обывателеви Воронизскому, на той рецѣ Осотѣ греблю заняти и млын ставити, прето пилно жадаемъ и приказуем, і(ж) бы поменение особы в занятю гребли и в становеню млына, і по выстановленю млына на той гребли повинен будет Карпъ Юркович и Петро Бражъник, яко товариство в коштѣ своемъ, пану дозорцѣ войсковому обявыт и о слободѣ просит. Дан в Каневѣ 30 іюля 1667.

Матвѣй Гвѣнтовка, звышъменованый полковникъ.

(„Древности, Труды Археографической Коммиссіи Импер. Моск. Археологич. Общества", т. I, вип. III, додаток, стор. 170; оригінал в с. Волокитині, Глухівського пов.).

Купча на половину рудні Неданчицької, яку продав Максим Лейба війтові Чернігівському Григорію Яхимовичу. 30 січня 1669 р.

Выпис с книгъ мѣских права Майдебурского ратуша Черниговъского.

Року бж̃ого тисяча шестсотъ шестдесят девятого, мц̃а генъваря тридцатого дня.

Перед нами Василием Елоцким, субделекгованым войтом, Григорием Демиденкомъ, наказнымъ бурмистром, на мѣсцу рокового бурмистра пана Енъка Макаровича, пан Максим Радошкевич, прозываемый Лейба, зажывъши уряду нинешнего для споряженя собѣ тестаменту любъ на тѣлѣ хорый, але на розуме и памяти цале здоровый, явъне, ясне и доброволне ку записаню до книг нинешних мѣских Черниговъских признал, ижъ он в року прошлом тисяча шестсотъ шестдесят пятом своим коштом власным и своею копою и працою, за универсалом его мл̃сти пана подскарбего войскового *Романа Ракушки* упатривъшы мѣсце способное в тракте Любецком і въ положеню Неданчыцком на рецѣ Ворзнѣ рудню посполу з Медведем Шыманом, рудником, забудовал и оную колко лѣтъ трымаючы спокойне из млыном Евътуховъским зажываючы на реце Белоусе, на што и право певъное мѣючи, тую то пречоную вышъменованую рудню на рецѣ Ворзнѣ изо всъсими пожытками, до нее належачыми жадной моцы и владзы собѣ в ней не зоставуючи, сам през себе, малжонъку и потомки свои з оное вѣчними часы зрекъся и уступил і правом цалым во въсем собѣ служачым пану Григорю Ивановичу Яхимовичу, войтови Черниговъскому, ему самому и потомком его влял и фундовал а въ вѣчъную реалную и спокойную поссесыю подал и уступил, туди-ж и право свое, на тую рудню служачое, отдал и просил нас, уряду, абы тое его доброволное сознане до книгъ мѣских ратушных было принято и записано, якож ест и уписано, с которых и тот выпис под печатю урядовою мѣскою ратушною Черниговъскою ест выдан. Писанъ в ратушу Черниговъскомъ.

Емелянъ Иванович Яхимович, писар мѣский ратущный Черниговъский, корыкговал с книгами.

М. П.

Иншою рукою на слідуючій сторінці: А при тым моим записе и то до вѣдомости кажъдому доношу, жем Петру Дриню, руднику и ковалю, полецилъ ему лупъ желяза сорокъ штукъ садовых плуговыхъ двадцатъ причинъ новенъких(?) сточоныхъ и обрижованыхъ осмъ по пятънадцати по осмнадцати сажон, опроча того мѣхи димарские,

мѣшки ковалские, начинъ рудницкая, ковадло и млотъ, сполный з Шиманомъ Медведемъ.... (далі одірвано).

(Київський Центр. Архів, документи манастирів, № 2785. Копія знаходиться в рукопису: „Копіи царскихъ грамотъ и гетманскихъ универсаловъ Черниговскаго Троицко-Ильинскаго монастыря"; що зберігається в Музеї В. В. Тарновського в Чернігові, л. 90).

Духовний тестамент Романа Онисковича Ракушки-Романовського. 17 травня 1701 р.

Во імя отца і сина и дх᷑а ст᷑ого, аминь.

Я рабъ божій Романъ Онисковичъ Ракушка Романовскій на тот часъ будучій священникъ ст᷑о Николскій Стародубовскій парохиялній, уважаючи себѣ всѣ речи в которомъ часѣ мимо йдучие, а же і я на сей часъ юже в лѣтех моих подейшлихъ і часто розними болямы от Гсп᷑да Бг᷑а бываю навожонъ, сподѣваю собѣ отмѣны сего дочасного жития на семъ мѣзерномъ свѣтѣ і росказаня бж᷑его, же земля естесь и в землю пойдешъ, що южъ мнѣ тое вскорѣ приходитъ в лѣтех моих подейшлих близко осмидесятъ, и видячы слабост здоровя мого, умислилемъ еще за зуполного здоровя и сталого умислу моего роспорядиты дѣты мои, жебы по моей смерти межи собою не мѣли турбацій, але на том зоставали коженъ, як ся тутъ виразитъ з убогой худобы моей. Наперед душу мою грѣшную Гд᷑у Бг᷑у вручаю, а тѣло мое грѣшное землы, з которой взято, поховано мает быти в той же цр᷑кви св᷑того Николая на лѣвомъ боцѣ пред образом ст᷑ой Тройцы християнским способом священническим; худоба зас моя, що колвекъ зостала по многихъ упадкахъ, за грѣхы мои на мене допущенних от Гсп᷑да Бг᷑а, и тепер зостает, мает биты меншовы сыновѣ моему Костантию, а не кому иншому, то ест двор мой, в котором я мешкаю, купленій от жоны небожчика Никифора Кыгалки и жоны его Аксеніи, которое мое купленье записанно в книгах ратуша Стародубовского, з которих і випись естъ виданно, стоячий обмеж з пн᷑а Стефана Тимофѣевича Злотника и бурмистра Стародубовского, а з другой стороны Івана Мороза, а з двохъ сторонъ улиця, одна от церкви пробитая, а другая улиця от двора его милости пн᷑а полковника Стародубовского Михайла Миклашевского, и хутор за рѣкою, купленій от Івана Бирла, об межу Гаврила Лисого, а з другой сторони Тимоха Синеоченка, з всѣмъ з садомъ, огородамы, якъ в собѣ самы мает; хутор зас мой, от Ивана Бирла купленій у сепѣ Яреминѣ зо млином от того-жъ Бирла и братани его Анны Биръловни, і двор, в котором два двори: единъ огороженно з полями и сѣножатми; то ест купленій от Бориса, козака, а другой купленій от Матвѣя Симоненка и маткы, з нивами и сѣножатмы, якъ обширней в книгах ратуша

Стародубовского записано і виписомъ мнѣ виданний, все тое з гаямы сынови моему меншому Костантому мает быты и не кому иншому, и сѣножат тая, що [в] Спаском, об межу Стефана Улѣзченка, от того-жъ Берла купленная; кгрунтъ зас Нѣжинскій, дворіска и поля и лѣсы в Бобрику и сѣножатѣ Трушонцѣ и за Кошелевкою сѣножат з лѣсомъ и поле пахатное, тое усе синовы моему старшому Ивановы з синами сина моего старшого небожчика Петра Григориемъ и Василиемъ, ежели хочет добрим бити, але тих кгрунтовъ не позволяю жадною мѣрою продаваты, але жебы памятка наша била в Нѣжинѣ, бо тие кгрунта, прийшовши на слободу, родичъ мой лозу рубавъ и березя и там ся будовалъ, где мои двори стоят, комори зас мои, стоячие в ринку, в ряду крамном, противко церкви свтого Николая, на рогу у переулку одно окно, а другое окно тоей же комори у рядѣ краснѣмъ, тіе обѣ окни синовы моему меншому Костантию, а другое окно ведле того синовѣ моему Івановѣ и дѣтемъ его, а окно четвертое Григорию Петровичу, унуковѣ моему, любо юж небожчик синъ мой отдѣленъ бил Петро; а дочкамъ сина моего старшого Петра Матронѣ се меншой доцѣ повиненъ синъ мой Костантій обомъ дѣвчатамъ по золотихъ сто даты, а она дочка любо отдѣленна, але еще на тие сироти Маринѣ золотих сто и меншей Христинѣ золотих сто мела ниней (?) доцѣ Оленѣ золотих пятдесят; а небожчика сина моего Іякова Мелания южъ зовсѣмъ отдѣленна, якъ замужъ ішла, оной зас я самъ отдалемъ, которая южъ не маетъ жадного вступу до моей худобы, бо и такъ много матка оной з мужемъ своим побравши коней, бидла, гроши потратилы попали, да и священство не мало мене коштовало, а матка оной з скрынѣ отмикавшы, краденним способом побралы, але я з милости своих дѣтей и якъ замужъ ишла далемъ оной золотих и иншие речи, нехай на томъ контентует, хочай и того не годилося било даты за злие поступки матери оной, которие усѣмъ людямъ явни, юже ся нехай тим контентуетъ, бо далемъ билъ оной бидла, овецъ, свиней і всякаго господарства, аже за своимъ недбалствомъ и танством (?) потратили; останокъ засъ моей худобы в срѣбри и мѣди, цѣни, тое усе синови моему меншому Костантому, нѣхто о том его не мает турбовати, але на усемъ моемъ господарствѣ мает зоставаты, якъ я самъ мешкалемъ; апарати зас церковние, такъ риз злотоглавнихъ и срѣбраніи, келихъ злоцѣстий роботы аспурской, дискосъ Московской роботы злоцѣстій і звѣзда злоцѣстая и другій келихъ злоцѣстій з накришкою, которій на гребницю обернулем, а ложиця срѣбряная, крестъ стоячий, тое усе маетъ зоставаты при синовѣ моему Костантию, ежели зостанет свещенником, і пре... книги на увес рокъ, а ежели не хочетъ бити священником, тое на увазѣ сина моего старшаго Івана, жебы тое роспорядилъ на церкви тут: на свтаго Николая и где захочет; тот зас

крест, в котором животворящое древо креста, отдати до монастира Межегорского: долги еи (?) ведлугъ реестру повиненъ синъ справити у тих выноватихъ людей на тие росходы, жебы досит учиниты тим моимъ унукомъ сиротамъ, ведлуг моего сего тестаменту, власною моею рукою писанного, которій жебы нѣхто не важился касовати, бо такового на суд бж̃ий зазиваю, хтобы сію остатную мою волю касовал. Писанъ в Стародубѣ мая 17 дня року 1701.

В подлѣнном подпис таков:

мѣсто печати. Романъ Ракушка Романовскій, презвитер ст̃о Николскій Стародубовскій.

(Рум. Генер. Оп. Малор., опис м. Ніжина).

Купча на дворове місце в Стародубі, яке продав Роман Ракушка-Романовський Семену Матвієвичу. 29 вересня 1701 р.

Зезнанъе велебного отца Романовского, Свщ̃еника Свт̃оникольского Стародубовского, называемое старое цр̃кви, през отца Феодора Івановича, викария его-жъ церкви бж̃ественное, Семену Матвѣевичу, слузѣ маистратовому Стародубовскому, на мѣстечко земляное и будинки, построеные небожкою Мариею просвирнею, лекгованое ему, отцу Романовскому, в десети талярах за душу, стоячое от Семена его-ж а шпиталя, на вѣчност.

Року 1701, мц̃я сент. 29 дня.

На маистратѣ его цр̃ского пресвѣтлого вл̃чства Стародубовскомъ, перед нами: Спиридономъ Яковлевичом Шираемъ, войтомъ, Никитою Потаповичомъ а Малахиемъ Фоминичомъ, бурмистрами, райцами, лавниками и всѣми рочне засѣлими радними, ставши персоналне, честній гд̃инъ от̃цъ Феодоръ Івановичъ, викарый на тот часъ св̃того Николая Старого, в особѣ велебного гп̃дна отца Романа Романовского Ракушки, свщ̃енника предреченное Свт̃оникольское Стародубовское, іменемъ его явне, ясне и доброволне до книгъ мѣских Стародубовских признал̃ъ в тые слова: ижъ от̃цъ Романовский мѣстечко дворовое волное, з будинками, построеними, лекгованое дх̃овницею ему през небожку Марию [залишено вільне місце] просфорнею. за сороковустъ дш̃и ее отправований, нѣкому нѣ въ чом непенное и незаведенное, з одное стороны Семена, слуги мѣского, и от шпиталя тое-жъ церкви стоячое, завюлъ, продалъ и в поссессию векуистую подалъ, якъ небожка Мария просфорня уживала и держала, ему-жъ, Семену Матвѣевичу, слузѣ маистрату Стародубовского, ему самому, малжонце и потомкомъ его на вѣчност за сумму певную и до рукъ отца Романовского одобрану, то естъ за двадцеть талярей личби Полской монети доброй. Теди волно Семену

Матвѣевичу тымъ дворовымъ пляциком и будинками спокойне владѣти, користить и пожитковати вѣчне, то ест кому колвек дати, продати, з ким заменяти и якъ хотячи ку своему власному пожиткови приводить и оборочати, а отъцъ Романовскій самого себе и потомковъ своих и небожки Марии просфорнѣ, близкихъ и далеких покревних ее, яко вѣчними часы от поссессии того дворика удалилъ и целе зреченъе учинил, такъ тое маистрат принявши, росказалъ в потомность в книги записати, и естъ записано.

(Моск. Архів Мін-ва Юстиції, Стародубського магістрату книга № 2).

Критичні замітки про „Преніе Панагіота съ Азимитомъ".

I.

„Преніе Панагіота съ Азимитомъ" походить ще з візантійських часів і уявляє собою пам'ятку старої греко-латинської релігійної полемики. Початок цієї пам'ятки відбиває справжню історичну подію, бо росповідає, як Царгородський патріярх Іоан Векк вступає з 12 кардиналами до столиці Візантії для остаточного проголошення і затвердження унії з Римською Церквою; патріярха зустрічає з великою пошаною тодішній імператор Михайло Палеолог разом з видатними громадянами, після чого Палеолог улаштовує спеціяльне „преніе", де б латинські кардинали могли виявити свої діялектичні здібности й принизити представників православної догми. Ці дебати, що вже безперечно уявляють продукт літературної творчости, власне і складають зміст цієї пам'ятки. Вона в цій частині роспадається на два розділи: 1) космологічний і почасти—екзегетичний і 2) богословсько-полемичний. В першому розділі Азиміт запитує Панагіота („Всеосвященного"), де перебувають Бог, ангели, апостоли, де душі праведників і грішників; далі Азиміт хоче довідатись, од Панагіота, скільки небес і що вище їх, що під землею, звідкіль беруться блискавка і грім, через що світить сонце і т. ин. В другому розділі Панагіот бере ініціятиву в свої руки і повторює відомі вже з других пам'яток обвинувачення латинців в численних єресях. В де-яких списках пам'ятки тут бачимо 8 загадок Азиміта, які легко розгадує Панагіот. Слов'янські редакції цією духовною перемогою і закінчують оповідання.

Коли, де й за яких історичних обставин виникло „Преніе"—ці питання зараз стоять у нас на черзі. Вже Андр. Попов[1]) вперше і цілком правдиво вияснив ту історичну епоху, коли виникло „Преніе": то був час візантійського імператора Михайла Палеолога VIII (помер

[1]) Историко-литературный обзоръ др.-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ латинянъ. М. 1875, с. 240—245.

11 грудня 1282), що репрезентував нову царську династію Палеологів. Кінець XIII ст. був надзвичайно критичним часом в історії Візантії, і наступні події непохитно тягли її до останнього трагічного акту— події 1453 року. Михайло VIII досяг трону, переступивши через надзвичайне злочинство—осліплення наступника трону Іоанна IV Ласкаря, і через те саме він не почував себе тут міцно. Правда, йому пощастило вигнати Латинців з Царгороду 1261 р., і це утворило йому де-яку популярність в народі; проте вся держава переживала великий неспокій в своїх межах і серйозну загрозу з боку. Так, уже 1262 р. виникло велике повстання вітинських селян за осліпленого Іоана IV, і це привело до жорстокої внутрішньої війни, яка надовго підрізала економичний добробут і міцну військову силу цієї видатної провінції [1]). Але велика загроза була й з боку зовнішніх ворогів, і найбільше з боку слов'янських країн Болгарії і Сербії [2]).

Отже в таких тяжких обставинах царь не бачив иншого виходу, як звернутися до папи Григорія X (1271—1276) в справі сполучення церквів, але при необхідній умові—оборони держави Михайла VIII від зовнішніх ворогів. Папа згодився, і на Ліонський собор 1274 р. було послано депутацію на чолі з бувшим патріярхом Германом і великим логофетом Юрієм Акрополітом, яка й підписала відому унію. Але народ Візантії, не розуміючи дипломатичних тонкощів свого царя, зустрів унію надзвичайно вороже. Михайло VIII мусів замінити патріярха Іосифа хартофилаксом Іоаном Векком, що згодився виконувати накази царя. Всіх же инших, хто мав сміливість протестувати проти унії, карали і катували надзвичайно жорстоко, примушуючи цим мовчати; так, напр., відомому риторові Мануїлу Оловолові, якому ще раніше обрізали ніс і губи, цар наказав почепити овечі кишки і в такому вигляді водити його по місту ніби то за те, що не хоче слухатись царя. Ці всі події закінчилися прибуттям до Царгороду папських легатів 1274 р. для урочистого проголошення папського імени по церквах [3]).

Ось та історична епоха, що дала загальний фон для нашої пам'ятки; вступ її навіть має цілком майже історичний характер, бо тут згадуються такі історичні особи, як Михайло VIII Палеолог, Іоан Векк, Музалон, ритор Оловол. Але далі весь зміст пам'ятки має виразний

---

[1]) Г. Ф. Герцбергъ. Исторія Византіи. Русскій пер. М. 1896, с. 412.

[2]) Римская исторія Никифора Григоры, т. I. Рус. переводъ: СПБ., 1862, с. 116—117; Георгій Пахимер в його Исторіи, т. I, русскій переводъ: СПБ. 1862, с. 328 і д. Також у Герцберга, op. cit., с. 416 і K. Krumbacher— Geschichte der Byzantin. Litterat., 2-е вид., с. 1053.

[3]) Никиф. Григора. op cit., с. 121. Юрій Пахимер, op. cit., с. 176, 363, 368—369 і 519.

літературний вигляд і тільки в самих загальних рисах одбиває на собі ті дійсні суперечки й хвилювання, що переживала столиця Візантії наприкінці XIII стол. Отже через це можна тільки приблизно вказати той час, коли виникло „Преніе". А. Попов вважав, що „Преніе" могло з'явитися в первісній редакції в 1274—1275 р.р.[1]), а другий дослідувач пам'ятки кн. П. Вяземський[2]) бачив в тексті ясні вказівкі на 1279 рік, коли патріярх Іоан Векк, що був одмовився від трону через ворожі викази, за бажанням царя знову вступає до Царгороду разом з послами папи Миколая III. Але для такого певного датування мало підстав, бо в тексті „Пренія" ми бачимо й яскраві анахронізми, яких не могло б бути, коли б „Преніе" виникло безпосереднє після відомих нам історичних подій. Так, в усіх відомих слов'янських і грецьких текстах підкреслено, що на диспуті Азиміта з Панагіотом був присутнім великий логофет Теодор Музалон; тим часом ми знаємо, що Музалон міг бути логофетом лише після смерти ідейного творця унії Юрія Акрополіта, яка трапилася 1282 р., за кілька місяців до смерти Михайла[3]). Гадати, що приїзд папських легатів стався саме на протязі цих кількох місяців 1282 р. (з дня смерти Акрополіта до смерти Палеолога), не можна, бо тоді папою був Мартин IV (1281—1285), ворог Михайла, і ніякого посольства до Царгороду вже тоді не могло бути. Отже єдиний логічний вихід—це зробити висновок, що „Преніе" виникло трохи пізніше, може—при самому кінці XIII стол., коли деталі події вже зникли з пам'яти наступного покоління[4]).

Нарешті, слід зупинитися над питанням, яка соціяльна група дала матеріял для автора „Пренія". Попов в свій час гадав, що „неизвѣстный авторъ „Пренія", самъ не сознавая того, представилъ въ отвѣтахъ Панагіота превосходный матеріалъ для характеристики воззрѣній Византійца XIII вѣка, Византійца—не богослова, не ученаго, а просто человѣка грамотнаго, не выдѣлившагося вполнѣ изъ народной массы". І далі: „Воззрѣнія Панагіота—народныя повѣрія, сложившіяся въ массѣ подъ непосредственнымъ, многовѣковымъ вліяніемъ апокрифической литературы"[5]). Але вже Вяземський висловив зовсім инший погляд: „въ этомъ памятникѣ сохранились всѣ утонченныя риторическія, діалектическія и метафизическія ухищренія, которыми

---

[1]) Историко-литературный обзоръ... с. 245—246.

[2]) Памятники древней письменности. 1879 р., вип. IV, с. 51.

[3]) Лѣтопись Георгія Акрополита. Рус. переводъ. СПБ. 1862, с. 36, прим. 1.

[4]) Між иншим, в слов'янських текстах Музалона здебільшого названо Цикандилом, але це через те, що слов'янський перекладчик скоротив титул грецьких текстів: Θεόδωρος ὁ Μουζάλων ὁ Ζηκανδήλης.

[5]) Op. cit., с. 247.

византійскія школы въ то время далеко превосходили всѣ высшія школы Западной Европы" [1]). Дійсно, ми бачимо, що друга, богословська частина „Пренія" лише повторює ті шаблонові обвинувачення латинців, які зустрічаються і в багатьох инших пам'ятках тодішньої епохи [2]); отже тут намічається ясний генетичний звязок „Пренія" з иншими творами полемичного письменства. Крім того, ми знаємо, що династія Палеологів ретельно поширювала освіту серед свого народу. Так, Михайло Палеолог зараз же після заняття Візантії одкрив кілька шкіл: граматичну школу при церкві ап. Павла, школу словесних наук, де наставником був раніш Юрій Акрополіт, а потім—ритор Оловол, і де-які другі [3]). По цих школах вивчали Аристотеля, пояснялі сістеми Евкліда й Никомаха, до того ж надавали велике значіння красномовству та літературним спробам. Коли наставником зробився ритор Оловол, то в тій школі багато уваги почали надавати богословським наукам [4]). Такі школи, ми гадаємо, і дали матеріял для згадок про „витѣйское хоудожество" та „рыторьскую науку". Отже „Преніе"—продукт літературної, шкільної освіти; коли там маються численні апокрифічні мотиви, то їх легко пояснити характером тодішньої школи.

II.

„Преніе" вже має досить велику літературу в російській науці. Першими зацікавились ним богослови [5]), а з істориків літератури—проф. Буслаєв [6]): він подав уривок з „Пренія" без жадних історико-літературних коментаріїв. Вперше широку історико-літературну оцінку „Пренія" дав Попов в своїй великій книзі, що ми її вже не раз цитували [7]). Попов перший накреслив виразно ту історичну епоху, коли витворилось „Преніе", поділив відомі йому списки на три редакції і надрукував текст пам'ятки в ріжних редакціях. Цілком слушно росташувавши всі відомі йому списки на три редакції, д. Попов не

---

[1]) Op. cit., c. 46

[2]) А. Лебедевъ. Очерки исторіи византійско-восточной церкви. М. 1892, с. 122.

[3]) Лебедев, op. cit., 541—542. Про це також в літопису Пахимера, с. 261.

[4]) Лебедев, с. 542.

[5]) Ал. Лиловъ—О такъ называемой Кирилловой книгѣ, Казань 1858, с. 191—196. „Бесѣды къ глаголемому старообрядцу", вид. 6-е—М. 1856, с. 204. О. Іоаннъ Виноградовъ—О Ѳеодоритовомъ словѣ, М. 1866, с. 99—101. Архіеп. Макарій (Булгаковъ)—Правило Стоглаваго Собора о двуперстіи съ исторической точки зрѣнія, „Братское Слово", М. 1875, кн. перша, с. 36 і 59. Никанор Херсонскій—О перстосложеніи дла крестнаго знаменія и благословенія, СПБ. 1890, с. 196—199.

[6]) Очерки русской народной словесности, т. I, с. 501—502.

[7]) Ист.-лит. обзоръ др.-р. полемическихъ сочиненій противъ латинянъ (XI—XV в.в.). М. 1875, с. 238—286.

звернув потрібної уваги на де-які инші списки, які, безперечно, складають нову редакцію. На це йому вказав проф. Павлов[1]) в своєму критичному екскурсі, назвавши і два списки цієї нової редакції; він же виразно підкреслив, що поділ на редакції врешті вимагатиме перегляду.

1879 року П. Вяземський надрукував неповний і дефектовний список „Пренія“ з рукопису XVII ст. збірки Большакова[2]). Цей список тепер не має жадної наукової цінности, хоча сам Вяземський рахував де-які його відміни редакційними особливостями. Що до вступу, то Вяземський до певної міри полемизує з Поповим, але сам висловлює досить парадоксальні думки (напр., що третя редакція Попова — найдавніша), які нам доведеться далі відкинути.

Згадані вище дослідники мали під руками лише слов'янські тексти „Пренія“ та й то далеко не всі, бо бібліотекознавство тоді стояло досить низько. Отже ясно, оскільки гіпотетичним міг бути поділ усіх текстів на редакції. Лише 1893 року проф. А. Васильєв надрукував перший грецький список „Пренія“ з рукопису Віденської бібліотеки XV—XVI ст.[3]). Другий грецький список з рукопису Московської Синодальної бібліотеки XVI ст. подав до уваги учених проф. М. Сперанський[4]). Текст тут без початку й без кінця: починається він трохи вище того місця, де переривається текст Васильєва, а закінчується на таких словах слов'янських текстів: „оустранистесѧ от нас общаго житїа отца и бога и прилѣпистесѧ єдиному от граждан, сирѣч дїаволоу“. Проф. Сперанський висловив де-які цінні думки: так, він гадає, що переклад з грецького на якусь слов'янську мову було зроблено в Болгарії, і болгаризми зустрічаються навіть в сербському спискові XIV ст., який видрукував Попов; нарешті, він ствердив думку, що Синодальний (грецький) уривок і оригінал Сербського списку XIV ст. належать до однієї редакції.

Ще проф. Кирпичников в своїй рецензії на книгу Васильєва[5]) вказав, що йому відомий ще один грецький список „Пренія“ з атенського рукопису XVIII ст. (по каталогу Сакеліона № 472). Але текст цей видано було тільки 1896 р. проф. Красносельцевим[6]), при чому

---

[1]) Отчетъ о 19 присужденіи наградъ гр. Уварова, СПБ. 1878, с. 267—271, і окремо: Критическіе опыты по исторіи древней греко-русской полемики противъ латинянъ.

[2]) „Преніе Панагіота съ Азимитомъ“. Памятники древней письменности, 1879, вип. IV, с. 37—66.

[3]) Сборникъ памятниковъ Византійской литературы А. Васильева. Anecdota graeco byzantina. Pars prior. M. 1893, с. 179—188.

[4]) Византійскій Временникъ, т. II, 1895, с. 521—530.

[5]) Византійскій Временникъ, I, 1894, с. 201.

[6]) Лѣтопись Историко-филологическаго о-ва при Новороссійскомъ У-тѣ. Т. VI. Византійское отдѣленіе. III. Одесса 1896, с. 295—328.

він загублені сторінки рукопису доповнив з атонського рукопису Пантелеймонового манастиря XV XVI ст., що дуже наближається до тексту Васильєва. Відмовляючись намалювати складну і темну історію тексту „Пренія“, Красносельцев гадає, що „едва ли при данной наличности фактовъ и возможно такое изученіе“. Пізніше він же видрукував ще один невеликий, але повний грецький текст з рукопису Кутлумушської бібліотеки XVI ст. [1]).

Ось, власне, все, що дала нам наука в справі вивчення нашої пам'ятки.

III.

Перед нами до цього часу сирий, необслідуваний матеріял, і наше завдання — насамперед зробити з нього деякі висновки.

Всього видано до цього часу 4 грецькі тексти (5-ий, Атонський, проф. Красносельцев навів лише в уривках); з них тільки два— Атенський (будемо скрізь його відзначати Кі) і Кутлумушський (відзначаємо Кіі) — повні, з вступом та епілогом. Всі ці тексти, очевидно, зберіглись од того часу, коли „Преніе“ від освічених громадських кол, академічних мурів і манастирських келій поширилося в народі і під впливом численних переписувачів переживало період все нових напластуваннів. Цим і можна пояснити той факт, що серед виданих грецьких списків немає цілком ідентичних по редакції, і кожний з них, власне, дозволяє говорити про окрему редакцію. Звичайно, ці списки — лише випадкові уламки всієї рукописної вантаги „Пренія“, через те не може бути й мови про те, щоби встановити між ними якийсь генетичний, редакційний зв'язок: в історії грецького тексту „Пренія“ ці списки— лише окремі крапки, поки що генетично не зв'язані між собою. З редакційними вимогами ми можемо підійти лише до слов'янських текстів.

Серед грецьких списків визначається Кі через те, що він закінчується епілогом; але текст п'амятки місцями дуже скорочено порівнюючи з текстом А. Васильєва і слов'янськими списками. Епілог такий: після диспуту про латинські єреси, Панагіот проголошує анатему всім азимітам, а латинець остільки почуває себе переможеним, що з ним згоджується: „ἀληθῶς λέγεις, ὦ Παναγιῶτα, καὶ ἐγὼ οὕτως, ὡς σὺ λέγω“ [2]). За переможеного Азиміта вирішив заступитися патріярх Векк, але й він не зміг подолати Панагіота; після цього він звертається до царя з проханням покарати Панагіота, і цьому останньому

---

[1]) Addenda къ изданію А. Васильева: „Anecdota graecobyzantina“. Лѣтопись Историко-филологическаго О-ва при Новороссійскомъ Университетѣ. VII. Византійское отдѣленіе IV. Одесса, 1899, № 14, с. 174—181. Рецензія проф. Істрина—„Ж. Мин. Нар. Просв.“, 1899, кн. V, с. 211.

[2]) Лѣтопись . . . ., т. VI, ст. 326.

відтято голову (епілог написано віршами). Список Кп являє собою ніби-то скорочення списка Кг: принаймні, там всі епізоди розвиваються в тій самій послідовності що й у списку Кг, крім того—маємо короткий прозаїчний епілог приблизно з тим самим змістом. Цікаво, шо цих епілогів, які весь зміст „Пренія“ ніби-то вставляють в історичні рямці, з історичними дієвими особами, зовсім немає в слов'янських текстах, через те слід погодитися з думкою проф. Красносельцева, що цей епілог був і в первісному грецькому тексті, і тільки пізніші компілятори та переписувачі могли його викинути, бо він для них загубив значіння сучасности. Список Васильєва так само не має близької подібности до инших грецьких і слов'янських текстів, і лише список Синодальної бібліотеки, що його видав проф. Сперанський, походить, як ми вище сказали, з того самого грецького оригіналу, з якого було зроблено переклад т. з. першої слов'янської редакції. Синодальний грецький список належить до XVI ст., а сербський список першої редакції виготовлено 1384 р., і цим поясняється той факт, що грецький текст скорочує деякі епізоди навіть того тексту, який маємо в старовинному сербському спискові 1384 р.

Тепер переходимо до з'ясування деяких слов'янських редакцій, що їх уже в головних рисах накреслив д. Попов [1]). До першої редакції

---

[1]) Подаємо реєстр відомих нам слов'янських списків „Пренія“; звичайно зібрати бездоганно тепер усі номері списків абсолютно неможливо, але ми ділимося хоча-б тим, що маємо.

XIV ст.: 1) Бібл. Хлудова (Москва), № 189.

XVI ст.: 1) Синод. бібліот. у Москві № 181, л. 668. 2) Синодальна б-ка № 204, л. 299 об. 3) Москв. Румянцев. Музей, № 358, л. 277. 4) Рукописи Ундольського (у Москві) № 565, л. 145—160. 5) Петербурзька Публична б-ка F. II. № 251. 6) Там же 21. 7. 15. 7) Там же F. II. № 251, л. 15—17 (уривок). 8) Там же, древлехранилище Погодина № 1287 (уривок про стриження бороди). 9) Там же, древлехран. Погодина № 798, 10) Там же, рукописи Толстова Q. I, 214 (по вид. Строєва—„Первое прибавленіе къ рукописямъ Толстова“, М. 1825, с. 218). 11) Петербурзька Духовна Академія (б. Софійська б-ка), № 1454 (уривок про стриження бороди). 12) Там же (Соф. б-ка), № 1322, л. 376a—379b. 14) Там же № 1488, л. 422 об. (уривок). 14) Бібл-ка Академії Наук у Петербурзі, 45. 10. 4, л. 184 (уривок з загадками). 15) Там же, 45. 10. 4, л. 20 (уривок—„Воспроси христіянськія...“). 16) Рукописи кн. Вяземського („Общество древней письменности“ в Петербурзі), F. № 9, л. 97. 17) Антоніїв Сійський манастир, № 210 (50—1731), 18) Нилова Столбинська пустинь, № 118 (19). 19) б. Київська Духовна Академія (рукоп. б. Почаївської Лаври), № 116. 20) Михайлівський манастир у Київі. № 488 (1646), л. 226.—234. 21) Болгарський клуб у Тульчі (відомості з книги Яцимірського — „Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ“. Спб., 1905).

XVII ст.: 1) Петербурзька Публична Бібліотека, Q. XVII. № 178, л. 28 (уривок „Воспроси христіянстіи...“). 2) Там же, Q, XVII. 226, л. 10 об.—11 (ури-

він одніс два списки сербського походження і список волоського письма збірки б. Григоровича (уривки з його подав проф. Буслаєв у своїй книзі по народній поезії); повних списків цієї редакції не знайдено поки що, і сербський текст уривається. Один список, що його подав у своїй монографії Попов, належить до 1384 року, і це найбільше дало право видавцеві вважати його першою редакцією: всі інші відомі слов'янські списки—пізнішого походження. Редакція ця, як ми вже казали вище, має досить близьку подібність до грецького тексту Сперанського й у значній мірі скорочує всі епізоди порівнюючи з другою редакцією. Українських або російських списків цієї редакції поки що не знайдено. Що-ж до списку волоського письма б. Григоровича, що його Попов зараховує до першої редакції, то це якесь непорозуміння: цей список цілком подібний до списків другої редакції. Ось приклад:

вок—загадки Азиміта). 3) Там же, Q. XVII. № 178 (уривок—загадки Азим.). 4) Там же (рукописи Богданова), Q. I. № 1009, л. 737. 5) Там же (рук. Богданова) Q. I. 1010, л. 238 зв. 6) Там же, древлехранилище Погодина, № 1558. 7) б Петербурзька Духовна Академія, № 52, л. 271 зв.—282. 8) Там же, № 134, 546 зв. 9) Там же, № 1466, л. 510—515. 10) Там же, № 187 (з Кирилової книги). 11) Там же (б. Софійська б-ка), № 1488 (з Кирилової кн.). 12) Там же (б. Софійска б-ка) № 1175 (з Кирил. кн.). 13) Там же (б. Соф. б.), № 1245 (з Кир. кн.). 14) Рукописи кн. Вяземського („Общество древн. письменности“ в Петербурзі). 15) Московська Синодальна б-ка, № 548, л. 1014. 16) Москов. Історичний Музей (рукописи Вахрамеєва), № 422, 27 зв. 17) Москов. Румянцівський Музей (збірка Н. С. Тіхонравова), № 379. 18) Там же (колекція Григоровича), № 1735. 19) Рукописи Ундольського в Москві, № 573, л. 342. 20) Соловецький манастир, № 857, л. 236.

XVIII ст.: 1) б. Київська Духовна Академія, № 516 (О. 4. 79). 2) Києво-Софійський Собор, № 499 (352), л. 255—259 (з Кир. кн.). 3) Там же, № 494 (590) л. 133—143 (з Кирил. кн.). 4) Народний Дім у Львові, збірн. 17 (№ 125), уривок. 5) б. Петроградська Духовна Академія (б. Софійська б-ка), № 1428, л. 514—520 зв. (уривок про стриження бороди). 6) Московський Румянцівський Музей (збірка Н. С. Тіхонравова), № 240. 7) Там же (зб. Тіхонравова), № 388. 8) Московський Історичний Музей (рукописи А. А. Тітова), № 1536 (487), уривок з Кирил. книги.

XIX ст.: 1) б. Київська Духовна Академія, О. 8. 64, 122 зв.—124 зв. (уривок) 2) Там же, № 80 (Аа. 149), л. 80—95. 3) Там же, Аа. 150, л. 39—41 (уривок). 4) Рукописи Братства св. Хреста в Саратові, № 85 (223), з Кирилової кн. 5) Екатеринбург. уривок „Пренія“ (на підставі книги В. І. Срезневського—„Отчетъ Отдѣленію р. яз. и слов. Академіи Наукъ о поѣздкѣ въ Олонецкую, Вологод, скую и Пермскую губ.“—Спб., (1904).

Невідомого часу: 1) Петроградська Публична б-ка (рукописи Толстова), № 393, отд. II (на підставі книги Строєва „Первое прибавленіе къ рукоп. Толстова“, М. 1825, с. 522). 2) Москов. Історичний Музей (рукописи А. А. Тітова), № 1393 (1224). л. 109 зв. (з Кирил. кн.). 3) „Общество Исторіи и Древностей“ у Москві, папери А. Попова, л. 6 зв. 4) Москов. Синод. б-ка, № 133, л. 597 зв.—599 зв.

Список В. Григоровича[1]).	Список II-ої редакціі.
Про сонце: птиці „кропятъ крыльями на солнце, да не попалитъ оно лучами весь міръ. И сгораютъ у тѣхъ птицъ перья отъ огня солнечнаго, и становятся голы, будто ощипанныя“.	„кропятъ крылома й погашаютъ солнце да не потопитъ. лучами весь миръ. й сгораютъ птицамъ періѧ ѿ ѻгнѧ сл҃нчнаго н҃ бываютъ голи ꙗко ѻскоблени“. Попов, 272 с.

В першій редакції цей епізод подано в инакшій формі: „... и погашаю́т сл҃нце, да ѡгнемь не попалить свѣть. н҃ пожигаю́тьсе крилѧ вещемь тѣмь. и бывають месомь“ (Попов, с. 259).

Крім того, напр., епізод з поголенням бороди папою маємо в списку Григоровича і в списках II-ої ред., але його цілком випущено в списках I-ої редакції. Отже з цих кількох слів ясно, що Попов тут просто помилився, зараховуючи список Григоровича до I-ої редакції. Друга редакція (за термінологією Попова) значно повніша від першої і зберіглась у повному вигляді (але, звичайно, без епілогів грецьких текстів). Списків її дуже багато, найдавніші—з кінця XV або початку XVI століття, деякі з дуже помітними болгарськими особливостями. Чимало списків II-ої редакції зберіглося на Вкраїні, деякі з них носять сліди виразної народньої фразеології; кількість їх на Вкраїні доводить нам, що „Преніе“ свого часу було досить популярною пам'яткою, яка зробила вплив на старовинне українське письменство (напр., на творчість Ів. Вишенського та ин.). Що найбільше для нас цікаво,—це те, що Україна тут грала виразну посередницьку культурну ролю між південно-слов'янськими країнами (з окрема—Болгарією) і Московщиною: історія тексту „Пренія“ відбиває на собі це простування культури від південних слов'ян на північ через культурне посередництво України. Поки що видано два списки II-ої редакції—Поповим і Вяземським[2]). Перший з них носить сліди великоруської говірки, другий має помітні напластування української фразеології[3]), хоча в основі його лежав, ма-

[1]) В перекладі на сучасну мову Буслаєва (в його „Очеркахъ р. нар. слов.“ с. 501—502); цим перекладом користувався і Попов.

[2]) Праці обох їх указано вище.

[3]) Сполучення старовин. *и* та *ы*: в*и*ко (двічі), б*и*ти; *ѣ* та *и*: оу мор*и*, ненав*ѣ*стникъ, грамот*ѣ*кіа; перехід прийменника *въ* в голосівку *у*: *оу* мори, ст*у*дено і ст*о*дено (тут помилкове відновлення ніби-то старого звука). Проте текст списку Вяземського списано, як ми кажемо, з білоруського оригіналу, а це підтверджується кількома випадками акання і заміною украінцем-переписувачем старого *а* новим *о* через помилкову аналогію: огнь п*а*даетъ (с. 60), сл҃нц*а* (номінатив однини, с. 61), бездождевн*а* (ніякий рід, номін. одн.), древо же мое различн*а* (с. 59), на зап*о*дѣ (с. 60), *о*зимитъ (57, 63, 65 і др.), ср*о*жающимсѧ (с. 59), п*о*нагіо (63), перехід *е* без наголосу в *и*, може—випадково: *и*ѳратъ (59); иноді в ортографії *е* зам. *ѣ*: в*е*тръ, в*е*нець і др.

буть, білоруський оригінал. Сам Вяземський, видаючи свій текст зазначив, що він „мѣстами сходенъ то съ первой, то со второй редакціей, мѣстами же онъ не сходенъ ни съ тѣмъ, ни съ другимъ“ це поясняється ніби тим, що писарь „имѣлъ передъ собою два отривочные текста—сербскій и русскій—и долженъ былъ по нимъ составить одинъ полный“ [1]). Але легко тепер ствердити, що текст Вяземського, значно попсований місцями і незакінчений, не має жадної наукової вартости, бо він цілком повторює списки II-ої редакції. Коли-ж у йому маємо деякі відхилення від тексту Попова (II-ої ред.), то вони цілком добре пояснюються більш повними текстами цієї редакції. Напр.:

Список Вяземського (с. 55).	Списокъ Кіїв. Духовн Акад. № 116.	Списокъ Попова I-ої редакції (в списку Попова II-ої редакції це місце випущено).
ѝ волѫ (?) сотриста и тридесѧтю ѝ ѕ ми оу чⷭ҃икъ бѣша имѫ его никогда на край блю҃ститириньскомъ скончавъ пр҃пщати (?) емѫ за сⷭ҃а лѧкарева нїизложивъ его ц҃рство приѧти внѫтрь кратины. повѣлѣ ѡволѫ бити донде сотворитъ ѡбѣ҃ пе҃вого кгардинала къ спрѣнїю сѣже палѣѡ҃логъ кгѧдинала пре[да]сть...	его́ же нѣко́ да на край блю́сти тирїⷭ҃скѡ҃. скочивъ прѣща́ти ѥмоу за сⷭ҃а ласкарева. низложи́вь его ц҃рство прїѧть ѝ вънѧ́тръ кортины. повелѣ ѡвоулоу бы́ти донд́ еже сътворить ѡ҃бить пръваго гардⷭ҃нарѣ къ съпрѣ́нїю (258 л.).	Іего же за ѡдрѣзаніе носа що оучинише іемоу прежде за сⷭ҃а ласкарева, приведоша іего въ полату ц҃ревоу. и р҃ завѣсы поставити, ꙗко оучинити и ѡ҃вѣщати гардинаремь пре (с. 253).

Список цей не закінчено, бо переписувач безпосереднє перейшов од „Пренія“ до вкраїнського списку „Премудрости Соломона“; текст врешті надзвичайно попсовано, бо переписувач, очевидно, ставився до своєї праці цілком механічно.

---

[1]) Памятн. древней письмен., 1879, вип. IV, с. 52.

[2]) В грецькому спискові Кі досить близький текст: отже ясно, що він був і в грецькому протографі; ὁ δὲ Ὀλόβολος, διὰ τὴν ἀκρωτηρίασιν τῆς μύτης αὐτοῦ, ἣν ἔκοψεν ὁ Παλαιολόγος διὰ τὴν δίωξιν τοῦ υἱοῦ Λασκάρου κυρίου Δημητρίου καὶ διὰ τὸ ἀδίκως αὐτὸς τὴν βασιλείαν ἐδράξατο, ὥσπερ ἄβουλος τατὰς (?) καὶ ἀποστάτης θεοῦ. καὶ καθελὼν τὴν βασιλείαν ἐδράξατο ἔνδον κορτύνης, ὅπως διάλεξιν ποιήσῃ μετὰ τοὺς γαρδιναρίους, τοτε ὁ Παλαιολόγος τοῖς γαρδιναρίοις προδέδωκε... с. 312.

IV.

Отже до першої редакції належать тільки два сербські списки, до другої — дуже багато болгарських, російських і українських, що в великій кількості розкидані по манастирських бібліотеках. Власне, поверховного ознайомлення з цими двома редакціями досить, щоб остаточно вирішити, що вони мають генетичний звязок з грецькими списками „Пренія“ і що деякі інші редакції виникли вже на слов'янському грунті, на підставі зазначених двох перших редакцій (поки що зазначаємо це в гіпотетичній формі, бо пізніше ми цю думку доведемо фактами). Це вже й через те ясно, що сербські списки першої редакції мають дуже помітну подібність, як ми це вже вище сказали, до грецького тексту, що його видав проф. Сперанський; а списки другої редакції так само місцями дуже наближуються до инших виданих грецьких списків, маючи той самий розклад матеріялу й окремі подібні уступи.

З цього погляду великої ваги набувають ті списки „Пренія“, що їх маємо по київських бібліотеках. Звичайно, поки не досліджено в с і списки тієї чи иншої пам'ятки, важко остаточно зробити висновки; але кожної історичної хвилі наука наша перебуває на певній стадії розвитку, що дається себе виявити за даних обставин, хоча, звичайно, пізніші досліди над новими, невідомими нам досі матеріялами можуть внести ті чи инші корективи. Перший київський список належав колись Почаївській Лаврі, а потім бібліотеці був. Київської Духовної Академії № 116, половини XVI ст. [1]) (визначаємо його скрізь літерою *В*). Список В має надзвичайно яскраві особливості в мові, що свідчать про його болгарський протограф. Писано його південно-слов'янським півуставом болгарського-штибу (характерна літера *ж*), його мова так само відбиває на собі вплив болгарської мови, і коли-б не деякі східньо-слов'янські й особливо українські риси, можна було-б сперечатися про його походження. Насамперед, лексика списку має виразні ознаки болгарської мови: на г о л ѣ м о м ь пръстѣ (л. 257) [2]);

---

[1]) Березинъ, Описаніе рукописей Почаевской Лавры. К. 1881, с. 69. Водяні знаки (л. 184, 185 та ин.) дуже подібні до тих, що маємо в виданні Ліхачова („Палеографическое значепіе бумажныхъ водяныхъ знаковъ. СПВ., 1899), т. III № 3292, а також т. II, с. 111 (з документу 1535 року). Отже на підставі цих документів можна досить точно датувати нашу пам'ятку.

[2]) Г о л ѣ м ъ, а, о — великий (Дювернуа, Словарь болг. яз., т. I, с. 379).

въ помѣ́нницѣ [1]); кѫ́бли [2]); желва [3]); зелка [4]); ме́чка [5]); по҃ховы [6]); тръсть [7]); калѣнь [8]); белегъ перце (зменьш. форма). Але і крім цих лексичних, найяскравіших особливостей,—у тексті списка В багато ознак його болгарського походження [9-15]), і тільки дуже слабо на слов'янському фоні виступають українські риси [16]).

Другий київський список належав київ. Михайлівському манастиреві і походить з першої чверти XVI ст. (ми його скрізь визначатимемо через *А*) [17]). Болгарська основа в цьому спискові значно менше

---

[1]) В I ред.: вь вьзглашенахь. По́мѣникъ—поминальник (проводи) (Дювернуа, Словарь, II, с. 1754).

[2]) Тут—міна ѫ і ъ: болг. къбълъ (сербське ка́бао, ка́бла)—яка-небудь міра, вага (Словарь Дювернуа, I, с. 1080).

[3]) Желва по болгар. черепаха.

[4]) Зелка по болг. кочан капусти; в I серб. редакції—капуста.

[5]) Ведмідь; е і в сербській мові: ме́чка. Але в I ред. стоїть—медвѣда

[6]) Цього слова немає в виданих списках 2-ої ред., немає його і в I редакції означає воно пацюки: сучасне болгарське плъхъ, мн. плъхове (Словарь Дювернуа, II, 1671).

[7]) Болг.—тросник. Між иншим, це місце так читається в другій ред.: „тръсть, иже гл҃етсѧ глико кало҃“, тоб-то подається 2 рівнозначних слів (γλυκὺς κάλαμος—солодкий тросник); в ред.—трьстиѥ“.

[8]) Це місце так читається в В: „въсѣкь скѫдел҃ калѣнь“... Це майже дослівний переклад з грецької: καὶ το τζουκάλιν καὶ τὸ κεράμιον (Сперанський, 528). Можливо, що слов'янський перекладчик механічно передав грецьке слово латинськими літерами (τζουκάλιν—калѣнь), але можливо й те, що він переклав слідуюче слово πέλινον словом „калѣнь“: каленъ по болг.—глиняний:

[9]) Майже скрізь написання слів з кінцевою шелестівкою через *ь*: і҃ѡаннь, ѡ҃бразь, о҃умь, крім прийменників.

[10]) Повна відсутність йотації при голосівках: ѿ раскаатель, сѣатель, тоѫ, ѫ (акузат. одн. жін. роду), безь ѫгліа.

[11]) Міна *ѣ* та *а*: вьсѣкь, поклантѣшисѧ, вьсѣ (номінат. множини ніяк. роду), пѧтла і пѣтель (ѧ=ѣ).

[12]) Дуже часті міна юсів і написання поряд двох юсів: вънѫтрь., ѫ (акузат. одн. жін. р.), от сіѫ (генетив одн.), н҃стиннѫѧ.

[13]) Змішування *ъ* і ѫ в таких випадках: ръкавѝцами і рѫкавици, съпръгъ і съпрѫг.

[14]) Виключне написання *ръ*, *лъ* на місці слов'янських сонантів: утвръди блъщѫщиѫсѧ, млъніѫ.

[15]) Відсутність l epentheticum в слові ѡ҃скоу҃бени.

[16]) Змішування звуків *и* та *ы*: кр*и*лы і кръ*ы*ль (генет. мн.), быахѫ, мѧт*и*ня, крат*и*, є҃влист*и*; ы після заднепіднебінних особливо часто: хы*и*рости, погы*б*ѣли; *и* зам. *ѣ*: ѡ҃б*и*ть.

[17]) Н. Петровъ, Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Кіевѣ. М., 1891. II вип., с, 166; по опису—№ 488. Петров датує список навіть XV століттям, але водяні знаки вказують на першу чверть XVI ст. Знаків всього чотирі (л. 42, 85, 12 і 18), і для деяких з них ми маємо близьку подібність до зразків у виданні Лихачова: „Палеографическое значеніе бумажныхъ водяныхъ знаковъ“, Спб., 1898, з першої чверти XVI ст.

почувається, ніж у спискові В, і тут вона має характер чогось зовнішнього, певної ортографічної моди, що так була поширилася по Вкраїні на протязі XV—XVI ст. [1]). Але на цьому фоні болгарської ортографії надзвичайно яскраво виступають риси української мови, головним чином—в царині фонетики [2]). Це останне дає можливість висловити думку, що список А виготовлено якимось переписувачем українцем у межах України.

Отже на підставі побіжного аналізу мови трьох списків другої редакції (А, В і Попова) [3]), ми можемо зробити певні висновки, які пізніше спробуємо довести й текстуальним аналізом. Список В має найближче відношення до болгарського протографу нашої пам'ятки [4]); в його мові зустрічаються не тільки фонетичні й ортографічні особливості болгарського письма, а навіть і лексичні подібності. Українських ознак там майже немає, і це нам доводить, що між В і болгарським перекладом грецького тексту мало переступних списків. Мова списка А дозволяє визначити другий етап у розвиткові тексту нашої пам'ятки. Перейнявшися фонетичними особливостями української мови, список А, що належить до першої половини XVI ст., ясно вказує на Україну, як на таку країну, що формувала нові редакції південно-слов'янських пам'яток і передавала це літературне багатство до північної сусідки, до Московщини, або й до Білорусі. Нарешті, список Попова встановлює власне останню стадію історії нашої пам'ятки. Текст списка Попова перейнято великоруським фонетичним і почасти лексичним матеріялом, і він власне символізує собою той момент, коли пам'ятка, діставшись через Україну на Московщину, перебула деякі редакційні зміни і в такому вигляді надзвичайно поширилися по всій країні.

Ці наші твердження легко зміцнити текстуальними подібностями, користуючися виданими грецькими текстами. Списки А і В мають

---

[1]) Написання (иноді) кінцевих шелестівок через ъ (ѡбразь папинь); часто відсутність йотації голосівок (архыереѫ), помилкове прояснення носових, як результат середне-болгарської міни юсів (движ*а*щаѧсѧ); написання ръ, лъ на місці старовинних сонантів (тврѣдъ); помилкова вокалізація іррациональ. ь, що сталося результатом їх міни (шопщю 231 зв.; цікаво що в В це слово написано так: шъпща—268 зв.); відсутність двічі l epenth. (ѡскобены і на земи).

[2]) Напр: міна *и* та *ы* (б*и*ти, гор*и*, холм*и*); міна *ѣ* та *и* (ненавѣстникъ, о слав*и*); ы після заднепіднебінних частенько зберігається (архы*е*реѫ, великыѧ), перехід прийменника *съ* в *з* (з венци)

[3]) Список Вяземського, повторюємо, не має жадної наукової вартости.

[4]) До цієї самої категорії належить, мабуть, список „Пренія" в м. Тульчі XVI ст., на його вказує Яцимірський у книзі: „Славян. и русскія рукописи румынскихъ библіотекъ" Спб., 1905. Початок такий: „Съпрѣніе панагиѡта философа съ кї гардинари єгда пріидошѫ ѿ папы римскаго и прѣшѫсѧ въ константинѣ града ѡ православной вѣрѣ христіанскои н̂ ѡ вѣрѣ фрѫжскои, є̂гда по бѣди панагиѡт вѣрѫ фрѫжскѫѧ въ Цр̃иградѣ".

кільки поширених уступів, що наближують їх до одного оригіналу і разом з тим віддалюють од тих московських списків, які вказано в книзі Попова, де ці подробиці загублено [1]); ці уступи, безперечно, були в грецькому оригіналі нашої пам'ятки, бо й досі зберіглися в виданих візантійських текстах.

В.	Кі.
1.	
ѥ҆го́ же нѣкогда на край блюсти [2]) тирїйскѡм [3]). скочѝ вь прѣща́ти ѥ҆моу за сн҃а [4]) ласкарева [5]). низложѝвь ѥго цр҃тво [6]) прїѧть [7]). и҆ [8]) вънѧтръ кортѝны [9-10]) повелѣ ѡ҆воу́лоу бы́ти [11]) дондеже сътворить [12]) ѡ҆бить [13]) пръваго [14]) гардина́рѣ къ съпрѣнїю [15]) (258 л.).	ὁ δὲ Ὀλόβολος, διὰ τὴν ἀκρωτηρίασιν τῆς μύτης αὐτοῦ, ἣν ἔκοψεν ὁ Παλαιολόγος διὰ τὴν δίωξιν τοῦ υἱοῦ Λασκάρου κυρίου Δημητρίου καὶ διὰ τὸ ἀδίκως αὐτὸς τὴν βασιλείαν ἐδράξατο, ὥσπερ ἄβουλος τατὰς (?) καὶ ἀποστάτης Θεοῦ καὶ καθελὼν τὴν βασιλείαν ἐδράξατο ἔνδον κορτύνης, ὅπως διάλεξιν ποιήσῃ μετὰ τοὺς γαρδιναρίους. τοτε ὁ Παλαιολόγος τοῖς γαρδιναρίοις προδέδωκε... с. 312.

Як бачимо, цей уступ мається в списках А і В [16]) і дуже наближається до відповідного місця в грецькому тексті Кі, отже він був і в грецькому протографі слов'янських текстів; це підтверджується ще й тим, що до цього читання наближається І сербська редакція.

---

[1]) В дальших порівняннях наводимо варіянти з списку Софійськоі бібліотеки Петр. Духовн. Акад. XVI ст. № 1322. Цей уступ із списку Вяземського ми навели вище.

[2--3]) А: тироньскомь. [4--5]) А: скаласкарева. [6--7]) А: приѧть. Соф. бібліот. № 1322: пріѧтъ. [8--9]) А: въноутрь кратинѣ. С. бібл.: внутрь кротины. [10--11]) А: повелѣвь ѡ҆волю бити. [12--13]) А: ѡ҆бѣть, С. б.: ѡбѣтъ. [14--15]) Соф. бібл.: гардинарѧ къ съпренію. [2-15]) У Попова все це місце випущено. В І сербській редакції цей уступ читається так: ѥго же за ѡдрѣзаниѥ носа що оучинише ѥму прежде за сн҃а ласкарева приведоша ѥго вь полатоу цр҃евоу. и рє҃ завѣсы поставити. ꙗко оучинити и ѿвѣщати гардинаремь про“ (див. с. 69). В грецькому тексті Васильева цей уступ має иншу думку; крім цього, тут locus turbatus, як зазначає сам видавець (с. 180, прим.): ὅν διὰ τὴν ἀκροβυστία(ν) συντηρήσας. καὶ ὥσπερ λέων ἐνώπιον αὐτῶν ἐστιν καθελὼν αὐτὸν ἀπὸ τὴν βασιλείαν.

[16]) Крім того, в списках Вяземського і Соф, бібл. № 1322.

В.	Кі.
2.	
ниже паки оу҆зърите лицемъ къ лицоу [1]) тѣ́м же й сло́во [1]) възѧ́ти [4]) ѿ ни҃ [5]) не въсхо́тѣшѧ [6]). а҆́ще не [7]) вънѣ кѡ́ртины [8]) бѫдеть [9]) поне́же й [10]) се бы́ваеть се́го [11]) прїѧти [12]). нѫ [13]) сего ра́ди что̀ [14]) съвѣщати [15]) гл҃ахѫ [2]) тѣ́мь й панагїѡ҃ кн҃рь ко҃стантн҃ философь [10])... 258 зв.	καὶ οὐ βλέπειν αὐτὸν εἰς πρόσωπον. διό καὶ λόγον διαλέξεως συναίρειν μετὰ αὐτοῦ τοῦ ῥήτορος. Ὁλοβόλου οὐκ ἠθέλησαν, εἰ μὴ τῆς κορτύνης ἔξωθεν γένηται. ἐπει τοῦτον γέγονεν ἐν τούτοις οὐκ ἐδέξαντο διὰ τὸ πολύσαρκον αὐτοῦ. ὅθεν καὶ ὁ μικρότερος τῶν μαθητῶν Κωνσταντῖνος ὁ παναγιώτης... с. 313.

Тут лише перша частина слов'янського речення має подібність до грецького тексту Кі, а в другій частині зберігається тільки загальна думка, яка иноді навіть не дається до розуміння. В І сербській редакції цей уступ також мається, був він і в грецькому протографі.

В.	Список Васильєва.
3.	
[16]) вдаѥ҃ хс҃ сте́мѧ а҆гг҃лѡ҃... [17]).	[18]) ὁ Χριστὸς... δίδει τὸ στέμ (μ) α τῶν ἀγγελῶν [19]) (с. 185).

[1--2]) В І серб. редакції: „того ради не вьсхотѣше слова приѥти с ними а҆ще завѣсь не боудеть. н҃ то приѥше". Въ грецькому тексті Васильєва цей уступ дуже скорочено, але думка першої частини слов'янського речення зберігається: καὶ λόγον συνάραι ηρὸς αὐτὸν οὐκ ἠθέλησεν εἰ μὴ τῆς κορτύνας ἔξω γίνεσθαι. У Попова цей уступ випущено.

[3--4]) Сп. Вяземського (визначаємо його через літеру U)—вьвзꙗти. Список Софійської бібл. (визначаємо через літеру С)—взѧти. [5--6]) А і U: не восхотѣша. С: не восхоти. [7--8]) А: внѣ крътины; С: вни картины; U: вкоритины. [8--9]) А, С і U: боудеть. [10--11]) U: себы взꙗ҃ се (?) [11—12]) А: прїати. U: приꙗти. [12—13]) А і U: но; С: не. [14—15]) А: себе вѣщати; U: собѣ вещати. [15—2]) А і U: гл҃ахꙋ; С: гл҃аше. [2—10]) U: те҃м и҃ панагиц҃ киръ костѧнти҃н ѳилосо҃.

[16—17]) Так само і в С: „въдаеть х҃с стемꙋ аг҃гламъ"; близько до цього маємо в І серб. ред.: „даѥть х҃ь стемоу англмь". Але у Попова, в А і U инакше: „вдаетъ х҃с ст҃мъ а҆г҃гломъ"—це вже наслідок тлумачення тексту.

[18—19]) В тексті Сперанського: δίδοι ὁ Χριστός μου τὸ στεμμα (с. 177): К[1] дає трохи инший текст: . . . δίδει ὁ Χριστὸς τὸ στερέωμα τοὺς ἀγγέλους (320).

	В.	Списокъ Васильєва.
4.		
	Ѩко [1]) дръжить причачѦщеніе [2]) въ своеи [5]) поунгіи (270 эв.).	ὅτι [3]) βαστάζει [4]) τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ πουγγί τού (с. 187).

З останніх двох прикладів ясно, що текст В в деяких випадках дає старовинну редакцію, бо щільно підходить до грецьких текстів, позичаючи в них навіть окремі слова; пізніші слов'янські тексти (починаючи вже з українського А), бажаючи розтлумачити незрозумілі грецькі терміни, заміняли їх слов'янськими виразами. Тепер цікаво вирішити таке питання: чи текст А всюди новіший за В, чи, може, він зберіг деякі старовинні варіяції? Натяк на останнє маємо в такому уступі:

А.	В.
[6]) Ѩще ли можѣ зажещи [7]) Ѡгнь без вѣтра, й без главьнѦ й без югліѦ [8]) аще ли [9]) Ѡгнь въсѣчиши [10]). й по махаеши рѹкою, да вонидѣ [т] [11]) вѣтрь. ибо [12]) без доχновеніа [13]) не мо-жѣ [14]) зажещися [15]), 233 л.	Ѡгнь бѣз вѣтра й без главнѦ й безь жгліа й безь доуновѣніа не мо́жеть зажѣщисѦ. л. 272.

Ясно з цього прикладу, що обидва тексти А і В, хоч і походять з якогось невідомого нам оригіналу Х, але далі в своїй історії тексту трохи розійшлися: А зберіг такі епізоди з свого протографа Х, які загубив В. З цього погляду текст А являється найбільше цінним, бо він найповніше заховує епізоди якогось невідомого нам середньоболгарського протографа Х.

[1—2]) У Попова: творитъ причащеніе, А: творитъ причѦщеніе, Але в С згідно з В: пръжитъ причѦщеніе.

[3—4]) У Сперанського: κρατεῖ, далі як у Васильева.

[5]) У Попова і в А: трудницы (?); в С: трудницѣ. В живих слов'янських мовах це слово має цілком инший зміст.

[6—7]) і [8—9]) випущено в В. У Попова і в С як в А. тільки з деякими відмінними варіяціями. [10—11]) У Попова „о́гнивомъ вы́сечеши“. [12]) У Попова: „внидетъ“. [13—14]) У Попова: „безъ дуновеніѦ“. [15—16]) У Попова: не можеши.

[17]) В І ред. подібно до А і Попова: можеш ли внети Ѡгнь безь вѣтра и кадило безь оу̑глевью или да всѣкнешь Ѩще не подоуешь. И̑ размахнешь роукою своєю, да вниде вѣтрь безь дχа не в'ниматьсе. У Сперанського: Καὶ ἠμπορε ν' ἄψῃς εἰστίαν χωρίς ἀνεμου καὶ δαλοῦ καὶ καρβούνου καὶ πύροβολήσεις καὶ ἐμφυσήσεις καὶ σείσεις τὰς χεῖράς σου νά ἐμβῇ ἄνεμος. καὶ χωρὶς οὐδὲ ἅπτει (с. 528). У К[1] де це місце скорочено, але зміст наближається до А і Попова: Καὶ τίς δύναται ἀναφαι πῦρ ἐκ τοῦ ἀνέμου: καὶ ἐὰν πυριοβολήση τις, ἐὰν μὴ σείση τὴν χεῖρα αὐτοῦ καὶ ποιήση ἄνεμον οὐκ ἀνάπτει πῦρ. (Лѣтопись..., т. VII, с. 180).

Спробуємо тепер зробити деякі висновки з текстуального аналізу списків II-ої редакції „Пренія“. Вони цілком підтверджують ті думки, які ми висловили вище на підставі аналізу мови слов'янських текстів. Серед південних слов'ян (найпевніще в Болгарії) існував якийсь протограф X, з якого пішли всі списки другої редакції. Київський список A, хоча значно змінив болгарську фонетику й лексику на вкраїнські, заховав проте maximum епізодів слов'янського протографа X. Навпаки, список B, відбиваючи в мові надзвичайно помітний вплив болгарської фонетики, ортографії і навіть лексики, в тексті деякі епізоди загубив. Московські списки „Пренія“, наближаючи мову свого тексту до великоруської фонетики, разом з тим помалу губили характерні епізоди слов'янського протографа X; причина цьому ясна: той історичний фон пам'ятки, що так цікавив візантійця XIII століття, був цілком незрозумілий для великороса XVI—XVII ст. Культурна роля України в цій історії тексту нашої пам'ятки визначається цілком виразно, бо тут власне формувалися ті переступні редакції, що набрали остаточного вигляду на грунті Московщини.

Ол. Дорошкевич.

(Кінець буде).

Нові дані для історії школярських брацтв на Вкраїні [1]).

Література про старинні церковні брацтва у південній і західній Русі доволі широка і ми, розпоряджаючи віродостойними джерелами в кінця XVI віку, завдяки працям м.—Макарія, проф. Харламповича, Криловського й ин., маємо доволі ясне уявління про ці організації та про просвітню їхню діяльність. Але в історії нашої старинної школи було одне темне місце, що його роз'яснити не можна було за браком матеріялу — це питання про *школярські, студентські брацтва.* Брацтва ці, це річ безсумнівна, повинні були існувати і на Вкраїні, і у білорусів, так як вони існували в тій організації, що її наслідували фундатори західньо-руських брацьких шкіл, — цеб-то по школах польських, які свою остаточну форму здобули при співучасті о.о. єзуїтів.

У Litterae Annuae S. J. за 1585 рік, ст. 203 [2]) згадується про релігійні процесії членів віленського студентського брацтва, заснованого у цьому році. На думку проф. Харламповича „найсильніше повинна була ділати на підбудження релігійного почуття в учнів їхня участь у *студентських богородичних брацтвах*". Оці студентські брацтва завів папа Григорій XIII у 1584 році під назвою „брацтва Благовіщення" і в 1586-7 їх підтвердив папа Сикст V. Отакі брацтва заводились і по західньо-руських єзуїцьких колегіях з перших таки років їхнього існування. Повинності братчиків полягали в тому, щоб строго виконувати обрядові і моральні вимоги церкви. „Заховування церковних обрядів братчики доводили до ступіня подвигів, здовжуючи пости, богослуження й молитви; оці останні тяглися иноді по сорок годин. Часті церковні процесії вони одбували босі, иноді під сильний холод; до крови били себе нагаями, викликаючи сльози навіть у гуляющої публіки" [3]), то що. Не дивниця, що папи (Григорій XIII і Сикст

---

[1]) Прочитано в засіданні петербурзького „Товариства прихильників української історії, письменства і мови", 25. XII. 1921 року.

[2]) К. Харламповичъ, Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религіозное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви. Казань, 1898, стор. 59.

[3]) Там-таки, стор. 103.

V) прихильно ставилися до членів отих єзуїцьких содалій (sodalitas), що дозволяли їм святкувати більш ніж половину року [1]).

Подібно до єзуїцьких шкільних брацтв, що ставили собі релігійно-аскетичні завдання, і в православних „у багатьох містах при головних брацтвах (що піклувались про школи), були так звані юнацькі брацтва. Вони складалися з юнаків, які, наслідуючи старших, об'єднувалися в брацтва, які ставили собі ті самі релігійно-моральні завдання, що й старші брацтва. Старші брацтва давали їм свій устав і керівників. Перше таке брацтво—замостянське—згадується року 1606-го, як воно разом із старшим здобуло благословення од єп. Гедеона Балабана“ [2]). Року 1620-го патр. Теофан дав грамоту київським брацтвам старшому і молодшому. Року 1625 існувало вже могилівське юнацьке брацтво. У своєму посланні до луцького юнацького брацтва митр. Ісайя Копинський у 1632 р. хвалить його членів за те, що вони, хоч юнаки ще, а вже „мужеская мудрствовати предначинаютъ, еже въ благочинiи цѣломудрено церковъному возслѣдовати наказанію“ і підбадьорує їх у змаганні до морального удосконалення. У віленській школі існувала „студентська конгрегація св. Костянтина й Єлени“, що про неї згадується в книжці „Echo Żalu“ 1635 року [3]).

Чи можна думати, що оці студентські брацтва керувалися дійсно статутами брацтв старших? З певністю можна відповісти тільки заперечennям: ріжниця поміж старшими братчиками і членами студентських брацтв була надто вже велика, а до того й завдання одного і другого брацтва не тотожні були. Про це можна було лише догадуватися, хоч-би через те, що „Порядокъ школьный“, простудійований проф. Харламповичем, і окремі статті уставів брацьких, поскільки вони торкалися школярів,—дають або вказівки на порядок, цеб-то чисто шкільні заняття, або на дисципліну та способи її підтримувати. А устава для внутрішнього власне життя шкільного, студентського брацтва ми досі не мали. Тепер мені випало на долю опублікувати уривок його. Попався він у рукописі, що його мені в 1913 р. подарував був проф. Клінгер.

Устав цей шкільного брацтва знаходиться в згаданому моєму рукописі, який являє собою, очевидячки, латинсько-слов'яно-польські вправи ученика з класу синтаксими. Пропали в ньому листки: 1, 42—47, 49, 51—54, 58, 59, 70, 71 і декілька вкінці. На внутрішній сторінці оправи—незначні замітки і приписки, в роді: „Гикъ лѣбер меусъ, тестисъ естъ деусъ, квисъ иллюмъ кверит, гокъ номенъ ерит“, і т. и.

---

[1]) Там-таки, стор. 103, примітка IV.
[2]) Там-таки, стор. 472.
[3]) Див. там-таки, стор. 472.

На листкові 2 і дальших на долішньому полі приписка з датою, яка вказує на час, перед котрим написано рукопис: [Hic] „liber sicriptus anno Dni milesimo septingentesimo trigesimo sexto finitusque mense Decembri postremis numeris huius anni“. На листкові 41—помітка вчителя біглим тонким нахиленим скорописом: „Pulchre“. Почерк ученика—1720-1730 р. р., простий, типово український скоропис. Ним-таки написано й останню, яка нас особливо цікавить, статтю.

Окрім дати є в рукописі й указівки на те місце, де його було написано. Серед тих фраз, що їх завдано перекласти на латинську мову маємо й таку: „Wiele pożytku masz ty y rodzony twoj, kiedyś w tym Miesiącu septembrze, nie latаiąc obosieczną myślą z orłem y orlicą po podniebiosa, tekę y papier potzebny wam sporządziwszy, Oyca y Matkię miłe porzegnawszy z domu swego dla wyżywiania się grochow, krup, iagieł (milio) y mąk, w domu na wsi przygotowawszy, do *Kiiowa*, roskoszy swoiey nazwanego przyiechaleś“ (л. 12 об.-13), або „Przybywszy Lędrzey... z Wielkiey Polski s Kalisza przez Gdansk *tu do nas*, do *Kiiowa*, powiedział...“ (л. 23). Є згадки і про подоріж „z Kozelca (Capripoli) до Baturyna, z Baturyna przez Niżyn znowu do domu“ (л. 1) та про виправу до Броварів із Київа (л. 18 об.) Таким чином, вправи належать мабуть ученикові Київської Могилянської Академії 1730-х років.

План „Наставленія новых содалисовъ“ не відзначається особливою систематичністю.

Спершу йде мова про те, що таке содаліс і які його повинності —2), його ріжниця од инших християн (3), далі—про відношення його до Богородиці (4), про обов'язки содаліса (5), про те, що подобає творити совершенному в житії (6), що таке віра і в чому вона виявлена (7—8), про точне додержування дванацятьох членів символа віри (9), про заповіді церковні (10), про тайни церковні (11), про надію і свідоцтва істинного упования на Бога (12—14), про діла милости (15), про те, на кого повинен содаліс покладати надію і чому (16),—і далі про Богородицю (17—21) і служення їй (22—26), чому вона святіша од святих і янголів (27—28). що таке любов (29), молитва (30—31) і що її окрилює (32), про піст (33), милостиню (34), про дари св. Духа (35—36), про гріх (37), про прилучення до чужих гріхів (38), десять заповідів (39). Таким чином, тут злито завдання чисто катехизичні — загального характеру з пропагандою ідеї служення Пресвятій Діві.

Богородиця — верх досконалости, яку тільки можна собі уявити. Вона зветься благословенною, бо „имѣет изящнѣйшую благодать паче всѣх ангел и паче всѣх святых“ (26). Вона святіша од усіх святих, бо „едина прежде вѣк благодатію Божіею предсохраняема *без порока*

грѣха первороднаго во утробѣ матернѣ зачатся; она едина порока грѣховнаго никогдаже имѣяше", оправдуючи слова із Пісні Пісень: „вся добра ближняя моя и порока нѣст в тебѣ". Автори „Науки" одхиляються тут од православної точки погляду і, щоб возвеличити Богородицю, повторюють догмат про непорочне її зачаття.

Як і слід було цього чекати, український sodalis, слідом за своїми католицькими співтоваришами,—це перш над усе „раб Преблагословенной Дѣвы Маріи, самовольное свое обѣщаніе оной служити собственними узаконеніи с присягою утвердивий" (1). „Поручившись преблагому ея предстательству", sodalis повинен почитати її, наслідуючи її в усіх чеснотах (4). Та цього мало—sodalis, що повинен вести досконале життя християнина, в дечому од нього одріжняється: християнин у дитинстві одрікається сатани, а sodalis „по пріятію разума обѣщается и присягою утверждает добродѣтельно пожити" (3). Хто має звання содаліса, той, як правдивий лицар св. Діви, зобовязаний виконувати низку повинностів, а саме: 1) обороняти і прославляти честь Богородиці, навіть до смерти; 2) заховувати—як не повну непорочність, то хоть чистість, маючи тверду постанову не згрішити; 3) день-у-день читати на честь св. Діви параклис напам'ять і 12 разів „Богородице Діво"; 4) призивати в молитвах святих і безплотних янголів; 5)—і це особливо важливо і цікаво—„от всякого грѣха тако сам (повинен) оберегатися содалис, яко и протчіих должен отводити, ко добродѣтелем же возводити"—подробиця, яка нагадує нам сьогочасних скавтів, 6) повинен день-у-день провірювати своє сумління і 7) очищувати його через сповідь; 8) засилати подяку Богові і 9) оддавати себе смиренно на волю Божу.

Після Христа—содаліс повинен покладати свою надію на Богородицю (16), бо вона—„Мати наша по благодати и ходатаица о насъ ко Богу избраннѣйшая" (17). Вона однаково матір і для грішних і для праведних; для грішних тому, що „изводитъ я от грѣховъ и благодатію Божіею омиваетъ, очищаетъ, истинное покаяніе, умиленіе и слезы дарует"; вона примирює грішників з Христом. Вона і матір для праведників, бо „соблюдаетъ их во святини", їх вона „питает млеком благодати", а грішних—„млеком милосердія" (20). Хто має міцне й правдиве благоговіння до Богородиці—той загинути не може, бо не може „изверженъ быти отъ числа синов Божіих, иже есть сынъ Матере Сына Божія" (21). Оце благоговіння—це не тільки переживання певного аффекту, а щось діяльне,—а саме „подражаніе добродѣтелей Ея: смиренія, кротости, молчанія, чистоты, воздержанія", то що, а також безперестанна молитва та „усердіе въ разширеніи славы и чести имени Богородичного" (22). До того—не вистачає читати акафист і повто-

рювати молитву до Богородиці, щоб називатись сином Її: треба „подражати Ея благочестію, чистотѣ, цѣломудрію и смиренію“ (23), молитися, щоб Богородиця випросила для його у Сина свого „сокрушеніе сердечное, житія исправленіе и истинное покаяніе“ (24).

Вистарчить згадати „Небо Новое“ та „Звѣзду Пресвѣтлую“, щоб зрозуміти, як ревно прищіплювали на Вкраїні культ Богородиці, винесений із глибин середньовіччя.

Характеристичне й те, як давне українське студентство реагувало на отой настрій своїх керівників. Чуже крайностів католицького самобичування—а до його заохочували по єзуїцьких школах—українське студентство засвоїло з культу Богородиці, навіяного—це річ безсумнівна—Заходом, самі-но загальні гуманні ідеї.

Молодь і її настрої завсіди служать зеркалом настрою епохи, до того дзеркалом, яке прибільшує те, що затаєно в громаді дорослих. Згадаймо, як у 1890—1900 р.р. опозиційний настрій громадських кол знаходив собі різкий відгук у студентських політичних рухах. Століття XVII-е і початок XVIII жили під знаком релігії, не політики. І тут студентство чутливо одбило оті течії свого часу, та не в грубоматеріяльній, а в одуховленій, ідеалістичній формі благоговійного преклоніння перед образом „вічно-жіночого“ і невимовно святого.

Акад. Володимир Перетц.

Наставленіе новихъ Содалесовъ *).

[1] Вопросъ: Что есть Содалѣсъ.

Отвѣтъ: Содалѣсъ есть рабъ Пребл(а)гословенной Д(ѣ)ви Маріи, самоволное свое обѣщаніе оной служити собственними узаконеніи с присягою утвердивій.

[2] Вопросъ: Кая содалеса должност.

Отвѣтъ: Да будетъ совершенъ в житіи Христіянскомъ. И всемъ не разнствуетъ содалѣсъ от протчіихъ, понеже сія всякаго человѣка есть должность.

[3] Вопросъ: Кое различіе содалѣса от хр(и)стіянина.

Отвѣтъ: Сіе есть различіе: яко хр(и)стіянинъ еще во младенчествѣ отрицаетъ ся Сатани и всѣхъ дѣлъ его; Сей же самоволно по прія[53 об.]тию разума обѣщается и присягою утверждаетъ добродѣтелно пожити. Зде ко ползѣ можетъ с(вя)таго Івана Златоустаго словесъ оупотребыти: иже гл(а)голетъ; яко согрѣшившихъ кождо аще отступит от древних золъ и обѣщается Богу со истинною не к тому к онѣмъ касатися, ничтоже взискуетъ Богъ ко отвѣту болше.

[4] Вопросъ: Якій конецъ собранія Пребл(а)гословенъной Д(ѣ)ви Маріи?

Отвѣтъ: Конецъ собранія Пр(есвя)той Д(ѣ)ви Б(огороди)ци сей есть, да поручившися преблагому ея предстателству и ходатайству ко Богу, почитаетъ любовію, подражающе во всѣхъ добродѣтелехъ преспѣянія ради, во благочестіи и совершенстъвѣ житія христіянскаго.

[5] Вопросъ: Содалѣсъ что во своемъ званіи дол[л.54]женъ исполняти?

Отвѣтъ: Сія послѣдующія: первое защищати и прославляти чест(ь) Пр(е)с(вя)той Богоматери, аще и в случаи смертномъ. 2. Долженъ аще не д(ѣ)вство, поне ч(и)стоту соблюдати даже до самой смерти и предложеніе твердое имѣти еже к тому не согрѣшати за помощію Бога. 3: Долженъ всякаго дне [въ] честь Преблагословенной Дѣви Маріи чести параклисъ и умѣти его з устъ, протчія молитви в честь же Дѣви сложенія, яко то Б(огороди)це Дѣво дванадесяточисленно. 4. Долженъ с(вя)тихъ призивати в моленіи своемъ, такожде и безплотнихъ Аггеловъ с(вя)тихъ, да ходатайствуют о немъ ко Богу. 5: От всякаго грѣха тако самъ оберегатися содалѣсъ яко и протчіихъ долженъ отво-

*) Текст видається з внесенням до рядку виносних букв і з розкриттям титлів.

дити, ко добродѣтелемъ же возводити. За сіе дѣло Іаковъ гл(а)в(а) пятая, „что будетъ, глаголетъ, аще кто вовасъ [54 об.] заблудитъ от пути истипни и обратитъ кто его, да вѣсть яко обративій грѣшника от заблужъденія пути его спасетъ душу от смерти и покріет множество грѣховъ. 6: На всякъ день долженъ истязовати совѣсть свою что в немъ помисломъ, словомъ и дѣломъ сотвори со всѣми окрестностями. 7: Совѣсть свою частѣ очищати чрез исповѣдь не утаевая грѣховъ встида ради. Такожде и с(вя)тейшей Евхаристіи частѣ участникомъ быти. 8: Благодареніе Богу воздавати за вся его намъ благодѣянія. И сего ради достоитъ всякому на всякъ день слава во вишнихъ Богу читат(и), понеже в славословіи найпаче благодареніе Богу возсилается. 9: Приносити себе самаго Богу во волю его ибо смиренія совершенство Златоусту глаголющу [л. 55.] всѣмъ содержится, да воля наша весма волѣ Божіей покоренна будетъ.

[6] Вопросъ: Да совершенъ кто в житіи будет, что подобаетъ сму творити.

Отвѣтъ: Имѣти правую вѣру и дѣла добрая.

[7] Вопросъ: Что есть вѣра.

Отвѣтъ: Вѣра есть даръ Божій преестественній, имже крѣпко вѣруемъ всѣмъ откровеніямъ Божіимъ, яже откри намъ Богъ или самъ чрез себе, или чрезъ Пророковъ Апосътоловъ и святихъ Евангелистовъ овая писаніемъ овая преданіемъ.

[8] Вопросъ: в чемъ содержится вѣра?

Отвѣтъ: в символѣ дванадесятъ членовъ имущемъ.

[9] Вопросъ: Аще бы кто единаго вѣри состава не вѣрилъ, егдали всю вѣру погубляетъ [55 об.]

Отвѣтъ: всячески погубляетъ по глаголу великаго Афанасія: Иже хощетъ спастися, подобаетъ ему каѳолическую держати вѣру, ея же аще кто цѣли(й) и непорочни(й) не содержитъ, безъ сомнѣнія во вѣки погибнетъ.

[10] Вопросъ: Колико заповѣдей церковнихъ обрѣтается.

Отвѣтъ: Десять: Первая заповѣдь есть, еже во святія дни слушати литургіи и протчіихъ славословій Божіих. 2: Хранити четири пости на всякъ годъ. 3: Почитати священики. 4: Исповѣдати грѣхи своя четирищи в годъ. 5 Не читати книгъ еретическихъ, ниже с ними глаголати. 6: Умоляти Преблагаго Бога за вся человѣки. 7: Хранити пости и моленія повелѣнная от Епи[л. 56]скопа ради случая. 8: Не дерзати взимати имѣній церковнихъ. 9: Заповѣдъ: Да не бивают браци во днехъ яже возбраняетъ Церковь.

[11] Вопросъ: Колико таинъ церковнихъ.

Отвѣтъ: Седмь: Крещеніе, Миропомазаніе, Причащеніе, Покаяніе, Священство, честній бракъ и Елеосвященіе.

[12] Вопросъ: Что есть надежда.

Отвѣтъ: Надежда есть смѣлость истинъная ко Богу.

[13] Вопросъ: Кое есть извѣстіе истиннаго на Бога упованія.

Отвѣтъ: Претерпѣніе, якоже Христосъ глаголетъ: претерпѣвій до конца сей спасенъ будет.

[14] Вопросъ: Могут ли быти нѣкая знаменія сего дара избранія Божія?

Отвѣтъ: Могутъ; первое аще кто божествен[56 об.]ними всегда утѣшается и в них упражняется; второе: аще мир презираетъ и вся мирская. Третое: аще частѣ воздыхаетъ ко вѣчнимъ небеснимъ обителемъ. Ко надеждѣ слагается и Господня молитва, отченашъ иже еси и протчая. Такожде к надеждѣ слагаются и блаженства девять.

[15] Вопросъ: Колици есть дѣлъ милости, яже слагаются ко пятому блаженству.

Отвѣтъ: Седмь тѣлесних и седмь душевнихъ. Тѣлесная сія суть: Первое алчущаго напитати. 2: Жаждущаго напоити, 3: Нагаго одѣти, четвертое: посѣщати в темници сущих. 5: посѣщати болящія; 6: странния в домъ пріймати. 7: Дѣло человѣколюбія, погребати мертвія с мо[л. 57]леніемъ за душу усопшаго.

Дѣла милости Душевнія сія суть: первое: увѣщати грѣшника остати ся от грѣха и привести его в жизнь лучшую. 2: Научити невѣру, како подобаетъ вѣровати единаго Бога триипостаснаго, како творити ко Богу моленія. И како заповѣди сохраняти. 3. Совѣтовати право требующему совѣта. 4. Молити Бога за ближняго своего. 5. Утѣшати скорбящаго. 6. Понести укоризни с терпѣніемъ. 7. Дѣло милости душевное, прощати прегрѣшенія ими же согрѣшаютъ ко намъ иніи.

[16] Вопросъ: Содалѣсъ в комъ надежду по Христѣ полагати долженъ?

Отвѣтъ: в защищеніи Преблагословеннои Дѣви Б(огороди)ци.

[17] Вопросъ: Чесо ради? [57 об.]

Отвѣтъ: Яко она есть Мати наша по благодати и ходатайца о насъ ко Богу избраннѣйшая.

[18] Вопросъ: Егда точію праведних есть Мати или грѣшнихъ.

Отвѣтъ: Обоихъ есть Мати.

[19] Вопросъ: Како Мати грѣшнихъ?

Отвѣтъ: Яко изводитъ я от грѣховъ и благодатію Божіею омиваетъ, очищаетъ истинное покаяніе, умиленіе и слези даруетъ, найпаче; аще кто слези Ея и болѣзнь яже имѣяше стоя подъ Крестомъ Распятаго насъ ради С(ы)на своего вину воспоминаетъ; аки млекомъ милосердія своего питаетъ и С(ы)нови своему грѣшъниковъ примѣраетъ.

[20] Вопросъ: Како Мати есть праведнихъ?

Отвѣтъ: Яко соблюдаетъ ихъ во святини с(вя)тих святѣйшая и питаетъ млекомъ Благодати, якоже грѣшнихъ млекомъ милосердія [л. 58.]

[21] Вопросъ: Имѣяй благоговѣнство ко Дѣви Маріи может ли погибнути?

Отвѣтъ: Истинное и крѣпкое имѣяй к ней Благоговѣнство не можетъ погибнути, яко не можетъ изверженъ быти от числа сыновъ Божіихъ, иже есть сынъ Матере Сына Божія. Второе: Яко и то многіи учители Святіи глаголютъ: Знаменіе быти предуставленія ко животу вѣчному, аще кто истинную крѣпкую любовь и благоговѣнство имат ко Дѣви Б(огороди)ци.

[22] Вопросъ: Что есть истинное и крѣпкое ко ней Благоговѣнство?

Отвѣтъ: Подражаніе добродѣтелей ея, смиренія, кротости, молчанія, чистоти, возъдержанія и протчіихъ, паки Молитва к ней непърестанная, и усердіе в разширенііи слави и чести имени Богородичнаго.

[23] Вопросъ: во еже нарещися кому Синомъ Преблагословенной [58 об.] Дѣви Б(огороди)ци доволно ми [!] есть точію Акафистъ или Параклисъ по вся дни чести или цѣлованіе Архангел(ь)ское вину к ней глаголати.

Отвѣтъ: Не доволно, аще кто в гресех пребиваетъ, не каяся оних; Подобаетъ бо подражати Ея благочестію, чистотѣ цѣломудрію, смиренію.

[24] Вопросъ: Что убо творити имат грѣшникъ еда престати пѣти Параклисъ, или Акафистъ?

Отвѣтъ: Не буди то, но и паче долженъ есть молити да Пр(е)чистая Дѣва Б(огороди)ца упросит ему у с(ы)на своего сокрушеніе сердечное, житія исправленіе и истинное покаяніе.

[25] Вопросъ: Кая молитва пріятнѣйша естъ Преблагословенной Дѣви?

Отвѣтъ: Сіе Архангелское цѣлованіе: Б(огороди)це Дѣво, Яко сіе возновляетъ ей веселіе, еже имѣ во время Архангелскаго Благовѣщенія о воплощеніи [л. 59] от нея С(ы)на Божія.

[26] Вопросъ: Кто сложи сію Молитву?

Отвѣтъ: Духъ С(вя)тіи усти Архангелскими Дѣви провѣща.

[27] Вопросъ: Дѣва Б(огороди)ца чесо ради глаголется Благословенная?

Отвѣтъ: Яко имат изящнѣйщую благодат, паче всѣхъ Агелъ и паче всѣхъ с(вя)тихъ.

[28] Вопросъ: Чесо ради глаголется паче всѣхъ с(вя)тих с(вя)тѣйшая?

Отвѣтъ: Яко она едина прежде вѣкъ благодатію Божіею предсохраняема безъ порока грѣха первороднаго во утробѣ матернѣ зачатся, она едина порока грѣховнаго никогдаже имѣяше, сего ради всѣхъ с(вя)тих с(вя)тѣйшему во Матеръ избранна, ко ней же Духъ С(вя)тій глаголетъ, вся добра ближняя моя и порока нѣстъ в тебѣ.

[29] Вопросъ: Что есть любовь? [59 об.]

Отвѣтъ: Любовъ естъ дар Божій преестественній, имъ же любимъ Бога паче всего и ближняго яко самихъ себе. От вѣри надежди и любви и иніи добродѣтели раждаются: молитва, постъ и милостиня.

[30] Вопросъ: Что есть молитва?

Отвѣтъ: Молитва естъ возвожденіе ума и воли нашея ко Богу.

[31] Вопросъ: Како в молитвѣ Господеви предстояти подобаетъ?

Отвѣтъ: Блаженъ естъ, иже сице Господеви во время Молитви предстоитъ, якоже слуги цареви.

[32] Вопросъ: Что воскриляетъ молитву, да ко небеси возлетитъ?

Отвѣтъ: Масло и соль варенія услаждати обикоша [: Глаголу Лѣствичника в сл(овѣ) двадесятъ осмомъ:], воскриляти же молитву цѣломудріе и слези.

[33] Вопросъ: Что есть постъ? [л. 60]

Отвѣтъ: Постъ естъ воздержаніе от всѣхъ снѣдей и отхититъ и от всѣхъ вещей мира и от всѣхъ пожеланій злих. Да возможетъ Христіанин творити молитву свою удобнѣе и умилостивити Бога.

[34] Вопросъ: Что есть милостиня?

Отвѣтъ: Милостиня естъ дѣло благоутробія, еже благодѣйствуетъ кто Душу или плот нѣкоего требующа, не взирая кое лице естъ требующее таковія милостини.

[35] Вопросъ: Колико Даровъ С(вя)таго Духа?

Отвѣтъ: Седмъ: Мудрост, Разумъ, Совѣтъ, крѣпост, Знаніе, благочесътіе, Страх Божій.

[36] Вопросъ: Колико плодовъ Святаго Духа или Знаменія Божественнія Благодати?

Отвѣтъ: Апостолъ Павелъ исчисляетъ девят [60 об.] плодъ духовній естъ: люби, радост, мир, долготерпѣніе, благост, милосердіе, вѣра, кротост, воздержаніе.

[37] Вопросъ: Что есть грѣх?

Отвѣтъ: Грѣхъ есть преступленіе Закона Божіего и противленіе противлящееся хотѣнію Божіему, приходящее от помисла и от свойственнаго произволенія преступника, от сего противленія раждается смерть и всякъ Божественній гнѣвъ. Троякіи сут грѣхи смертніи призволніи. Первое смертніи грѣси от них же раждаются иніи: гординя, лихоимство, блудъ, завист, чревонеистовство, памятозлобіе и унініе. Второе: грѣси сут противу Духа С(вя)таго сія: многое упованіе на благодат Божію, отчаяніе, противословіе противу явленію истинни, и отверъженіе православнія вѣри Христіянскія. 3: Грѣхи навонпляющіи от Бога отмщеніе в мир [л. 61] сей сіи сут: волное убійство, дѣло содомитовъ, нищих обида, улишеніе мзди дѣлателемъ, досада и неблагодареніе ко отцемъ.

[38] Вопросъ: Како приобщаемся грѣхомъ чуждимъ?

Отвѣтъ: Девяти сими: совѣтомъ, повелѣніемъ, соизволеніемъ, побужденіемъ, похваленіемъ, умолчаніемъ, невозбраненіемъ, ненаказаніемъ, участіемъ чуждія вещи.

[39] Вопросъ: Колико заповѣдей Божіихъ?

Отвѣтъ: Десять. Первая: Азъ есьмъ Господь Богъ твой изведій тя от земли Египетскія из дому работи, не будутъ тебѣ Бози иніи развѣ мене. 2 Заповѣдь, Несотвориши себѣ кумира ниже всякаго подобія, елика на небеси горѣ и елика на земли низу и елико во водахъ подъ землею, непоклонишися имъ, ниже послужиши имъ, азъ бо есмъ [61 об.] Господь Богъ твой. 3 Заповѣд: Не пріимеши имени Господа Бога твоего всуе, неочистит бо Господь пріемлющаго имя его всуе. 4 Заповѣдь: Помни День неделній святити. 5 Заповѣдь: Чти отца твоего и матерь твою, да благо тебѣ будетъ и да долголѣтенъ будеши на земли. 6 Заповѣдь: не убіеши. 7 Заповѣдь: не прелюбы со-

твориши. 8 Заповѣдь: не украдеши. 9 Заповѣдь: не возлжесвѣдителствиши на ближняго твоего свѣдителства ложна. 10 Заповѣдь: Не возжелаеши жени ближняго твоего, ниже дому его, ни села его, ни отрока его, ни отроковици его, ни воли его, ниже елика сут ближняго твоего. Не пожелати убо кому...*)

*) Конець пропав: бракує, судячи по рахунку зшитків, двох листків.

Дорогою синтезу.

Огляд історіографії українського письменства.

З історіографії українського письменства наука молода ще, —можна сказати, тільки недавнечко вийшла вона з пелюшок, хоч саме письменство налічує віки і віки свого існування та невпинного розвитку й розросту, а його історія сягає аж початків історичної пути українського народу. Чому так сталося—на те відповідь дає нам наша загальна історія. До літературного відродження нашого, в кінці XVIII століття, взагалі не могло бути мови про історію українського письменства, бо й сама історія письменства, як наука, тоді ще не існувала. Але і по тому довгий час на українське письменство дивились не як на органічний витвір національного духу та невпинну віків традицію, а як на якийсь випадок—позитивний, чи негативний—як на якусь примху купки нерозважних або ідеалістично-настроєних людей, і погляд цей одбивавсь відповідним способом і на працях, українському письменству тоді присвячених. Для випадків не дошукуються причин, примхам також не писані закони зв'язку й послідовности, і через те от і мають перші праці про українське письменство образ побіжних уваг про події поточної літературної творчости, більш або менш суб'єктивних, уривчастих, не спертих на наукове дізнавання й класифікацію літературних фактів. Люде йшли ще напомацки, на-осліп, чуттям гарячим заміняючи висновки холодного розуму. Але деякий, скажу так—інстинкт історизму прокидався вже й у давніх літературно-критичних працях. Навіть не маючи твердо встановлених фактів' ясної перспективи на минувшину не добачаючи, ані твердого під ногами не почуваючи ґрунту, якось чули проникливіші одиниці, що по-за одірваними ніби одна від одної подіями в українському письменстві таїться органічна якась риса; що народилося воно, живе й розвивається відповідно до загальних законів усякого розвитку. Цей інстинкт історизму підказував де-кому з

старих наших авторів цікаві думки, що, кільце за кільцем, розгортаються в цілий ланцюг історіографії українського письменства. Думаю, що навіть коротенький огляд цієї історіографії до цікавих може допровадити висновків.

Перший, хто натякнув був, хоч і з иншого приводу, мовляв—по дорозі, на потребу й можливість історичної мірки в справах українського письменства—це мабуть таки відомий галицький учений і патріота першої половини XIX в., запальний оборонець освіти рідною мовою, славного В. Копітара в справах українських постійний інформатор—крилошанин перемиський *Іван Могильницький* (1777—1831). Людина вища за сучасників на цілу голову, учений справді навдивовижу обізнаний з минулим рідного краю та його культурними здобутками, Могильницький свою свідомість і свої подиву, як на ті часи, гідні знання обернув на оборону народньої мови й тією мовою писаного письменства. У своїй апології народньої, галицького хлопа, мови—„Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ“ [1]), що друком тоді з'явилася тільки в польському скороченні „Rozprawa o języku ruskim“ (1829 р.), надрукованому потім аж двічі і в російському перекладі [2]),—Могильницький не тільки обороняє самостійність української—„руської“, його тодішньою термінологією кажучи—мови на обидва фронта, польський та російський, але й зв'язує новітню творчість українського народу з старими літературними пам'ятками, що колись повстали були на його землі. Він старанно визбірує усе, що має національні риси, в старовині; він розуміє й обстоює єдність українців з Наддніпрянщини і Наддністрянщини; він докладно і з повним розумінням спиняється на тодішніх назвах, до української мови приложених, і приймаючи сам термін „руська мова“, з иншими назвами полемізує дотепно. У доданій до „Вѣдомости“ першій у нас спробі історично-літе-

---

[1]) Цю „Вѣдомѣсть“ та й инші філологічні праці Могильницького опублікував М. Возняк у V-му томі „Українсько-руського Архіва“ (Львів 1910). Огляд їх див. у *М. Возняка*—Студії над галицько-українськими граматиками XIX в. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. 90.

[2]) *Могилевскій* (sic) *Іоаннъ*—О древности и самобытности Южно-Русскаго языка, „Журналъ Мин. Нар. Просв.“ 1839 р. та „Записки о Южной Руси“ Куліша, т. II, СПБ. 1857. Прізвище автора, як бачимо, тут перекручено.

ратурної хрестоматії [1]) серед зразків згадує Могильницький і наводить старі, князівських часів грамоти, переклади біблії—особливо спиняючись на Фр. Скорині, з „Статуту Литовського“ уривки, всякі юридичні акти, з творів П. Беринди, Галятовського, та Радивиловського, вірші з „Богогласника“ й инші—аж до зразків з „Енеїди“ Котляревського та віршів з „Грамматики“ Павловського. Як на свій час, була це праця ваги надзвичайної однаково з наукового погляду, як і з чисто громадського: недурно-ж бо цілі покоління галицьких діячів потім поглядами Могильницького живилися й керувалися в своїй науковій роботі (О. Левицький, Головацький, то-що). Як згадано вже, з повною свідомістю береться Могильницький до своєї праці. „Переконавшися теди (тоді),—пише він у „Вѣдомости“,—приведеними вище доказательстви о давности і знакомитости язика руського, може ся не єден читатель, меновите (а саме) несвідомий історії народньої, запитати: для чого-ж то так давній, так знакомитий язик руський з общого уживання вийшов?' Чому-ж тепер язик ов (отой) есть тільки просторіччям меншої сільської шляхти, священиків греческо-католическых і народа посполитого, по містах і селах мешкаючого?“ [2]). „Через віщо-ж у такому занедбанні у нас пребуває південно-руська письменність, тим часом як вона дала-б рідній історії багато пам'яток ваги надзвичайної?“ [3])—сам уже од себе запитує Могильницький, і вже в запитанні цьому вчувається історичної думки подих та життьова логіка. І тим більше, що Могильницький знав, як бачимо, і про сучасні йому спроби українського письменства, принаймні в творах Котляревського, і до них безпосередно приточує нитку історичного розвитку письменства на Україні. Теоретично, апріорно Могильницький до тих самих дійшов висновків, які практично, ділом поставили перші діячі відродженого українського письменства, і „не напрасно же,—мовляв, передруковуючи Могильницького розправу, Куліш,—онъ сознавалъ то, что проповѣдывалъ“, [4]) запальною любов'ю до правди захоплений та озброєний свідомістю й знанням, керований почуттям, можна сказати, історичної реальности.

---

[1]) *Гординський Я.*—Перша проба хрестоматії з української літератури. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. 125.

[2]) „Українсько-руський Архів“, т. V, стр. 23—24.

[3]) „Записки о Южной Руси, т. II, стор. 267.

[4]) Там-же, стор. 260,—„Примѣчаніе издателя“.

Справжні, історичним методом складені праці з історії українського письменства попереджено, з 30-х аж по 60-ті роки, оглядами поточного письменства тих часів. Такі огляди зробились навіть були свого роду шаблоном для всіх, хто торкавсь того часу українського письменства. Починаючи з *Осипа Бодянського* (1808—1876), що під псевдонімом *Мастак* надрукував ще 1834 р. перший огляд нашого письменства, за вихідну беручи точку видання Квітчиних повістей—такі праці стріваємо у *М. Костомарова* (в „Молодику“ на 1844 р., згодом ще в „Поэзіи славянъ“ Гербеля, 1871 р.), *А. Метлинського, Ол. Котляревського* („Скубентъ Чуприна“), *М. Гатцука, П. Куліша* (в „Русской Бесѣдѣ“, „Русскомъ Вѣстникѣ“, в „Хаті“ й „Основі“). Всі названі автори українське письменство починають звичайно з „Енеїди“ Котляревського, не спиняючись на його попередниках і взагалі не ставлючи нашого нового письменства в зв'язку з його перводжерелами. Витворивсь був у них так само й однаковий погляд на вагу того чи иншого письменника. Так, усі автори цих початкових оглядів більш або менш негативно ставляться до Котляревського—„бурлацьке, мовляв, юродство“,—вище за його ставлять Артемовського-Гулака і власне аж Квітку мають за правдивого батька українського письменства, а тоді найвизначнішу в йому постать одводять Шевченкові, спиняються докладніше на творах Марка Вовчка, ледве по дорозі згадуючи таких письменників, як Боровиковський, Гребінка, Метлинський поруч з поодинокими книгами, як „Чари“ Кирила Тополі або „Наські українські казки“ Іська Материнки (Бодянського). Ця схема найвиразніш проступає у найпізнішого з згаданих авторів, у Куліша, і він-же мабуть найвлучніше й висловив думки свого покоління на процес зáроду письменства на Україні—цього „нового слова між народами“—та на справжнього його батька, Котляревського. „Як появився Котляревський з своїм Енеєм,—писав Куліш у „Хаті“,—усі зареготали щиро, що який то—справді чудний той простий люд український, од котрого ми, дякуючи де-яким старосвітським добродіям, одрізнились. Зареготали, і той регіт був —найстрашніша проба нашому писаному слову українському. То було все одно, як родиться дитина серед п'яних баб, да ще й сама сповитуха вп'ється. Коли видержить бідолашне немовлятко перве безумне привітання на божому світі, то то̀ буде ознака, що вродилось воно собі живуще аж надто. Вже такої страшної проби навпослі йому й не трапиться. Тим реготом над „Енеїдою“ мало-мало не згубили сами земляки свого-ж ново-

нарожденного слова“ [1]). Чується тут швидче стурбованого критика голос про дошкульну злобу дня, аніж спокійного та об‘єктивного історика. Бачимо в цьому загальному тоді погляді на перший твір відродженого письменства нашого насамперед нехтування історичної перспективи: опікшись на „котляревщині“, отих справді блазенських витворах нездар-наслідувачів, і не завваживши традиційного коріння творчости Котляревського в минулому—письменники наші й самого батька українського письменства пошили в несвідомого пустуна, цим ніби честь рідного слова рятуючи. Не маючи-ж перспективи, з усіма навіть часто влучними й справедливими увагами та оцінками поодиноких письменників, ці перші огляди українського письменства все-ж грішать проти самих основ історичного розвитку в письменстві. Українське письменство вони розглядають не в історичному його процесі, не як самостійний даного національного осередку витвір, а в залежності од письменства російського і тих поглядів, що там були витворились і запанували. Тому-то одпадає все, що було до Котляревського, бо звичайні схеми історії російського письменства одно загарбали до себе, а про инше мовчать; тому-то й на факти пізнішого письменства українці дивляться очима російських літератів і ті факти оцінюють з погляду російського письменства. Навіть полемізуючи з ним, наші люде, як Ол. Котляревський, все-ж мають думку зв‘язану утертими шаблонами й не можуть вільно висловлятися. Ще не прийшов бо час історії, а критичний аналіз гальмувався од недовершеної свідомости національної—і люде йшли напомацки, певних критеріїв не здобувши, ясної пути не добачаючи. Цей період ніби-історичних оглядів нового нашого письменства замикає *П. Петраченко*, автор „Краткаго историческаго очерка украинской литературы“, надрукованого додатком до курса „Исторіи русской литературы“ (Варшава, 1861). Йдучи слідом за Кулішем, Петраченко, по занадто короткім „общемъ взглядѣ“, розглядає на 10 сторінках творчість Квітки, Шевченка й Марка Вовчка, долучивши до них ще й самого Куліша. На праці Петраченка, як найменш серед усіх оригінальній, найдужче може позначились зазначені хиби всіх оглядів і нарисів цієї доісторичної, скажу так, доби в історіографії нашого письменства, а власне—їхня неісторичність та погляд на українське письменство, як на додаток до російського.

[1]) *Куліш П.*—Передне слово до громади. Погляд на українську словесність. „Хата“. СПБ., 1860, стор. XVII—XVIII.

Глибше з принціпіяльного погляду і навіть з фактичного ширше заходять того-ж часу до справи ближчі земляки Могильницького, галичане—*Іван Вагилевич* (1811—1866) та *Головацький Яків* (1814—1888). Легко зрозуміти—чому. Бо стоючи осторонь од російських впливів, вони в своїх поглядах не були спутані шаблонами, схемами й традиціями російського письменства і вільну через те руку мали як-раз там, де треба було історичну перспективу незатемненою держати й прозорою. Бо, з другого боку, на тій віддалі вони здужали зберегти й де-яку позитивну традицію самостійного літературного розвитку українського народу і цю традицію поставити навпроти чужої узурпації. І от галицькі вчені пішли иншим шляхом—слідами Могильницького, якому взагалі багато завдячити мають початки літературного відродження в Галичині. Названі автори в 40-х роках дають справжні вже огляди історії українського письменства, нав'язуючи—утертій схемі наперекір—нове наше письменство через творчість литовсько-польських часів аж до старо-руського письменства княжої доби. Так складено „Замѣтки о рускôй литературѣ" (1848) Вагилевича й особливо Головацького „Три вступительніи предподаванія о рускôй словесности" (1849). „Въ предподаваніяхъ моихъ,—заявив Головацький,—гадаю историческимъ порядкомъ перейти головнѣйшû и важнѣйшû творенія народа руского, абы тымъ яснѣйше духа тыхъ утворôвъ розпôзнати можно було" [1]). І справді Головацький пильно додержує того методу історичного, переходючи долю рідного письменства од „словесности, котра розпочинається аж із водворенням віри християнської", до письменників-сучасників автора. Але поруч правдивої схеми та досить добре додержаного метода, обидві праці галицьких учених і хиби мають не-аби-які. У Вагилевича здибаємо величезну силу фактичних помилок, які показують, що автор не все мав під рукою, про віщо писав, і через те його характеристики, новіших письменників особливо, не підносяться по-над загальні фрази, а вся загалом праця має вигляд дилетантського виробу. Більшого можна сподіватись було од Головацького, цього признаного спеціяліста і справді тямущого знавця в сфері історії письменства. З усіх галичан того часу він таки найкраще був ознайомлений з українським письменством, маючи до того-ж у себе і всі найважніші видання з

---

[1]) *Онишкевичъ И.*—Руска библіотека, т. III. Писаня М. Шашкевича, И. Вагилевича и Я. Головацького. У Львові, 1884, стор. 333.

України; з його був патентований авторитет у літературних справах, „літературний диктатор", як любили в Галичині тоді говорити: не дурно-ж Головацького, а не кого иншого обрано на катедру української мови й письменства, засновану з 1848 р. в львівськім університеті. Тим часом на ділі виявилось щось инше. Спинившись докладніше на старому письменстві, нове Головацький збуває немов знехочу, як настирну якусь, але нелюбу повинність, не вкладаючи в свою працю ані трохи щирого запалу й душі та розуміння, і в своїх концепціях літературних не йде далі за свого менш авторитетного товариша. Знамениті Головацького „Три вступительніи предподаванія", цікаві з методологічного боку і як схема історії нашого письменства, як-раз в останній частині своїй, що нового письменства торкається, може служити за зразок беззмістовности, поверховости й того специфічного шаблону, що вже тоді почав у справах літературних на галицькому ґрунті закорінятись, щоб пишним процвісти цвітом трохи згодом. Видко, що в Головацькому обізвався вже пізніший москвофіл, ерудит-рутинер без доброї школи та схоластик, що не стерпів ні демократичного духу, ні народної мови, цих двох у нашому письменстві найголовніших прикмет. Що це не самий лиш здогад, маємо цьому докази в самій праці Головацького. На прикінці його відчитів ніби несподівано проскочила враз думка, що всі, з Котляревського починаючи, українські письменники намагаються „висказати все народнім малоруським духом, малоруським словом, щоби відзначити його від книжного російського, виявити самостатним. Для того,—додає професор українського письменства,—часом впадали в другу крайність—простонароднього *невмістного* (sic!) висловління" [1]). Треба думати, що саме цей погляд на недоречність „простонародности" в письменстві й одбився тією неохотою Головацького до нового українського письменства, яку зазначають і університетські слухачі цього першого професора-українця [2]), і пізніші дослідники літературного життя [3]). А втім мусимо додати ще, що праці галичан не були свого часу у

---

[1]) Там-же, стор. 347.

[2]) *Огоновський проф.*—Исторія литературы рускои, ч. IV. Львів, 1894, стор. 95.

[3]) *Возняк М.*—Епізоди культурних зносин гал. і рос. України в 1-й пол. XIX в. „Записки Укр. Наук. Товариства в Київі", т. XIII, стор. 128. Порівн. *Ів. Франко.*—Теорія і розвій історії літератури, „Записки Науков. Т-ва ім. Шевченка", т. 89, стор. 18—19.

нас відомі й через те кращою своєю стороною ніякого не мали впливу на розвиток щиро-історичного погляду що-до українського письменства.

Не спромігся на його стати, бувши цілком під впливом початкових оглядів Куліша й инших, *Ол. Пипін* (1833—1904) у першому виданні знаменитої своєї історії слов'янських літератур, спільно з В. Спасовичем написаної („Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ", 1865). Зате в другому виданні, кардинально переробленому („Исторія славянскихъ литературъ, т. I, СПБ. 1879), автор нарису про українське письменство, себто Пипін, дуже і фактичний бік своєї праці поширив, і її методологічні засоби одмінив. Власне це була вже справжня історія українського письменства, почата, правда, з литовської доби, бо попередню епоху автор уважає ще за „общее достояніе обѣихъ отраслей русской народности" [1]). Досить, як на тодішній стан фактичних відомостей, докладно переходить Пипін факти нашого давнішого письменства в усіх його формах і, приступаючи до нової доби, трактує її як відродження давньої традиції під впливом „факта славянскаго возрожденія", в якому й бачить джерело та оправдання українського письменства нових часів. Таким чином, у „споръ южанъ и сѣверянъ" Пипін рішуче тягне руку за перших. Свій огляд, що де в чому й по сей день ваги своєї не втратив, Пипін довів аж до 80-х років XIX в. і—що особливо треба одзначити—згадано тут уперше й про Наддністрянську Україну в невеличкому, але на той час досить змістовному нарисі національного відродження в Галичині та в перегляді її літературного надбання теж до 80-х років. Праця Пипіна знаменувала вже нову стадію в дослідах над українським письменством, прищепивши до них справді історичний погляд, і була першою на цьому полі науковою спробою.

Проминемо панегіричну книжку *Павлина Свенціцького* „Вік XIX у діях літератури української" (Львів, 1871), не так наукову працю, як запальний гімн народній поезії та письменству. Не спинятимемось теж і на статтях *М. Драгоманова* (під псевдонімом—Українець) у „Правді" 1873-74 рр. під заголовком „Література російська, великоруська, українська і галицька", вони бо швидче виявляють критичні самого автора думки, ніж процес розвитку українського письменства, поступаючись цим

---

[1]) *Пыпинъ А. Н.* и *Спасовичъ В. Д.*—Исторія славянскихъ литературъ, т. I. СПБ. 1879, стор. 317.

перед иншою працею Драгоманова „Про галицько-руське письменство“ (1876), що дає огляд літературного розвитку в Галичині. Не торкатимемось і праць *Ол. Кониського*—„Історія русько-українського письменства XIX віку“ (під псевдонімом—Кошовий, у „Світі“ 1881-82 рр.) та „Zarysy ruchu literackiego Rusinów“ (у варшавському „Athenaeum“ 1885 р.): з першої бо надруковано самих кілька початкових нарисів, а друга дає занадто побіжний перегляд літературних здобутків на Україні. Тим більше можемо дати спокій цим працям, що з 80-х років починається справді вже історичне досліджування українського письменства, попереджене й низкою підготовчих праць та окремих монографій з обсягу давніших періодів.

Р. 1880-го вийшли в Київі „Очерки изъ исторіи украинской литературы XVIII вѣка“ проф. духовної академії *Мик. Ів. Петрова* (1840—1921 рр.), в новій переробці надруковані в „Трудахъ Кіевской Духовной Академіи“ 1909-1911 рр. під заголовком: „Кіевская искусственная литература XVII и XVIII вв., преимущественно драматическая“ й окроме під назвою—„Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ“ (Київ, 1911). На початку 80-х же років у журналі „Историческій Вѣстникъ“ окремими нарисами, а потім, 1884 р., в Київі книгою, з'явилась і друга того-ж ученого праця: — „Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія“, що потягла за собою чимало инших праць, як от критичні уваги Кониського й Комарова у львівському „Ділі“, нижче зазначену книгу проф. Мик. Дашкевича, тощо, та й досі ще не зникла з обрію історично-літературних дослідів. Книги академика Петрова становлять безперечно новий етап у розвитку тих дослідів, кладучись на замітне кільце в ланцюгу нашої літературної історіографії. Перша книга, як поясняє сам автор[1]), мала бути ніби вступом до історії українського письменства XIX в., до якого Петров історичним заходить шляхом, кладучи за підвалину до своїх коло неї дослідів ступневий розвиток письменства, як такого, й еволюційний зріст одних його форм та прóявів нового письменства з инших, старших віком, що за попередньої витворились доби. З другого боку й ці останні автор становить в органічний зв'язок з ще давнішим письменством київських часів[2]). Таким чином у працях акад. Петрова історичний метод доходить свого логічного завершення,

---

[1]) *Петровъ Н. И. проф.*—Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XIII вѣковъ. Київ, 1911, стор. 2.

[2]) Там-же, стор. 4—5.

дошукавшись справжнього джерела до всієї літературної еволюції на Україні. Це відповідає свідомим завданням і замірам історика. „Історичне досліджування української літератури теперішнього віку і тільки воно саме, — пише Петров,—може розв'язати той гордіїв узол заплутаних стосунків між обома паростами руської літератури, який силкуються, часами, силоміць розрубати. Історичне досліджування української літератури викрило-б справжнє її коріння й природу, вислідило-б той ґрунт, на якому росте вона, й визначило-б, до якої міри стоїть непохитно та живі видає соки отой ґрунт і, тим самим, має чи не має свою будуччину українська література“ [1]). Своєю книгою й мав одповісти автор на поставлене запитання і саму відповідь можна вгадати вже з такої поважної постановки й трактування теми. Але зачеркнувши дуже добре межі й засоби та напрям своєї праці, автор проте зараз-же однієї допустивсь, але кардинальної—помилки, що збила його з правдивої пути методологічної й заподіяла чималу руйнацію його-ж власному будуванню, потягши за собою й більшість тих огріхів що-до розкладу й пояснення матеріялу, за які справедливо свого часу докоряла нашому історикові критика. Кардинальною помилкою отією була тенденційна, наперед уложена думка про рабську залежність українського письменства од російського, ба навіть повне підлягання йому та просте лиш його копіювання українськими письменниками. Ця несправедлива в основі своїй думка вирвала з-під ніг у історика той власний ґрунт, на якому він був розташувався й на якому тільки й можна зрозуміти і належним способом оцінити факти й події кожного національного письменства, зменшила вагу тих попередніх праць, що сам-же Петров поробив був, і нарешті на всі літературні здобутки нашого письменства густе накинула покривало, за яким історикові стало вже важко не то вирозуміти, а навіть доглянути їх справжню вагу і природу. На цьому вельми потерпіла вартість праць Петрова. Але по-за цим лишається досить багата збірка фактичного матеріялу, доведена до 80-х років, подекуди влучна систематизація його й нарешті ширшої з громадського боку ваги і морально прекрасний факт признання українського письменства та його історичних, отже непохитних, підвалин кваліфікованою наукою в особі компетентного автора, до того-ж своїм походженням та вихованням з українством і не зв'язаного. Цим праці небіжчика Петрова виходять по-за рямці самого-но наукового значіння.

[1]) *Петровъ Н. И.*, Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія. Київ, 1884, стор. 1—2.

Зазначену помилку його виправляє й чимало нових джерел для українського письменства виказує друга наукова праця, що так само вийшла з кругів російської кваліфікованої науки; належить вона професорові київського університету, згодом російському академикові, *Мик. Дашкевичеві* (1852-1908),—це власне академічний його „Отзывъ о сочиненіи г. Петрова: Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія“ („Отчетъ о 29-мъ присужденіи наградъ графа Уварова, СПБ. 1888). Як і треба сподіватись, „Отзывъ“ Дашкевича тісно зв'язано з „Очерками“ Петрова в розкладі матеріялу. Але велика ерудиція автора та спеціяльні його досліди над деякими з джерел українського письменства спричинились до того, що рецензія виросла в цілу книгу цілком самостійної ваги і значіння, повну надзвичайно цінного матеріялу й оригінальних на той час висновків. Проф. Дашкевич иншу має вихідну точку, а саме—що „украинская литература XIX в., въ отличіе отъ прежней, проявила значительную самобытность и художественность при народности содержанія“ [1]) та що вона „создана оригинальнымъ геніемъ южно-русскаго племени и черты его обнаружились съ достаточною яркостію у писателей XIX в.“ [2]). Коли в ній і знайдемо риси залежности, наслідування, то їх є стільки-ж, скільки у кожної иншої з новіших щиро народньої літератури: позички не замулили народности [3]). Дашкевич, розгорнувши думку Пипіна про впливи на Україну подій слов'янського відродження, перший поставив українське письменство в тісний та органічний зв'язок з головнішими течіями европейської освіти, не забуваючи разом і про „старыя, никогда не прерывавшіяся преданія мѣстнаго творчества“ [4]). Відповідно до такого погляду автор і стежить, чим виявились „мѣстныя начала украинской литературы“, а також, як доходили і в чому відбивались „общеевропейскія теченія, отражавшіяся въ ней черезъ польскую и русскую литературы и помимо ихъ“ [5]). Цим під історію нашого письменства заложено ту підвалину, якої бракувало в дослідах попередників. З особливою увагою з усієї історії українського письменства спиняється Дашкевич на початках відродження (Котляревський і инші), розшукуючи джерела його, і роз-

---

[1]) „Отчетъ о 29-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова, СПБ., 1888, стор. 55.
[2]) Там-же, стор. 297.
[3]) Там-же, стор. 263.
[4]) Там-же, стор. 109.
[5]) Там-же, стор. 55.

діл про стосунки напр. між українськими письменниками і так званою українською школою в польському письменстві належить і досі до найкращих у цій сфері дослідів. Маючи цілком самостійну вартість, праця Дашкевича разом з тим дуже добре доповняє попередні досліди Петрова і поруч їх лягла в основу дальших на тому-ж полі праць.

З р. 1886-го в „Зорі“ починається друком велика праця професора львівського університету *Ом. Огоновського* (1833—1894) —„Исторія литературы рускои“, паралельно видана й окроме в чотирьох частинах (6 книг, Львів, 1887—1894), але все-ж не скінчена через смерть автора (1894 р.). „Літературу малоруську або руcько-українську уважаємо,—зазначає Огоновський на самому початку своєї праці,—*окремою* від літератури російської, тому що народність руcько-українська єсть *окремою* від народности великоруської або російської. На літературу польську не потрібно тут рефлектувати, позаяк словесність руcька стоїть більше віддалеки від літератури польської, ніж від російської“ [1]). Зачеркнувши так рямці своєї праці, Огоновський тим самим стає вже міцно на той основний ґрунт, на якому ще не зовсім твердо почували себе його попередники. Само собою розуміється, що він разом із тим шукає джерел і ґрунту українському письменству в тій глибині віків, коли тільки виходить на арену історії українське (південно-руcьке) плем'я, кладучи початки його на письменство київської доби [2]). Правда, те старше письменство не вважає історик ще за цілком народнє. „Руcька література письменна, на погляд Огоновського, являється душею народньої жизни тільки в періоді новітнім, коли писателі руcькі стали дійсно хіснуватись мовою і світоглядом люду. До Івана Котля-

---

[1]) *Огоновський О. проф.*—Исторія литературы рускои, ч. I, Львів, 1887, стор. VIII.

[2]) За це, між иншим кажучи, Огоновському довелося стягнути на себе несподіваним способом гостру критику від одного з своїх попередників на полі української літературної історіографії, а саме—від Пипіна. В своїй, що наробила була колись чималого розголосу, статті „Особая исторія русской литературы“ („Вѣстникъ Европы“, 1890) російський учений стає проти думки, що можна з письменства княжої доби починати історію українського письменства. Пипінові одповів докладно і сам Огоновський („Моєму критикови“. Вôдповѣдь А. Пыпинови..., Львів, 1890), і Левицький-Нечуй (Баштовий Ів.—Украинство на литературныхъ позвахъ зъ Московщиною, Львів, 1891). Епізод надто цікавий з історії українсько-російських стосунків, як ілюстрація до того „спора южанъ и сѣверянъ“, що про його так багато і так недвозначно писав був попереду сам Пипін.

ревського література письменна не була народньою, тому що розвій її спиняли три елементи: навперед церковно-слов'янська візантійщина, відтак культура польська з середнєвічною наукою схоластичною, а наконець просвітня кормига царства московського“ [1]). Ставлючись отже негативно до давнього нашого письменства, Огоновський все-ж добачає в йому подекуди „здорові зерна“, жалкуючи тільки, що „в тяжкім лихолітті народнім не одно зерно заснітилось у своїм зароді“ [2]). З такого погляду виходючи, історик досить побіжно переглядає факти з старого письменства і всю увагу свою збірає власне на добі відродження аж до 90-х років XIX в., якій і присвячено більшу частину величезної праці Огоновського. Заслуга його в тому, що він зібрав і використав велику силу матеріялу—біографічного, бібліографічного та історично-літературного, і з цього погляду праця його вікопомне матиме значіння, як справочник для дальших працьовників. На жаль, і хиби цієї „Історії“ так само не малі, а наперед між їми стоїть методологічна плутанина, а власне брак усякого методу. Тому то історичного розвитку ми в Огоновського не бачимо: він дав у своїй праці не так історію письменства, як номенклатуру письменників, окремі етюди й монографії, не счеплені між собою внутрішньою ідеєю; а в них найбільш приділено місця на переказування змісту творів кожного письменника з одноманітними, шаблоновими увагами естетичної марки та quasi-патріотичними приспівами. Загальні характеристики надзвичайно бліді, позбавлені темпераменту й індивідуальних прикмет; не визначено і не почувається місця, яке займає в історії письменства той або инший письменник, не показано ґрунту, що з його виросли й поживу мали літературні факти. Праці Огоновського бракує живого нерва або—скажу так—усякої перспективи: постаті письменників немов виставлено всі в-ряд і часто вони дуже один на одного скидаються. Огоновський, можна сказати, закінчує собою добу збірання матеріялу і вже по йому можливим зробився той синтез, той підрахунок літературного надбання, що становить істотню справжньої історії письменства рису.

Образ такого підрахунку дає до якоїсь міри праця *В. Коцовського*—„Оглядъ національнои працѣ галицкихъ русиновъ“ у „Зорі“ 1887 р. Написана з приводу 50-х роковин виходу в

---

[1]) Там-же, стор. 1.

[2]) Там-же, стор. 4.

світ першої народньою мовою книги в Галичині („Русалки Дністровои"), ця праця містить цікавий, хоч і конспективний дуже, перегляд літературних фактів на громадській основі у Наддністрянщині. Спробу синтетичного викладу літературного матеріялу, що постачила Галичина, дав *Остап Терлецький* (1850—1902), надрукувавши, за підписом—Ів. Заневич, у „Житті і Слові" 1894—95 р.р. велику працю „Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 р.р.". Широко, на зразок оглядів історії культури задумані, ці літературно-громадські нариси оброблені досить хаотично й до того-ж автор не дав собі з ними ради й кинув, не дійшовши краю. Терлецький замірився був написати історію внутрішнього розвитку й розумового руху в Галичині за століття її життя під берлом австрійським, але заплутався в неперетравленій масі матеріялу й одбіг од своєї справжньої теми, давши і більше і менше, ніж заголовком своєї праці обіцяє: більше—бо викладає не самі літературні, а й громадські події та змагання; менше—бо як-раз літературна сторона еволюції виступає невиразно, на другий одсовуючись план за подіями чисто громадської ваги. Невдатна, як спроба синтетичної обробки, праця Терлецького має вагу знов же своїм матеріялом, досить старанно й дбайливо зібраним. Те-ж саме сказав би я й про другу, посмертну, працю того-ж автора—„Галицько-руське письменство 1848—1865 р." („Л.-Н. Вістник", 1903): і тут переважає громадсько-політичний матеріял з додатком власних самого автора споминів, бо частина подій минала вже перед його, як самовидця, очима.

Рік столітних роковин нового українського письменства (1898-й) знов приніс кілька загальних оглядів, а найвартніший з їх належить проф. *Ол. Колессі*—„Століттє обновленої українсько-руської літератури („Л.-Н. Вістник", 1898 р., кн. XII). З ювилеєм 1898-го року зв'язано й видання першої історичним способом зложеної збірки творів українського письменства од Котляревського—„Вік" (Київ, перше видання 1900 р., друге в трьох томах 1902 р.) з коротенькими життєписами й оцінками та головнішою бібліографією українських авторів. Підбиваючи фактичний підсумок за ціле століття літературному надбанню на Україні, ця збірка мала свого часу значну вагу. З того-ж ювилейного року почала виходити капітальна „Історія України-Руси" проф. *Мих. Грушевського*. Найбільше віддаючи уваги внутрішньому життю українського народу, історик і фактам письменства присвячує по відповідних місцях своєї праці дуже цінні екскурси (особливо т. т. I, III та VI).

Коли поминути невдалий підручник *Йосифа Застирця* („Підручна історія рускої літератури від найдавніших до найновіших часів", 1902) та популярні нариси *Остапа Макарушки* („Короткий огляд руcько-українського письменства від XI до XVIII ст. для ужитку молодежи", друге видання 1906 р.), то на самому початку XX в. маємо знов два загальні огляди українського письменства: *Б. Грінченка*—„Малорусская литература" в 12-му томі „Большой Энциклопедіи" та *Ів. Франка*—„Южнорусская литература" в 41 томі „Энциклопедическаго Словаря" Брокгавза й Ефрона,—обидва, доведені аж до останнього часу, дають стислий образ розвитку нашого письменства за ціле століття його існування. До того-ж праця Франка була немов першим, конспективним, нарисом до більшої роботи з історії українського письменства, якої од його сподівалась наша наука й яку знаменитий письменник міг виконати, як ніхто може з сучасників. Року 1909-го в „Записках Наукового Товариства імени Шевченка" появилось було друком навіть передне слово до „просторої історії українського (південно-руського) письменства", яку автор обіцяв протягом найближчих літ опублікувати [1]). В надрукованому передньому слові Франко виясняє саме розуміння історії письменства та шляхи й процес розвитку кожної національної літератури. Стоючи за психологічний принціп у критиці, автор і в історії письменства дає перевагу психологічним дослідам, історично-порівнавчого додержуючи методу. „Два роди складників,—пише він тут,—місцева ріжнородність і замісцеві, привозні, міжнародні, отже для ріжних народів спільні елементи—се основи всякої національної літератури. Кожда національна література—се в більшій або в меншій мірі органічний виплід свого місцевого, оригінального і своєрідного з привозним, чужим, перенятим із довговікових міжнародних зносин" [2]). Жадного не може бути письменства цілком оригінального, од чужих впливів незалежного, як не може і не повинно бути в письменстві й мови про якусь принціпіяльну користь або шкодливість од чужих отих впливів. „Поки говорити про користь або шкодливість чужих впливів,—справедливо завважає Франко,—треба попереду докладно розслідити, зрозуміти їх початки, розвій і вплив, і тут властиво й кінчиться роля

---

[1]) *Франко Ів.*—Теорія і розвій історії літератури,—„Записки Наук Т-ва ім. Шевченка", т. 89, стор. 5.

[2]) Там-же, стор. 8.

історика“ [1]). Але самий факт, що кожне письменство складається з комбінацій свого, місцевого, з чужим, з околу принесеним, особливі накладає повинності на історика літератури. „Він,—ці повинності формулує Франко,—мусить відріжнити в ній національне від інтернаціонального, мусить показати, як вона засвоює собі чужий матеріял і чужі форми і що вносить свого в загальну скарбівню літературних тем і форм; мусить показати, чим були для неї літератури сусідніх народів і чим була вона для них. Трактуючи історію літератури, як частину культурної історії своєї нації, він мусить підносити в її появах усе важне з культурного погляду, в позитивнім і негативнім змислі, та, з другого боку, не може обмежитися на самім малюванні того культурного тла, бо все-ж-таки історію літератури творять переважно визначні, творчі одиниці, що підносяться духом по-над загал, не раз відгадують його стремління, а иноді показують йому нові шляхи розвою. Змалювання життя, ролі і впливу тих одиниць—це одна з найпринадніших, але й найтяжчих задач історика літератури. Ідея розвою та органічного росту мусить присвічувати йому при освітлюванні матеріялу, і він залюбки звертатиме увагу на такі літературні появи, в яких видно зав'язки та зароди будущих паростей. Не відкидаючи на бік почуття краси й гармонії, він буде, одначе, шукати їх виразу не в придержуванні естетичних формулок та шаблонів, а в пильній увазі до явищ соціяльного та індивідуального життя, в виявах сили, творчости та гармонійного розвою людської одиниці й цілої нації“ [2]). Легко зрозуміти, яке величезне викликала була заінтересування праця, з таким широким закроєна розмахом, що зачеркнув був тут Франко. На превеликий жаль, обіцяна його „простора історія“ так і не поступилась друком далі за передне слово, ба й не була написана зовсім. Замість неї вийшов р. 1910-го у Львові Франків „Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.“,—вийшов і розчарував усіх, хто так нетерпляче дожидавсь обіцяної праці. Методу, який подав був Франко в цитованій допіру передмові, тут ані сліду не знайдемо. Нема також і тієї широти погляду та бистроумности у висновках, як і величезного критичного та наукового апарату, до якого привчив був автор попередніми своїми працями з історії письменства й літературними оглядами. То був час,

---

[1]) Там-же.

[2]) Там-же, стор. 15—16.

коли Франка посіла вже його смертельна недуга—„не тільки ця фізична безвладність (утрата рук), але ще більше може психічний неспокій", як сам Франко поясняє в передмові до свого нарису [1]). І, безперечно, фатальна недуга вельми одбилась, а надто на останніх розділах Франкової книги. Це дуже детальний реєстр авторів, книг і виданнів, цілком механічний і без жадної оцінки та перспективи, зате з страшною силою помилок у біографічних та бібліографічних відомостях, у цілому безладний та хаотичний, позначений розпадом колись великого духа. Тому то вся вага „Нарису" зводиться знов же до визбірування сирового матеріялу, хоча і з його, через зазначені причини, користуватись доводиться тільки надто обережливо.

Року 1907-1908-го друкувалися в „Л.-Н. Вістнику", а потім окроме вийшли нариси *Ол. Грушевського*—„Сучасне українське письменство в його типових представниках" („З сучасної української літератури", Київ, 1909, друге видання—1918 р.),—праця способом небіжчика Огоновського зроблена: окремі етюди про письменників, часом не сучасних і не типових, з переказуванням змісту й без виразно позначеної провідної думки. Р. 1907-го в „Русской Мысли" надрукований був огляд *Ол. Лотоцького* —„Демократическая литература", для інформації російського громадянства написаний. Інформаційний має теж переважно зміст і популярний нарис *С. Русової*—„Украинская литература въ XIX вѣкѣ", надрукований в „Історіи Россіи въ XIX вѣкѣ" (видання бр. Гранатів, т. т. 4 і 7-й). Педагогічне завдання собі ставить шкільний „Огляд історії українсько-руської літератури" (Львів, 1910) *Ол. Барвінського*.

Рік 1909-й приніс початок ще однієї праці з історії нашого письменства: у Коломиї вийшов „Начерк історії української літератури" *Б. Лепкого*, у першім випуску доведений до часів лихоліття татарського, а в другому ніби до Котляревського,—ніби, бо власне автор не дійшов до поставленої собі межі, загубившись у хаотично викладеному матеріялі з попереднього часу. Краще й систематичніше оброблено у Б. Лепкого давніше письменство київської доби, якого справжню апологію дає він на закінченні, виступаючи проти думки Огоновського про абсолютну мертвотність і ненародність старого нашого письменства.

Велика війна 1914—1918 рр., а на додачу розрухи й революційні заворушення та хатні чвари на всьому просторі україн-

[1]) *Франко Ів.*—Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. У Львові, 1910, стор. III.

ських земель мало не всюду спинили були систематичну наукову роботу, а надто коло українознавства. Погром над українством, темними силами заподіяний на початку війни і на Україні, і в Галичині, дуже відбився тяжко й на дослідах над українським письменством: не сами бо музи, але й науки змовкають inter arma... З оглядів та инших праць, що з'явилися під час війни, можна хіба оці пригадати: акад. *В. Перетца*—„Старинная украинская литература" та автора цієї розвідки—„Новая украинская литература" (обидві в збірнику „Отечество", Петроград, 1916); *Лепкого Б.* та *В. Сімовича*—„З історії української літератури" (Відень, 1915) і нарешті другий автора цієї розвідки огляд —„Украинская литература" (в 42-му томі „Энциклопедическаго Словаря", видання бр. Гранатів, Москва). Усі вони мають переважно інформаційні завдання, щоб задовольнити те зацікавлення до українства, що прокинулось було останнім часом у зв'язку з військовими подіями. На літературному-ж великою мірою матеріялі засновано й працю *Вол. Дорошенка* „Українство в Росії" (Відень, 1917), що дає, поруч громадських, перебіг і літературних фактів од відродження України аж до революції 1917 року.

Теперішні часи—часи розвалу, занепаду й занедбання всякої культурної роботи, разом з повною руїною технічних засобів—ще менше сприяють літературно-науковій продукції. Праця коли й провадиться, то провадиться тільки нишком, потай миру, в надії на прийдущі часи. Мало пишеться. Те, що̀ пишеться, ще менше під друкарський станок дістається. Що-ж чудом якимсь доб'ється друку—минає зацікавленого читача й до його рук доходить хіба поплутаними манівцями, яких ні одшукати, ні навіть зважити наперед нема спроможности. Все випадком робиться, химерної долі примхою... Отже не багато знайдеться, що̀ одзначити годилося-б у нашому перегляді на останку, хоча треба сказати, що з р. 1922-го ніби помітно вже стало якесь розворушення і в цікавій нам тепер сфері письменства. Переживаємо, ачей, критичний момент, той переступний час,—по якому пригашені духа потреби знову зринуть на поверхню й займуть належне їм у житті людини місце.

„Коротка історія українського письменства" (Київ, 1918) автора цього огляду, що чудом вийшла була в світ за одного з lucida intervalla, має на меті самі завдання популяризації й важить на зовсім неосвідомленого читача. Таке са̀ме завдання собі ставлять і дуже гарно складені „Розмови про українських письменників" *В. Щепотьєва* (част. I—II, Полтава, 1918), що можуть бути зраз-

ком популяризації історично-літературного матеріялу. Цілком непотрібний баласт, до того-ж безграмотно-неоригінальний, являє з себе книжка *Дм. Рудика*—„Короткий огляд українського письменства з виїмками творів“ (Умань, 1920): призначена для середніх шкіл та самоосвіти, вона ні до чого і ні для кого не придатна. Нарешті остання з нашого поля і найцікавіша новина—це перші томи „Історії української літератури“ *М. Возняка*, що вийшли 1920—1921 р. у Львові (т. I та перша частина т. II-го).

М. Возняк—невтомний дослідник на полі історії нашого письменства; він поробив чимало вже підготовчих дослідів, часто на підставі нового матеріялу, особливо з середньої доби нашого письменства (про Зизанія, про стару драму та віршу) та з нової культурної історії Галичини (про галицькі граматики XIX в., про початки преси, про культурні зносини Галичини з Україною Наддніпрянською, то-що), не лічучи кількох популярних історично-літературного змісту нарисів. Все це давало запоруку, що і в найновішій праці М. Возняка матимемо оригінальний і науково розроблений огляд минулої долі українського слова з усіма тими прикметами, якими визначаються попередні цього автора праці.

Перші томи „Історії“ М. Возняка, що кінчаться на київському схоластичному письменстві, ці надії великою мірою й справдили. Не прокладаючи нових шляхів, автор старанно і пильно використовує праці попередників і добрий дає підсумок зробленому до його. Тут от і став йому в пригоді вироблений вже історично-літературний апарат, що здобув собі історик, працюючи попереду монографічно над деякими питаннями з обсягу історії нашого давнього письменства. Розслід над джерелами до творів, докладне переказування змісту, рясні—може навіть занадто рясні, аж до деякого перетяження викладу—цитати, фактична повнота, нарешті синхроністичні таблиці й надто багата бібліографія та добрані систематично ілюстрації—такі позитивні Вознякової праці риси. До хиб її я поклав би певну диспропорцію частин, бо через неї виступає невиразність основних поглядів автора й до якоїсь міри самого викладу хаотичність. Надто з цього погляду виразні приклади подає II-ий том „Історії“ і найдужче вони позначилися в найважнішій його частині. Полемічне, напр., письменство розірвано якось штучно і механічно на два кавалки (розділи II-й та III-ій) і поміж їх увійшов клином чомусь уривок віршового письменства (Кирило Транквиліон Ставровецький та ин). Чимало сумнівів будить самий розклад письменників—і не хронологічний, і не систематичний—і до того-ж де-

яких письменників (Петра Могилу, М. Смотрицького) знов же розпорошено по ріжних частинах книги. Бракує, видко, загального плану й бере гору випадкова механічність у розкладі й обробці матеріялу. Трапляються не рідко й дрібніші огріхи в формі рисковитих тез, з якими важко погодитись читачеві, а ще мабуть буде важче дати собі раду самому авторові, коли він схоче тії тези довести до логічного кінця. Ось кілька прикладів. „Що великороси були окремий народ, ворожий українцям, це відчула—пише д. Возняк,—Україна дуже швидко. Наслідком того, що широкі хвилі переселенців поплили в XII в. з України в суздальське князівство, найбідніше з усіх, воно стало протягом 50 літ одним з найбільш цвітучих“ і вже 1169 р. руками Андрія Боголюбського захопило Київ, „щоб понизити та зруйнувати столицю України“ [1]). Отже виходить, що за 50 років переселенці з України зробились зовсім окремою і ворожою нацією—процес мабуть занадто прудкий і в анналах світової історії небувалий. Що тут не національні заважили рахунки, або-ж принаймні не сами вони, показують саме пам'ятки нашого тодішнього письменства, що дають аж надто прикладів ворогування в межах тодішньої „руської“ (себто української) нації [2]). Адже-ж і наші тутешні князі проміж себе тільки й робили, що звади зводили—„и начаша князи про малое—„се великое“ млъвити, а сами на себе крамолу ковати“, мовляв влучно автор „Слова о полку Ігоревім“; і який-небудь тубільний Олег Гореславлич ледве чи менш накоїв лиха своїй батьківщині, аніж захожий Андрій Боголюбський. Отже виходить, що причини лежали деинде, а не в самому національному антагонізмі між Київською землею та Суздальщиною. І це тим більше, що сам-же автор на попередній сторінці зазначив був зовсім справедливо, що наші переселенці „несли з собою з українського полудня свій культурний, з'окрема літературний доробок і свій народній епос—биліни“,—отже не так ще тоді національно й ріжнилися метрополія з колоніями. До речі про „биліни“. „Не зашкодить пригадати,—запевняє д. Возняк,—що биліни це поетична творчість кляси дружинників і з упадком київської держави й її витвору—дружинної кляси не стало на місці народження билін їх носителів і декламаторів чи співців“, і тому перевелись на Україні й задер-

[1]) *Возняк М.*—Історія..., т. I, стр. 11.

[2]) Д. Возняк систематично модернізує нашу національну назву і через те иноді виходять принаймні незручности,—напр. у виразі *„українець—дажбожий внук“*, при переказі „Слова о полку Ігоревім“.

жалися тільки на Московщині ці твори народньої словесности [1]). Цікаво, чи новітні „сказителі" тих билін з олонецьких пущ та їхні протягом віків попередники теж належать до „дружинної кляси" і, коли не належать, то чому-ж биліни таки заховались на півночі, зникнувши зовсім на місці свого первісного народження? Схема д. Возняка не дає на це певної або краще—ніякої відповіді. Особливо гіпертрофованою гіпотетичністю грішить у д. Возняка розділ про Бояна. „Не зважаючи на увесь глибокий зв'язок пісень Бояна з народніми піснями, його пісні істотно різнилися в основі, пляні та стилістичних методах від народніх пісень"—нехай і так. Але-ж далі—„пісні Бояна відзначалися обдуманністю пляну й розкладу частин, ідеальністю угрупування дрібних історичних фактів" [2])—звідки це все відомо авторові? і звідки він також знає, що „від Бояна переняв поет (автор „Слова") також плян і стилістичні засоби"? [3]). Гіпотези в такій занадто категоричній і догматичній формі цілком протилежне роблять враження й опріч скептичної посмішки нічого викликати не можуть цією плутаниною усталених фактів та рисковитих здогадів. Иноді важко навіть буває розібрати, чи плутанина ця залежить од помилки, чи од невдатного вислову. Так, оповідаючи про склад так званої Геннадієвої біблії, д. Возняк запевняє, що більшість її текстів це, буквально, „переклад 70 перекладчиків із грецького тексту, зроблений у південних слав'ян" [4]). Виходило-б, що так звані „сімдесят толковників", за 270 років до нашої ери перекладали, і до того-ж, з грецького (!) тексту для слов'ян, тим часом коли самий грецький текст був наслідком праці „семидесятьох", а про слов'ян того часу шкода й говорити. Помилка це така занадто вже елементарна, що мимоволі силкуєшся одшукати їй одгадку в якомусь стилістичному lapsus'ові. Ці і такі-ж хиби в „Історії" д. Возняка дещо обнижують вартість цієї солідної й корисної взагалі праці, якої закінчення дожидатимемо нетерпляче.

Історіографія українського письменства доходить нині свого довершення. Почалась вона з критичних етюдів та оглядів поточної продукції, без історичної перспективи та ідеї невпинного

---

[1]) *Возняк М.*—Історія.., т. I, стр. 217.
[2]) Там-же, стр. 224.
[3]) Там-же, стр. 238.
[4]) Там-же, т. II, ч. I, стр. 64.

розвитку письменства протягом віків, задовольняючи більш вимоги дня та саме право нашого письменства на існування обстоюючи (огляди Бодянського, Костомарова й инших аж до Куліша). Дальшим етапом розвитку було збірання історично-літературного матеріялу, осяяне вже ідеєю невпинного розвитку та послідовности в літературній еволюції. Заклюнувшись дуже ще несміливо в нарисах галицьких учених, Вагилевича й Головацького, цей період історіографії українського письменства визначних дав заступників, як небіжчик Пипін, як Петров, Дашкевич та Огоновський, не згадуючи вже про великий гурт збірачів матеріялу з тієї чи иншої почастної сфери (акад. Перетц, проф. Резанов та инші). Не припиняючи цієї першорядного значіння роботи, новітні дослідники, з Франка мабуть почавши, велику віддають увагу на використування й систематизацію вже зібраного набутку, щоб дійти дорогою синтезу до останніх висновків та справжню нашого письменства історію утворити. 60-ті й 90-ті роки були видимими стовпами на дорозі розросту дослідів коло нашого письменства та межами для тих періодів. Отже з чверть віку лежить вже за роботою нашого синтезу на цьому полі і руками цілого покоління працьовників уготовано йому принаймні шляхи і методи, на яких може бути нарешті побудована наукова історія українського письменства.

Акад. Сергій Єфремов.

До літературної історії Кулішевих „Записокъ о южной Руси“

„Записки о южной Руси“ Куліша—це один з найвидатніших пам'ятників української науки й письменства; проте, літературну історію їхню далеко не розроблено.

Досить відомо, що основу їх склали етнографічні матеріяли, що їх записував Куліш сам з уст народу, або які здобув він од инших записувачів; відома також річ, що на справжню народність усіх цих матеріялів покладатися не можна, бо поміж ними є безумовні підробки [1]); але й досі ще неясно, чому саме вони тут з'явилися—через брак критицизму та досвіду, чи, може, свідомо, по волі самого Куліша; а разом з тим виникає й нове питання,—оскільки Куліш узагалі був точний у передаванні своїх джерел і чи немає підробок навіть там, де в цілому він виходив дійсно з народніх матеріялів; хто дозволяв собі друкуючи підправляти Шевченка, той міг підправити й народні твори.

Найкраще було-б перевірити це по Кулішевих рукописах; тільки треба мати на увазі, що й рукописів збірача не завжди досить на те, щоб встановити ретельність його етнографічних видань: друкований текст може цілком відповідати рукописові і невідповідати перводжерелові, коли збірач неретельно записував.

Для „Записокъ о южной Руси“ є ще й инший спосіб перевірки. Річ у тому, що частину їхніх матеріялів було надруковано в 1847 р. для „Чтеній въ Имп. Моск. Об-вѣ исторіи и древностей Россійскихъ“; у свій час вона тут світу не побачила, але зберіглася в архіві і її було опубліковано в 1-ій кн. „Чтеній“ за 1893 р. Оскільки-ж однакові тексти обох цих видань? Вирішенню цього питання я й присвячую свою розвідку (подаючи її поки-що в скороченому виді).

У передмові до видання 1847 р. Куліш „вважає за обов'язок“ сказати, що свої матеріяли (які в цьому виданні складалися лише з

---

[1]) Див. Пипінову „Історію русской этнографіи, т. III, та мою статтю: „П. О. Куліш—етнограф“ у № 23-24 „Книгаря“ (1919 р.).

„преданій") він „записывалъ стенографически, какъ пѣсни, дорожа каждымъ оборотомъ и словомъ народной рѣчи. Я позволялъ себѣ исправлять нѣкоторыя фразы только въ тѣхъ преданіяхъ, которыя доставлены мнѣ моими пріятелями, но и объ этомъ жалѣю: гораздо лучше было бы напечатать ихъ въ такомъ видѣ, въ какомъ они были мнѣ доставлены". Передмова до І-го тому „Записокъ" теж свідчить, що його матеріяли „представлены въ томъ видѣ, въ какомъ они передаются изъ устъ въ уста" (ст. VI)... Тому, принаймні власноручні записи Кулішеві мусіли-б бути однакові в обох виданнях. Але-ж це не зовсім так:

Насамперед є зміни в правопису, незалежні від вживання тої чи иншої абетки. Пор. з легенди „о Золотыхъ Воротахъ"[1]: Кіяне—кияне; зыйшовъ—зійшовъ; пришовъ—прийшовъ; сылный лыцаръ—сильний лицарь; скамьи—скамъі; Цареградъ, Цареграды і Царыграды—Царіградъ, Царіграді; радяцьця—радятця; вернецьця—вернетця; времня—время. Подібні одміни звичайні і для инших текстів; з них узагалі видко, що Куліш не дбав про те, щоб точно передати мову своїх оповідачів і співців; у „Чтеніяхъ" він більш-менш відбивав деякі їхні діялектичні риси, а в „Записках" вже підводив усе під мову літературну, і тому в „Записках" тексти мовою своєю не відріжняються, хоч записувалися вони по ріжних місцях.

У двох оповіданнях звертає на себе увагу ще одна особливість, Жидові слова до гайдамаки в Чт. передано так: „Що ты! Що ты! шельма ты! Якъ ты смієшъ?" (37); а в „Записках": „Сцо ти, сцо ти, сельма ти? Якъ ти сміесъ!" (285). Подібним-же чином надано національного характеру в вимові словам Потьомкіна. „А что вы, Хахлы!"... „А людей сколько потеряно?"... читаємо ми в Чт. (54), тим часом, як у Зап: „А што ви хахли?"... „А людей сколька патеряна?" (І, 292).

У „Чтеніяхъ" і в „Записках" є далі одміни і опріч мови: а саме—ми нерідко подибуємо зміни, перестановки та пропуски окремих слів, наприклад: Да (Чт. 3 ст., 24 рядок зверху)—та (Зап. І. 275, 19); але (5, 24)—та (І, 277, 9); проскура (1, 24)—проскурка (І, 5, 1); проживати (3, 14)—поживати (І, 168, 11); свою джуру (2, 30)—свого джуру (І, 167, 6); а кого тоби треба? (24, 21)—а тобі кого треба? (І, 243, 9); а якъ же не скаже такъ, або подумає... (1, 30)—а якъ же не скаже, або подумае... (І, 5, 6,); побачыть було яку хорошу пани... (4, 21)—побачить було хорошу панi... (І, 114, 10); О Золотыи, Золотыи ворота (1, 28)—О Золотні Ворота (І, 5, 4); подайте мыни,—каже, до Кіянъ,—подайте мыни того... (1, 10)—подайте, каже, мині того... (І, 3, 23), і т. п.

---

[1]) Перша половина в прикладах—з тексту „Чтеній", друга—з „Записокъ".

Пропуски або додатки цілих виразів та частин. У „Записках“, порівнюючи до „Чтеній“ майже систематично усовується вступні та вставні уваги, наприклад: Ни, Панычу, не такъ вы розказуете; а се ось якъ було (8, 19, пор. Зап. I, 117); То оце въ памнять тому Пласи и ярмарокъ у насъ на Остапьё (9, 37, пор. Зап. I, 120); Сёму вже (когда онъ видѣлъ Запорожца) годъ пятьдесятъ пятый буде (48, 7-8, пор. Зап. I, 80); А вже въ ихъ такъ, що якъ садовышъ, то садовы багатого и вбогого; а якъ же ни, то й хазяина по грудяхъ:—„Матери твоій бисъ: богатого такъ и трактуешъ, а мене такъ и ни!“ (49, 17-19, пор. Зап. I, 156), і т. п.; пор. особливо: „Урочища въ Смѣлой“, „Урочища въ Звенигородкѣ“, „Прежнія времена въ Украинѣ“. Із ст.: „Гайдамаки въ Мотренинскомъ монастырѣ“ усунуто в одному місці разом 6 рядків.—Додатки не такі часті, і дрібніші: „коли заженлавъ, ступай до насъ; а ні, сказавъ: „Мині й тутъ добре служить Богу й Цариці за віру „Християнську“, *а не підводь*“ (підкресленого немає у Чт. 47, пор. Зап. I, 78).

Зміни цілих виразів та частин. Таких змін теж чимало, і дрібних, і більших. Наприклад:

„Вражы сыны Запорозьци не добре зробылы,“	Вражі сини Запорозці недобре вчинили:
Що край добрый, станъ веселый да занапастылы.“	Степъ широкий, край веселий та й занапастили.
(Чт. 51).	(Зап. I, 164).

Або візьмім „Легенду о Богданѣ Хмѣльницкомъ“ (Зап. I, 114-115), де переказується, як Б. Хм. підняв повстання проти ляхів, а потім прохав милости у короля. В „Записках“ це закінчується словами короля: „Ой ти, свавольнику! багацько ти невинныхъ душъ занапастивъ!“ У „Чтеніяхъ“ безпосередньо йде продовження, яке в „Записках“ знаходимо лише в додатках (I, 322) в значно инакшому вигляді:

А Хмельныцькый ёму: „Найяснійшый Королю! Я хотивъ бы добре робыть, але Козакы мене не слухають; я такъ хочу, а воны такъ, да й сваволять и всякыи пакосты роблять.“

То король ёго и одпустывъ.

Одъ того-то Хмелныцького пишла й Гайдамаччына. То була Хмельнычына, а описьля настала Гайдамаччына.

Хмельницькый той бувъ такый, що зъ Туркомъ знавсь. Пидъйде було до Турка, да й продасть одынъ, другый городъ, або село. То Турки вже тіи села розорялы и ясыръ бралы. Медвидовку и Ташлыкъ два разы продававъ. А коло Смилои, кажуть, мымо саму греблю Туркы йшлы, але Смилои не займалы, бо не була продана. Есть и письня зъ того часу:

„Бодай Хмеля Хмельницького перва куля не мынула,
Що веливъ браты дивкы, й парубкы, й молодыи молодыци!
Парубкы йдуть стреляючы, а дивчата спиваючы,
А молодыи молодыци старого Хмеля проклынаючы.“

А далже не знаю якъ.

(Чт. 5).

Кондратъ Тарануха, разсказавъ легенду о Хмѣльницкомъ, прибавилъ, что Хмѣльницкій продавалъ Татарамъ на ясыръ, т. е. въ неволю, цѣлыя села, и, въ доказательство, припомнилъ слѣдующій замѣчательный отрывокъ изъ забытой имъ пѣсни:

Ой бодай Хмеля Хмельницького
Перва куля не минула,
Шо велівъ брати парубки й дівки
И молодиі молодиці.
Парубки йдуть співаючи,
А дівчата ридаючи,
А молодиі молодиці,
Старого Хмеля проклинаючи:
„Ой бодай Хмеля Хмельницького
Перва куля не минула...
. . . . . .

(Записки, I, 322).

Або от уривок з казки (що її здобув Куліш од Жемчужнікова: Чт. 71, Зап. II, 10):

У гаяхъ стояла хатка. Тамъ жывъ чоловикъ й жинка, да въ нихъ дитей не було. Отъ воны йдутъ на богомильле просыть Бога, щобъ давъ имъ Богъ дытя, ажъ ихъ Цыганка й зустрила, да й каже:—„Не йдить куды вы йдете, а йдитьна ярмарку, да купить рыбку, да зъйжъ, молодыце, то й буде въ тебе дытя!“

Отъ воны й пошлы на ярмарокъ, да купылы рыбку, да зъила; отъ у ихъ и дивчынка є маленька...

У гаяхъ стояла хатка. Тамъ живъ чоловікъ и жінка, да въ іхъ не було дітей. Отъ вони й пішли на богомілля просить Бога, щобъ давъ імъ Богъ дитя. Такъ Богъ и давъ імъ дочку...

Додамо, що деякі зміни зроблено безумовно з огляду на цензуру, як от у переказах про запорожців у Зап. знаходимо „паламарку“ (I, 159), замість „попади“ (Чт. 50), або в „Очаковской бѣдѣ“ „Запискокъ“ зовсім не знаходимо такого місця „Чтеній“: „Нехай имъ, цуръ симъ

Москалямъ! Щото за народъ нависный зъ нымы ни порадытысь по людській, ни що!“ (ст. 53). Пор. що́ приписав Куліш олівцем у призначеному для дружини примірникові „Записокъ“ з приводу „баллады изъ временъ уніи“ (83 ст. повного видання): „эта баллада отнесена ко временамъ уніи страха ради цензурна“.

Наведеного, здається, досить, щоб побачити, як тексти „Записокъ“ далекі від стенографічної точности. „Я включаю сюда все, что нахожу въ своихъ записныхъ книжкахъ, въ томъ видѣ, въ какомъ оно внесено туда“ писав Куліш (I, 101); але в дійсності це було не так; причому тут мали місце не тільки звичайні друкарські помилки, вимоги цензури, то що, але й такі зміни, що залежали цілком уже од самого Куліша.

Акад. Андрій Лобода.

Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку [1]).

I.

Північні вкраїнські говірки, що й досі заховують у собі багато старовинних рис нашої мови, котрі в инших говірках давно уже щезли, позамінювавшись новотворами, дають багатий матеріял до зрозуміння того фонетичного процесу, що як наслідок його постало в українській мові і замість **o̅** та **e̅** перед складами, котрі втратили колись звуки **ъ, ь** та **і** (напівкоротке). Звук **і**, що з'явився як наслідок цього фонетичного процесу, дійсно стоїть самотно в ряду рефлексів, що в аналогічних умовах позаступали звук **o̅** в инших слов'янських, а діялектично і в самій українській мові. З **o̅**, як першої стадії в ряду цих змін, що постали після втрати **ъ** та **ь**—ізгадаймо хочби сербські *дôм, нôс, вôз, мôј*—через стадію дифтонгічности, що її й досі зберігає мова словацька: *bôb, nôž, pôst, stôl, vôl, môj* (*ô*=дифтонг *u̯o*), а почасти горішня лужицька: *hród, Bóh, kóń, hłós, hórka* (*ó*=u^{o}, тоб-то звук близький до *u* з перехідним елементом *o*),—переходимо до звука *ů* (=*u*) в сьогочасній мові чеській, що своєю графікою й досі ще свідчить про колишню дифтонгічність: чеськ. *dům, Buh, kuń, vuz, tuj*. В мові польській так саме маємо звук *u*, що передається знаком *ó* (pochylone): *dwór, wóz, bób, Bóg, mój*. Отже нормальним шляхом треба вважати той, коли звук **o̅** (довге) через дифтонг **u̯o** заміняється звуком **u**, і з цього погляду зміна звука **o̅** в **і** в українській мові видається з'явищем дуже оригінальним, бо не має собі паралелів ув инших мовах.

В північних українських говірках на місці старих **o̅** та **e̅** в зазначених умовах вимовляється не звук **і**, як у центральних та південних українських говорах, а різні дифтонги або монофтонги **u, y, ö**. Можна навести цілий ряд знаків, що їми дослідувачі та записувачі народньої мови спитували передати графічно ці дифтонги—**уо, уэ, уе**,

---

[1]) Подана тут стаття становить витяг, де в чому відмінений, з більшої моєї праці „Фонетична історія звуків ō, ē (довгих) в українській мові". Відкладаючи опублікування цілої праці до того часу, коли кращі умови друкарської техніки дадуть змогу надрукувати її відповідно до вимог наукової транскрипції, а кращі умови наукової праці взагалі дозволять авторові поробити де-які доповнення до призбіраного вже діялектологічного та історичного матеріялу,—зважуюсь надрукувати цей розділ окремо, оскільки він може мати і самостійну вагу, подаючи характеристику поліських дифтонгів як звуків живої мови і намагаючись визначити шляхи їх фонетичного розвитку, коли навіть і не спинятися на всіх численних наслідках, що мав згаданий процес для історії української мови. **Вс. Г.**

ъы, ъи, ъї, ъо, ъе, ъі, ыї і навіть **ыу** [1]), а після палаталізованих („м'яких") приголосних звуків—**ъо, ъе, ъи, ъі** і т. ин., але треба сказати, що всі ці знаки свідчать тільки про велике число звукових відтінків у вимові дифтонгів, про трудність передати їх на письмі й зовсім мало або нічого не дають до зрозуміння фізіології цих звуків і тих фонетичних причин, що через стадію дифтонгічности привели звуки **о̄, е̄** до зміни в **і**. Тим-то й збудований на підставі їх погляд, що процес цієї зміни йшов через стадії—**у͡о, у͡е, у͡и, у͡ї**, який, з 70—80-их років минулого століття починаючи, без належного критичного відношення приймається слідом за Потебнею та Житецьким [2]), зробився звичайним в нашій літературі з мовознавства [3]) і зайшов

---

[1]) Тоб-то в латинській транскрипції: *и͡о, и͡е, и͡у, и͡ї, и͡і, ї͡ö, ї͡е, ї͡і, у͡і* і навіть *у͡и*. Див. у Михальчука в статті „Нарѣчія, поднарѣчія и говоры Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины" (в VII т. 2 в. „Трудовъ Этн.-Стат. Экспед. въ Зап.-Рус. край. Мат. Чубинскаго", ст. 484—486), а також в „Трудахъ Московской Діалектологической Комиссіи"—„Опытъ діалектологической карты русскаго языка въ Европѣ съ приложеніемъ очерка русской діалектологіи". Москва 1915. Стр. 65—66; 113—116. Означення дифтонгів часто дуже невдалі або й просто помилкові. Напр. дифтонга *ыу* в живій мові на Чернігівщині нема, хоч у де-яких старих записах цим знаком (власне знаком ъу) передається дифтонгічна вимова де-яких сіл Козелецького й Кролевецького повітів. Див. у Соболевського—Очеркъ рус. діалектологіи. III. Малорусское нарѣчіе. „Живая Старина", 1892 р. IV в., ст. 15—16.—Так само очевидну вигадку або якесь графічне непорозуміння можна вбачати в дифтонгу *у͡а*, що ніби то теж трапляється в чернігівських говірках: пувну͡ачъ, жабу͡авъ, птицу͡авъ (Михальчук. „Нарѣчія... ст. 484 і 490). Про цей-же дифтонг *у͡а* згадує і Потебня в „Зам. о малор. нарѣчіи" ст. 28, посилаючись на Срезневського („Мысли объ ист. р. яз." 56), але не вказуючи містини, де чути таку вимову („гдѣ то въ Мр. Нар."). Такого дифтонга на Чернігівському Поліссю нема, та й теоретично трудно його допустити. Що-ж до ніби-то радинських (Сідл. г.) вуалъ, куалъ, узлуавъ, коруавъ, доруагъ, про які, посилаючись на В. С. Шимановського („Звук. и форм. особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси". Варш., 1897), згадує Шахматов (Курсъ ист. рус. яз. Ч. II, 270; Крат. оч. ист. малор. яз. „Укр. Народъ". II, 697), то вони в такій же мірі сумнівні. На жаль, згаданої праці Шимановського мені не доводилося бачити, і я не міг довідатися, з якого саме джерела взяв ці записи Шимановський.—Дуже сумнівними що до своєї точности і реальности здаються й графічні позначення В. Кравченка („Этногр. мат." в „Трудахъ О-ва изслѣд. Волыни", т. т. V і XII); напр. в тому самому запису (с. Снитеща Овр. п., т. V) знаходимо на ст. 114—пу́йдем, 115—во͡ун, по͡уп, во͡ин і по͡упа, сто͡улом; 116—по͡узней, во͡уна; 118—сто͡ул, дво͡ур, пiро͡уг і пiро͡угу, по͡удворье, то͡уе чоботи; 119—хусткo͡ую, то͡улько͡у і т. ин. Непослідовність і неясність умов, при яких з'являються тут дифтонги (пор. по͡уп—по͡упа), тільки збільшують цей сумнів.

[2]) Потебня. Два изслѣдованія о звукахъ рус. языка. Вороніж, 1866, ст. 103—104.—Житецький. Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Київ, 1876, ст. 113—114.

[3]) Пор. напр. E. Ogonowski. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. Lemberg. 1880, S. 32: уо—уе—уи—уі—ы (ü)—и—і.—Див. ще у Соболевського в „Оч. изъ ист. рус. яз." Київ. 1884, ст. 97—98 і в його-ж статті „Древнекіевскій говоръ" (Изв. Отд. рус. яз. и сл. X—1905—кн. 1, ст. 313). Так само і в Розова „Значеніе грамотъ XIV и XV в. для ист. малорус. яз". (Кіев. Унив. Изв. 1907, V, ст. 8)—уо—уэ—уи і т. д.

навіть до граматик [1]),—навряд чи відповідає дійсності. Цей погляд збудовано більше на застарілих уже спробах графічної передачі дифтонгів, ніж на дослідженні звуків живої мови, їх артикуляційних прикмет і тих змін, що постають у них залежно від різних фонетичних умов. Отже в цій статті маю на думці спинитись коротко на характеристичних рисах північно-українських дифтонгів, як звуків живої мови, й на підставі їх встановити ті певні стадії, що їми йшов процес заміни о͡ та е͡ на і. Матеріял дають мені досліди над говірками південної Чернігівщини, переважно Козелецького повіту, містини, що займає посереднє географічне становище поміж центральними вкраїнськими говорами Полтавщини з чистим монофтонгом і (замість о͡, е͡) і говорами середньої Чернігівщини, як характерними говорами Лівобережного Полісся. Як говори посередні не тільки в географічному, але й у діялектологічному відношенні, вони мають великий інтерес саме для зрозуміння згаданого процесу—переходу о͡, е͡ в і, —бо дають можливість на певній території спостерегти мало не всі ті одміни, що в них можна вбачати різні хронологічні стадії цього процесу. Од дифтонга и͡е безпосередньо сусідньої з Білоруссю Чернігівщини ми поволі переходимо до монофтонгів ӱ, і (рур, кій), крайньої південної частини Чернігівщини. Отже в оцих дифтонгічних говорах сумежних з монофтонгічними і шукаємо тих стадій дифтонгічности, що хронологічно найближчі до останньої стадії—монофтонга і [2]).

II.

Спиняючи свою увагу на дифтонгах живої мови, дослідник буває враженний тими численними відтінками в їх вимові, що для їх графічної передачі ніяк не стає технічних засобів [3]). Здається, що в вимові цих звуків велику вагу має й індивідуальність, але, опріч того,

---

[1]) Пор. у проф. А. Кримського—„Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья". Москва, 1907. Т. I, в. 1, ст. 140 і дальші: через стадії дифтонгів—уо, уэ, ӱы, уы̆, уй.—В граматиці Тимченка (Київ. 1907)—уо, уе, уи, уі (ст. 22).

[2]) При цьому зазначимо, що хоч усе сказане про дифтонги грунтується на безпосередніх дослідах над говірками Чернігівщини, але, оскільки в цих говірках виявляються природні артикуляційні нахили вкраїнської людности, що посідає певну частину вкраїнської території, можна думати, що і в инших поліських говірках ми стрінемося з тими-ж або аналогічними фонетичними відношеннями. Що це так і що подана нижче характеристика дифтонгів взагалі цілком відповідає реальним язиковим відношенням, не тільки як прикладати її до лівобережних поліських говорів,—в цьому я не раз мав змогу переконатися під час останньої війни, розмовляючи й прислухаючись до мови виселенців холмщаків і волиняків.

[3]) Цю непостійність вимови відзначає й К. Михальчук („Нарѣчія, поднарѣчія"... 484 ст.).

різні звукові відтінки дифтонга ви з певністю констатуєте не тільки в вимові одного села, а навіть у вимові одної людини в різні моменти і в різних звукових сполученнях. Отже цей факт пояснює всі ті численні знаки, що їми поодинокі дослідники та записувачі значили на письмі дифтонги північних українських говірок, але тільки дослідження артикуляційної природи цих звуків дає зрозуміти всю розмаїтість акустичних вражіннів з одного боку і встановити певні сталі моменти в психофізіології цих звуків—з другого.

В наведених нижче пунктах спитую дати як найдокладніший психофонетичний образ поліських дифтонгів. У своїх транскрипціях користуюся латинським алфавітом з прийнятим у славістиці звуковим значінням поодиноких літер.

1. Дуже правдиво О. Брок у своїому „Очеркѣ физіологіи славянской рѣчи“ гадає, що українські дифтонги—„ненастоящіе дифтонги“[1]). Коли під дифтонгом розуміти сполучення в одному складі двох голосних звуків, із котрих тільки один має значіння складового звука, а другий буває нескладовий [2]), то поліські українські дифтонги з o̯, e̯, а так саме й з ě (ѣ), дійсно, не справдешні дифтонги, бо складотворчими в їх можуть бути обидві „частині“, що становлять дифтонг (пор. п. 5, примітка). Мало сказано, у справдешніх дифтонгах обидва звуки, що їх складають, разом із тим становлять кожен окрему фонему [3]). Отже д и ф т о н г—ц е с п о л у ч е н н я в о д н о м у с к л а д і д в о х г о л о с н и х ф о н е м. Кожна з цих фонем може вживатися не тільки в цьому сполученні, а й у багатьох инших: нескладові i̯ та u̯ можуть становити частину дифтонгів—**ai̯**, **oi̯**, **ui̯**, **ei̯**, **yi̯**, **ii̯**, та **au̯**, **ou̯**, **uu̯**, **ou̯**, **yu̯**, **iu̯**, (правописні: **ай**, **ой**, **уй**, **ей**, **ий**, **ій**, та **ав**, **ов**, **ув**, **ев**, **ив**, **ів**), а голосні **a**, **o**, **u**, **e**, **y**, **i**, що становлять складову частину дифтонга, ще частіше вживаються й не в дифтонгічних, а в різних сполученнях з приголосними або як окремі самостійні фонеми напр. фонеми **o**, **e** та **a** в словах: „ой“, „ось“, „он“, „о“, „гей“ „ген“, „еге“, „е ні!“, „ай„, „ба“, „а ні-ні“ і т. ин. А поліські дифтонги становлять кожний тільки о д н у фонему—це є суцільні й непо-

---

[1]) Энциклопедія Славянской Филологіи. Вып. 5. 2. Спб. 1910. § 208, ст. 179—180.

[2]) Такими нескладовими голосними звуками, що входять у дифтонгічні сполучення з усіма складовими голосними, бувають завжди нескладові i̯ та u̯.

[3]) Визначення слова „фонема“ див. у проф. Л. В. Щерби в його праці „Русскіе гласные въ качественномъ и количественномъ отношеніи“. Спб. 1912, ст. 14: „фонемой называется кратчайшее общее фонетическое представленіе, способное ассоціироваться со смысловыми представленіями и дифференцировать слова и могущее быть выдѣляемо въ рѣчи безъ искаженія фонетическаго состава слова“.

дільні звуки живої мови, як і кожний простий голосний—**a, e, i, y, o, u,** і, як такі, вони й самі можуть вступати в дифтонгічні сполучення з **i** та **u** і складати з їми „справдешні“ дифтонги, напр. у словах *mu͡oi* (мій), *jü͡ei* (їй), *hor'i͡ei* (горій), u͡uo͡usa (вівса nom. pl.), konc'ü͡öu (gen. pl.), pol'ü͡öu (gen. pl.), d'i͡euka та инш.—Ні психічно, ні фізіологічно поліські українці не відчувають своїх дифтонгів, що про їх мова, як звуки складні, як „дифтонги“ у власному розумінні цього слова, і з цього погляду не можна навіть говорити про першу або другу „частину“ дифтонга, бо жадна з них не вживається в мові окремо від другої і тільки вкупі становлять вони цілість, одну фонему супроти всіх инших фонем [1]). Фізіологічно зовсім немає й межі, що розділяла-б ці „частини“, як нема й самих частин [2]). Артикуляцію цього звука можна було-б передати графічно як криву лінію, бо артикуляція при його вимові з кожним моментом одміняється: ні один наступний момент не буває однаковий з попереднім. Сама думка про наче-б-то дві частині цього звука виникла з акустичного вражіння: звук, що в перший момент вимови має характер звука **u** (**u̇, ü**) або **i**, в останній момент наближається до звука **o** (**ȯ, ö, e, i**)

---

[1]) До речи буде зв'язати цю особливість теперішніх поліських дифтонгів з тим історичним фактом, що в давніх пам'ятках нашої мови ніколи й ніде дифтонги з ō та ē не передавалися графічно двома літерами. Це суперечило-б психофонетичній стороні цих звуків як *простих* фонем. Що правда, дифтонгізоване ē зараз-же знайшло собі графічний вираз у літері *ѣ*, що визначала той самий звук, зате дифтонгізоване ō довгий час ховалося під традиційним написом „о“, бо відповідної одної простої графеми для дифтонга „u͡o“ в старо-українській графіці ніколи не було. І тільки з часом, коли язикова еволюція надала елементу „u-“ в дифтонгу перевагу над елементом „-о“, ця стадія фонетичного розвитку дифтонга „u͡o“ одбилася в написаннях літери „у“ замісць дифтонга, як часом і тепер пишуть малописьменні поліські українці.—В написаннях воовьця, воовьчихъ Гал. Єв. 1266—1301 р., вооц҃а, вооц҃и Полікарп. Єв. 1307 р. (Соболевскій. Оч. изъ ист. рус. яз. ст. 25, 38, 97) та инших подібних, з оглядом на надзвичайно невелике число таких випадків і сумнівність їх, швидче можна вбачати з'явище графічне, ніж уважати їх за вияв довгого ō; так їх і розуміє проф. А. Кримський у статті „Деякі непевні крітерії для діялектольоґічної клясифікації старо-руських рукописів“. Львів 1906, розд. І. (Відбитка з Наук Зб., присвяченого проф. М. Грушевському).

[2]) Пор. ще й у Михальчука в згадуваній уже статті слова про дифтонги: „Преимущественно они изображаются двумя гласными, при чемъ обыкновенно оговаривается, что такую комбинацію надо произносить как одинъ звукъ“ (ст. 484).—За один із важних критеріїв для приймання фонетичної самостійности певного звукового відтінка стає його довгота. Див. у проф. Л. В. Щерби: „Я думаю, что однимъ изъ рѣшающихъ моментовъ для воспріятія является въ подобныхъ случаяхъ длительность сочетанія: если она болѣе или менѣе равняется длительности простыхъ фонемъ той же категоріи, то и все сочетаніе воспринимается какъ *простая* фонема“ („Русскіе гласные въ качеств. и колич. отн.“, ст. 14. Примітка до § 10, 4).—І з цього погляду дифтонгічні комплекси „u͡o“, „i͡e“ становлять тільки одну просту фонему кожний, бо вони не бувають довші від ин-

або **е** [1]). Але фізіологічно абсолютно нема можливости поділяти його на дві частині, бо ця зміна в напрямку од звука „и“ до „о“ одбувається безпереривно за одним духом, єдиним моментом затрати артикуляційної енергії. Отже слова „перша частина дифтонга“ або „друга частина дифтонга“ можуть мати тільки умовне значіння, вказуючи на певний акустичний момент, ближчий до початку або до кінця звука, і ніяким чином не вказуючи на фізіологію цього звука. В такому тільки значінні вживатимем цих виразів і ми.

Таким робом виходить, що й графічно в транскрипції краще було-б визначати кожен дифтонг одною графемою, одним знаком, а не двома, раз психічно цій графемі відповідає одна фонема. Наприклад, можна було-б дифтонг, що постав з $\overline{\text{о}}$, визначити графемою $\overset{\circ}{\text{и}}$ або —знак, що його вживає проф. Щерба в своїх лужицьких транскрипціях для означення правописного лужицького ó, за яким ховається дифтонг $\widehat{\text{uo}}$ (пор. ст. 116). Але-ж як завдання цієї статті полягає в тому, щоб відзначити всі звукові відтінки дифтонгів, зафіксувати всі їх фонетичні модифікації в сьогочасній дифтонгічній вимові і на підставі їх встановити фізіологічну історію цих звуків в українській мові, то й додержуватимемся всюди графічного означення дифтонга двома літерами, що найближче транскрибують початок і кінець цього звука залежно від різних фонетичних умов. Там-же, де говоримо про дифтонги взагалі, а не відзначаємо докладно їх фонетичного обличчя для окремого конкретного випадку, вживаємо знаків „$\widehat{\text{uo}}$“, „$\widehat{\text{ie}}$“ в лапках, під цими знаками об'єднуючи всі розмаїті дифтонгічні звукові відтінки, що їх можна почути на місці колишніх $\overline{\text{о}}$ та $\overline{\text{е}}$ (і ě=ѣ).

Після всього сказаного можна встановити як п. 1 фонетичної характеристики поліських дифтонгів: „$\widehat{\text{uo}}$“ та „$\widehat{\text{ie}}$“—прості голосні фонеми, котрі відріжняються від инших голосних фонем тим, що не мають сталого незмінного артикуляційного укладу, що-б міг характеризувати однаково всі моменти в артикуляції цих звуків, а характеризуються рядом фізіологічно неоднакових моментів, що викликають і відповідне мінливе акустичне враження, ніби-то від звуків, що починаються з „**и**“ або „**і**“, а кінчаться елементом „**о**“ або „**е**“. Це залежить від того, що язик і губи, а також і спідня щелепа, вимовляючи дифтонг,

---

ших *наголошених* звуків. З абсолютною точністю це питання можна вирішити звичайно тільки експериментально-фонетичним шляхом, але для загальної фонетичної характеристики звука досить того акустичного враження, що його приймає наше ухо. Має значіння також і те, що наші поліські говірки, як і загалом українські, не відчувають довготи голосних звуків як окремої звукової категорії.

[1]) Про фонетичну вартість звукових елементів $\dot{\text{и}}$, $\dot{\text{о}}$, як і дифтонгічних відтінків $\widehat{\text{u\dot{o}}}$, $\widehat{\text{u\dot{e}}}$ докладніше сказано в розділі III, ст. 127.

не залишаються при тій самій артикуляції: язик од високого підняття спускається до середнього, при чому паралельно з цим рухом язика часто опускається і спідня щелепа [1]), а губи од характерної для звука „u“ горизонтальної губної артикуляції переходять до округлої вертикальної артикуляції звука „o“, або-ж губна артикуляція (лабіялізація) і просто не додержується до кінця. При цьому слід відзначити, що для „ie“ головну вагу має згадана язикова артикуляція, тим часом як губна може залишатись зовсім однаковою на протязі цілого звука, а для „uo“ головну вагу має змінна губна артикуляція, тим часом як відповідний рух самого язика може й не здійснюватись (див. ст. 132) [2]).

---

[1]) Пор. з цим наведені у Соболевського (Очеркъ рус. діал. 13) слова з записки Н. Н. Бордоноса: „Второй дифтонгъ нашего (черниговскаго) говора—уо́. Его произносятъ протяжнѣе обыкновеннаго, сильно относя нижнюю челюсть въ сторону; въ немъ какъ бы смѣшаны у и о, склоняющееся то къ э то къ ы: въ Сосницкомъ, Черниговскомъ, Городнецкомъ уѣздахъ болѣе къ э, въ Козелецкомъ, Борзенскомъ—болѣе къ ы“.

[2]) Очевидно близьку з психо-фонетичного погляду паралель до поліських дифтонгів „uo“, „ie“ можна вбачати в лужицьках ó та ĕ, бо ці звуки й досі зберігають відтінок дифтонгічности. ó (в транскрипції проф. Л. В. Щерби „ “) —на початку звук *u* воно змінюється наприкінці в напрямку до *o* (див. Щерба. Восточно-лужицкое нарѣчіе. Петр. 1915. § 26, ст. 19). Що торкається фізіології ĕ (в транскрипції проф. Щерби „1ᵉ“), то „при изолированномъ его произношеніи можно легко наблюдать небольшое движеніе языка книзу, обусловливающее конечный болѣе открытый элементъ этой фонемы“ (там же § 18, ст. 13). Цей останній звук „можна было бы обозначить точнѣе через „1ᵉ “. Но это отнюдь не слѣдуетъ считать дифтонгомъ и обозначеніе его и ему подобныхъ звуковъ черезъ *ie* является, по моему, ошибочнымъ, противорѣча прежде всего сознанію самихъ говорящихъ“ (там-же ст. 12—13). Так саме й E. Мука в своїй „Historische und vergleichende Laut-und Formenlehre der niedersorbischen Sprache“. Leipzig, 1891, зазначаючи, що ĕ та ó мішані звуки перший з *i* та *e*, а другий з *u* та *o*, завважає, що вони зовсім не дифтонги—пор. „ĕ ist ein Mischlaut von *i* und *e*= Siev. i^1e^2; es entsteht, wenn man bei Bildung des Lautes geschlossenes i^1 ansetzt und ein kurzes offenes e^2 nachklingen lässt; doch ist ĕ . . . . kein Diphthong, sondern ein einfacher Vocal (ст. 20). Там же: „ó ist ein Mischlaut von *u* und *o*=Siev. u^1o^2: man setzt geschlossenes u^1 an und lässt unmittelbar ein kurzes offenes o^2 nachklingen; doch ist auch ó wie ĕ ein einfacher Vocal und klingt ähnlich dem polnischen ó und älterem čechischen ů“ (ст. 20-21).—Аналогію для звука „ie“ можна знайти, здається, і в сербській діялектичній вимові правописного сполучення ије, що під наголосом ије в мостарській вимові „чаще всего соединяется подъ общимъ толчкомъ експираціи и представляетъ такимъ образомъ, если и не постоянно, то часто, падающій дифтонгъ ie“ (О. Брокъ, Оч. физ. слав. рѣчи. § 213, ст. 186), очевидно подібний до поліського „ie“.—Нарешті можна думати, що близьку аналогію до наших поліських дифтонгів маємо і в найближчих територіяльно білоруських дифтонгічних говірках. Дифтонги uo, ie, що заступають в цих говірках ō та ē під наголосом, в швидкій живій мові являються як „sonanty o niejednolitej artykulacyi“, тоб-то на початку артикуляції— ô вузьке, наближене до u, або i, а в кінці—o або e. Пор. J. Rozwadowski. „Uwagi o dyftongach ie, uo w południowozachodniem narzeczu białoruskiem“. Mat. i prace Kom. językowej Akad. Umiejęt. w Krakowie. Tom I, 212-213, 216). Та докладна характеристика, що дає цим звукам J. Rozwadowski, дає підстави думати, що з психофонетичного погляду і ці білоруські дифтонги становлять прості фонеми, а не дифтонги у власному розумінні цього слова, навіть там, де Rozwadowski

2. В тісному причинному звязку з допіру відзначеним характером поліських дифтонгів знаходяться і ще де-які властиві цим звукам риси що фонетичну та артикуляційну їх природу всіма сторонами виявляють і характеристику, що вже їм дано, доповнюють. Як прості фонеми як неподільні для свідомости людей, що їх вимовляють, звуки живо мови, дифтонги ці, не вважаючи на змінну свою артикуляцію, повинн таки бути більш-менш одноцільні, одностайні що до звукової природи різних своїх елементів. Єдність акустичного і фізіологічного вражінн піддержується тим, що дифтонг на всьому своєму протяз являється звуком одного ряду. Об'єднання в одному фоне тичному образі, в одній фонемі, двох далеких між собою з фізіоло гічного погляду артикуляційних моментів, що вимагали-б радикальної зміни в укладі мовних органів, неможливе. Відповідно до цього, коли ми чуємо на початку дифтонга звуковий відтінок **и**, то кінцевим еле ментом буде відтінок **о**; коли звуковий характер кінцевого елемента визначаємо як **е** або **і**, то на початку звука було **ü**, тоб-то лабіялізо ваний звук переднього ряду, аналогічний до німецького **ü** або фран цузького **и**. Дифтонги **ие̯**, **ии̯**, що об'єднували-б з відтінком звука **и** заднього ряду звукові відтінки **е** або **і**, тоб-то звуків переднього ряду [1]), в досліджених говорах абсолютно неможливі. Можуть бути тільки дифтонги **ио̯**, **ио̯**, **ие̯**, **ии̯** **ио̯**, **ие̯**, **ии̯** з незліченним числом усяких посередніх звукових відтінків (фонетичних модифікацій).

3. Ясно виявлені й виразно дифтонгічні для акустичного враження звуки бувають тільки під наголосом, при чому експіраторна енергія наголосу падає на ввесь звук, ослабляючись хіба що в кінці його. І тут доводиться відзначити, що поліські дифтонги, як прості з психофонетичного погляду фонеми, не відріжняються ні характером, ні способами акцентування від инших голосних фонем. Думка, що наголос може падати або на першу або на другу частину дифтонга, або в середину поміж цими двома частинами [2]), не відповідає звуковим відношенням зазначених говірок.

визначає їх як дифтонги „ze zwykłą wartością fonetyczną obu składników“ (212).—Що до дифтонгічної вимови ѣ та о в південних великоруських говорах, то мушу зазначити, що статті Б. М. Соколова „Къ вопросу о дифтонгическомъ произношеніи ѣ и о въ южно-великорусскихъ говорахъ“ (Труды Моск. Діал. Ком-ін. VIII вып. Москва. 1919), про яку згадується в „Отчетѣ Отд. рус. яз. и слов.“ за 1919 рік, мені, на жаль, не довелося ще бачити.

[1]) уэ, уы, уе, уи, уі і т. ин. звичайних транскрипцій.

[2]) Див. у Зілинського в статті „Проба упорядкованя українських говорів“ у збірнику „Привіт Іванови Франкови в сорокліте письменської дїяльности“. Львів. 1914. (Записки Укр. Наук. Т-ва ім. Шевченка. Том 117—118), ст. 373. Примітка 16: „Наголос може спочиватя на першій і на другій части поданих дифтонгів, або паде в середину поміж обі части. Під тим оглядом пануе велика ріжнородність і хитане“.

Виставляючи як звуковий закон, що виразні дифтонги бувають тільки під наголосом, слід все-ж-таки відзначити, що відтінки безумовно дифтонгічних звуків в де-яких випадках можна чути й без наголосу. А саме, це буває в закінченнях де-яких граматичних категорій, куди дифтонги перенесено з аналогії до наголошених закінченнів тих же категорій: напр. dóbrü^{o}i (dat.—loc. s.), u drúhu^{o}m (loc. s.), а надто в формах минулого часу на подобу vïńües, vïl′üeh, vïpl′ü^{o}u і т. п., де живіше відчувається звязок з відповідними наголошеними—prïńües, pereńües, pońües, odńües zańües та инш. В швидкій мові цей відтінок дифтонгічности часом і зовсім зникає, доходячи до монофтонгів типу ü—u. Але тенденція затримувати змінну артикуляцію звука в тих випадках, де він чергується з дифтонгами у відповідних граматичних категоріях під наголосом, безумовно є, і вона завжди виявляється в повільній вимові. Ці відтінки дуже наближаються до тих, що чуються в виразах подібних до наведених нижче (див. II, 5, примітка)—po tói bu^{e}k, na tü^{o}m bóći, де слово з дифтонгом втрачає свій власний наголос, приєднуючись до сильніше акцентованого сусіднього слова.

4. Як уже згадано на ст. 120—121, поліські дифтонги мають більш-менш однакову з иншими наголошеними фонемами довгість, що звязано і з психо-фонетичним їх приймaнням за прості фонеми. Як пояснити тоді, що в багатьох характеристиках та поясненнях до цих звуків зазначається, ніби-то дифтонги мають більшу проти инших звуків довготу? [1]) Мені здається, що причин для цього дві: одна об'єктивна, друга-ж суб'єктивна. Перша це та, що, як зазначено в попередньому пункті, виразні дифтонги бувають тільки під наголосом, тоб-то в таких фонетичних умовах, коли всі звуки бувають довші од відповідних ненаголошених. Отже виходить, що дифтонги появляються тільки при умовах, що сприяють найкращому та найповнішому виявленню всіх властивих цим фонемам ознак, дифтонгів же на слабих фонетичних постатях, як це буває без наголосу, взагалі не буває. Друга-ж причина суб'єктивного характеру полягає в тому, що для людей, для котрих ці фонеми чужі, така артикуляція і відповідне до неї акустичне враження зовсім незвичні, бо зовсім не підходять під нормальний тип простих незмінних фонем. А тому, вже не кажучи про те, що й апперцепція цих звуків загалом буває важча, несвідомо з'яв-

[1]) Див., наприклад, уміщені вище на ст. 122 в примітці слова Н. Н. Бордоноса, а ще докладніше у Михальчука „Нарѣчія, поднарѣчія...", ст. 484.—Пор. для білоруських дифтонгів характеристику, що дає їм у згаданій уже статті (в Mat. i prace, I.) Rozwadowski: про дифтонг ie—„przytem pełnogłoska jest zdaje się średniodługa (w każdym razie nie długa)" (ст. 213). Дифтонг uo виступає „jako pełnogłoska... zwykle wzdłużona średnią długością" (ст. 216).

ляється ще й бажання аналізувати акустичне враження, поділити його на знані й звичні для своєї психіки складові елементи, отже несвідомо учути в простому для психіки того, хто говорить, звукові дифтонг у власному розумінні цього слова [1]).

5. В ясній виразній вимові обидві частині дифтонгічного звука здебільшого бувають рівні, тоб-то ввесь час, затрачений на вимову дифтонга „u͡o", поділяється нарівно поміж акустичними відтінками звуків „u" в першій частині і звуків „o—e—i" в другій частині дифтонга, так само в дифтонгу „i͡e" акустичні відтінки „i" урівноважуються акустичними відтінками „e". Що правда, цим визначаються швидче фонеми „u͡o", „i͡e", тоб-то ті психічні ідеальні норми, що завжди перебувають у нашій свідомості. У швидкій же живій мові, залежно від усякого роду умов, що можуть впливати на характер дифтонгічного звука, ця рівність здебільшого не видержується [2]). В багатьох же говірках, а надто в говірках безпосередньо сумежних з монофтонгічними, цю одномірність складових частин у дифтонгу і загалом порушено в тому напрямку, що звукові відтінки першої частини переважають над відтінками другої так, неначе дифтонг не проходить усього шляху в артикуляційній зміні од позиції при „u" до позиції при „o (e, i)", спиняючись на артикуляції, що викликає враження звука середнього поміж ними.

---

[1]) Кажу так і на підставі власного досвіду, бо в першій своїй спробі дати діялектологічну характеристику говірки с. Патют (Козел. п.) я так само визначив дифтонги як звуки, що мають більшу від инших звуків довгість. Але потім од такого погляду на фонетичну природу цих звуків мені довелося відмовитись, бо уважніші безпосередні спостереження його не підтвердили. Дуже потрібні були-б тут звичайно експериментальнс-фонетичні поміри.

[2]) До речи тут буде сказати де-кілька слів про „складотворчість" чи то „нескладотворчість" тої або другої частини дифтонга. Мені здається, що завжди, коли визначають як нескладову котрусь з частин подібного дифтонга, допускають помилку в самій основі, а саме забувають або не розуміють природи цього звука і приймають його за справжній дифтонг. Як уже не раз зазначалося, поліські дифтонги це прості фонеми із змінною артикуляцією, але ця змінність не почувається як двоїстість. Графічне їх позначення двома літерами має на меті вказати тільки межі, в котрих одміняється кожен такий звук. Самий же звук суцільний і ввесь складовий. Визнати котрусь частину дифтонга за нескладову значило-б виділити з простої фонеми один із несамостійних її відтінків, надавши йому самостійного фонетичного значіння, чого направду немає. Що до характеристичности та обов'язковости кожного з відтінків у дифтонгу, то характеристичною і обов'язковою являється змінна його артикуляція і відповідне змінне акустичне враження. І хоч головна сила експірації падає на першу частину звука, а експіраторна енергія в кінці його слабшає, все-ж-таки характеристична для другої частини дифтонга артикуляція здійснюється хочби в початковій формі—„u⁰". Так буває в тих випадках, коли залежно від наголосу речення або окремого виразу сливе зникає наголошеність самого слова з дифтонгом, наприклад—po tói bu̯ek, na tü⁰m bóći,—або в дифтонгах без наголосу (див. п. 3). Безпереривна змінність звука і в таких випадках ясно відчувається, звичайно менше, ніж нормально, бо сама скала звукових нюансів менша, до-

6. Нарешті треба відзначити, що дифтонги вимовляються з більшим напруженням, ніж звичайні прості голосні. Що ж торкається вузьких та широких відтінків, то загалом можна прийняти, що вужчі відтінки виступають перед палаталізованими приголосними, тим часом як перед твердими (а дифтонг i͡e зам. ѣ і в одкритому кінці слова) чути ширші відтінки. Напр. вузький відтінок дифтонга i͡e (з кінцевим елементом e) маємо в словах—stup′i͡eń, krut′i͡eń, źi͡el′e, ves′i͡el′e, xod′i͡et′ (2 pl. imperat.), а ширший (з кінцевим елементом—ɛ) в—d′i͡ed, d′i͡edu (voc.), zeml′i͡e (dat.-loc. sing.) і т. инш. Не так ясно помітно це на дифтонгу „u͡o“, бо взагалі його артикуляція більше залежить од характеру та способу артикуляції сусідніх (і попередніх і дальших) приголосних, про що див. нижче в розділі III. Але в однакових приблизно умовах має силу той же самий принціп, що виразно можна почути в таких парах слів, як от kü̇e͡ń і kü̇e͡t, čobü̇e͡t (gen. pl.) і čobü̇e͡t′mï (instr. pl.), jü̇o͡m і jü̇e͡i, хоч цієї ріжниці й не передано тут графічно. А в тім, доводиться сказати, що ці відтінки категорично не розмежовані, що залежно від усякових фонетичних умов та спо-

ходячи тільки до звуків перехідних до *ö, e,* а в випадку повної ненаголошености сливе стягаючись до монофтонгів типу *u̇, ï.* Але безумовно постійнішою, а, значить, і характеристичнішою, буде перша частина дифтонга, тим часом як друга більше підпадає впливові всяких околишніх умов і допускає більше хитань та модифікацій і квалітативного і квантитативного характеру. Я згоден з проф. Л. В. Щербою, що нехарактеристичний для фонеми елемент не може бути продовжений і що, навпаки, характерний для фонеми елемент можна виділити в мові, не порушивши фонетичного складу слова („Русскіе гласные въ кач. и колич. отн.“ § 10, ст. 13—14). І в наших дифтонгах артикуляційні моменти, характерні для акустичних відтінків другої частини звука, навіть під сильним наголосом не бувають довші, ніж у слові нормального темпу. Тим часом артикуляційні моменти, що характеризують першу частину, в такому випадку беруть гору супроти моментів другої частини і супроти артикуляції самої першої частини при нормальному темпі. Це дуже помітно буває в словах-покликах, проказаних з великою голосністю та з протягом, напр. в кличних prüöśko, u͡oude (Вівде), jüöuho (Івго), t′üötko. d′i͡edu. Що до самого способу подовження дифтонгів у таких або аналогічних умовах (напр. у співах), то він більше, мабуть, виявляється в загальному задержанні темпу, ніж у ясному подовженні котрогось з поодиноких характеристичних для першої частини відтінків. Проте інтересним здається мені те, що в такому випадку акустично найбільше вирізняються елементи нормально ближчі до середини звука, ніж початкові. Елемент „û-“, що їм починається дифтонг, переходить, не спиняючи на собі уваги, і далеко виразніше одбиваються на тлі загального слухового враження елементи „u“ одкритого, навіть „o̯“, що стоять уже об межу з звуковими відтінками категорії „o“ в широкому розумінні. Що в цілому артикуляційні і залежно від цього акустичні враження од відтінків „u“ беруть гору над відтінками „o“ і становлять саме зерно фонеми, піддержується ще й тим фактом, що місцеві люде, спитуючи передати цей звук графічно, як і прадіди наші в старовину, вживають літери *y*: Прокуп, Антун, 5 куп та инш. У мене було зібрано чимало матеріялу і для ілюстрації цього останнього факту, та на жаль, він цілком загинув.

лученнів вони можуть бути дуже численні, що поміж виразно вузькими та широкими є багато посередніх відтінків і що, нарешті, всі вони мають тільки фонетичне значіння, як модифікації тої самої фонеми, не використовуючись у морфології.—Пор. розділ III, ст. 131.

III.

При встановленні генетичного відношення поміж різними стадіями дифтонгів треба виходити від дифтонга *u͡o* (на місці довгого *o̅*), що й сейчас можна його почути на українсько-білоруській межі, наприклад, здається, і в Городницькому повіті, і від дифтонга *ü͡ö* на місці *e̅* перед складом з *ъ* і в тих випадках, де звук *ö̅* замість *e̅* з'явився шляхом аналогії (напр. дав.-місц. одн. прикметників та займенників ж. р. mojöi, siñöi замість mojēi, siñēi і т. ин.) [1]). В говорах Козелецького повіту, найкраще мені відомих, сейчас дифтонга заднього ряду *u͡o* зовсім нема. Всюди артикуляція цього дифтонга пересунулась наперед і ми маємо замість *u͡o* дифтонг переднього ряду *ü͡ö* або ширший дифтонгічний відтінок *u̇͡ȯ*, що має трохи нижчу язикову артикуляцію, ніж *ü͡ö*, і стоїть до нього приблизно в такому-ж відношенні, як звук *i* до *ï* (правописн. *и*) лівобережного [2]). Цікавий мате-

---

[1]) В дальшому говоримо тільки про ці дифтонги, бо монофтонгізацію дифтонга *i͡e* в *i* треба вважати за нормальну і звичайну фонетичну зміну. Див. згадку про це в статті проф. Л. В. Щерби „Субъективный и объективный методъ въ фонетикѣ". Изв. Отд. рус. яз. и слов. XIV (1909), в. 4, ст. 201—202. Експериментально-фонетичним шляхом доведено, що виголошення вузьких звуків *i*, *u* при однакових умовах вимагає більшої затрати повітря, ніж виголошення ширших голосних, наприклад *a*, і що залежно від цього звуки *i*, *u* загалом бувають коротчі, ніж ширші голосні, напр., *a*, при однакових умовах. З цих фактів видно, що в мові більшу вагу має не довгість фонетичних елементів, а енергія, що на їх витрачається. Це знов таки пояснює перехід *e̅* в *i* як заміну ріжниці квантитативної на ріжницю квалітативну.

[2]) Не спиняючись докладно над фонетичною характеристикою звукового відтінку *ï* в наших говірках і на його відношенні до инших модифікацій цієї фонеми, відзначімо, що його взагалі можна характеризувати як широкий (обнижений) відтінок фонеми „і" переднього ряду (high-front-wide), що найвиразніше виступає після губних. Відповідно до цього і в дифтонгічних відтінках *ïö*—*u̇͡ȯ* вбачаємо аналогічні відносини: *ï-* становить лабіялізовану паралель до *i*, а *u̇-* до *ï*, кінцевий же елемент першого *-ö* можна приподобити до франц. eu (в deux), а другого *-o̤* до франц. oe (в boeuf). Нелабіялізована паралель для *-o̤* буде *ė* (широкий обнижений відтінок). Визначення дифтонга *u̇͡ȯ* як звука „середнього" ряду мало-б підставу хиба що в акустичному вражінні, бо губна артикуляція попереднього приголосного впливає на характер дифтонгічного звука, викликаючи акустичне вражіння наче-б-то від звука глибшого, ніж відповідний виразний передній відтінок *ïö*, тоб-то звука „середнього" поміж заднім *u͡o* і переднім *ïö*. Направду-ж язикова артикуляція зміняється при цьому не в горизонтальному, а власне в вертикальному напрямку. А що взагалі в північних українських говірках після губних звуків виступають ширші від-

ріял з цього погляду подають говірки с.с. Патют та Будищ, що знаходяться в північній частині Козелецького повіту. В говірках цих сіл переважають дифтонги переднього ряду **üö**, **üe** при ширших дифтонгічних відтінках **uo**, **ue** та инш. (див. нижче). Категоричного розмежування в уживанні тих або других відтінків встановити не можна, але, опріч індивідуальности, має значіння й фонетична постать, котру дифтонг займає в слові. Так, після зубних **t**, **d**, **n** з'являється майже виключно вужчий дифтонгічний відтінок, а після губних і **h** чути ширші відтінки, що може пояснятись і впливом губного характеру цих попередніх звуків, або їх глибокою артикуляцією (h). Ми чуємо: nüöč—nüeč, nüöž—nüež, tüök—tüek, na tüöm (місц. одн.), podüöl—podüel, але muost—muest, puost—puest, uuokna—uuekna (вікна), uuon—uuen, buob—bueb, huorki—huerki (гіркий) і т. п. Після инших звуків нема сталої вимови, і маємо: kuop і küöp (род. мн.), žüönka—žüenka і žuonka—žuenka, šüöstka і šuostka[1]), süel′ і suel porüöh і poruoh, але переважають вужчі дифтонгічні відтінки **üö**—**üe** при чому що глибше артикулюється попередній приголосний звук, то більше позначається на йому вплив палаталізації перед дифтонгом. Так звуки š і ž приймають відтінок палаталізованости („мякости") в словах šüestka, žüenka. Ще більше помітно це на звуках **r** і **k**: у словах rüedni (рідний), rüei (рій), küesońka, küeń цей відтінок „мякости" дуже значний, і хоч повної палаталізації звуків **r** і **k** нема, але якби довелося передавати ці слова звичайним письмом, то акустичне враження ближче передавалося-б написами рюедни, кюень, ніж руедни, куень[2]).

тінки голосних, це до певної міри підтверджує й історія звука *ъ* в цих говірках. В той час, як після зубних в ненаголошених складах рефлексом звука *ъ* здебільшого являється—*і* (дідй, дівчата, лісй, пасіка), після губних його місце заступає широке—*е* (беда, песок, мешок, ведро).

[1]) Хоч в останніх двох прикладах дифтонг етимологічно походить з *е*, але фонетична зміна звука *е* в напрямку до *о* після палаталізованих š, ž, č перед твердими приголосними хронологічно попереджає дифтонгізацію *о*, *е* в нових закритих складах (див. у Шахматова „Очеркъ древн. періода ист. рус. яз." в „Энциклопедіи Слав. Филологіи", 11.1. Спб. 1915, §§ 113 і 203 і А. Кримського. Укр. грам. I, в. 2, ст. 201 і 373). Звук *о* замість *е* в таких умовах знаходимо вже в найдавніших пам'ятках українського письма: Изб. Святослава 1073 р.—чоловѣка (л. 179 об.); Изб. 1076 р.—жона (л. 181 об.), а тому в наведених прикладах можна говорити про дифтонги на місці *о*.

[2]) Можна думати, що в де-яких етнографічних та діялектологічних записах під транскрипціями—обрюок (Константиновськ. п. Сідлецьк. губ. Житецький. Оч. зв. ист. мал. нарѣч. Кіев. 1876, 306), рюідный (Більськ. п. ih

Що до вживання дифтонгічних відтінків **u̯o̯**, **ü̯ö̯** і **u̯e̯**, **ü̯e̯**, тобто з утратою лабіялізації в двох останніх, то, здається, можна сказати, що перед губними частіше видержується повна лабіялізація дифтонга puop, kuop—küöp, на tüöm, в закінченні -üöu — uou: panüöu, popuou і т. п., а не перед губними лабіялізація до кінця не додержується, а тому з'являються в кінці дифтонга відтінки звука „**e**“: uüen (він), puest, muest, nües, stüel та инш. Встановити це як категоричне правило не можна, бо й не перед губними часто можна чути відтінки **u̯o̯—ü̯ö̯**, як і навпаки **u̯e̯—ü̯e̯** перед губними, проте висловлена допіру думка має за собою не тільки теоретичну ймовірність, але до певної міри й фактичне підтвердження.

Нарешті треба ще відзначити вплив палаталізованих звуків на дифтонги, що стоять перед ними. Перед палаталізованими, здається, далеко постійніша вимова **u̯o̯—u̯e̯**, ніж **u̯o̯—u̯e̯**, тоді як твердість приголосного за дифтонгом викликає часом ширші їх відтінки: zuerka, kuet, pastuxuou, але süel′, küeń, sküel′ki, prïxüed'ko (прізвище) і т. ин. Иноді навіть після губних ясно чути вузький відтінок **ü̯ö̯—ü̯e̯**, надто коли за ним іде енергічна палатальна артикуляція, напр. obüed'e podzüüeńe (пор. II, 6). Виключно вузькі дифтонгічні відтінки переднього ряду з палаталізацією попереднього приголосного звука чути на місці колишнього **'o̯** (з **'e̯**): t′üetka, n′ües, l′üed, pl′üöu (мин. час), jüei (їй), s′üel (gen. pl. од selό) і т. п. При цьому треба згадати, що при таких умовах можна почути й звуковий відтінок **ü̯i̯**; t′üitka, l′üid, jüii. Те саме доводиться помічати і в деяких случаях на місці колишнього **o̯**, наприклад в уже згадуваних словах: küin′, süil′. Поряд із цим відтінком дифтонга можна чути близький до нього звуковий відтінок, в

рюдная, рюдный (там-же, Потебня. Замѣт. о малор. нар. 122), дрюбни, дрюбна, дрюбними (Берест. п. ib. 120—122), рюывный, рюыс (Пинськ. і Кобринськ. п. „Очерк. рус. діал.“ в „Трудахъ Моск. Діал. Ком.“, ст. 114, примітка 233) та инш.—і ховаються саме ці відтінки переднього ряду *ü̈ö̈, ü̈i̯* і подібні. Зовсім слушно догадується й Соболевський, що за літерою „ю“ в таких написах ховається звук, аналогічний німецькому ü (Очеркъ рус. діал. III. Малор. нарѣчіе, ст. 24, 27, 33), як і Шахматов (Курсъ ист. рус. яз. ч. II, 272, 276; Крат. оч. ист. малор. (укр.) яз. 697—698) і авторі „Очерка рус. діал.“—члени Моск. Діал. Ком. вбачають тут передню артикуляцію (ст. 114—115). Те саме треба думати й про написи—без нюг, хвюст, hюрку, комюрку, плют, бюльше (Берест. п. Потебня, op. cit. 121—122). нюыч (Кобринськ. п. „Оч. руск. діал.“ 114), Холмськ. двюр, мюй та инші—пор. допіру зазначені місця у Шахматова.

якому дифтонгічність виявляється не так ясно, а тому акустичне враження наближається до звука ü з далеко меншою мірою лабіялізації, ніж у французькому u. Звук цей, середній поміж i та u (франц.) сильно лабіялізованим, наближаючись до діялектичної німецької вимови ü (напр. в слові Schüler), фізіологічно стоїть близько до i. Нам здається, що в останніх двох звукових відтінках дифтонга—üi та üⁱ (так означимо звук ü з ослабленою лабіялізацією) і треба шукати стадії найближчої до монофтонга i. Це підтверджується ще й тим, що в багатьох говірках південної частини Козелецького повіту, де замість o чуємо i, поряд з останнім можна почути саме оцей звук üⁱ, при чому ріжниця поміж їми чисто фонетична—для людей, що належать до цієї говірки, це фонетичні альтернації однієї фонеми.

Ми не згадали ще однієї модифікації дифтонга, а саме üï, бо в говірках будиській та патютинській, на котрих я переважно спинявся, цього відтінку я не чув. Але я чув його тільки після губних в говорі с. Старої Басані Козелецького-ж повіту. Звукові відношення в останній говірці цікаві тим, що в їй після звуків не губних дифтонги заступлено монофтонгом i, хоч трапляються зрідка й відтінки дифтонгічної вимови, після-ж губних цю дифтонгічну вимову чути частіше, це короткі дифтонги uo, uï, які часто чергуються з монофтонгами ï ба навіть u, (зсунутим наперед u); приклади: kiń, kit, ži'nka, t'i'tka, kosar'i'u (род. мн.), але pïide, pïilo, bïlš, vïn (він), pïr (піп) і навіть puïr, uuïn, buïlš, puodtirka і т. ин. [1]) Як бачимо, це цілком відповідає дифтонгічним відтінкам після губних і не губних в говірках сс. Патют та Будищ, про що згадувалось раніше.

---

[1]) Вище в примітці на ст. 127 вже було згадано про фонетичну вартість звукового відтінка ï. Що правда, цей відтінок на місці o після губних подекуди так ще відріжняється від звичайного ï (з *y*=ы та з *i*) після губних, що заходить навіть сумнів, чи не зостається він у таких говірках ще відмінною від фонеми „i“ фонемою. Хоч після инших звуків про таке відрізнення не може бути й мови, проте акустична відмінність звука ï в словах *pïl, bïk, vïd* з одного боку і *pïp, bïr. vïn* з другого ясно вчувається ухом. В останньому ряду слів цей відтінок ï, замінивши мабуть недавно дифтонги, ще й досі може чергуватися з відтінками ясно дифтонгічними або такими, що в їх знати елемент губний. Проте можна думати, що й цей монофтонгічний постлабіяльний відтінок від ï иншого походження в аналогічних умовах відріжняється більше губною, а не язиковою артикуляцією. Більший або менший елемент лабіялізації понижує власний тон звука ï, язикова-ж артикуляція залишається передньою, хоч иноді ще ширшою (нижчою) ніж звичайна артикуляція ï після губних (*pïl*), а тому рівнобіжні делабіялізовані відтінки, що можна чути поряд із згаданими більш-менш лабіялізованими, иноді просто можна визначити як звуки середні поміж ï та *e* широкими. Таку вимову частенько можна вчути на півдні Козелецького повіту, напр. хочби в уже згадуваній Старій Басані: *vïen, pïep, pïest* і т. ин.

Звичайно, що відзначені модифікації дифтонгічної вимови не вичерпують усіх тих звукових відтінків, що їх можна почути в живій мові. Експериментальним шляхом можна було-б встановити безліч усяких перехідних відтінків, але в цій статті докладніше на їх спинятися вже не будемо. Нагадаю тільки, що акустичні враження, котрі ми приймаємо за одну фонему, допускають великі хитання та варіяції й що об'єктивно виявлені відтінки фонем можуть бути дуже численні, хоч вони й не порушують в нашій психіці уявлення одної фонеми і в повсякденному житті навіть не помічаються, бо в розмові люде звертають головну увагу на внутрішній зміст сказаного, маючи метою розмови взаємне порозуміння. Вияснити-ж ці звукові відтінки і знайти їх фонетичні причини є завдання фонетика-лінгвіста, бо саме ці хитання та варіяції в вимові однієї фонеми поясняють ті звукові зміни, що поволі постають в нашій мові [1]). На підставі сказаного можна думати, що в психіці північних українців, котрі говорять дифтонгічними говірками, є тільки дві самостійні фонеми для всіх дифтонгічних відтінків: одна, що об'єднує акустичні враження— **u̯o̯** — **u̯o̯** — **u̯o̯** і т. д., в котрій головним елементом з'являється лабіялізованість звука, принаймні на початку, та змінна язикова артикуляція; друга (замість **ѣ** та **ē** не перед складом з **ъ**)—**i̯e̯**. Що такі акустично далекі відтінки як **u̯o̯** — **u̯o̯** — **u̯i̯** ...не відчуваються як окремі фонеми, підтверджує той факт, що вони ніде не звязані з диференціяцією в значінні слова, а становлять тільки фонетичні модифікації однієї фонеми. Слово, чи то вимовляється воно як nuoč—nuеč, чи як nüöč—nüеč, завжди розуміється як одно слово. В словах nuеs—nüеs і nüös —nüеs, tuok—tüök—tüek і t′üök—t′üek елементами, що викликають диференціяцію цих слів з'являються фонеми *t* і *t′*, *n* і *ń*, а не відмінні дифтонгічні відтінки. З тої-ж причини й дифтонгічні відтінки після губних — **u̯o̯** — **u̯e̯** мають тільки фонетичне, а не морфологічне значіння, як несамостійні відтінки тієї-ж самої фонеми, принаймні в тих говірках, де вони не позамінялись ще на монофтонги.

Таким чином ми бачимо, що в одній фонемі **u̯o̯** — **u̯o̯** — **u̯e̯** — **u̯i̯**, котра об'єднує всі ці звукові відтінки, збіглися колишні два ряди

---

[1]) Докладніше про це див. у проф. Л. Щерби в „Русскіе гласные въ кач. и кол. отн." Ч. I. Введеніе. О нѣкоторыхъ основныхъ фонетическихъ понятіяхъ, ст. 1—19. Проф. Щерба розвиває погляди проф. Бодуена-де-Куртене, висловлені в праці—Próba teorji alternacyj fonetycznych. Kraków 1894=Versuch einer Theorie phonetischer Alternationen. Ein Kapitel aus der Psychophonetik. Strassburg. 1895

дифтонгів: одні, що постали з **o̅**, і другі, що постали з **e̅** (**o̅**) перед складом з **ъ**. Для перших початковою дифтонгічною стадією треба приймати **u̯o̯**, а для других **u̯o̯**. Через те, що вже самою природою своєю дифтонг показується звуком мінливим та хистким, бо не має певного незмінного укладу, що однаково характеризував би всі артикуляційні моменти під час вимови звука, він легко приподобляється до попередніх і наступних приголосних і зміняє артикуляцію в напрямку до **u̯o̯** або навіть до **u̯o̯** (надто після зубних **d t n**). Ослабленням артикуляційної енергії доводиться пояснять втрату лабіялізації в кінці звука—звідси дифтонг **u̯e̯**. Асиміляція, так би мовити повне принатурення дифтонга до дальших артикуляційних моментів, а надто в живій розмові на фонетичній постаті перед палаталізованими приголосними звуками, що й сами вимагають підняття цілої передньої частини язика до твердого піднебення, призводить до того, що артикуляція—рух язика в напрямку до „**e**“, характеристичний для останніх артикуляційних моментів фонеми,—не здійснюється. Язик залишається на вищому рівні що до переднього піднебення, який характеризує звук „**i**“,—в результаті дифтонг **u̯i̯** з дальшими стадіями **u̯i̯**—**i̯**. Аналогічно можна пояснять дифтонг **u̯ï̯**, що постав з **u̯o̯**—**u̯e̯**, і дальшу стадію його **ï** [1]).

Досліди над дифтонгічними говірками привели мене до думки, що не можна взагалі приймати, як стадій одного в тісному розумінні процесу,

---

[1]) Не зайве буде вказати тут ще на одну, окрім наведених на ст. 122 паралель до поліських дифтонгів. Здається, що й кашубські дифтонгізації звука *o*, хоч вони й появляються в зовсім одмінних, ніж поліські дифтонги, умовах (після губних та гутуральних приголосних), в самому процесі і в результатах своєї зміни мають багато спільного з поліськими дифтонгами. На це ніби то вказує зміна елемента o в дифтонгічному сполученні uo в ö і дальша модифікація цього дифтонга—ue, в котрій проф. F. Lorentz вбачає передтечу всіх теперішніх замістників постлабіяльного і -гутурального o кашубської мови, пояснюючи її дисиміляцією кінцевого елементу до попереднього u. Взагалі в усіх цих дифтонгах „ist der erste, halbvokalische Komponent ein gerundeter gutturaler Vokal, meistens u, bisweilen einem o nahe stehend, der zweite vokalische Komponent ist mehr oder weniger palatal, meistens der mittleren, bisweilen auch—durch Annäherung an das u—der hohen Zungenlage angehörig, in der Regel ungerundet, doch unter besonderen Umständen auch gerundet. In den Einzelheiten ergibt sich hier ein sehr buntes Bild, da die umgebenden Laute von grossem Einfluss gewesen sind, überall aber kann man von einem ue ausgehen“ (курсив мій Вс. Г.).

Цікаво нарешті як паралель до поліського дифтонга uï відзначити діялектичне кашубське (Lesnoer Dialekt) uy з o̅ через стадію uē (F. Lorentz. „Die postlabialen und -gutturalen Diphthongierungen des Pomoranischen“-„Zbornik u slavu Vatroslava Jagic'a“. Berlin. 1908, ст. 311).

всі звукові модифікації дифтонга, передаючи його схемою—**u͡o**—**u͡e**—**u͡ï**—**u͡i** (**y͡o**—**y͡e**—**y͡и**—**y͡i**), про що я вже говорив вище. Цей процес неоднаково відбувався в різних фонетичних умовах. Одночасно в різних умовах могли повставати неоднакові зміни: **u̇͡ȯ**—**u̇͡ė**—**u̇͡ï** після губних та гортанних, а в де-котрих говірках і взагалі після твердих; **u̇͡ȯ**—**u̇͡ė**—**u̇͡i**— **ɨ** після палаталізованих („м'яких") та зубних. Із звукового й фізіологічного погляду дифтонгічні відтінки **u̇͡ė**—**u̇͡i** без сумніву багато ближчі до монофтонга **i**, ніж відтінки **u̇͡ȯ**—**u̇͡ė**; отже можна думати, що на постаті після „м'яких" і зубних раніше монофтонг **ɨ** і появився. Це й піддержується наведеними вище даними з говора с. Старої Басані (а також с.с. Озерян, Мочалищ у південній частині Козелецького повіту), де після зубних та передньо-піднебенних стрічаємо монофтонг **i**, тим часом як після губних часто можна спостерегти дифтонгічну вимову, або-ж монофтонгізація йде в напрямку до **u̇**—**ï**. Відповідно до всього сказаного можна дати таку схему головних стадій на шляху зміни **ō** та **ē** в монофтонги в українських говорах, пам'ятаючи ввесь час, що абсолютної межі поміж наведеними поодинокими дифтонгічними відтінками нема і що ми встановляємо їх, грунтуючись переважно на наших психічних звичках.

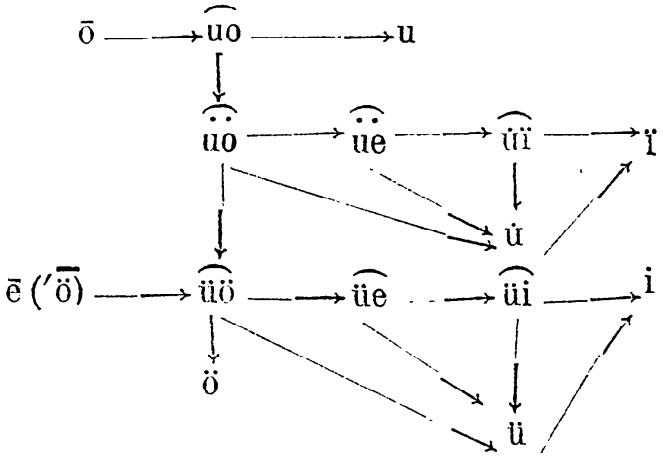

IV.

Подана доріру схема фонетичного розвитку дифтонгів і їх монофтонгізації має на меті пояснити всі теперішні рефлекси **ō, ē** довгих як наслідок одного звукового процесу. Чисто фонетичним шляхом з'явилися всі численні рефлекси **ō, ē** довгих в українській мові, і цей процес в дифтонгізованих **o̯, e̯** сливе на всьому просторі української язикової території[1]) в основному своїому напрямку був єдиний[2]). Найхарактер-

[1]) Виняток становлять, мабуть, карпатсько-угорські і де які підляські говори, де монофтонг *u* треба безпосередньо зводити до дифтонга **u͡o**, тоб-то процес тут був цілком той самий, що у мовах чеській та польській.

[2]) В дрібніших деталях звичайно була де яка відмінність у розвиткові згаданих звуків по поодиноких українських діялектах.

ніша його ознака була в тому, що дифтонг заднього ряду **u͡o** набув передньої артикуляції **u͡ö**—**ü͡ö** і в південних українських говорах, монофтонгізувавшись (чи то безпосередньо чи перейшовши инші дифтонгічні стадії—**ü͡e**—**ü͡i**) в звук типу **ü**, а потім делабіялізувавшись, дав нарешті монофтонг **i**.

В дотеперішній літературі, що так або инакше торкалася питання про поліські дифтонги і про генетичний зв'язок із ними монофтонга **i** південних українських говорів, питання це вирішувалося здебільшого досить примітивно, стадії вищезгаданого фонетичного процесу (від **o̅** до **i**) встановлялися головним чином на підставі графічної передачі дифтонгічних звуків—див. ст. 117-118,—глибше-ж причини цього незвичайного з фізіологічного погляду процесу й зовсім не вияснялися. Тільки Михальчук у своїй рецензії на „Очеркъ русской діалектологіи, III. Малорусское нарѣчіе“ А. Соболевського [1]) та акад. Шахматов у своїх працях з історії руських мов і спиняються на ньому докладніше.

К. Михальчук не припускав можливости чисто фонетичного шляху в зміні **o̅** та **ö̅** на **i** [2]). На його думку така зміна одних звуків у другі могла постати тільки яким-небудь иншим шляхом, а саме шляхом аналогії до відповідних нормальних змін в инших звуках, що зв'язані були з першими єдністю походження або фізіологічною схожістю. Привід для такої аналогії дали фізіологічна зміна первісного *е* в *ьо* (наше '**ö**) і дальше подвоєння в рефлексах *е̅*: *ѣ*[2] з одного боку і *ьо̂*—з другого. „Благодаря этому раздвоенію, создались условія, благопріятствующія пріурочиванію, съ одной стороны, рефлексовъ *ьо̂* (*іо̂*) къ рефлексамъ однороднаго съ нимъ *ѣ*[2]; съ другой—рефлексовъ *о̂* къ рефлексамъ созвучнаго съ нимъ *ьо̂* (*іо̂*). Пріурочиванія эти произвели по говорамъ ряды смѣшанныхъ варіантовъ—рефлексовъ *ьо̂* (*іо̂*) и *о̂* съ рефлексами *ѣ*,—не представляющихъ правильной физіологической связи ни другъ съ другомъ, ни съ нормальными рефлексами этихъ фонемъ, и не дающихъ поэтому возможности установить—изъ всей совокупности существующихъ нынѣ по говорамъ варіантовъ измѣненій *ê* и *ô*,—формулы послѣдовательнаго и постепеннаго въ физіологическомъ смыслѣ перехода ихъ въ одно общее восточноукраинское *ї*, ибо такого перехода въ послѣднемъ смыслѣ и направленіи, какъ сказано выше, и не могло быть“ (*op. cit.* 15). Подаючи далі (ст. 17) схему поступінного розвитку різних, відомих із діялектів, рефлексів **e̅**, **o̅**, Михальчук мусив декілька раз пояснять впливом

---

[1]) К. Михальчукъ. Къ южно-русской діалектологіи. Кіевъ, 1893 (Відбитка з „Кіевской Старины“), ст. 11—20, а надто 12—17.

[2]) Пор.—„Но этимъ [физіологическимъ] путемъ ни прямо, ни косвенно (черезъ другіе звуки) не могли перейти.... *юо*—въ *юе* или *юї*...., а *уо* въ *уе* или *уи*, въ особенности—въ *уе*, *уі*, *ъі* и даже *ї* (=*ьі*)“ (ib. ст. 15).

аналогії одних рефлексів на другі повстання нових мішаних, на його думку, рефлексів, від чого ціла схема його вийшла надзвичайно складна й заплутана. Причина цьому в неможливості припустити, щоб з „*уо*“ та „*юо*“ фізіологічним шляхом могли з'явитися рефлекси „*юе*, *юї*, *уе* *уи*“ і т. д. Отже нам ясно, що помилка тут у самих даних, оскільки не відповідають реальності графічні позначення дифтонгів—*уе*, *уи*, *уі*..., ховаючи під знаком „*у*“ направду відтінок *ü*. З дифтонга-ж **ü͡ö** дуже легко чисто фізіологічним шляхом (див. ст. 132-133) прийти чи то безпосередньо, чи припустивши проміжні стадії **ü͡e**—**ü͡i**, до монофтонга **ü**, а потім **i**. Навпаки, дуже трудно й теоретично і немає для того фактичних підстав—убачати в послідовній, як фонетичний закон проведеній, зміні **ō** в **i** в південних українських говорах результат кількаразової аналогії одних дифтонгічних рефлексів (з **ē**) на другі (з **'ō̄**), а далі знов таки на рефлекси з **ō**, як це робить К. Михальчук.

Акад. Шахматов чисто фонетичним розвитком поясняє всі численні рефлекси **ō**, **ē**, вбачаючи декілька напрямків у їх розвиткові [1]). Не торкаючись зблизька тих генетичних зв'язків, що встановляє він поміж різними типами сьогочасних поліських дифтонгів, бо в даному разі Шахматов не йде оригінальним шляхом, а, грунтуючись на давніших поглядах (Потебні, Житецького), вважає за основний такий фонетичний розвиток: для **ō**—**u͡o**—**u͡ó**—**u͡é**—**u͡y**—**u͡ï**—**u͡i** і для **'ō̄**—**ü͡ö**—**ü͡e**—**ü͡i** [2]),—спинимося докладніше тільки на тих напрямках згаданого процесу, що, на думку Шахматова, привели саме до монофтонга **i**. Таких напрямків було два. Один—коли набувала переваги перша частина дифтонга. Тоді з дифтонга **u͡i**, завдяки асиміляції першої його частини до другої, могли появитися дальші стадії: **yi**—**ïi**—**ii** (з утратою лабіялізації і в першій частині) або-ж—**üi**—**ii**, в якому лабіялізація спочатку зберігалася, хоч артикуляція і в першій частині ставала передньою [3]). Останньою стадією в ряду цих змін в обох випадках був монофтонг **i**. Другим шляхом монофтонгізація відбувалася тоді, коли перевагу здобувала друга частина дифтонга: тоді в дифтонгах **uó**, **ué**, **uý**, **uí** перша частина робилася нескладовою і з'являлися дифтонги: **u͡o**, **u͡e**, **u͡y**, **u͡i**, а з них монофтонги **o**, **e**, **y** і **i** [4]). Саме таким шляхом, треба думати, й постав монофтонг **i** тих українських говорів, що не м'якчать перед

---

[1]) Тут ближче тримаємось тих поглядів акад. Шахматова що до розвитку *ō*, *ē*, які стрічаємо в хронологічно пізніших його працях, а саме—Курсъ ист. русск. яз. читан. въ Петерб. Ун-тѣ въ 1909/1910 г. Ч. II (літогр.) і „Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинскаго) языка („Украинскій Народъ“. Т. II. Петр. 1916), хоч у деталях ці погляди й не зовсім однакові.

[2]) Курсъ ист. рус. яз. II: 270—275.—Крат. оч. ист. укр. яз. 697—698.

[3]) Курсъ ист. рус. яз. 272.

Ib. 277—278, 279.

ним приголосних, хоч можна було-б пояснити його і з **ui—yi—ïi—ii** [1]). Так само можна думати, що й з **e̅** (**ö̅**) монофтонг **i** міг з'явитися двома різними шляхами, а саме: 1) **üö—üi—i** і 2) **üö—üi—i**. Цей другий процес треба припускати для тих східніх українських говорів, що відріжняють в вимові *nis* (*з nosъ*) і *n'is* (*з neslъ*) і де *nis* постало, мабуть, з *nuis* [2]).

У „Крат. оч. ист. малор. (укр.) языка" Шахматов ніби то відміняє де-в-чому свій погляд що до походження **i**, а саме—**i**, що не м'якчить попереднього приголосного, він зводить безпосередньо до **ыi**, а **i**, що м'якчить,—до **üi**, припускаючи в обох випадках ослаблення першої частини дифтонга. Але в цій статті Шахматов взагалі дуже коротко спиняється на процесі розвитку і монофтонгізації дифтонгів, відзначаючи тільки протилежність цього процесу в південних і в північних українських говорах [3]). Вважаючи основним процесом в початковому розвиткові дифтонгів розходження обох його частин, Шахматов убачає в говорах південних пізніше зближення цих частин (дифтонги *ъi* та *їi*), тим часом як у північних говорах такого зближення не було [4]).

З наведеного ми бачимо, що й акад. Шахматов, встановляючи різні стадії в розвитку дифтонгів, оперує більше з графічними фактами, з тими численними позначеннями дифтонгічних звуків, які ввійшли вже в оборот нашої діялектологічної літератури. Кожному такому факту він хоче знайти місце в своїй схемі, обгрунтувати його тим або иншим принціпом в розвиткові цілого процесу, хоч иноді за тим графічним фактом криється тільки примітивність в передачі дифтонгічної вимови або й просто недоладність і помилка [5]). Віддаючи належну повагу надзвичайно глибокому інтуїтивному чуттю покійного академика, що, не вважаючи на дуже обмежені і часто всіма сторонами непевні дані, здебільшого угадує правдивий шлях, ми все-ж-таки де-з-чим не можемо згодитися. Вносячи як корективи при користуванні діялектологічним матеріялом з території поліських говорів подану вище (див. розд. II) характеристику поліських дифтонгів як звуків живої мови, ми повинні визнати, що в поліських говорах загалом переважають відтінки

---

[1]) Ib. 279.
[2]) Ib. 281.
[3]) В термінології Шахматова нашому терміну „південні українські" говори відповідають „южно-малорусскіе" або „украинскіе" говори, а нашому „північні українські"—„сѣверно-малорусскіе".
[4]) „Украинскій Народъ въ его прошломъ и настоящемъ". Т. II. Петр. 1916, ст. 698.
[5]) Пор. сказане на ст. 117 в тексті і в примітці 1. Див. ще у Шахматова про дифтонг *ыу*. Курсъ ист. рус. яз. II, 273.

дифтонгів переднього ряду [1]). Отже характеристичне для південних українських говорів зближення, в результаті асиміляції, як гадає Шахматов, двох частин дифтонга не тільки відоме й північним українським говорам, а становить саму істоту всіх дифтонгів, як суцільних звуків мови. Друге, з чим не можна згодитися, це з думкою про відмінне походження монофтонга *і* в тих говірках, де він м'якчить, і в тих, де він не м'якчить попереднього приголосного. Критичне користування діялектологічним матеріялом, підперте теоретичними міркуваннями, доводить, що розвиток північних дифтонгічних рефлексів mutatis mutandis відповідає тому шляхові фонетичного розвитку, який припускає Шахматов для тих південних говірок, котрі м'якчать приголосні перед *і*. Таким чином припускати, що в проміжній поміж північною та південною частинами укр. язикової території полосі цей процес відбувався якимось иншим шляхом (а саме: шляхом переходу першої частини дифтонга в нескладове *и*), навряд чи можливо. Розвиток $\overline{\text{о}}$, $\overline{\text{е}}$ довгих сливе на всьому просторі української язикової території був єдиний у своїй основі. Що-ж до неоднаковости в вимові приголосних перед монофтонгом *і* в південних українських говорах, то думаємо, що залежить вона від різної хронології цього процесу в різних говорах. Там, де монофтонгізація відбулася давніше, там і приголосні перед *і* цілком палаталізувались, а де силою історичних обставин вона відбулася пізніше, там приголосні зостаються ще непалаталізовані. Отже й тут не два шляхи процесу, а дві стадії того-ж самого процесу.

Так саме нам здається, що взагалі помилкою в руській лінгвістичній літературі було приймати походження монофтонга *і* з другої частини дифтонга, при чому перша ставала нескладовою [2]). Теоретичні підстави для такого сумніву дає нам знов таки вищенаведена характеристика дифтонгів як суцільних фонем (пор. II, а надто п.п. 1 і 5), експіраторно наголошених і в принціпах акцентуації згоджених з иншими голосними фонемами, а практичні—той факт, що в говірках північних географічно сумежних із тими, де з'являється вже монофтонг *і* (або *ї*), відповідним до цього *і* монофтонгом звичайно буває монофтонг типу *ӥ*, а иноді навіть вимова монофтонга *і* буває факультативна, чергуючись із вимовою *ӥ* (напр. в південній частині Козелецького повіту — с.с. Ярославка, Стара Басань та инш.). Отже в процесі моно-

---

[1]) Ці дифтонги переднього ряду бачимо не тільки в випадках, аналогічних до наведених на ст. 128—129 в примітці, але і в усіх випадках графічного позначення дифтонгів літерами—*уэ, уе, уы, уи, уі* і т. д.—Пор. II, 2.

[2]) Див. напр., опріч Шахматова, ще у Соболевського („Древне-кіевскій говоръ"—Изв. Отд. рус. яз. и слов. X, кн. I, ст. 313), Розова („Значеніе грамотъ XIV и XV вѣковъ для ист. малорус. яз." ст. 8), Кримського (стаття „Украинскій языкъ" в „Энцикл. Слов. бр. Гранатъ", т. XLII, Москва 1917) та инш.

фтонгізації дифтонгічних звуків в українській мові переваги набувала завжди перша „частина“ дифтонга, а не друга. Проте не відкидаю можливости того, що в крайніх безпосередньо сумежних з білоруськими поліських говірках цей процес міг відбуватися й инакше, тоб-то перевагу могли мати елементи „-**о**“, „-**е**“ в дифтонгах „**uo**“, „**іе**“.

V.

Щоб більш-менш повно вичерпати питання і всіма сторонами з'ясувати шлях фонетичного розвитку **ō, ē** в головних діялектах української мови, слід ще спинитися на питанні про значіння наголосу в цьому процесі. Вище (II, п. 3) було сказано, що повні й виразні дифтонги чути тільки під наголосом, хоч згадано було випадки, коли й без наголосу можна вчути відтінки дифтонгічної вимови. Цю особливість поліських дифтонгів, їх звязок із наголосом, раз-у-раз відзначали дослідники та записувачі дифтонгічних говірок. Але на питання, яке логічно при цьому виникає, а саме на питання: щò-ж відповідає дифтонгам наголошених складів без наголосу?—сливе ніхто з дослідників відповіди не дає[1]). А відповідь ця багато цікавого додає до поданої вище характеристики поліських дифтонгів з одного боку і до дуже важних висновків що до історії звуків **ō, ē** в українській мові приводить—з другого.

Рефлексами **ō, ē** довгих у складах ненаголошених, що постали чисто фонетичним шляхом, треба вважати звуки **о, е**. Принаймні дифтонгам наголошених складів у складах ненаголошених у середині пнів відповідають ці звуки. Так, на всьому просторі Чернігівщини вимовляють: *приклади на о: перед наголосом*—dzvoníc'a, spodníc'a, rodn'á, rol'á, kostkí *nom.-acc. pl.* (але kü͡estka *nom. sing.)*, rozdvó, oknó (але uü͡ekna *nom.-acc. pl.)*, ovés—ou͡sá (але uü͡ou͡sa *nom.-acc. pl.)*, rou͡čák,

---

[1]) Надто це доводиться відзначати, виясняючи історію *ō* в поліських говорах. Над питанням про рефлексацію звука *ō* в ненаголошених складах не тільки не спиняються Михальчук („Нарѣчія...“), Соболевський („Оч. рус. діал.“), але не виясняє його й автор „Проби упорядкованя українських говорів“ Ів. Зілинський, хоч і зазначає, що „дифтонги істнують тільки в північно-українських говорах на Полісю і Підляшю і то майже виключно лише в наголошених складах“ (ст. 343). Шахматов уважає за фонетичний рефлекс *ō* без наголосу звук *u*, посилаючись на такі підляські та поліські форми як—чорнуй, синюй, повнуй дав. одн., пуд ворота, подаркув та инш. (Курсъ ист. рус. яз. II, 268). Так саме в „Оч. рус. діалектологіи“ Моск. Діял. Ком—ії сказано, що дифтонги „произносятся только подъ удареніемъ, а безъ ударенія замѣняются простыми гласными, обыкновенно—*у*“ (ст. 66). Прикладів для ненаголошеного *ō* не наведено. Очевидно, що й тут позначився брак матеріялу, бо в працях та записах, присвячених поодиноким поліським говіркам, певної відповіди на це питання знайти раз-у-раз не можна.

vozók, mostók, doití, poití, poznát′, spotkát′, opozníc′a; *після наголосу*—xútor, óbod, čóbot, párobok, néhod′, jáhodka, lástouka, záslonka та инш. *Приклади на е: перед наголосом*—metlá, semjá, kamenéc′—kamenc′á, hrebenéc′—hrebenc′á, materkí *nom. pl.*, kolescé; *після наголосу*—kámeń, kóreń (пор. krut′ień, jačm′ień), prïpečok, pópel, játer, óseń, húseń та инш. [1]).

Тільки в закінченнях різних граматичних категорій з'являються замісць **o** звуки типу **и—ы** часто навіть з відтінком дифтонгічної вимови (див. ст. 124), та в приіменниках і префіксах з дифтонгами наголошених складів чергують звуки „*и*“ без наголосу: pud nóhi, popud hájem, pudtérti, pul′i klúńi (pul′i з podъlě=укр. біля), kruz zéml′u, pruz nás (при krüz zéml′u, prüz nás) та инш. Ясно, що в усіх цих випадках звуки „*и*“ без наголосу постали шляхом аналогії до відповідних наголошених морфем: напр. префікс pud замісць pod з'явився під впливом таких слів, як puodtirka, puodsvïnok, puodl′itok, krüz′ під впливом skrüóź і т. п.

Звук *и* маємо ще в словах складених із словом *bōh : spasíbu, próbu, mahájbu, де -bu фонетично з -buoh, що хоч і було енклітично сполучене з попереднім словом, але зберігало побічний наголос. Що до звука *и* в дуже поширеному на Поліссі mat′unka, то нема певности, що тут не морфологічне з'явище.

Таким чином ми приходимо до висновку, що наголос в історії **o, e** довгих у північних українських говорах мав велику вагу [2]). Старі

---

[1]) Дослідження етнографічних та діялектологічних записів з Правобережної України доводить, що на всьому просторі Правобережного Полісся панує той-же самий закон. Обмежуємось minimum'ом прикладів: Радомиськ. п.: пошовъ, пошли (Мат. Чубинського в „Труд. Этн.-Стат. Эксп. въ Зап.-рус. край“, т. II, № 66, 86 та инш.), посля (№ 86), вечоръ, камень (№ 90) та багато инших. Новоград-волинський п.: костокъ, жонокъ (де-кілька раз) род. мн., голлячка (ib. № 34), пошовъ, паробокъ, корця, до конця, вечоръ, конець, веселость та инш. (№ 54). Берестейський п.: пошовъ, пошла, пойду, камень (ib. № 11), пошовъ, пошла, конця, концемъ (№ 85) та инш. Кобринський п.: пошовъ (№ 45), пошовъ, пошли (№ 53), дойшовъ (№ 65), пошовъ, зозвала, война, поймавъ (№ 71), вартовныки, пошли, пойду, поймалы, пудъ окномъ (№ 88) та инш. Овруцьк. пов.: добрúй вечор, пошов, пошла, пошли, родню, коснички, на колочку („Етн. мат.“ В. Кравченка—„Труды О-ва изслѣдователей Волыни“, т. V. Житомір, 1911, ст. 114—128—опис весілля в с. Снитещах). Житомірськ. п.: добри́-вечор, пошли, пойду, пойди, пошла, пошло, косни́ки, овса, овсом, пирожки, за дробни́ми сльозонька́ми, по поуталяра, пов-верстви, снопки́, на колочку, родня, родню, матер, батожком, кончи́ли та багато инш. („Етн. мат.“ В. Кравченка—„Труды О-ва изсл. Волыни“, т. XII, Житомір, 1914, ст. 170—200 — опис весілля в с. Волянщині). Безліч такого-ж роду фактів і з инших місцевостей на Поліссі можна знайти, окрім згаданих матеріялів Чубинського та Кравченка, ще й по инших етнографічних виданнях (напр. O. Kolberg, Wołyń. Kraków, 1907).

[2]) До речи тут буде сказати, що цей закон відрізнення наголошених і ненаголошених складів у фонетичній історії **o, e** довгих в поліських гово-

ō, ē в нових замкнених складах під наголосом дифтонгізувалися, а без наголосу залишалися короткими і зберігалися як **o, e**[1]). Як же відбувався цей процес у південних українських говорах? Послідовність заміни колишніх **ō, ē** звуком **i** незалежно від наголосу в південних говорах ясно доводить, що закону скорочення довготи без наголосу,

---

рах примушує нас як найрішучіше відкинути погляд проф. Ст. Смаль-Стоцького та Т. Ґартнера на фонетичну зміну **ō** в **i** як на скорочення та ослаблення **o** в замкненому складі, через те що сила і увага після втрати *ъ* та *ь* звернулася до приголосного в кінці слова або склада, бо вимовити його при таких умовах було незвичною роботою (Grammatik der ruthenischen (ukraïnischen) Sprache. Wien. 1913, § 20, ст. 76). Не кажучи вже взагалі про штучність і надуманість такого пояснення, обминаючи й те, що воно примушує заперечувати схожість українського процесу з аналогічними процесами в мовах польській, чеській, а також сербській, як це й роблять автори згаданої граматики (ст. 77), вважаючи сумнівним саме існування дифтонгів в укр. говорах (ст. 79—80),—досить звернути увагу на те, що, прийнявши пояснення Смаль-Стоцького та Ґартнера, ми абсолютно не могли-б зрозуміти, чому під наголосом, тоб-то при енергічнішій і виразнішій артикуляції, звук *o* підлягав скороченню та ослабленню в поліських говорах, а без наголосу, тоб-то при слабшій артикуляції, він зберігався. Очевидно, що це неможливо, а, значить, неможна прийняти самого пояснення Смаль-Стоцького—Ґартнера, а, навпаки, слід прийняти стару думку, яка, з часів Потебні міцно закоренилася в науковій літературі, а саме, що зміна *ō, ē* в *i* сталася як результат замінної довготи після втрати *ъ, ь* в наступному складі. Колишню-ж довготу цих *ō* та *ē* доводять не тільки аналогічні з'явища в инших слов'янських мовах, а перш за все існування дифтонгів і умови їхнього розвитку в поліських українських говорах.

[1]) Можна думати, що в ненаголошених складах маємо не скорочення довготи, а що тут і не було довготи, тоб-то що північні укр. говірки раніше втратили незалежну від акценту категорію довгих голосних, ніж з'явилась довгота в *ō, ē* під наголосом. Підстави для такої думки ось які. Якби замінна довгота в звуках *o* та *e* з'являлась у поліських говорах і без наголосу, то після дальшого її скорочення можна було-б сподіватися, як рефлекса її, монофтонга **u**, що ми, дійсне, й бачимо в тих випадках, коли фонетично самостійне слово з наголошеним довгим **ō** роблячись енклітикою, втрачає наголос, напр. в поліськ. спасúбу, прóбу, де звук **u** свідчить про давність монофтонгізації (пор. пізніші аналогічні випадки, приміром вирази, наведені вище на ст. 125—po tói bůek, na tů⁰m bóći). Коли-ж цього немає, то й теоретично легше припустити, що *o, e* без наголосу і не подовжувались у цих говірках, ніж що, поробившись довгими, зараз же й поскорочувались, раніше навіть, ніж дифтонгізувались. Так можна думати ще й тому, що пам'ятки мови доводять майже одночасне з утратою глухих подовження й дифтонгізацію попереднього **ē** (маємо на увазі написи з літерою *ѣ* замість **e**, починаючи з другої половини XII в.—див. Шахматов. Кр. оч. ист. малор. яз. 687—690). З другого боку, цю думку стверджує й паралельна з історією **ō** історія **e**, а саме: **ē** в складах наголошених цілком збіглося з давнім дифтонгом **ѣ** і пережило достоту ту саму історію, що й *ѣ*, як про це свідчать чисто всі українські говори, але в складах ненаголошених у поліських говорах воно має здебільшого неоднакову з **ѣ** історію. Звуку **ē** без наголосу, як ми бачили вище (див. ст. 138-139), завжди відповідає в поліських говорах *e*, тим часом як звук *ѣ*, тоб-то давній дифтонг *ie* в багатьох поліських говірках, а надто після зубних, відбивається як *i* або узьке *ê* з палаталізацією попередніх приголосних. Напр. у Козелецькому повіті звичайно вимовляють: дiдú, дiвчáта, прóдiль, тiкáть, сiдáть, пáсiка та инш.

під час утрати ъ, ь, і (напівкороткого), південні говори не знали. Але есть підстави думати, що цей закон пізніше мав силу і для цих говорів, як і для північних, тільки-ж, з'явившись у пізнішу хронологічно добу, він призвів до инших наслідків. Підстави ці—наявність звука і в цілому ряді слів, де воно заміняє не о̄, а звук и: (о)гірок, заміж, діброва, мабіть та инш. Як пояснити це з'явище?—На думку Михальчука, „явленіе это представляетъ не что иное, какъ любопытный слѣдъ—въ области смежныхъ звуковъ—совершившагося въ этихъ говорахъ перехода ихъ первоначальнаго *у* изъ *о*—въ *і*, захватившаго собой изрѣдка, —подъ вліяніемъ довольно сложной комбинаціи аналогій,—какъ *у* основное, такъ и *у* соотвѣтствующее ц.-сл. ж и ы" („Къ южно-русской діалектологіи", 13). Таким чином, Михальчук поясняє це з'явище впливом аналогії, припускаючи, що одною із стадій на фонетичному шляху від о̄ до і був звук и. Зміна цього и з часом в *і* могла вплинути на деякі слова з и иншого походження, що теж шляхом аналогії позаміняли и на і. Шахматов теж убачає в цих словах результат „ложной аналогіи", хоч самий процес розуміє він трохи инакше. А саме: Шахматов встановляє ще для спільної „малоруської" доби закон монофтонгізації дифтонгів без наголосу (замість ио, ӥӧ, іе з'явились в ненаголошених складах и, ӥ, і), але в південних українських говорах, під впливом наголошених складів з дифтонгами, монофтонги ці шляхом аналогії витіснені були дифтонгами. Під впливом d͡uom замість na dum з'являлось na d͡uom, а звідси й помилково замість zamuž з'являлось zamu͡ož, звідки zamiž („Курсъ ист. рус. яз. II, 268). Мені здається, що в основі ця думка Михальчука й Шахматова справедлива: в наведених допіру словах *і* замість *и* становить результат „хибної аналогії". Але з деталями пояснення, на мою думку, погодитися не можна. Монофтонга и як посередньої стадії в розвитку фонетичної зміни від о̄ до і в складах наголошених ні в якому разі припускати не можна. Не тільки тим, що важче було-б пояснити фонетичну зміну монофтонгічного звука з сталим артикуляційним укладом як *и*, ніж еволюцію дифтонгічного звука з характеристичною для нього змінністю артикуляції, а значить, і більшою залежністю від околишніх умов; не тільки тим, що зміна монофтонга и була-б незрозуміла, коли-б результатом її постав звук *і* переднього ряду (отже довелося-б говорити не про монофтонг и як посередню стадію, а про ӥ), а ще й тому, що тоді-б ми взагалі мали право сподіватися зміни всякого и в аналогічних умовах на і. Не тільки теоретично припущені *нуж, кунь, нуч* і т. ин. замінялись на *ніж, кінь, ніч*, а й *дуб, зуб, голуб* повинні були-б позамінюватись на *діб, зіб, голіб* і т. п.,

чого направду немає. Отже ясно, що припущення звука **ы**, як одної з проміжних стадій у фонетичній зміні **о̄** в **і** під наголосом, треба рішуче відкинути. Але цей монофтонг **ы** без сумніву мав своє певне місце в згаданому процесі. А саме: відповідно до дифтонгів складів наголошених він з'являвся, як слушно гадає Шахматов, у складах ненаголошених [1]),—але-ж тільки в південних укр. говорах. Що до самого процесу, то мені здається, що простіше буде уявляти його собі так: не дифтонги, раз уже монофтонгізувавшись без наголосу, знову відновлялись під впливом наголошених складів, а монофтонг **ы** ненаголошених складів витіснений був новим монофтонгом *і*, що з'явився вже фонетично під наголосом. Чергування споріднених морфем з **ы** і з **і**, навіть у тих самих словах, викликало чинність аналогії або морфологічної асиміляції і прирівнення, а тому і в ненаголошені склади проточувався монофтонг **і**, витісняючи **ы**: *жінка*, *кістка*, *підем*, *віз* викликали форми—*жінкы́*, *кісткы́*, *підý*, *візо́к* замість *жынкы́*, *кусткы́*, *пыйдý*, *вузо́к* та инш. Звідси й помилкові заміни: *заміж*, *(о)гірок* замість *замуж*, *(о)гурок* (в останньому слові до аналогії спричинився ще й суфікс—*ъкъ*, що ставив його в близький звязок з такими словами, як *мустокъ*, *вузокъ*). У поліських говорах, де *о* без наголосу не дифтонгізувалося, а збереглося як *о*, залишились старі форми: *замуж*, *мабуть*, *гурок*, *дуброва* та инш [2]).

Таким чином ми приходимо до важного висновку про те, що історія звуків **о̄**, **е̄** довгих у північних і в південних українських говорах значно різнилася. Головна відмінність поміж ними була в тому, що південні говори довше зберігали незалежну від наголосу довготу голосних звуків, тим часом як поліські говори поскорочували всі довготи без наголосу. Докладніше дослідження та вивчення цього процесу привело-б нас ще до багатьох нових висновків, бо наслідки його для історії української мови були незліченні, але в цій статті, що ставить собі завданням тісніше накреслити тільки фонетичний бік згаданого

---

[1]) Пор. для прикладу теперішні поліські: *спасибу*, *пробу*, *магайбу*, де маємо давню монофтонгізацію дифтонга в слабо акцентованому через енклітичність слові. Що до самої можливости такого паралельного існування, то слід відзначити, що в монофтонгічних говорах на півдні Козелецького повіту звукам **ї—і** в наголошених складах часто відповідають звуки „**ы**" в ненаголошених, розуміється, тільки в згаданих вище (ст. 124 і 139) категоріях випадків, звичайно в префіксах: pïdsvïnok, pïdtirka, але pudvóda. В „Очеркѣ рус. діалектологіи" Дурново, Соколова і Ушакова відзначено, що такі говори есть на Київщині, Чернігівщині та Полтавщині—ст. 69.

[2]) Пор. з цим ще й такі пізніші впливи аналогії, як—*кістя́к*, *жіно́чий*, де *і* з'явилось не фонетичним шляхом, а перенесене з слів—*кістка*, *жінка*. В поліських говорах і в цих словах зберігається *о*; *костя́к*, *жоно́чий*.

процесу на підставі безпосередніх спостереженнів над поліськими дифтонгами, инших питаннів, звязаних з історією **ō, ē** довгих, не торкатимемся, залишаючи їх до слушнішого часу.

Зрезюмуємо все вище наведене в таких головних висновках:

1. Фонетичне дослідження поліських дифтонгів, як звуків живої мови, доводить, що в їх характеристиці в попередній літературі було багато помилкового, що самий процес їх фонетичного розвитку збудований був головним чином на підставі графічних знаків, вживаних для передачі різних відтінків дифтонгічної вимови, а не на дослідженні дифтонгів, як звуків живої мови.

2. Безпосередні спостереження над поліськими дифтонгами доводять, що з психо-фонетичного погляду вони становлять суцільні фонеми, хоч і з змінною, але більш-менш одностайною, артикуляцією, що виразно виявляється тільки під наголосом; вони мають більш-менш однакову з иншими голосними довготу і не різняться від них у принціпах акцентуації. Проте, від говірки до говірки і залежно від різних фонетичних умов у дифтонгічній вимові можна спостерегти значні хитання.

3. Дослідження поліських дифтонгів приводить до думки, що головною особливістю в розвитку звука **ō** в укр. мові, особливістю, що призвела до виняткового з фонетичного погляду результата — монофтонга **ī**, було те, що артикуляція дифтонга **u͡o** набула переднього характеру—**u͡ȯ**—**ü͡ö**. З цих дифтонгічних відтінків чисто фонетичним шляхом постали всякі инші передні відтінки дифтонгічної вимови (**ü͡e**—**ü͡i**...) і остання стадія—монофтонг **ī**.

4. Процес фонетичного розвитку звуків **ō, ē** довгих під наголосом в основі своїй був єдиний сливе на всьому просторі укр. язикової території. В змінній передній артикуляції дифтонга переваги набували відтінки **ü**—першої „частини“ дифтонга. Монофтонг **ī** постав безпосередньо з монофтонга типу „**ü**“ після делабіялізації останнього.

5. У складах ненаголошених розвиток **ō, ē** в південних і в північних українських говорах йшов різними шляхами, бо поліські говори в добу дифтонгізації **ō, ē** зберігали довготу тільки під налогосом; тимто без наголосу залишилися в них старі **o, e** в нових закритих складах незмінні. Дифтонгічні-ж рефлекси або різні відтінки „**u**“ замісць **o, e** без наголосу в поліських говорах поясняються впливами аналогії.

6. В південних українських говорах монофтонг і з'явився під наголосом, що-ж до ненаголошених складів, то єсть підстави думати, що в них ще в раніщу добу язикової історії відповідно до дифтонгів наголошених складів з'являвся монофтонг ы, але пізніше шляхом аналогії, а саме під впливом наголошених морфем з і в різних формах тих же самих або близьких морфологічно слів, цей монофтонг ы був витіснений звуком і. Звук і замість ы в словах *заміж*, *(о)гірок*, *діброва* та инш. доводиться поясняти хибною аналогією, що з'явилася результатом допіру згаданого процесу—заміни звука ы звуком і в складах ненаголошених.

Всеволод Ганцов.

З друкарських причин, а саме за браком відповідних шрифтів і знаків, в тексті цієї статті пропущено знак 8 на ст. 121—початок 13-го рядка—і на ст. 122 в 3-му рядку примітки 2.—В тій-же самій примітці—14-ий рядок від низу—сербський наголос ˋˋ передано двома крапками üje.—Дрібніші помилки, як то неакуратність в приставних значках, що подекуди позсувалися з місця, недодержання шрифтів, то що, залежали від тієї-ж причини.

Хафиз (бл. 1300-1389).

I.

Хафиз—поет троянд та соловейків у Шіразі. Життєписних звісток про нього—обмаль.

Хафиз, або ж Гафиз [1])—славний і мабуть чи не найславніший перський суфійський поет-лірик (бл. 1300-1389), що Ґете через свій Westöstlicher Diwan широко спопуляризував його в европейському письменстві. І народився, і жив, і помер Хафиз у південній Персії, в рідному місті славного Са'дія, в Ширазі,—місті, яке за молодечих поетових років перебувало під владою монголів, або, точніш, їхніх намісників-інджуїдів (безперечних персів, як бачиться) [2]), а за підстарюватих поетових літ дісталося воно (1353) од ослаблих персів-інджуїдів під владу другої південно-перської династії—мозафферидів (1314-1393). Поет—геть увесь ізвязаний із Шіразом, та й він надто рідко кидав своє місто, що в його поезії малюється наче рай на землі: скрізь рожеві квітники; скрізь співають соловейки; річка Рокнабад із своїми надбережними краєвидами—сама принада-втіха; повітря—сцілюще; все кличе людину до насолоди, а надто серед весняного розцвіту. І серед того шіразького раю почуває себе невилучним членом він сам, солодкий співець того раю Хафиз, „любий серцям значних людей і славнозвісний серед простого люду", „мехбул-и дил-и хевас о мешhур-и евам", як висловлюється він про себе в одному четверостишші (№ 663).

Поетове ім'я було, направду, не Хафиз, а Шемседдін Мохеммед [3]), або з первопочатку попросту Мохеммед, бо й ім'я „Шемс-ед-дін" (=„сонце

---

[1]) Тая літера ح, що пишеться в початку цього слова, вимовляється в арабській мові близько до нашого х, а в перських устах звучить як чисте h. Низче побачимо, що слово „хафиз" є арабське.

[2]) Династію інджуїдів орієнталісти звичайно звуть монголами (Hammer-Purgstall: „Geschichte der Ilchane", т. II, Дармштадт 1843, ст. 334-335; т. I, ст. 3; Авг. Мюллер: „Історія ислама", т. III, Спб. 1896, ст. 286; Н. Горн у „Grundriss der iranischen Philologie", Страсб., т. II, 1904, ст. 575). Та не можна не рахуватися з виразною вказівкою прим. ширазької „Історії мозафферидів" XIV-XV в., вставленої в „Таріхи Ґозіде" (факсимільно вид. Ед. Бравн 1910), де подано (л. 622), що інджуїди—це стародавній арабо-перський рід, нащадки відомого перського поета Абдаллаха Енсарія (1006-1088).

[3]) В одному з четверостишшів (№ 663) Хафиз дає своєму йменню дозволену варіяцію: „Ахмед".

віри") це є лиш пізніша почесна назва, що здобув її Хафиз уже за достиглих років, як був з нього поважний суфійський шейх. А прозвання „Хафиз", яке густо-часто носять і чимало инших перських і взагалі мусульманських письменників, визнача „охоронець"; так величають людей, котрі знають цілісінький Коран на-пам'ять, иноді навіть не розбираючи арабського текста (на сході, при системі школярського задовбування, це явище не нечасте). А вже ж наш поет знав Коран не попросту на-пам'ять, ба й тямив його витолковувати, бо — це видко навіть із віршів — завчив арабську філологію ґрунтовно; декотрі поезії він так і писав арабською мовою, не перською. Та здається, що й освіту він будь-що-будь здобув не аби-яку, хоч навряд-чи був він роду високого та значного, паскільки ми маємо про це даних [1]).

З точністю ми не знаємо року, коли Хафиз народився на світ.

Як перешли його літа дитячі та парубочі? Чи з парубочих літ узяв він писати свої еротичні та бакхічні „газелі", що заробили йому ще одно прозвання: „Шекярлеб", тобто „Сахароустий"? Нічогісінько про це наші скупі джерела нам не кажуть, і ми можемо хіба здогадуватися, що людина, яка потім тямила з непідробленою, так і скажемо „Хафизовою" правдивістю висловити і лагідний любовний ліризм і блискучу гедоніку в своїх писаннях, повинна була сама колись особисто перебути хоч би почасти все те, про що з картинною вимовністю тямила писати, і що — очевидячки — молоді Хафизові літа зовсім не були святі, а були як-найлюдськіші, з людськими парубочими гріхами-провинами та поривами. Хочеться через те вірити навіть пізньому анекдотові, який заховавсь на Кавказі, — анекдотові, що Хафиз за хлоп'ячих літ мав служити за парубчака-побігуна в пекаря [2]), себто серед обстанови свіцької, з як не можна більше свіцькими інтересами та спокусами. Коли наш здогад про свіцьку Хафизову юність правдивий, то не важко буде зміркувати, що, коли потім Хафиз оддавсь суфійському містицізмові й аскетизмові та й писав алегоричні вірші в термінах еротики та коли він у містичному дусі Сенаія та инших суфійсько-дервішських шейхів оспівував почуттєвими образами любов до Божества і оп'янінне благодаттю божественою, то черпати художні образи та яркії барви міг він із таких вражіннів, які сам дійсно був колись пережив. Лиш тому могли його поезії вийти такими реальними.

---

[1]) Міні зовсім не ясні тії підстави, що через них Вільберфорс-Клерк, у передмові до свого перекладу Хафизового Дівану" (т. I, Калькута 1891, ст. XXIII), зважився через лат категорично сказати за Хафиза: „He was of good family, of excellent education, and skilled in jurisprudence" (останне — правда).

[2]) Див. передмову до Гаммерового перекладу, т. I (1812, ст. XI). Цю звістку переказав Гаммерові (1812) якийсь д-р Козмелі (видко, грек), що чув її од персів мабуть чи не в Тіфлісі.

З одного Хафизовового вірша (№ 383) ми виразно знаємо, що іще 1326 року не був з нього суфійський послушник[1]). Може бути, ще за 1330-их років провадив він життя цілком свіцьке?

На жаль, здогади наші так і залишаються, поки що, здогадами. Звістки про життя цього співця-гедоніка взагалі дуже не рясні. Головні його біографи писали тоді, як уже літ сто збігло після поетової смерти, а саме Джамій (1478), Довлет-шах (бл. 1487) та їхній молодший сучасник Хондемір. З-поміж них Джамій, с п е ц і я л і с т для історії суфіїв, просто заявля, що він не віда, чиїм послушником був Хафиз, отже й до якого дервішського ордену він належав;—отакі бідні були вже й за Джамієвих часів біографічні звістки за Хафиза! А те, що подає найдокладніший із-поміж Хафизових біографів Довлет-шах, з-по-за накопичених розволіклих пишнобундючних висловів нужденно зводиться до того, що, мовляли, Хафиз жив собі тихенько й небагато, по дервішському, —або, як каже Довлет-шах: з доброї своєї волі годувався в рідному Шіразі шматком черствого хліба. І не можна виявити, чи про старече Хафизове життя кажуть біографи, малюючи Хафиза як убогого дервіша-аскета, чи може вони мають на думці і ранні, юно-парубочі літа його [2]). Знов же й самі поезії, які дали славу Хафизові і які він міг складати за будь-яких, дуже неоднакових, періодів свого життя, всі вони поспіль—еротичного характеру, і встановлювати на підставі їхнього тону поетові літа, себто й його життепис—це буде завдання аж надто невдячне. Тільки в тих віршах, де Хафиз удається до відомих, засвідчених історичних осіб, він через те саме дає нам деякі виразні біографічні дати про себе. При тому треба, звичайно, з безпощадною критикою ставитися до відповідних пояснінь пізніх коментаторів, особливо ж турка Судія XVI в., що своїм монструозним історичним неуцтвом у-край заплутав Хафизову біографію.

II.

Шіраз за Хафизових молодечих літ, описаний у подорожі араба ибн-Батути (1327 та 1347). Тодішня шіразька династія монгольських намісників-інджуїдів (до 1353). Як ставилися інджуїди до Хафиза?

Зріс Хафиз під тую епоху, коли монгольська держава гулаґідів, нащадків Джінґіз-хана, вже потроху була розпадалася, і, хоч верховно скрізь панували ще монголи, та намісники ставали самостійними.

---

[1]) Поезія № 383 („Чиль саль рефт о біш, ки ін лаф мі-зенем"), де сказано, що більше тому, ніж сорок літ, автор став за послушника суфійському старцеві, адресується до везіра Тураншаха. Цей Тураншах зробився везіром допіро 1366 року (дивн додаток до „Тарихи Ґозіде", вид. Бравн 1910, л. 707), а вмер 1385 року (це видко з Хафизового „кит'е" № 602) Виходить, що Хафиз покинув свіцьке життя між 1326—1345 р.

[2]) Думку неорієнталістів (отаких як німець-романтик А. Давмер 1846, що за ним пішов слідком росіянин Фет), ніби Хафиз жив ціле своє життя як побожний аскет, а на старости літ одразу розгулявсь та й кинувся в гедоніку, піддавшися якийсь випадній спокусі,—цю дилетантську думку навряд чи зугарен піддержати будь-який орієнталіст.

В Шіразі та в инших містах Фарса закріпився був на якийсь час (на всеньку 1-шу половину XIV в.) рід Інджу. Слово „інджу“ визначає „управитель володаревих маєтків“. Таке прізвище здобув Махмуд, що гулаґіди поставили його на намісника в Шіразі, а він заснував тут самостійну династію, яка перебула в Шіразі аж до 1353 року. Як бачиться, Інджу був сам не монгол, а дуже культурний перс, нащадок доброго арабо-перського рода, з літературними перськими традиціями [1]). І всенька його династія визначилася своїм меценатським напрямом, гуртуючи круг свого князівського Двору літературне коло з перських та персько-арабських письменників,— звичайно, що й поетів у тому числі. В династії інджуїдів було всього четверко володарів:

Махмуд-шах Інджу	бл. 1318-1334	(=бл. 717-734)
Гіяседдін Кей-хосров	1334-1337	(= 735-738)
Мас'уд-шах	1337-1339	(= 738-740)
Абу-Ісхак	1341-1353	(= 742-754) [2]).

Найстаріщі джерела для історії інджуїдів—отакі:

а) подорожній ібн-Батута (1327 та 1347), т. II, паризьке вид. 1854, ст. 63-72; т. IV (1858), ст. 310-311.

б) „Шіраз-намé“=Історія Шіраза, що її довів до 1343 (=744) року Ахмед-Зеркуб Мо'ін Шіразький, част. I (Див. у Ріё опис перс. рукописів Британ. Муз., т. I, 1879, ст. 204-205; і т. II, 1881, ст. 867 про Гіяседдіна Кей-хосрова 1334-1337 р.).

в) Мо'інеддін Йездський: барвиста Історія мозафферидів до 1366=767 р. (див. у Ріё, опис перс. рукоп. Брит. Муз. т. I, ст. 168-169), що її спростив та доповнив 1420 (823) року Махмуд Кіній, а вставлено її в той спис XV віку „Таріхи Ґозідé“, якого факсимільно видав Едв. Бравн (Лейд. 1910, ст. 613-755) в Gibb Memorial series [3]).

Частіш одначе притягаються до справи пізніші історики: Абдерреззак Самаркандський 1470 р., т. I, та Мірхонд (пом. 1498), тт. V—VI [4]). Десь певне, на них збудував і В. Бартольд свою замітку про інджуїдів у додатку до перекладу „Мусульманскихъ династій“ Стенлі-Лен-Пуля (Спб. 1899, ст. 301). В тій замітці В. Бартольд проминув Гіяседдіна Кей-хосрова.

---

[1]) Див. вище, ст. 1, виноску 2.

[2]) Політично-адміністративну владу, як буде видко з дальшого, мав Абу-Ісхак іще й за батькового життя.

[3]) Що до прізвища „Кіній“, то воно в рукопису, через брак діякритичних точок, не читається виразно. Я ставлю під першим „маркизом“ дві точки, а над другим—одну точку, то тоді виходить „Кінй“,—прізвище, яке справді було відоме в Шіразі XIV-XV в. серед учених людей (див. у тій самій „Історії мозафферидів“ л. 703). Зовсім по інакшому був порозставляв діякритичні точки Ріё (опис перс. рук. Брит. Муз. I, 1879, ст. 82) і читав „Kutbi“ (в кожному разі варто було б читати тоді „Kutubi“, а не „Kutbi“), і за ним пішов видавець Едв. Бравн (вкороч. перекл., Лейд. 1913, ст. 151). Не завадить зазначити, що можна було б, обмежившись на двох діякритичних точках, іще читать: „Конбій“, тобто „куммський“.

[4]) Про цих двох див. „Історію Персіи“, т. III (М. 1917), ст. 61 та ст. 67.

З поміж інджуїдських володарів виразно згадуються в Хафизових поезіях, уславлені під своїми точними йменнями—Мас'уд-шах (1337-1339) та, дуже рясно, Абу-Ісхак (1341-1353) [1]). Ім'я найпершого інджуїда, Махмуда-шаха, як неминучого об'єкта для похвал, ми в Хафиза виразно не знаходимо; можна б гадати, що поета тоді (бл. 1318-1334) ще й не допущено було до двірського кола: не досить іще, мовляли, він уславився, не належну ще склали ціну молодому його таланові. Тільки ж і цього не можна твердити категорично: бо є газель (№ 406 : 8), де ніби міститься, через гру словами, штучненький натяк і на Махмуда Інджу. А вже ж у № 279-: 22, у касиді, заадресованій до Абу-Ісхака, згадується Абу-Ісхаків батько, тобто Махмуд-шах, наче б то як живий іще. Виходить, що касиду свою звернув Хафиз до Абу-Ісхака ще перед його остаточним запануванням на престолі, вдався до нього попросту як до молодого княжича, що очевидячки уже й тоді мав у руках губернаторську силу; отже ж добрі стосунки з інджуїдським двором міг Хафиз мати уже й за найпершого володаря інджуїдської династії.

Відомий подорожній-марокканець ибн-Батута переїхавсь по інджуїдських володіннях 1327 року, коли наш Хафиз мав літ під трицятеро і коли, виходить, талан його повинен був уже сформуватися [2]). Про самого Хафиза ибн-Батута, що правда, нічого не згадує в своїй подорожі. Він знає в Шіразі могилу шейха-Са'дія, атестує небіжчика Са'дія як визначного перського поета, а про живого Хафиза нічого не каже. Та в ибн-Батути настільки цікавий опис інджуїдських володіннів, де проживав поет і де виспів його талан, що не завадить зробити з ибн-Батутиної подорожі де-котрі виписки:

„Місто Шіраз—каже ибн-Батута, вперше приїхавши туди 1327 р.[3]),—збудувалося ґрунтовно та й розкинулося на значній просторони. Це—місто славнозвісне, що має велику вагу поміж иншими містами на світі. В Шіразі є багато гарних садів та річок, які виходять ген далеко по-за міські межі. Є там чудові базари, видатні вулиці, густо залюднені квартали з не-аби-якими будинками. Впорядковано Шіраз—на прочуд. Люди, що ведуть те чи инше певне ремество, мають у Шіразі свої окремі базари, де не сидять у суміш з инакшими ремісниками. У шіразців вродливі обличчя, і вони чистенько вдягаються. По цілому сході нема міста, яке своїми гарними торговими вулицями, пригородними садами („бостанами"), річками і людською вродою настільки наближалося б до Дамаска, як Шіраз.

---

[1]) Інджуїдові Мас'удові-шахові присвячено кит'е № 592, а Абу-Ісхакові—газелі № 174 й № 279 та кит'е № 579. Але окрім того, безперечно, до Абу-Ісхака звернуто скількись таких газелів, де володаря не названо на власне його йменння. Могли деякотрі газелі, присвячені Абу-Ісхакові, й загубитися, бо редагувався Хафизів „діван" на півстоліття пізніш.

[2]) Потім, двацятьма роками пізніш, ибн-Батута ще раз, їдучи вже з Індії, завернув до м. Шіраза, і це він теж зазначує, дописуючи додаткові уваги до тих своїх записок, які торкаються першого ибн-Батутиного перебування в Шіразі 1327 р.

[3]) Ми користуємося тим чотирохтомовим виданням ибн-Батути, яке дали Дефремері та Санґвінетті, — див. т. II, Пар. 1854, ст. 52.

„Місто розкинулося на рівнині. Його з усіх боків обгортають плодові сади („бостани"), а перерізають його п'ятеро річок, що поміж ними одна має назву „Рокнабад". Вода Рокнабадська—добра на смак, сильно холодна влітку, тепла взімку. Розпочинається річка Рокнабад з джерела, що вибіга з підніжжя однієї сусідньої гори, яка зветься „Мала кріпость" (Колей'е).

„Найголовніший мечет у Шіразі зветься „Старий мечет"=„ель-Меcджид ель-'Етік". Своєю площею він належить до як-найбільших мечетів, а своєю будовою—до як-найгарніших. Подвір'я його просторе, і всеньке забруковане мармуром. Як настає літня спека, те мармурове подвір'я обмивають водою що-ночі. Кожного вечора туди сходяться найпочесніші міщани та й одбувають молитву, яку годиться чинити перед заходом сонця і з надходом ночі. На північному боці того мечету є брама, яка має назву: „Брама Хасанова" [1]). Виходить вона на „Базар для садовини",—один з найчудовіших базарів на світі. Я просто скажу: він переважає собою дамаський „Базар коло поштової брами".

„(ст. 54). Ширазці—люди добрячі, побожні, з чистими звичаями а надто жіноцтво. Шіразькі жінки носять пантуфлі, а як куди виходять то оповиваються запонами та затуляють обличчя серпанком, і нічого в них не видко з надвору [2]). Вони люблять подавати милостину та чинити добрі діла. Варто зазначити, що понеділками, четвергами та п'ятницями тутешнє жіноцтво сходиться слухати проповідників у великому мечетові. Иноді їх збирається і тисяча, і дві тисячі. В руках вони держать віяла, і, щоб прохолодити себе од сильної спеки, вони обмахуються ними. В ніякісінькому иншому місті я ще не бачив такого великого гурту жіноцтва.....

Далі ибн-Батута, наочними прикладами, доводить, що ширазці раз-у-раз держать себе не шиїтами, а добрими соннітами, принаймні їхні шановні духовні представники [3]), і що не так тому давно, як спробував був верховний монгольський володар Мохеммед Хода-бенде (Олцзайту, 1304-1316) запровадити в Шіразі шиїтство, то ширазькі шейхи поставилися до тієї спроби дуже неприхильно, а надто ширазький кадий Меджеддін Ісмаїл (пом. 1355), син Мохеммеда, внук Ходадада, особа, що її надзвичайно поважали всі ширазці [4]), в тому числі й сам султан Абу-Ісхак Інджу (1341—

---

[1]) Мабуть, на честь шиїтського імама Хасана, старшого Алієвого сина.

[2]) Ці слова стосуються тільки до жіноцтва перського, бо про ширазьких туркень каже ибн-Батута (т. II, ст. 66), що в них звичай—не запинати своїх обличчів: „фа инна 'âдата нисâи ль-Атрâки, алля йогаттіна wоджуha-hонна".

[3]) От і поет-Са'дій XIII в., не менше славний, ніж у XIV віці Хафиз, був соннїт, а не шиїт (див. мою „Історію Персії", т. III, 1917, ст. 392). Тільки ж низче ми виразно побачимо, що з Хафиза був шиїт. І взагалі, вважати чисто-всіх ширазців XIV в. за суцільний соннітський гурт, ворожий для шиїтства, не доводиться ніяк.

[4]) Хафиз теж дуже шанував кадия Меджеддіна Ісмаїла; пор. його „кит'âт" під № 579 та під № 604 (про смерть кадиеву); в вид. Розенцвейга-Шваннав т. III, ст. 242, та т. III, ст. 292. Взагалі в Хафиза особисті шиїтські симпатії цілком мирилися з прихильністю до окремих соннітів, навіть ворожих проти шиїтства. Прим. ширазець-філософ Азодеддін Іджій титулується в шиїта-Хафиза (№ 579): „цар царів мудрости", а нам відомо, що той Іджій був антишиїтським полемістом (див. у Ріё, опис. перс. рукописів Брит. Музею, т. II, 1881, ст. 435).

1353) [1]). Ибн-Батута дає далі характеристику султанові,—отому, як нам відомо, Хафизовому покровителеві. Крізь пишні хвали висвічує чимало дечого й такого, що ніби й не йде володареві на честь.

.....„(ст. 63). Султаном Шіраза, як я туди приїхав, був достойний володар Абу-Ісхак син Махмуда-шаха [2]). Батько назвав його „Абу-Ісхаком“ на честь святому шейхові Абу-Ісхакові Казерунському. Він—один в найкращих, яких я бачив, султанів: і своїм зовнішнім виглядом, і своєю поведінкою,—людина благородної душі і прекрасних норовів. Він не гордий, тимчасом як його могутність велика, царство—чимале, військо—по-над 50.000 душ люду. Військо—частина з турків, частина з персів. Найближча й найтісніша підпора султана Абу Ісхака—люди з Іспагану. На шіразців він не вірить, він не бере їх до себе на службу і не наближає їх до себе. Нікому з них він не дозволя носити зброю, бо з них люди відважні, неприборкані і аж надто сміливі супроти своїх володарів. У кого з них ізнайдеться в руках зброя, того карають. Бачив я, одного разу, як джандарм, себто поліціянти, захопивши якогось чоловіка верівкою за шию, волокли його до свого начальника-хâкима.—„Що воно за знак?“ спитавсь я, та й почув відповідь, що в ночі його застукано з луком у руці. Одно слово, султан утісняє шіразців та й дає перевагу іспаганцям, бо шіразців боїться.....

Утиски чинилися над шіразцями і в сфері грошових справ. Тільки ж у цьому ділі Абу-Ісхак-Інджу, як видко з ибн-Батути, мав непоганих попередників, принаймні під час династичного interim, коли його батька Махмуда-Інджу змістив був монгольський уповноважений:

„(ст. 65). Шіраз—одно з найдохідніших міст на світі. Хаджджі Кивамеддін-тамгаджі, головний завідувателъ податкових оплат [3]), оповідав мині, що перед Абу-Ісхаком намісник монгольского верховного хана стягав із Шіраза по 10.000 срібних дінарів щоденно. Коли перекласти ці гроші на нашу золоту магрибську рахубу, то вийде 2.500 золотих дінарів.....

---

[1]) Ибн-Батута каже про себе, що, аби мати щастя іще раз лицезріти святого Меджддедина, він за двацятеро літ (1347 року) знов заїхав до Шіразу, і тоді йому довелося бачити, як сидів перед шейхом у шанобливій позі султан-інджуїд Абу-Ісхак. Див. т. II (1854), ст. 62; та й т. IV (1858), ст. 311-312.

[2]) У ибн-Батути: „син Мохеммеда-шаха“; та певне, що треба читати: „Махмуда-шаха“ (В Кінієвому додатку до „Таріхи Ґозіде“ теж у ряди-годи цее ім'я „Махмудшах“ замінюється ім'ям „Мохеммед-шах“: див. факсим. вид. Ед. Бравна 1910, л. 622). Підкреслити тут треба, що отого 1327 року, коли ибн-Батута вперше завітав до Шіразу, Махмуд-шах іще був живий (пом. 1334 р.); але, очевидячки, фактично держав шіразьку владу в своїх руках Абу-Ісхак, якого ибн-Батута й титулує „султан“. Цей самий факт Абу-Ісхакової влади 1327 року випливає і з того, що пише ибн-Батута вже в 1347 році, себ-то двацятьма роками пізніш, уже як завітав він до Шіраза вдруге: „Ми прибули в Шіраз (748=1347 р.) і довідалися, що шіразький султан Абу-Ісхак іще панує тут, а так само шейх Меджддедін іще живий, тільки що вже темний на очі“ (т. IV, 1858, ст. 311-312). Ясно, що ибн-Батута рівняє тут становище 1347 р. з тим, яке фактично було двацять тому літ.

[3]) Цей тамгаджі (по арабськи „câхиб 'ійâр“, себ-то монетний пробірщик) Хаджджі Кивамеддін (пом. у серпні 1363 р.) був пізніш, уже як не стало інджуїдської влади в Шіразі, везіром у нової шіразької династії мозаффєридів, а саме в шаха-Шоджâ', і Хафиз часто вислявля Кивамедділа як свого вельможного покровителя.

.....„(ст. 71). Султан Абу-Ісхак задумав був збудувати палати з терасою, такою як у хосроїв, та й загадав шіразцям, щоб вони заходилися копати фундамент. Кожен узявсь до роботи. Всі ремісничі цехи ішли на-взаводи один перед одним у справі, і бажання переважити инших дійшло до того, що люди для перетягання землі робили шкуратяні коші, оббиті золотканим шовком. Такі самі розкішні робилися попони для в'ючаків та навішувані на них торби-бесаги. Декотрі шіразці казали зробити собі для праці срібні лопати, уряджували ілюмінацію з восковими свічками, вдягали копаючи землю найкращі свої вбрання, підперізувалися шовковими хвартухами. Султан додивлявся до їхніх робіт з одного дозорного місця. Міні довелося бачити це будування тоді, як воно вже звелося по-над землею, так, локіт на трое. Відколи закладено було фундаменти, для міщан скасовано було будівельну повинність, і з'явилися найняті робочі люди, цілими тисячами. Чув я од міського правителя, що більшина міських податків іде на цю будову.....

Деяку науку можна витягти й з того, що оповідає ибн-Батута про релігійний настрій у Шіразі за молодих Хафизових літ:

....„ (ст. 77). Кажучи про позначні пам'ятники в Шіразі, треба згадати священну гробницю Ахмеда ибн-Муси, п'ятого нащадка Алія, нехай буде над ним ласка Господня. Ця могила має високу шану в шіразців, і в ній вони добачають своє благословення, од її благодати сподіваються милостей Господніх[1]). Таш-хатуна, мати пануючого султана Абу-Ісхака, вибудувала коло святої гробниці велику школу-медресе та обитель, де подорожні знаходять чим підживитися. Коло усипальниці раз-у-раз голосно читають Коран тямущі коранські читачі, та й звичайно що-понеділка приходить сюди в-вечері сама хатуна. На такий вечір збираються сюди кадиї, законознавці-богослови, та нащадки давньо-ісламських значних родів—„шеріфи“. Отих остатніх є в Шіразі більше, ніж десь на світі. Чув я од свідків, гідних віри, що шеріфів у Шіразі, котрі здобувають платню, знайдеться по-над 1400 душ, дорослих і малолітніх; їхній „накиб“ (представник) —Азод-ед-дін Хосейній. Згуртувавшись коло священної грібниці та порозподілявши поміж собою листи з Корану, всі тії люди перечитують тут божу книгу аж до кінця, і поміж ними визначуються прегарні голоси читальників-професіоналів. Далі одбувається трапеза, подають страву, садовину, солодке („хельва“), а тоді, як люди поїдять, буває проповідь. І це все одбувається в часі між південною молитвою та вечірньою. Хатуна тим часом міститься в окремій горішній світлиці, що її заґратовані вікна виходять в мечет. На-прикінці, коло гробничних дверей, наче коло брами царських палат, б'ють в барабани, грають на сопілки, сурмлять у сурми.

....„ (ст. 84). Є в Шіразі низка инших грібниць, і всі вони—в середині міста, так само як і більшина могил самих міщан. Коли шіразцеві-хазяїнові помре син або дружина, хазяїн улаштовує для вмерлого усипальницю („тюрбе“) в одній з хат свого дому та й хова його там. Він застеляє тую кімнату матами та килимами, і ставить багацько

[1]) Можна бути певному, що наявність такої могили в Шіразі завсіди повинна була допомагати тому, щоб серед шіразців, навіть коли вони вважали себе за добрих соннітів, держалися широкі шиїтські симпатії.

свічок коло голови та ніг небіжчикових, і пророблює з тієї кімнати двері на вулицю та вікно з залізними ґратками. На такі двері заходять до небіжчика читальники Корану та й читають святу книгу гарними голосами. В цілому всесвітті нема людей, щоб вони читали Коран кращими співучими голосами, ніж шіразці. Після похорону сім'яни дбають про усипальницю, застеляють її килимами, засвітюють у ній лампади: небіжчик наче й не перестає жити з ними. Мині переказували, що для вмерлого готують і далі його щоденну пайку їжі та й роздають убогим на помин його душі.

Про те, як ставляться шіразці до Корану, іде й далі мова у ибн-Батути:

„(ст. 85). Довелося мині якось перейти одним з базарів міста Шіраза, та й углядів я там мечет, чепурненько збудований, гарненько застеляний килимами. В нім було багацько списків Корану в шовкових шабатурках, і складено їх було на окремому кріслі. На північному боці мечета побачив я келію з заґратованим вікном, що дивилося на базар. Там стояв шейх, прекрасний на постать, у гарній одежині. Перед ним лежав рукопис Корану, а він його читав. Я вклонився шейхові та й підсів до нього. Він узяв мене розпитувати, чого я приїхав до Шіразу. Я все йому одповістив і, з свого боку, теж запитався, що то за мечет. Як виявилося, заснував його він сам і наділив туди багаті вклади на читальників Корану та на инших людей, а келія, що я туди до нього зайшов на розмову, знаходиться на тому місці, де буде його могила, коли Бог судить йому вмерти в цьому городі. Далі він одгорнув килима, що на ньому був сидів; під килимом була могила, ушита дерев'яними дошками.

Бистроокий подорожній міг би був додати, що в шіразців XIV в. малися писані всезбірки з життєписами тих святих та вчених людей, котрих поховано в Шіразі [1]). Коли вірити заголовкові однієї з таких праць, складеної в Шіразі за Хафизових часів: „Гезар мезар“ = „Тисяча свв. могил“ (інакше „Гезар о йекь мезар“ = „1001 свв. могила“), то число шіразьких історично-славнозвісних небіжчиків рівне було з числом казкових ночей Шегрезади. Декільки мавзолеїв зазначує й ибн-Батута. Один—цікавіший од инших:

....„ (ст. 87). До пам'ятників, що порозкидалися по-під Шіразом, належить могила благочестивого шейха, якого знають під ім'ям „Са'дій“. Це був найвидатніший поет свого часу з тих, котрі писали перською мовою; иноді він виблискував писаннями і в мові арабській. Коло могили є обитель, що її збудував у цьому місці сам Са'дій. Вона гарна: в її огорожі—добрий садок. Поставлено її коло верхів'я тієї чималої річки, що зветься Рокнабад. Шейх тамечки збудував на річці невеличкі мармурові водозбори, щоб прати білизну. Люди виходять із Шіразу, щоб одвідать цю могилу, за одним ходом перуть свою одіж у річці, а тоді одходять. Так і я зробив коло шейхової могили, хай його Бог милує!...

[1]) Див. про ті житійні шіразькі всезбірки у Ріё в опис. перс. рук. Брит. муз. I, 1879, ст. 347. Та в К. Брокельмана: Gesch. der arab. Litter., т. II, 1902, ст. 195.,

Вищенаведені виписки із шіразьких вражінь ибн-Батути 1327-47 р. з достатньою рельєфністю обмальовують нам Шіраз за молодих Хафизових часів. Найперше кидається на-віч багацтво й розкішність того міста і вся инша обстанова, що надить брати осолоду з життя, викликає безтурботне змагання carpere diem, збирати квітки швидко-минучого щастя. Стають аж надто зрозумілими Хафизові вірші:

> Підчаший! подай сюди вина, скільки зосталося, бо і в раю ти не знайдеш
> Берегів річки Рокнабада та рожевих квітників Моселли [1]).

Чому, повний екстазу, Хафиз любовно вдається й не до дами серця, а до чепурненького юнака-підчашого, або чому він, приміром, радніше оспівує „срібні ноги“ хлопчака-серцеграбіжника, ніж мініятюрну ніжку-ручку якоїсь шіразької феї, відповідь на це почасти теж можна вичитати з ибн-Батути: в Шіразі більше, ніж будь-де на сході, жінку одчужено було од чоловічого світу, і побачити ніжку або ручку принадливої шіразки, з голови до п'ят незграбно оповитої непроглядними покровами, була справа аж надто хитро-мудра. Хафизові земляки веселилися і без жіночого товариства. Коли жіночу вроду вони бачили незапнуту, так се хіба в туркень, бо тії, каже ибн-Батута, своїх обличчів не запинають. Про красу принадних шіразьких туркень Хафизова поезія не забуває [2]).

Разом з тим із ибн-Батутиних звісток виясняється, що й веселість у шіразців була не раз-у-раз певна. Над ними панує, може бути, більше-менше й непоганий правитель, тільки ж нелюбий для їхньої душі. Проміж ним та шіразцями—товста суцільна стіна недовіри. Задля своїх примх він ладен здирати по три шкури із щасливих шіразців, а вони раболіпно поспішаються вволяти капризну волю свого остогидлого пана. І чи не через те думка про тлінність усього світового була, як видко з ибн-Батути, надто звичайна в шіразців, і релігійне піднесення—сильне? Свята книга пророка Мохаммеда Коран, як зазначає ибн-Батута, тішилася в Шіразі особливо-високою шаною, а художнє її читання старанно культивувалося так, як ніде. До речі сказати: цілком імовірна річ, що знати Коран увесь на-пам'ять, себто бути „хафизами“, вважалося в шіразців за справу найзвичайнісіньку, щоденну, особливо серед хлопчаків з їхньою свіжою, принятливою пам'яттю. З инших джерел ми знаємо, що, як помирав вельможний шіразець, то над ним читали Коран аж десятеро хафизів [3]).

---

[1]) З газелі № 8: „Егяр ан торк-и Шіразі.... Бохара-ра“, вид. Брокг. т. I, ст. 43 Розенцв.-Шванн., т. I, ст. 24.

[2]) Оспівує шіразьких туркень і Хафизів попередник шіразець Са'дій.

[3]) На отих десятьох „солодкоголосих хафизів“ („дих хафиз-и хош-аваз“) вже давно був звернув увагу Дефремері, черпаючи звістку з Мірхонда XV в., в своїм мемуарі про мозафферидів (Journ. Asiat. 1845, juin, p. 462—463). Порів. у Кінія 1420 р., у факс. виданні „Таріхи Гозіде“ 1910, л. 727.

З Хафизових поезій не можна зробити висновка, щоб він, отак як инші його земляки, мав підстави скаржитися на владу династії-інджуїдів. Навпаки, зовсім очевиста річ, що до Хафиза інджуїди ставилися дуже добре. Вони, вкупі із своїми двірськими вельможами, являлися для нього джерелом надхнення. З-осібна великодушним покровителем Хафизовим був вищезгаданий остатній представник династії інджуїдів Абу-Ісхак (1341-1353; уб. 1356). До нього, ще перед його остаточним запануванням, зверта Хафиз дуже довгу свою газель, яка може швидче зватися „касида“ і тоном своїм і довжиною [1]); вже й вона містить у собі похвали для Абу-Ісхака, як бачиться, геть щирі. Та й пізніш, як Абу-Ісхака з його династією вже й на світі не було, а панували инші володарі, їхній хвалій Хафиз уважав ті часи, коли правував інджуїд Абу-Ісхак, за найславнішу добу в житті м. Шіраза [2]).

— Куди, куди поділось те прихилля,
Що панувало у його гурті!

—госкно згадував поет ще в иншій поезії (№ 174).

III.

Літературний шіразький гурт в інджуїдів, бл. полов. XIV в., де розцвів і виспів поетичний Хафизів талан.

Хафизова елегія № 579 про безповоротно-минулі щасливі дні інджуїдського Шіразу, настільки може навчити і про біографію і про історію світогляду самого поета, що не завадить навести тую поезію цілу:

Як султанував володар-шейх Абу-Ісхак,
П'ятьма чудесними мужами-процвітала Фарська держава.
Перший—то такий володар, як Абу-Ісхак [1341-1353; уб. 1356], доброчинець країни,
Що й сам любив жити, і иншим давав тішитися життям.
Другий—то був наставник ісляму шейх [Ісмаіл] Меджддеддін [ум. 1355],
Що кращого [верховного] кадия, ніж він, не затямить небо [3]).
Третій—нащадок праведників, [сановний] шейх Емінеддін [Джегромійський],
Що його вдатна проникліва пильність розплутувала заплутані справи [4]).
Четвертий—цар-царів мудрости Азодеддін [Іджій, пом. 1355], що з-поміж своїх писаннів

---

[1]) Ця довга газель на честь молодому Абу-Ісхакові Інджу є № 279: „Сепіде-дем....—гіред“, вид. Брокг. т. II. ст. 197; Розенцв.-Шванн. I, 722.

[2]) Див. напр. елегічне „кит'е“ під № 579: „Бе 'ehд-и селтенет-и шаh шейх Ебу-Исхаq“, вид. Брокг., т. III, ст. 189; Розенцв. III, 243. Ми нижче перекладаємо його геть усеньке.

[3]) Про святого верховного шіразького кадия Ісмаіла Меджддеддіна (вмер 1355 р., як видко з хронограми Хафизової № 604) багацько повідає ибн-Батута (т. II, ст. 54-63; т. IV, ст. 311-312). Пор. у нас вище, ст. 6-7.

[4]) Про Емінеддіна Джегромійського згадує й Довлет-шах (бл. 1478). Він в одному місці зве ходжу Емінеддіна впливовим везіром в Абу-Ісхака (ст. 290 в вид. Едв. Бравна, 1901), а в другому місці—дуже близьким двораком Абу-Ісхаковим, що підбивав Абу-Ісхака боротися проти наступу мозафферидів (там само, ст. 293). А Хафиз у № 435 проголошує: „Про що міні журитися, коли міні на світі є Емінеддін Хасан!“

Присвятив володареві початок праці: „Стадії метафізичного пізнання“ [1]).
П'ятий—така великодушна людина, як [везір] Хадджі Кивамеддін [Хасан, пом. 1353], що серцем був багате море,
Що позискав на світі добру славу своєю щедрістю та справедливістю [2]).
Вони не залишили таких, як вони,—та й одійшли! ..
Всесильний, всеславний Господи! помилуй геть-усіх їх!

Хоч згаданих осіб вихваляє Хафиз об'єктивно, як загальних доброчинців для цілої ширазької держави, та з елегічно-вдячного поетового тону дуже не важко поміж рядками вгадати, що вони й суб'єктивно були дорогими для його душі, як його високі приятелі, незабутні цінителі художнього його талану. І справді, з инших Хафизових поезій ми бачимо, що Хафиз був таки близькою людиною султанові Абу-Ісхакові та двом його везірам—щедрому добродійникові Кивамеддінові Хасанові та не менче певному покровителеві Емінеддінові, а окрім того—близький був ще й до инших вельмож інджуїдської династії. (От, чудову, яскраву весняну газель № 121 присвячено везірові Імадеддінові Махмудові, що 1354 року самовідречено з'організував грізний опір мозафферидам, які вигнали Абу-Ісхака з Шіраза) [3]). Почувається, що Хафіз в інджуїдської династії був не продажний, облесливий хлібоїд, а своя щиро-вірна людина.

Не менше характеристична тая теплота, з якою Хафиз, згадуючи султана-інджуїда та везірів, щиро згадує теж двох учених і мудрих людей інджуїдської доби: богослова та арабіста—св. Меджддеддіна Ісмаіла, і філософа-містика Азодеддіна Іджія (він-таки й арабський філолог). А вже ж їхнє релігійне визнання було не таке, як Хафизове.

Із Хафиза був шиїт, виразнісінький шиїт. Вистарчило б зазначити газель „Тâли‘ еґяр медед конед... бе кяф“, де Хафиз має за найвищу святиню—могилу імама-Алія в Неджефі (№ 349). Щоб Хафиз був їздив на прощу до звичайної святині Мекки, цього не видко ані з його життепису, ані з його писань: але що він цілою душею переймає настрій того шиїта,

---

[1]) Адодеддін (в перській вимові „Азодеддін“) Іджій окрім „Стадій“=„аль-Мавâкиф“ (надрук. в Царгороді 1239=1824; критич. вид. Sörenson, Лпц. 1848) написав чимало инших творів філософського змісту. (Див. в К. Брокельмана: Gesch. der arab. Litter., т. II, 1902, ст. 208-209). Іджій був членом султанської ради за Абу-Ісхака (див. Кініїв додаток до „Таріхи Ґозіде“, факсим. вид. Едв. Бравн, л. 654, під 1353 р.)

[2]) Не треба плутати цього інджуїдського везіра Кивамеддіна Хасана (пом. 1353, що зазначив і Хафиз у № 610) з другим однойменним везіром, Кивамеддіном Мохеммедом мозафферидським (пом. 1363, як видко з № 605). Турецький коментатор Судій XVI в. поплутав обох везірів-Кивамеддінів (у Судія взагалі є безліч історичних помилок та нісенітниць), і європейці, увіряючи на Судія, так само не раз і не два плутають Кивамеддіна Хасана з пізніш умерлим Кивамеддіном Мохеммедом, про якого в нас уже була побіжна згадка (ст. 7) і буде ще згадка нижче (ст. 23).

[3]) Про повстання, яке за допомогою закликаних афганських монголів з'організував проти мозафферидської навали Імадеддін Махмуд у 755=1354 році, див. в „Історії мозафферидів“ Кінія 1420 р., дод. до „Таріхи Ґозіде“, факсим. вид. Бравн, ст. 662-663.

що їде до Кербели, до могили імама-Хосейна, це видко з № 15. Титул „хадджі", яким величає себе Хафиз у № 663, стосується очевидячки до Хафизової прощі саме в Кербелу. Типово-шиїтське „робаі" № 617—з благанням до імама-Алія. В шиїтському № 380-ому редакція сонніта-Судія XVI в. затерла вірш 10-ий; тільки ж того вірша, в незміненому яскраво-шиїтському його вигляді, можна прочитати, напр., у „Меджâлис ель-мо'минін" 1585 р. [1]). Нарешті є фанатично-шиїтська, аж грубо-нетерпима супроти всіх не-шиїтів, Хафизова газель, що її надписано на його грібниці в Шіразі [2]).

Тим часом оті два вчені шіразці, св. Меджддеддін та філософ Іджій, були мало того, що сонніти, ба ще й рішучі вороги шиїтству: один,—правда, це було ще за дитячих Хафизових літ,—завзято боровсь проти ханьско-монгольської спроби 1310 р. запровадити шиїтство в Шіразі, як офіційне визнання [3]), а другий писав проти шиїтства полемічні трактати [4]). По-при все те, шиїт-Хафиз (навіть із короткої елегії № 579 це видко) залюбки тиснувся до них, як до шановних учителів, бажаючи просвітитися в „царів знаття". Можлива річ, що спільні містичні тенденції згладжували віросповідну неоднаковість поміж нешиїтами-вчителями та їхнім шиїтом-учеником.

Всебічним їхнім учеником Хафиз, що правда, не виявив себе. Бо, от, з певністю можна сказати, що окрім містицизма, тонкі правниче-богословські та лінґвістично-філологічні знаття, яких набравсь молодий поет от цих шіразьких світил, знайшли в його натурі більше підхожий для себе ґрунт, ніж філософія Аристотеля та Платона, що саме й дорога була Іджієві в своїх тонкощах. Хафиз аж до кінця свого життя заховав нахил працювати над коранотолковною всезбіркою „Кяшшâф" Замáхшарія (1074-1143), не переставав виявляти охоту до схоластичних „Матâли" шіразця Бейдавія (пом. бл. 1286), до філологичних енциклопедій „Мифтâх" Саккâкія (пом. 1229), що його коментував Іджій, та „Миçбâх" хівінця Мотáрризія (1143 - 1213) [5]),—а тим часом у царині класичної грецької філософії Хафиз любісінько примудрювався плутати високого ідеаліста Платона з грубим цініком-Діогеном та й, ничто же сумняся, запевнював у своїх газелях, що любе для нього вино живе в бочці „наче Платон" і через те могтиме викрити людині всі таємниці найвищої

[1]) Див. в тегранському виданні „Меджâлис" 1299=1882 р., ст. 304.

[2]) В соннітській Судієвій редакції, знов, нема тієї антисоннітської газелі. Та її можна знайти прим. у калькутському виданні Хафизового „Дівана" 1858 р, (№ 314; по англійськи вона є в перекладі Вільберфорса-Клерка, т. II, Кальк. 1891, ст. 733).

[3]) Про цей антишиїтський опір св. Меджддеддіна ми вже вище (ст. 6) наводили звістки з ибн-Батути, т. II, ст. 59-61.

[4]) Про Іджієві протишиїтські писання див. у Ріё в описі перс. рукоп. Брит. Муз., т. II, 1881, ст. 435. Це ми вже зазначали на ст. 6.

[5]) Про це повідає Хафизів приятель Мохеммед Ґоль-ендам у передмові до поетового „Дівана", що він його зредагував; див. бомбейське вид. Хафиза 1228=1813 року. Ґоль-ендам наводить самі заголовки тих праць, які цікавили старого Хафиза, а про ймення їхніх авторів треба самому домірковуватися. Про „Кяшшâф" див. в мене в „Історіи арабовъ", I, 206; про „Матâли" шіразця-Бейдавія див. Брокельм. I, 418, № VI; про „Мифтâх" Брок. II, 209 (коментт. Іджій); про „Миçбâх" Брок. I, 293.

мудрости (№ 306). Видко, що і Платон і Діоген залишилися відомі Хафизові з самісінької чутки, не більше.

При дворі султана Абу-Ісхака, ба ще й передше, повинен був Хафиз у своєму рідному місті зустрічати довгу низку ще инших шіразьких письменників, чи були то сухо-вчені богослови, чи художні поети; і вони, бувши його знайомими, теж не могли не залишити певного впливу на його спосіб думання, на його розвиток розумовий і, з-осібна, літературний.

Про марність сього світу дуже вимовно могли навчати Хафиза ті побожні суфійські улеми, які являлися й істориками шіразького некрополя, з-осібна шейх Неджмеддін Махмуд (пом. 740=1339), автор арабської житійної всезбірки про похованих у Шіразі славнозвісних людей,—всезбірки, що потім відома сталася в перській переробці його сина під трагічно-принадливим заголовком: „Тисяча й одна свята могила“ [1]). І переконання про марність світу, і разом з тим гордовиту патріотичну любов до Шіразу з його славним минулим, міг навіяти внук Зеркуба Шіразького шейх Моін Ахмед-Зеркуб, що напрацювавсь десять літ (1333-1343) зводячи до купи в один кодекс історію свого рідного міста: „Шіраз-намé“, бажаючи нею фактично довести пихатим, зарозумілим багдадцям, наскільки справедливі його вірші, писані на честь Шіразові та його славнозамітним водам річки-Рокнабада. Вірші Ахмеда-Зеркуба — передвістка або pendant до Хафизових художніх співів про той самий чудовий Шіраз з Рокнабадом. Так само як Хафиз, автор „Шіраз-наме“ глибоко був відданий султанові-інджуїдові Абу-Ісхакові, та й, швидше ніж перебігло якесь трохліття відколи остаточно запанував Абу-Ісхак у Шіразі, Ахмед-Зеркуб уже встиг скласти двохтомову історію його панування [2]).

Автор „Книги Шіраза“, як бачимо, писав і вірші, і тим уже трохи тісніш наближавсь до людей однакової категорії з Хафизом, себ-то до поетів. Та славний був Шіраз і найсправжнішими поетами.

Один з-поміж них, професією властиво лікар („тебіб“), був мабуть чи не однолітком Хафизовим; це Джеляледдін Ахмед, якого звичайно звуть Джеляль Тебіб (пом. старий 795=1393 р.). Поезії писати почав він передше, ніж запанував Абу-Ісхак у Шіразі: Джелялева романтична поема „Голь о Новруз“ (1333=734 р.) —трагічна повість про римську царівну Троянду та про хорасанського царенка Нововесняного,—має на собі присвяту ще Гіяседдінові Кей-хосровові Інджу, що правив у Шіразі з 1334 до 1337 р. З Джеляля-Тебіба був і лірик,—те, чим він наближавсь до Хафиза. Окрім

[1]) Про тії свв. могили див. в нас вище, ст. 9.

[2]) Див про Ахмеда Зеркуба у Ріё, перс. рукоп. Брит. Муз., т. I, 1879, ст. 204—205. Про двохтомову історію Абу-Ісхакового панування—там само ст. 205 б : 13. Що правда, „султанську“ владу мав Абу Ісхак ще й 1327 року, коли до Фарсу приздив був ибн-Батута.

того одна паросте письменницької праці Джеляля-Тебіба могла для його початкуючого однолітка-Хафиза бути дуже не зайвою: трактат про правила віршової просодії, перської та арабської [1]).

Поміж двірськими поетами Абу-Ісхака, що гуртувалися і коло самого мецената і коло його везірів, заслуженим старцем був Хаджу Кирманський (1282-1352), який прибув до Шіразу довікувати свій старечий вік незабаром-таки після того, як там зовсім запанував Абу-Ісхак, та й підніс новому панові свою романтичну поему „Ґоль о Новруз“ (1341),—на ту саму тему, що і в Джеляля Тебіба. Була це в Хаджу Кирманського одна з п'ятьох поем його „П'ятериці“, цикла, складеного в стилі класиків романтики—Низамія (пом. 1203) та, новішого, Хосрова Деглійського (пом. 1325). Старенький Хаджу, як бачиться, мав певну силу над молодшим од нього Хафизом. В одній газелі (№ 294), що зачіпає іще живого Хаджу (той помер 1352 р.), Хафиз, із тим поетичним нахабством, яке тоді загально практикувалося та й цілком дозволялося, заявляє за-для свого самопрославлення, що він своїми поезіями швидче притягне слухачів, ніж Хаджу Кирманський та Сельман Саведжій [2]). Сельмана Саведжія або Савейського (1291-1377) Хафиз навряд чи знав особисто, бо той не навідувавсь до Шіразу із своєї півночі; та й доволі ймовірна річ, що позаочна знайомість шіразького співака з Сельманом, поетом достиглішим і досвідченішим (народ. 1291), одбулася саме підо впливом Хаджу Кирманського, який по Багдадові добре знав Сельмана й його творчість [3]). Знов же природна річ буде — думати, що Хаджу Кирманський, очевистий поклонник недавно померлого (1325) індійського світила Хосрова Деглійського, так само й у Хафизі викликав або, хоч, зміцнив увагу до Хосрова. Що правда, для самого Хаджу найцікавішим був деглієць своєю романтичною—епікою; тільки ж Хафиз, ознайомившися з писаннями різнобічного Хосрова, запевне найбільше піддався впливові сильної його лірики [4]). А вже ж у чому можна запідозрювати по-

[1]) Про Джеляля Тебіба див. Ріё, т. II, 1881, ст. 867. Може бути, що в газелі № 311:7 йде мова про одно з Тебібових писань.

[2]) Про Хаджу Кирманського див. „Історію Персіи“, т. III, ст. 102-104. Про Сельмана ст. 98-100.

[3]) Не заходячи поки-що в дальші висновки, підкреслім цікавий факт, що Хафизова газель № 281, де ми маємо любовний діялог, знаходиться вся цілком у дівані Сельмана Саведжія (хоч, може, це сталося й з вини редакторової), а в № 19 (написаному вже аж за підстарюватих Хафизових літ) п'ять Хафизових віршів збігаються з такими самими віршами Сельманової хвалебної касиди (Про це ще в нас буде мова низче, на ст. 32). На цей факт звернув увагу ще коментатор Судій XVI в. (булак. вид. 1834 р., т. II, ст. 287, та т. I, ст. 63). Повну компліментів на честь поетичному таланові Сельмана Саведжія Хафизову поезію „кит'е“ (№ 612) див. в вид. Брокг. III, ст. 206; вид Розенцв. т. III, ст 308. А № 294, хоч ніби хоче принизити Сельмана, по суті високо хвалить його талан.

[4]) Судій-таки (т. III, ст. 420) підкреслив, що Хафизове „робаі“ № 669 цілком збігається з такими самими віршами Хосрова Деглійського Звичайно, що за це міг би бути винен попросту редактор „Дівана“. Вимовніща річ—схожість у загальному тоні й стилі поміж Хосровом Деглійським, що жив раніш, і Хафизом, що жив пізніш.

середничий літературний вплив Хаджу Кирманського на Хафиза, так се в тому, що Хафиз, чистий лірик, впявив як-найдужчее тяготіння до епіка-Низамія XII в., того зразкового ідеала в Хаджу Кирманського. Аж до кінця Хафизового життя старовинний Низамій залишився для нього взірцевим наочним підручником поетичної елегантности[1]).

Звичайно, що з аптекарсько-математичною точністю зважити всю міру того впливу, який міг мати Хаджу Кирманський на Хафиза, нема ніякісінької спромоги; безперечно тільки, що проміж старим Хаджу Кирманським та молодшим од нього Хафизом існували поетичні взаїмовідносини, і Хафиз складав добру ціну Хаджу Кирманському. Инші шіразькі поети, навпаки, дозволяли собі чималенько глузувати з кирманського дідуся. Обвинувачували його, що він краде вірші в Са'дія XIII в. (ох, і Хафизові можна було закинути, що він Са'дія обкрадає!)[2]). Поміж тими, хто дозволяв собі кепкувати з Хаджу Кирманського, був лірик-панегірист Абу-Ісхака Гейдер-шіразець, десь певне Хафизів однолітак[3]); та мабуть зазнавав Хаджу доброї халепи і од Обейда Заканського.

Обейд Заканський (пом. 1370), теж Хафизів спільник серед меценатського кола султана Абу-Ісхака, мав там окреме місце. Обейд—автор і ліричних поезій, і дуже непристойних „Жартів", сатиричної повістки „Про мишей та кота" (=як миші кота ховали), і т. и. В творах отого другого розбору є в Обейда Заканського, поруч простацьких непристойностей, чимало поважної громадсько-сатиричної терпкости, випрямованої і проти клерикалів, і проти заможних класів („буржуазних", як на теперішню термінологію). В цій точці він близько дотуляється до Хафиза. Безсоромного Заканія ріднить із соромливо-лагідним ліриком Хафизом спільна виявнича течія, спільна глибока огида проти лицемірного правовірного духовництва, що торгує молитвуваннями, спільна огида проти фальшивих святенників—дервішів, проти ненажерливого купецтва, яке дбає про самісінькі гроші та зиск, і т. и.[4]).

Варто було б вияснити, чи вже мав якусь причетність до Шіразу за інджуїдських Абу-Ісхакових часів дуже барвистий поет-суфій шейх Імад-Факи́г Кирманський (пом. 1372=773), автор численних поетичних викладів суфійської доктрини („Книга любови" 1322 р. „Книга товариської приязні" 1331, „Світоч правдивої путі" 1349, і т. и.) [5]). Про його стосунки з

---

[1]) Вплив Низамія XII в. на Хафиза ми освітлимо нижче, на ст. 18-19.

[2]) Про Хафизові позички од Са'дія буде мова нижче, ст. 19.

[3]) Про Гейдера Шіразького XIV в. див. в „Історіи Персіи" т. III, ст. 104.

[4]) Докладно про Обейда Заканія див. в „Історіи Персіи", т. III, ст. 105-109.

[5]) Про Імада (Імадедділа) Факи́га Кирманського див. а) Ouseley: Biograph. notices of persian poets 1846, ст. 195-200 (за Довлет-шахом);—б) Defrémery в Journ. Asiatique 1858, квіт.-май, ст. 411-413 (за Джамієвим „Бегаристаном" та Хондеміром);—в) Ріё, опис. перс. рукоп. Брит. Музею, т. II, 1881, ст. 869 та 871;—г) Етé в опис. перс. рукоп. Bodleian Library, Оксф. 1889, ст. 573-575;—д) він таки—в Grundriss der iran. Philologie т. II, 1896, ст. 299.

Хафизом ми знаємо лиш за пізнішої доби (в 1360-их рр.),—і тоді Хафиз уже дуже неприхильно дививсь на Імада, отого,—гадав він,—огидного, лицемірного святенника-суфія з загребущими руками, що наставляє людям тенета-пастку (№ 122). Тільки ж, якими очима глядів Хафиз на Імада за епохи інджуїда Абу-Ісхака, це залишається для нас невідомим. По-за очі він міг, запевне, його знати, і читати його твори, та й, іще далекий думки—бичувати Імадеддіна своєю сатирою, Хафиз за першої половини XIV в. щирісінько міг навіть де-чого навчатися з Імадових писань.

З більшою певністю можна гадати, що Хафиз читав „Ехлâq-и Зегірійе“, =„Зегірову етику“, той „домострій“ про етику й політику, що його написав Фетхаллах-ширазець, незадоволений з давніших „домостроїв“, бо вони всі, мовляв, надто довгі й розволіклі. Автор присвятив своє домострійне писання-„Ехлâq“ одному з Абу-Ісхакових вельмож, емірові Зегіреддінові, що його Абу-Ісхак настановив на везіра 1347 року [1]),—і Хафиз у своїм „кит'е“ № 583, де ми бачимо прохання до якогось вельможі, згадує про книгу „Ехлâq“, очевидячки, як про недавню літературну новинку та й цитує з неї розділ (чи розділи): „Вірність і щедрість“ [2]).

Усі згадані письменники доволі виразні реальні показчики тих живих літературних віяннів першої половини XIV в.,—тих і вчених і поетичних настроїв, що серед них розвивсь, розкішно зацвів і достиг та й характерно визначивсь Хафизів талан. Тільки ж і старе письменство Хафиз теж читав, і воно так само одбилося на нім.

Хафиз кохався в національному епосі „Шаг-наме“ Фирдовсія X в., та й не один раз він у своїй ліриці згадує ймення любих і нелюбих типів з тої „Книги царів“: епічні Сіямек, Джемшід (цей аж з п'ядесятеро разів!), Феридун і його сини-братовбійці Сельм та Тур, Минучигр, Зов, Ростем, Ефрасіяб, Кей-Кобад, Кей-Кавус, Сіявош, Кей-Хосров, і ин.—так і витикаються з Хафизових газелів. Навіть чорта він часто зве по давньоіранському: Агриман (№ 189, № 435, № 506 і ин.). Характеристично, що в солодкому соловейковому співанні вчувається Хафизові мова пеглевійська (№ 517).

Окрім Фирдовсія X в., складав Хафиз ціну й иншим перським класикам.

---

[1]) Про це везірство див. в Кініевій (чи Конбієвій) „Історії мозафферидів“ 1420 доданій до „Таріхи Гозіде“ (факс вид. 1910), л. 640-641.

[2]) Ріё, описуючи рукопис „Ехлаq-и Зегірійе“ Брит. Музею (т. II, 1881, ст. 865), заявляє, що нема змоги встановити, коли жив автор і його патрон, бо „no notice of that prince (=про Зегіреддіна) has been found“. Невільниче йдучи за Ріё, Ете в Grundriss der iran. Philol., т. II (1896), ст. 350, таксамо каже про „Ехлâq и Зегірійе“, як про писання, „dessen Zeitalter sich nicht bestimmen lässt“. Кініева вставка в „Гозіде“ дозволяє нам знайти на це належну відповідь.

Для завдань панегіричних ставив він собі за зразок (№ 294) Зегіра Фар'ябського XII в. (бл. 1156-1201), що його ймення в царині хвалебної поезії зробилося в персів мало не специфічним епітетом [1]).

Поетичний стиль властиво-суфійський виробився у Хафиза не тільки через зносини з живими віршеписами-суфіями XIV в., ба й через читання старовинних класиків суфійської поезії. Великий перський містичний поет Сенâій (1048—бл. 1141) був у Хафизових очах (№ 549) найвищим і найблагороднішим поетичним таланом [2]).

Що над Хафизом мав велику силу шейх Низâмій XII в. [3]), про це ми мали побіжну нагоду згадати вище, добачаючи в тому можливий вплив на Хафиза од Хаджу Кирманського. Хоч з Хафиза найчистіший лірик, але „незми Низâмі"=„Низамієве віршування"—то для Хафиза незрівнянний, недосяжний зразок поетичної елегантности (№ 499, № 686), дарма що з Низамія був поет романтично-епічний, а не ліричний [4]). Хафиз цитує заголовки Низамієвих поем (напр. „Мехзен ель-есрâр"=„Скарбниця тайн", у № 219), він дословно позичає віршовані видержки з Низамія (прим. з „Іскендер-наме"=„Александрії" в № 686) [5]). А вже ж Низамієві закохані пари з їхніми стражданнями (Меджнун та Лейла, Хосров та Шіріна з Фергадом) [6]), або епізоди з „Іскендер-наме"—незмінно [7]) фігурують у Хафизових ліричних газелях, як вимовні ілюстрації для душевних його переживаннів. Звичайно, не можна заперечувати, що Низамій міг таки справді дорогим бути для Хафиза з багатьох літературних поглядів, чи то як романтичний автор художніх любовних повістей, придатних своїм стилем і для газельної лірики, чи так само і як автор дидактичної „Мехзен ель-есрар"=„Скарбниці тайн" (№ 219) і поеми про марність усенької земної велич-

---

[1]) Про Зегіра Фар'ябія див. „Історію Персіи" т. II (М. 1912) ст. 31-32. Джамій XV в. в „Бегаристані" (Царгор. 1311=1894, ст. 88) безперечно добачає на Хафизі певний вплив од Фар'ябія, бо каже, що вірш у Хафиза ллється вільніш, як у Фар'ябія.

[2]) Про Сеная—ст. 115-120 в „Ист. Персіи", т. II.

[3]) Про Низамія (пом. 1203)—„Ист. Персіи" т. II (1912), ст. 161-240.

[4]) Хафизова газель № 499 (вид. Брокг. III, ст. 107; Розенцв. III, ст. 18; Вільберф.-Кл. т. II, ст. 822) має риму „âмі", і через те можна було б іще думати, що ім'я „Низâмі", а не яке инше, могло з'явитися там почасти й задля рими. Тільки ж у № 686, себто в „Книзі виночерпія" (вид. Брокг. III, ст. 251; Розенцв. III, ст. 490; Вільб.-Кл. II, ст. 992) Низамій згадується по-за всякою римою, і тут просто сказано на-прикінці, що рівного Низамієві не було віршівника в нашому старому світі.—Що правда, ім'я „Низамій", яке має того самого коріня, що й слово „незм" (=віршування), само собою аж просилося для хитро-мудрої, вузлуватої гри словами („зи незм-и Низâмі").

[5]) Це—в тій самій „Книзі виночерпія". Хафиз попросту цитує три Низамієві двустишшя, щоб ними закінчити свою „Книгу виночерпія".

[6]) без „Сьомох вродниць" Беграма-ґура, хоч сам Беграм-ґур і згадується (№ 328 та № 690).

[7]) більше, як 40 разів.

ности й земного щастя: „Іскендер-наме“ (№ 686 і багато инш.) [1]). Тільки ж, по-при все те, нераз насувається читачеві-історикові ще й инакша думка: може бути, для Хафиза з його непригасимими шиїтськими симпатіями принадною була й сама особа Низамієва? може бути, для його душі близький був сам образ отого поета-шиїта, засудженого жити самітником серед палкої соннітської людности м. Ґянджі?

Шіразця-Са‘дія, свого земляка, що помер за скількись літ перед тим, як Хафиз мав народитися на світ, Хафиз у своїх віршах не згадує. Але й Са‘дія він читав пильно, бо навіть позичав із Са‘дієвої лірики декотрі вірші для своїх газелів, тільки що не зазначав того (себ-то мовчки обкрадав Са‘дія) [2]).

Студіював Хафиз, звичайно, й великого містика Джеляледдіна Румія (1207-1273). В одній з газелів (№ 517) зве себе поет дервішем-мовлевієм, себ-то визнає, що належить він до ордену Джеляледдінового. В иншій газелі він виразно натякає на мовлевійські „радіння“, з флейтою (№ 562). Ще, знов, із иншої газелі (№ 129), де Хафиз живовидячки грається словом „‘ирâқî“ [3]), видко, що мав у нього пошану й Джеляледдінів сучасник поет Іракий. Той поет XIII в. приїздив був до малоазійської Конії саме тоді, як там Джеляледдін Румійський був іще живий, і писав Іракий у дусі ідей мовлевійського гурту [4]).

Так от під такими рясними літературними і літературно-науковими впливами, і сучасними для Хафиза і давніми, формувавсь у Хафиза його світогляд і розвивавсь та міцнішав його письменський талан.

Суфійським послушником, як ми вже знаємо, зробивсь Хафиз між 1326 - 1345 р. [5]). Таким чином, за Абу-Ісхакового панування (1341 - 1353) був з Хафиза безперечно не якийсь легковажний поет-гедонік, ба людина споважнілая, цілком дозрілого віку, шановний автор вселюдно-визнаних талановитих віршів,—одно слово, уже той славнозвісний Хафиз, якого знають нащадки. Серед поетів Абу-Ісхакового двора він, живовидячки, був найяркіша, першорядна зірка. Навряд чи може виникати сумнів, що

---

[1]) Згадка про Олександра Македонського трапляється в Хафиза, щось, аж 16 разів.

[2]) Пор. Хафизову газель № 9 : 7 з однією з-поміж Са‘дієвих „Бедайи‘“ (ст. 107, № 77 в бомб. вид. Са‘дієвих „Коллійят“ 1301=1884 р.); № 170 : 5—з Са‘дієвими „Тейййбат“ (ст. 80, № 359); № 8 : 7 - теж з „Тейййбат“ (ст. 86, № 383). Приклади, де дослівно збігаються Хафизові вірші з Са‘дієвими позначив Едв. Бравн в розділі про Са‘дія в „A literary history of Persia“, т. II, Лонд. 1906, ст. 538-539.

[3]) Слово „‘ирâқî“ визначає: а) месопотамський (іракський), б) певний музичний наспів, в) поет Іракий XIII в.

[4]) Про Іракія (пом. після 1287 р.) див. в „Исторіи Персіи“, т. III, 1 (1915) ст. 81. Огляд його писань див. у Ріё, перс. рукописи Брит. Муз,, т. II (1881), ст. 594.

[5]) Див. 1-шу примітку на ст. 3 за присвячену везірові Тураншахові (1366—1385) газель № 383, де сказано, що буде тому над 40 літ, як зробивсь Хафиз послушником.

значна, мабуть чи й не більша, частина Хафизового дівана склалася саме за інджуїда Абу-Ісхака. І до того це була, запевне, взагалі найдаровитша частина дівана; не диво було-б, коли б після її написання поетова творчість почала вже була переламуватися й на гірше, хилячись до занепаду. Адже ж як допанував Абу-Ісхак (1353), було Хафизові літ під п'ядесятеро, або й над п'ядесятеро. Відома ж річ, що після такого віку і фантазія і талан у людини починають уже й слабішати, дарма що численність писань, які людина після того творитиме, може бути ще чималенька або й значна.

Не буде ніякісінької пересади—сказати: найкращий Хафиз—це той, що оспівував інджуїдів і, з-осібна, Абу-Ісхака, а не той, що творив опісля.

IV.

Династія мозафферидів у Шіразі (з 1353 р.) за достиглих Хафизових літ; вона прихильно ставиться до поета. Шанують старого Хафиза й чужоземні володарі: тебрізо-багдадські джелаїриди та всякі удільні пани Індії.

За підстарюватих і старечих Хафизових літ, коли інджуїдів у Шіразі не стало, а з Хафиза був уже цілком поважний суфійський шейх, ми його бачимо в добрих зносинах з иншими, замість інджуїдів, пануючими володарями-меценатами та з їхніми везірами й вельможами. То сьому, то тому з-поміж них присвячує він де-котрі свої газелі та вдячно згадує їхні ймення.

Головним чином це були члени місцевої династії мозафферидів[1]. Історично виступає ця династія ще за молодечих Хафизових часів, бо, тоді як у Шіразі і в провінції Фарсі були панували інджуїди, в инших місцях південної Персії першої половини XIV віку сиділа друга перська династія: мозафферіди тії. Емір Мобаризеддін-Мозаффер (з 1314 року)[2] був попереду не самостійником,—тільки, так само як і Інджу, намістником верховної монгольської династії гулагідів; та далі зробився фактично незалежним од монгольських ханів; а потім, як у половині XIV в. (1344) гулагідський рід вигас, то емір ибн Мозаффер і його династія мозафферіди могли вважати себе за зовсім самостійних володарів і заходилися об'єднувати південну Персію під своєю рукою. Щоб підкреслити своє небажання рахуватися з тим

[1]) „Місцевої"—в тому розумінні, що ця сім'я жила тут у південній Персії ще з попереднього, XIII віку. А направду були мозафферіди родом з Хорасану і покинули його тоді, як туди насунули монгольські орди страшного Джингіз-хана. Див. „Історію мозафферидів" Кінія 1420 р. при „Таріхи Гозіде", факс. вид. 1910, л. 616.— Начерк історії мозафферидів дав по французьки Дефремері в Journ. Asiat. 1844 p, (août, p p. 93—114) і 1845 (juin, p.p. 437—468): Кінієм він ще не мав змоги користуватися, а будував свій елаборат на „Зефер-наме" Тімурового дієписа Шерефеддіна, на всесвітніх компіляторах: Мірхонді (кінця XV в.), Хондемірі XV-XVI в. та на сефевідській обробці „Лобб ет-теваріх" 1541 р.

[2]) Точніш—ибн-Мозаффер, бо просто Мозаффером звався його батько.

нолітичним становищем і тими політичними нормами, які встановлено було од монголів, мозафферидська династія вимовно зазначала свій розрив з монгольськими традиціями тим чином, що склала підданчу (звичайно, чисто номінальну) присягу на вірність тому нащадкові багдадських аббасидських халіфів, який жив тоді в мамлюцькому Єгипті, куди монголам не сила була доступитися. Вже літ сто ніхто в Передній Азії про аббасидських халіфів не згадував, бо відколи Джингізів син Гулагу-хан завоював своїми монгольськими військами Багдад 1258 року і повбивав членів халіфської сім'ї, всі були вважали, що багдадський халіфат геть скасовано. Тільки єгипецькі султани-мамлюки, монголам ворожі, дали притулок у своєму Каірі для сім'ї одного з аббасидів, що втік од лютої монгольської різанини й руїни, та й визнали за ним священний сан „халіфа", аби мати в його особі найзаконнішу підпору для своїх політичних змагань. І ото тепер у половині XIV в., точніш—1354 року, мозафферидн в своїй південній Персії заходилися поминати на ектеніях („хотбах") забуте ім'я аббасидського халіфа, єгипецького втікача. Це вони вчинили саме в розгарі своєї боротьби проти всього того, що нагадувало монгольську владу[1]), в тому числі й проти інджуїдів, які колись були здобули провінцію Фарс і її столицю Шіраз із монгольських рук та й самим фактом свого істнування перебивали мозафферидам заокруглити свою південно-перську державу.

Ще 1353 року найперший з-поміж самостійних мозафферидів, підстарюватий Мобаризеддін Мохеммед-Мозаффер (1314-1358) захопив інджуїдську столицю, рідне Хафизове місто Шіраз, цалі заволодів іще й другими містами Фарської провінції, де був панував султан Абу-Ісхак Інджу, а тоді, у 1356 році, самого Абу-Ісхака, отого щирого Хафизового прихильника, скарано було на смерть. Шіразці побачили над собою такого пана, що протягом життя свого скарав на смерть щось вісімсот душ люду, та й не одного з тих людей убив своїми власними руками. — „Часом було читає емір Мобаризеддін святий Коран", повідав про нього той духовник, що завсіди перебував коло нього, „і ото, при моїх очах, приводять до нього винних. Емір кидає тоді пресвяту книгу, повбиває тих людей власною рукою, та й заразісінько знову вдається до свого побожного читання" [2]). Та довелося Моберизеддінові зазнати лиха од своїх-таки дітей. Ледві минуло два роки відколи він скарав інджуїда Абу-Ісхака, йому самому, Моба-

[1]) Докладно про це див. в Кіпіевій „Історії мозафферидів" 1420 р. при „Таріхи Гозіде", факсим. вид. 1910, л. 663.—Звичайно, що цей факт занотовують і пізніщі компілятори, такі як Мірхонд кінця XV в. та його внук Хондемір

[2]) Характеристика Мобаризеддіна Мохеммеда, з отими подробицями—у Дефремері: Journ. Asiat. 1844, août ст. 113—114 (за Мірхондом кінця XV в., Хондеміром та „Лобб ет-теваріх" XVI в.). Кінієвою „Історією мозафферидів" (л. 620 факс. вид.) Дефремері ще не мав змоги користуватися.

ризеддінові ибн-Мозаффферові, вибрав очі рідний його син шах-Шоджâ', захопивши батька саме тоді, як той побожно читав святий Коран[1]). На ширазькому престолі запанував шах Шоджâ' (1358-1384).

Хафізову душу ці всі події приголомшили. Він щиро й зворушливо оплакав загибель скинутого інджуїда Абу-Ісхака[2]) та й, здається, не захтів шукати ласки в його вбийці, Мобаризедділа ибн-Мозаффера: принаймні, ми не бачимо в Хафизовому „дівані" ніяких од на честь новому володареві Шіраза[3]). А от як скинув ибн-Мозаффера син його шах-Шоджâ' та й вибрав йому очі, рідному батькові своєму, то Хафиз одгукнувсь на цю подію наче б елегійною поезією (№ 574), де не зміг навіть добре приховати своїх радощів з того, що, от, осліплено й усемогутнього царя, „який без причини кидав володарів у в'язницю та й без усякої провини рубав їм голови[4])",—виразний натяк на долю Абу-Ісхака. А далі цілком по інакшому поставивсь Хафиз до шаха-Шоджі, отого батькового осліпителя: на його честь ми маємо в Хафиза з десяток похвальних поезій[5]). Та одтоді вже мабуть і не мав він причин скаржитися на недостатню пошану в мозаффериджської династії. Шах-Шоджа (1358-1384) був виродок, се так; він не тільки батькові вибрав очі, бо й своєму рідному синові зробив те саме[6]); тільки ж разом із тим була з нього людина безперечно талановита[7]), навіть не поганий поет-естетик[8]), що вмів скласти ціну й иншим поетам. І отож як шах-

---

[1]) Подробиці про ибн-Мозаффферове осліплення--в „Історії мозаффериджів" Кінія 1420 р., при „Таріхи Гозіде" факс. вид. 1910, л. 680.

[2]) Елегія на смерть Абу-Ісхака—№ 174: „Йад бад...—буд" (вид. Брокг. т. II, ст. 94; Розенцв. I, 454) В Судієвій редакції (а через те і в европейських виданнях Хафизового „Дівана") нема того дуже щирого хронограмного Хафизового „кит'е" на Абу-Ісхакову передчасну смерть, яке в Европі надрукував, здається, тільки Едв. Бравн (див. вкорочений англ. переклад „Таріхи Гозіде" і Кінієвої „Історії мозаффериджів", Лейд 1913, ст. 173, в примітці).

[3]) Цілком можна повірити авторові „Меджâлис ель-'ошшâq" (1503-1504 р.; див. меджлис 40-ий) та Хондеміровому „Хебіб ес-сіер" 1524-1528 р. (т. III, джоз' 2-й), що в газелі № 57 висміяно Мохеммеда ибн-Мозаффера під глузливим прозванням „мохтесиб" (=поліційний пристав).--Але добрим словом згадується в Хафиза Борганеддін ибн-Абульмеâлі (№ 571), що був великим везіром у ибн-Мозаффера з 1355 року (Кіній, л. 635).

[4]) Кит'е про те, як син вибрав очі рідному батькові, під № 574, див. в вид. Брокг. т. III, ст. 186; Розенц. III, 230.—Треба стерегтися тих безглуздих історичних пояснень, що дає турок Судій XVI в. (булак. вид., т. III, ст. 377).

[5]) Після згаданого № 574 вихваляє Хафиз шаха-Шоджу (Джеляледдіна Абульфевариса) в № 113. № 241, № 327, № 333, № 344, № 345, № 346, № 691. Безперечно, не до кого, як до Шоджі, звертається Хафиз і в декотрих безименних газелях, напр. у № 326.

[6]) Про синове осліплення—Кіній: „Історія мозаффериджів" 1420 р., факс. вид. при „Таріхи Гозіде" (Лейд. 1910), л. 724.

[7]) Цікаво завважити, що, ледві зминув шахові-Шоджі дев'ятий рік його життя, вже він знав цілий Коран на пам'ять (Кіній: „Історія мозаффериджів", л. 683),—себто був з нього „хафиз".

[8]) В Кінія (л.л. 683-684) наведено й зразки шах-Шоджаєвих віршів, мовою арабською й перською. Наводяться вони і в антологіях (прим. в „Атеш-кяде", вид. Бланд, ст. 19-20).

Шоджа, так і після нього остатній володар з династії мозафферидів, що його скинув Тімур, шах Мансур шіразо-іспаганський (1388-1393) поводилися із старим Хафизом, очевидячки, дуже сердечно [1]). Принаймні, обом їм вимовляв Хафиз аж надто високі похвали в газелях, а шахові-Мансурові присвятив і свою „Книгу виночерпія“ (№ 686). Хоч, правда—писав він і такі елегійні поезії, де чується невикорінима щира туга й за незабутніми інджуїдськими часами [2]).

До речі сказати: шах-Шоджâ, поет bon vivant та опійний курець, що й помер з перепою [3])—навряд щоб він мав особистий нахил втішатися Хафизовими газелями не в простому дословному їхньому розумінню, а в містичному, аллегоричному витолкуванню.

Анекдоти [4]), правда, переказують, ніби шах-Шоджâ‘ взагалі незугарен був набиратися широї насолоди з Хафизової поетичної творчости, бо мав проти нього сильну jalousie de métier. Тільки ж чи дуже можна вірити тим анекдотам, які не надто миряться з похвальними Хафизовими одами до шаха-Шоджі? [5]) Та будь-що-будь, коли самого шаха-Шоджу ми залишимо під сумнівом, то нема сумніву (бо це цілком видко з Хафизових віршів) [6]), що один з вельможів шаха-Шоджі, його везір Кивамеддін Мохеммед (пом. 1363) зробив Хафизове життя дуже відрадісним. Гадають, він мав подбати навіть про те, щоб у шейха-Хафиза, „сонця віри (Шемс-ед-дін)“, було таке приміщення або авдиторія, де шейх міг би подавати своїм послушникам всякі науки і, так само, витолковувати їм містичне розуміння своїх власних віршів, якого звичайні читачі не спроможні второпати. Тільки ж, пяя звістка—збивчива та й іде з більше ніж каламутного історичного джерела [7]).—Після Кивамеддіна Мохеммеда везірував у мозафферидів в Шіразі

---

[1]) На честь Мансурові—№ 282, № 380 (коли покладатися на коментаторів), № 418, № 438, № 453, № 456, № 578, № 686 („Саqі-намé“).

[2]) Див. вище, ст. 11.

[3]) Кіній „Історія мозафферидів“ 1420 р. (факс. вид. 1910), л. 726.

[4]) У Хондеміра, поч. XVI в., а од нього—в пізніших істориків. Зовсім неправдоподібні анекдоти—в „Меджалис ель-‘ошшаq“ 1504 р., меджлис 40-ий.

[5]) Звичайно, що не всі Хондемірові звістки треба гуртом одкидати. От, аж надто на правду скидається оповідання про те, як високо шанував шах-Шоджа неймовірно-побожного шейха Імада Кирманського (пом. 1372; див. в нас вище ст. 16), що навіть свого кота призвичаїв ставати на мусульманську молитву, і як обурювавсь Хафиз проти такого лицемірства (порівн. газель № 122).

[6]) Див. № 692, довгу касиду на честь везірові Кивамеддінові Мохеммедові. Ще див. № 605—на смерть того везіра, з хронограмою.

[7]) Що везір Кивамеддін мав збудувати для Хафиза таку авдиторію або й цілу „медресе“, про це повідомляє двома стами літ пізніш коментатор-турок Судій кінця XVI в. (булак. вид. т. I, ст. 20 при поясніннях до № 4; т. III, ст. 383 при № 581; т. III, ст. 396 при № 595). Тільки ж Судій подає при тому таку купу монструозних історичних нісенітниць, виявля стільки плутанини й вопіющого неуцтва, що всяка довіра для його звісток пропадає. Мині думається, Судієва легенда про Хафизову медресе повстала в нього з того, що він зле зрозумів слова Голь-ендама, Хафизового приятеля, який зредагував Хафизів діван та й долучив до нього свою передмову. Голь-ендам у передмові каже, що він, Голь-ендам, часто розмовляв із Хафизом в авдито-

Джеляледдін Тураншах (1366-1385[1]). Судячи з Хафизових газелів, вже ж ніяк не можна сказати, щоб і той, освічений, везір виявляв малу увагу до заслуженого поета.

Коли що й могло справді гнітити старого Хафиза за мозафферидських часів, так це найбільше його особисті втрати. 1362-го року втратив Хафиз сина, людину, як з усіх познак видко, ще доволі молоду, і почав відчувати надзвичайну порожняву в своєму житті (№ 598, № 606, № 117); позбувся він і дружини (№ 227) і рідного брата (№ 600, у 1373 році); далі почали перемирати його приятелі один по одному, як воно видко з цілої низки його похоронних елегій. Таких душевних ударів не могли, звичайно, винагородити старому Хафизові ніякі ласкаві милости шахів-мозафферидів або їхніх щедрих везірів.

Із суперниками мозафферидів другої половини XIV в. перебував Хафиз теж у непоганих відносинах.

На північному заході Персії (в Азербейджані з м. Тебрізом) та в Месопотамії (з м. Багдадом), там само де давніш була резиденція монголів-гулаґідів, держалися найповажніші супротивники мозафферидської династії, нащадки монгольських воєводів джелаїриди: замість гулаґідської династії панували тут уже вони. Іхньою рідною мовою була, як і в ханів гулаґідів, уже не монгольська, а турецько-азербейджанська та перська, і перське письменство джелаїриди високо шанували. Коло них у Тебрізі та Багдаді тулився свій гурток перських письменників, що виблискував може не гірше, ніж гурток ширазький. Як у Ширазі найславнішее поетичне ймення було Хафиз, так у Тебрізі—поет Сельмâн Сâведжій († 1377). Хафиз піддержував із Шираза заочні дружні зносини з талановитим Сельмâном, з иншими джелаїридськими поетами[2]), з джелаїридськими везірами, з самими султанами (шахом-Увейсом 1356-1374 та з його сином-спіефа-

рії („дерс-ґah“) мовля-на Кивамеддіна Абдаллаха (на думці тут мається, найпевніш, той учений мовля-на Кивамеддін „Фаqih-неджм“, що за мозафферидських часів уважався за одного з найвидатніших професорів у Ширазі; про нього див. звістку напр. під 767=1366 р., в „Історії мозафферидів“ 1420 р., вставленій в „Таріхи Ґозіде“, вид. Бравн, 1910, л. 703). Якже Судій через своє неуцтво переломлює всякі історичні звістки дуже безтолковим способом, то оця авдиторія професора Кивамеддіна, що до неї вчащав Хафиз, зовсім легко могла перевернутися в Судія на такую медресе, яку ніби збудував для Хафиза везір Кивамеддін. Адже такі історичні поплутання й перекручування—цілком у Судієвому дусі.

[1]) Ходжа Джеляледдін Тураншах попереду був правителем в Еберкугові (Кіній „Історія мозафферидів“ при „Таріхи Ґозіде“, факсим. 1910, л. 696), а з 1366 року став везірувати в шаха-Шоджі в Ширазі (Кіній, л. 707). Хафиз удається до Тураншаха в № 383, № 539, напевне до нього ж таки в № 513 та № 522, а в № 602 дає хронограму його смерти: 787=1385.

[2]) Ми вище були згадували (ст. 11) про поезію-„кит'е“ № 612, повну компліментів на честь талановi Сельмáна Саведжія (вид. Брокг. т. III, ст 206; Розенцв. т. III, ст. 308). Про Хафизові зносини з иншим світилом тебрізького гуртка Кямалем Ходжендським (пом. 1400) див. в Довлет-шаха XV в. (вид. Бравн 1901, ст. 327-328) та Хафизову газель № 126 (Брокг. т. II, ст. 46; Розенцв. т. I. ст. 328).

ном Ахмедом-джелаїридом 1382-1410). Тільки ж коли з джелаїридського боку наспіло запрохання до Хафиза переїхати геть і на життя до Тебрізу або Багдаду, то старий поет дуже делікатно одкинув таке запрохання (№ 214) [1]). „Йому вистарчало мати шматок хліба в рідному Шіразові, щоб не вганятися за медовими сцільниками чужих сторін“, гіперболічно каже квітчастий і, до того, пізній його біограф (Довлет-шах, аж із кінця XV віку). Та певне, що Хафиз мав у Шіразі не тільки якийсь-там шматок хліба.

Більше-менше такі самі відносини, як до джелаїридів, були в Хафиза і до всяких відокремлених господарів Індії. Запрохував поета до себе (очевидячки, не раніш од 1370-их р.р.) володар Бенгалії,—Хафиз не поїхав, а обмежився на тому, що послав бенгальському султанові гарну „газель“ (№ 158) на честь трох хороших жінок його харему: нехай, мовляв, ота його поетична дитинка, яку він викохав за одну ніч, безбоязно одбуде велику, довжелезну подорож до Бенгалії, куди караваном треба їхати цілий рік [2]). От тільки як був з Хафиза вже геть старий дід, а з північної Персії насувався туркестанський цар, славно-грізний войовник Тімур (1370-1405), то десь-певне Хафиз перелякався і був зважився вибратись до південної Індії, до одного з господарів Декканських [3]). Та зміг він доїхати з Шіразу тільки до Перської затоки: бо ледві старець-поет всадився на корабель, море так сильно зашпувало й забурхотіло, що дідусь залякався та й поспішився покинути корабель і висісти на беріг. Він повернув до свого Шіразу, до династії мозафферидів, та й одтоді вже й не надумувався скоштувати „медових сцільників чужих сторін“.

---

[1]) Джелаїридському султанові Увейсові присвячено чудову газель № 204, його синові Ахмедові—№ 497. А газель № 214, заадресованая до багдадського володаря, швидче мабуть стосується до Увейса, ніж до Ахмеда, бо в ім'ю „Сельмâ“ можна б добачати натяк на живого поета Сельмана Саведжія, що за часів Ахмеда був уже небіжчиком.

[2]) Цю Хафизову газель № 158 на честь трьох бенгальських султанових красунь, що вся вона має одностайну риму „мі-ревед“ (=„іде“), див в вид. Брокг. т. II, ст. 79; Розенцв., т. I, 416. Ій не пощастило в оріенталістів. В остатньому вірші Хафиз називає адресатове ім'я: „султан Гіяседдін“, а в 3-му вірші він цілком виразно зазнача, що пануе той султан в Індії. в Бенгалії. Себ-то мова йде про того бенгальського султаиа Гіясседдіна, що панував з 1370 до 1396 року. Не вважаючи на таку цілком виразну вказівку, тоб-то не зрозумівши 3-го вірша, Розенцвайг додав до цієї газелі № 158 неправдиве пояснінія: „Ghajâseddin, Sohn Hussein's, den Timur später seiner Länder geraubte, war Fürst von Herat (т. I, ст. 800); отже Розенцвайг, у супереч виразному свідоцтву самого Хафиза про Бенгалію, має на думці володаря з гератської династії Куртів.—Англійський перекладач Вільберфорс—той (т. I, 1891, ст. 310) зрозумів цю газель як слід і подав навіть відповідний анекдот; але знов—дата „1369 рік“, якою Вільберфорс датуе цю газель на ст. XXXI, надто рання.

[3]) до Махмуда-шаха (1378-1397) з династії бегменідів. Докладне оповідання про цю Хафизову подорож див. в історика Фериште поч. XVII в. (бомбейське вид. Бриґса, т. I, ст. 577—578).

V.

Завойовник-Тімур у Шіразі (1387). Зустріч його з Хафизом; поетова дотепна відповідь. Про жартовливу Хафизову вдачу взагалі. Поетова смерть (1389) і кінець мозафферидської династії. Хафизова могила.

А войовник Тімур-ленг (себто „Залізний Хромець“) таки досунувсь із Середньої Азії аж до південної Персії. Наближавсь кінець для династії мозафферидів.

Перший раз із'явився Тімур у Шіразі 1387 року [1]). Слава про Залізного Хромця та про його далекі розкішні столиці Самарканд і Бухару доходила до Хафиза вже давненько і навіть послужила художнім образом для Хафизового віршу:

Коли мою душу ширазька туркеня
Підхопить своєю рукою,
За мушку індійську, що в неї на личку,
Я дам Самарканд з Бухарою [2]).

Анекдот повідає, що, як увійшли до Шіразу Тімурові війська, то старого поета, вдягнутого в убогу дервішеську дранку, притягли до грізного тюркського завойовника, і той нагукнув: „Я своєю блискучою шаблею четвертину цілого світа покорив, аби звеличити Самарканд і Бухару, і стільки-он міст і країв поруйнував! а ти, мізерний чолов'яго (мердекь), смієш їх комусь дарувати за якусь там індійську мушку!“—„Пане над світом!“ гумористично одказав дервіш-поет, поцілувавши землю перед Тімуром: „через оте моє марнотратство, бачиш, до якої вбогости дійшов я!“.... Тімур не зміг не розлягтися сміхом і поставивсь до Хафиза—прихильно.

Аж до цього часу цей анекдот раз-у-раз переказується в Персії з уст в уста, всяк і кожен знає його (есть він і в Довлет-шаха, бл. 1487 р.). Але ж як він переказується з декотрими анахронізмами [3]), то повставали в декого сумніви, чи можна йому вірити [4]).

---

[1]) Дуже ймовірна річ, що Хафиз свою газель № 442 (вид. Брокг. т. III, ст. 49; Розенцв. т. II, ст. 407; рима—„мі-бінем“), де говориться про катастрофічне лихоліття для країни, склав саме тоді, як до Фарсу вдерся страшний Залізний Хромець.

[2]) В газелі № 8 (вид. Брокг. т. I, ст. 43; Розенцв. т. I, ст. 24).

[3]) А саме, коли йти за Довлет-шахом, то виходить, ніби Хафиз мав зустрітися з Тімуром після загибелі Мансура, остатнього з мозафферидів, себто 1393 р.; а вже ж Хафиз помер 1389 року.

[4]) Див. Авг. Мюллер: „Історія ислама“, т. III (Спб. 1896), ст. 401. Тільки ж Авг. Мюллер забувся, що Тімур вступав до Шіразу аж двічі, і перший раз це сталося 1387 року, ще як Хафиз безперечно був живий. Про це див. окрім Шерефеддінової „Зефер-наме“ чи инших Тімурових діеписань, ще й Кіпіеву „Історію мозафферидів“ 1420 р. при „Таріх-и Гозіде“, факсим вид. 1910 л. 739-740. В европейських обробітках див. про Тімурів вступ до Шіразу 1387 р. у Гаммера: Histoire de l'empire Ottoman, т. II, Пар. 1835, ст 23-24 (за Шерефеддіновою „Зефер-наме“), та порівн. і в самого Авг. Мюллера, т. III ст. 317. Сільв. де-Сасі в „Notices et extraits“, т. IV (1798-1799), ст. 241, давно вже вияснив, що Хафизова зустріч із Тімуром повинна була одбутися саме 1387 року.

Вже з оцього загально-відомого анекдота можна було б виснувати, що Хафиз, старезний дідусь-суфій, дуже здатний був на жарти серед халепи. Додати варто, спираючися на просто підкреслені вказівки біографів (Довлет-шаха в тому числі), що Хафиз, як побільше й усі шіразці, взагалі був голінний до дотепів і жартів, і що він, поважний шейх, аж надто любив побалакати з молоддю. Анекдоти [1]) закидають йому навіть педерастію, підпоювання молодиків (синка одного муфтія, синка слюсаревого, і ин.) Всі ті пізні звістки про надто вже старого Хафиза не викликають великої довіри до себе, хоч вони й не містять у собі нічого такого, що вважалося б на сході за дуже ганебну річ [2]).

Другим разом приїшов Тімур до Шіразу вже 1393 року, і тоді, оддавши на смертну кару остатнього мозафферида шаха-Мансура, Хафизового прихильника, Тімур зовсім прикінчив мозафферидську династію, а місто Шіраз—включив у свою величенну державу. Та вже Хафизові не судилося побачити Тімурленґа вдруге: він—помер ще 1389 року, трошки-трошки не доживши до загибелі мозафферидів [3]).

Як помер Хафиз, правовірне шіразьке духовництво одмовилося було ховати його, як вільнодумця. За вільнодумця вважати його могли, очевидячки, тому, що був з нього суфій-пантеїст, який не надто шанобливо ставивсь до мусульманської обрядовости, і т. и., або може навіть попросту тому, що належав він до шіїтів. Та його приятелям, котрі мали в Шіразі силу, пощастило кінець-кінцем якось загамувати справу і дати шіразькому співцеві остатній людський притулок—у рідній землі [4]).

Могила-грібниця Хафизова ще й досі являється однією з дуже позначних і славних шіразьких пам'яток. Вона гарна на архітектуру, до того ж її

---

[1]) Див. такі анекдоти в „Меджâлис ель-'ошшâq“ (1504 р.) та в турецькій „Фальнаме“ (1577). По німецьки переказав їх Гаммер у передмові до свого перекладу Хафизового „Дівану“ (т. I, 1812, вступ, ст. XXI-XXII). Турецька „Фаль-намé“ 1577 р. заснована на давнішій перській „Фаль-наме“ (одного гератця).

[2]) А коли б тії анекдоти були правдиві, то довелося б і про старого Хафиза сказати те, що Нёльдеке був сказав про молодого поета Дакикия X в.: „der Dichter war dem in Iran von je her verbreiteten Laster ergeben, das namentlich den Schöngeistern als noble Passion galt“ (Grundriss der iran. Philol, т. II, част. 2. Страсб., 1896-1901, 148). Як був Хафиз молодший, то мабуть і він кохав хлопців не тільки платонічно.

[3]) Рік 1389=791 гиджри, як найпевнішу дату для Хафизової смерти стверджують нам напис на його могилі і тая вказівка, що дає її нам редактор Хафизового „дівана“, його приятель Ґоль-ендам,—поминаючи вже пізніші „тезкирати“. Тільки ж Довлет-шах (пис. бл. 1487 р.) каже, ніби помер Хафиз року 794=1392-го (див. вид. Едв. Бравна 1901, ст. 308), і оцю вопіюще неправдиву Довлет-шахову дату густо-часто знов наводили дальші перські письменники.

[4]) Анекдот у „Фаль наме“=„Книзі ворожбитства“, який з рештою частіш черпають із Судієвого коментарія XVI в. на № 60 (булак. внд., т. I, ст. 171), дає звістку, що, виясняючи питання, чи можна ховати Хафиза, люди взяли для ворожбитства Хафизів писаний „діван“ та й навманя висмикнули звідти перший-ліпший вірш,- і вийшов ось який вірш: „Не одтягайся брести за Хафизовою труною! бо він, хоч загруз у гріхах, піде до раю“ (газель № 60: ult.) Після того похорон одбувсь без перепон. Вважати ці анекдотичні подробиці за історичний факт, звичайно, не випада.

часто прикрашують і живими квітами (бо шіразці шанують пам'ять свого славнозвісного земляка) [1]). Европейські туристи вважають за свою повинність одвідувати її. Малювали або фотографували її европейці не раз, і між иншим дуже елегантну гравюру дано у всезбірці „La Perse" Дюбе (1841, табл. 47 до ст. 34). Кольоровий її малюнок подано при Бікнелевих англійських витягах із Хафиза (1875), а за наших часів на поштових листівках малюють Хафизову могилу густо-часто. А в тім, її теперешній вигляд—то вже спорудження XVIII в., не старовинне; а через те дуже цікаві—ті звістки про її давній, непереробленний вигляд, які маємо ми в европейських подорожніх XVII в., прим. у Пієтро делля Валле 1622 р. та, літ п'ядесять пізніш, у Кемпфера. Кемпферів опис цінний і через те, що він у-перше наводить напис на надгрібній плиті Хафизової могили, з датою поетової смерти (791=1389).

Европейська бібліографія Хафизової могили взагалі не бідна: кожен подорожній, що побував у Шіразі, обов'язково пише про ню. З-поміж таких подорожніх другої половини XVIII в. зазначім тільки К. Нібура. 1811-го р. описали її і Морієр і Авзлі (Ouseley); що правда, надруковано той давній Авзліїв опис допіро 1846 року (в „Biographical notices of persian poets", ст. 40-41).

VI.

Джерела для Хафизового життепису.

Залишаючи аналіз джерел для иншого місця, ми обмежимося на самісінькому реєстрі їх:

1) Вірші самого Хафиза, де часом трапляються вказівки на події з його особистого життя (напр. смерть синова, смерть жінчина) і на поетові відносини до історичних осіб: володарів, везірів, учених, поетів і т. и.

2) Записки подорожнього-марокканця ибн-Батути, коли не про самого Хафиза, то про Шіраз 1327 р. та 1347 р., паризьке вид., т. II (1854), ст. 42-92; IV, 310-311.

3) Віршований напис на грібниці Хафизовій, де зазначено рік його смерти (1389). Вид. в подорожі Кемпферовій XVII в. (друков. вид. 1712, ст. 370-371), в подорожі Франкліновій (Лонд. 1790, див. ст. 90-97) і часто передруковано (Hindley: Pers. lyrics, 1800, ст. 21; дис. Холмогорова про Са'дія 1865, ст. 6; Ouseley: Notices 1846, ст. 38; Rieu: Persian mss. of British Mus. II, 1881, ст. 628; Wilberforce-Clarke: Divan, т. I, 1891, ст. XXXIII та 734, і ин.).

4) Передмова Хафизового приятеля Ґоль-ендама до зредагованого ним поетового дівана. Надрук. в бомбейському вид. дівана 1228=1813; короткий англ. переказ у Rieu: Pers. mss. II, 628б—629а.

---

[1]) Джамій (1414-1492) у своїх „Нефехат ель-онс" (Кальк. 1859, ст. 715) свідчить, що за його часів, себто в XV віці, шіразці одвідували Хафизову могилу щосуботи.

5) Шейх Азерій (род. бл. 1380, пом. 1462, жив довго в Індії): „Джевагир ель-есрар“=„Перлини тайн“, збірка містичних сентенцій свв. людей. Див. Залеман: „Хакани“ (1875), ст. 27; Rieu: Pers. mss. of Brit. Mus., т. I (1879), ст. 43-44; Ethé: Pers. mss. of Bodleian Library (1889), ст. 785; Pers. mss. of India Office (1903), ст. 1128—1129.

6) Джамій (1414-1492): а) „Нефехат ель-онс“=„Дихання чистої приязні“ (1478), суфійська біографічна всезбірка, калькут. вид. 1859, ст. 715;—б) „Бегаристан“=„Весняний садок“ (1487), декілька рядків у розділі VII; часто друкувавсь і перекладавсь (напр. Царгор. вид. 1311=1894, ст. 88).

7) Довлет-шах (1487): „Тезкирет еш-шо'ерâ“=„Біографії поетів“. В критичному лейден. вид. Едв. Бравна 1901 ст. 302—308, 293—294 та 326—327. Розділ про Хафіза часто видававсь і перекладавсь окроме (напр. у Сільв. де Сасі в Notices et extraits, т. IV, 1798-1799 р., звідти в хрестоматії Вількена по перськи і по латині, 1805, і ин.).

8) „Меджалис ель-'ошшаq“=„Бесіди коханців“ 1503-1504 рр. султана Хосейна-Бейкарі Гератського, що був меценатом і для Джамія і для Довлет-шаха. Про Хафиза див. меджлис 40-ий; в рукописі московського у-ту 1715 р., якою я користувавсь, див. л.л. 110а—112б. Єсть індійське літограф. вид. Невалькішора 1870-их рр. Дуже непевні анекдоти.

9) Хондемір (1475-1535): „Хебіб ес-сіер“=„Приятель життєписів“ (бл. 1524); в бомбейськ. вид. 1273=1856, т. III, джоз' 2-ий, ст. 47. По франц., в перекладі Дефремері, в Journal Asiatique 1858, квіт.-май ст. 417 та 408-413. Матеріял, як бачиться, дуже апокрифічний [1]).

10—11) Дві „Фаль-намé“ XVI в.=„Книги, щоб ворожити [користуючись Хафизовим „діваном“]“, одна—перська, Мохеммеда сина шейха Мухеммеда Гератського (ель-Геревій), друга—турецька, мулли Хосейна Кефевія (Кефелі) 1577 р. Див. Rieu: Turkish mss. of Brit. Mus. (1888), ст. 133. По німецьки всю суть подано в передмові до Гаммерового перекладу, т. I (1812), ст. XXI-XXV. Побільше—запис усних ходячих анекдотів-вигадок, пізніх і дуже неймовірних.

12) Турецькі коментатори XVI в.: Сюрурій (1559), Шем'ій (1574) та Судій (1594). Див. Rieu: Turkish mss., ст. 157-159. З-поміж них найрясніший на життєписні пояснінння—Судій (вид у Булаку в Єгипті, 3 тт., 1250=1834). тільки ж із нього монструозний невіглас для перської історії XIV в., а тому кожна його звістка потрібує як найсуворіщої перевірки та критики.

13) „Меджалис ель-мо'мінін“=„Бесіди правовірних [шіїтів]“, всезбірка життєписів, що склав в Індії, в Лагорі, між 1585-1602 рр., Нураллах Мар'ашський Див. меджлис 12-ий, в тегран. вид. 1299=1882, ст. 303-304.

14) „Гефт иqлім“=„Сім кліматичних поясів“ (1594), географічно-біографічна енціклопедія Еміна Ахмеда Рейського. Див. пояс 3-ій, відділ „Шіраз“, № 200 (=л. 97 в рукописі India Office № 724 друков. катал.) [2])

15) Фериштé (1606-1609): Історія мусульман Індії („Таріх-и Фериштé“), вид. Бриґс у Бомбеї (1831) т. I, ст. 577-578,—про невдатну Хафизову поїздку до Індії.

---

[1]) Про Хондеміра і про видання „Хебіб ес-сіер“—в „Історіи Персіи“, т. III, (1915), ст 69-71 та 180-182.

[2]) Докладніше про „Гефт иqлім“—в „Історіи Персіи“ т. III (1915), ст. 141. Тепер, мабуть, уже вийшло в світ в Індії друковане видання.

Англ. перекл. цілого Фериште—див. той самий Бриґс 1829 (нове вид. 1908-1910); франц. переклад одривка про Хафиза див. Дефремері в Journ. Asiat. 1858, квіт.-май, ст. 414-416 [1]).

16) „Бот-хане́=„Кумирня", антологічна тезкире, яку склали в Індії 1601–1613 р. для великого могола Екбера декілька осіб; unicum Бодлеївської рукописної книгозбірні. Тут Хафиз є № 33, л.л. 233 об.—252 об. Див. Етé, опис Бодл. рукописів (1889), ст. 199

17) Хаджі-Халфа́ (бл. 1600-1658): „Кяшф аз-зонун"=„Розкриття [бібліографічних] сумнівів", в алфавітній рубриці „Діван Хафиза". Вид. Флюґель з латин. перекладом, т. III (Лонд. 1842), ст. 272-274, № 5371.

18) „Мир'ат ель-хеяль"=„Дзеркало уяви", склав в Індії (1691) Ши́р-хан Лóдій. Друк. в Калькуті 1831, літогр. в Барейлі 1848. Старим перським поетам дано місце в початку праці; Хафиз—№ 34 [2]). Виписка по англійськи—Ouseley: Notices 1846, ст. 34-35.

19) „Ріяз еш-шо'ера́"=„Сади поетів" (1748). Автор—Вáлиһ, поет-генерал, точніш—Алі-кули Дагестанський (народ. 1712 в Іспагані, ум. в Деглі 1756). Це алфавітний словник поетів. Див. Rieu: Pers. mss. of Brit. Mus. I (1879), ст. 371—372; Ethé: Bodleian Library (1889), ст. 239 [3]).

20) Мегді-хан Астрабадський (1758): Історія Надир-шаха,—див. під 1730 р. про те, як ворожив Надир з Хафизового дівану. Літографов. перс. видань „Історії Надира" є чимало. Переклав Джонс на франц. (Пар. 1770) і на англ. (Лонд. 1773); звідти уступ про те, як ворожив на Хафизі завойовник, витягнув S. Rousseau: The flowers of pers. liter. (Лонд. 1801), ст. 31—32, а з нього, значно коротше—див. Ouseley: Notices (1846), ст. 34. Напевне йде не за ким, як за Авзлієм, тільки вкорочуючи його—Вільберфорс-Клерк у своїй передмові до перекладу Хафизового Дівану I (1891), ст. XXXIV.

21) „Атеш-кяде"=„Огнехвальна божниця" (1760-1779), дуже ходова тезкире, що її склав Лютф-Алі-бег Іспаганський. Праця, ніби дуже вузлуватим способом, розподіляється замість томів на „кадільниці", а кожна „кадільниця" замість відділів–на „жарини"; та в суті справа стоїть простіш: життєписи розгортаються географічно, по країнах та містах. Вид. в Калькуті 1249=1833, в Бомбеї 1277=1860 [4]). За Хафиза див. в першій „кадільниці" в першій із „жарин", яку присвячено поетам Ірана,–точніш у рубриці „Фарс" і в розділі „Шіраз", тобто в бомб. вид. 1277=1860 ст. 255 (інакше № 653); і там додано чималу антологію з Хафиза (ст. 256—258).

22) „Хизане́-и 'амире́"=„Розкішна скарбниця" 1763, якую, держачись алфавітного розпорядку, склав в Індії Азад (мір-Голям Алій) Бельґрамський; Хафиз тут

---

[1]) Дуже широко про всезбірку Фериште—в „Ист. Персіи", т. III, 1 (1915) ст. 200—207.

[2]) Про „Мир'ат ель хеяль" див. у Н. Бланда в його статті про перські тезкирати в Journal of the Royal Asiatic Society, т. IX, ст. 140—142, та у Ріё, опис перс. рукоп. Брит. музею, т. I (1879), ст. 369—371.

[3]) Про „Ріяз еш-шо'ера"—N. Bland в Journ. of the R. Asiat. Soc., т. IX, ст. 143–147; Ріё, рукоп. Брит. муз. I (1879), ст. 371—372; Бодлеївські перські рукописи, опис. Етé (1889), ст. 239.

[4]) Про „Атеш-кядé" див. докладну статтю N. Bland'a в Journal of the R. Asiat. Soc., т. VII, ст. 345—392, та т. IX, ст. 51. Повний зміст—в описі Бодл. перс. рукоп. (1889), ст. 262—293.

№ 29. Рукопис 1768 р.—в India Office (№ 685 друков. каталога); рукопис 1785 р.—в Bodleian Library (№ 381 друк. катал.)[1]). Відповідні виписки по англійськи—Ouseley: Notices, 1846, ст. 33.

23) „Холасет ель-кяляям“=Самісінька суть балачки“, тезкире месневійних поетів, що склав у Індії 1784 року Алій Ібрагім-хан, прізваний Халіль. В рукописі unicum Bodleian Library Хафиз є № 21 (л.л. 207—208 об.)[2]).

24) „Холасет ель-ефкар“=„Сама суть думок“, скомпонував 1791-1793 р. в Індії Абу-Талиб Тебрізький-Іспаганський (народ. 1753, пом. 1806),—той самий автор, що широко стався відомий і своїми подорожами по Европі[3]); він-таки був редактором і для найпершого друкованого Хафизового „Дівана“ (1791)[4]), що помістив там компілятивну поетову біографію. Хафиз в тезкире є № 71 (л.л. 63 об.—67 об. рукоп. Bodleian Library № 391 друк. катал.). В передмові до „Дівана“ трапляються такі звістки, яких нема в тезкире[5]).

25) „Мехзен ель-гераиб“=„Склад рідкостей“, напис. у 1804 р. в Індії Ахмед Алі-хан Сандільський,—найвеличенніша біографічна всезбірка перс. поетів, яка будь-коли писалася. Хафиз є № 569 (л.л. 95-103 об. в рукописі-unicum Bodleian Library № 395 друк. катал.).

26) „Меджме‘ ель-фосехâ“=„Зібрання красномовців“ новітнього перського вченого Риза-кулі-хана, т. II (Тегран 1295=1878), ст. 11-14 (in-fol.).

VII.

Що є в Хафизовому „Дівані“?

Окрім поезій, писав Хафиз і прозою: з царини арабської філології, з коранознавства. Якусь Хафизову прозу (ще й автограф до того!) привіз 1915 року В. А. Іванов з Бухари до Спб. Азіяцького Музею. Тільки ж це все речі мало-кому відомі, а славу має самісінький віршований „Хафизів Діван“.

Не сам автор Хафиз позбірав до купи геть увесь свій діван і зредагував його, і не за авторового життя це сталося, а зробив це один з його приятелів уже після його смерти[6]). Особливої критичности ми в цій збірці

---

[1]) Про „Хизане-и ‘амире“ див. N. Bland у Journ. of the R. As. Soc., т. IX, ст. 40-43; Rieu I (1879), ст. 373-374; зміст у Ете в Бодлеїв. каталозі (1889), ст. 255-259.

[2]) Про автора „Холасет ель-кялям“ див. N. Bland в Journ. of the R. Asiat. Soc., т. IX, ст. 158-160. Зміст тезкире подано в каталозі Бодл. рукописів (1889), ст. 295-302.

[3]) „Месір-и Талибі“=„Абу-Талибова подорож“ попереду вийшла в англійському перекладі Ч. Стьюарта (Лонд. 1810), а тоді по-перськи (Кальк. 1812). З англійського—французький переклад 1811-1812 та 1819.

[4]) Про це 1-е друковане видання Хафизового „Дівана“ див. в нас розд. XI, б.

[5]) Про „Холасет ель-ефкар“ та її автора див. у Бланда в „J. R As. Soc.“, т. IX, ст. 153-158; Elliot: History of India, т. VIII, ст. 298; Rieu, перс. рукоп. Брит. Муз. I (1879), ст. 378-379; в описі перс. рукоп. Bodleian Library (1889) Ете дає повного реєстра життєписів (ст. 302-315).

[6]) а саме Мохеммед Гольендам, що додав до Хафизового дівана ще й передмову од себе. Запевнення декотрих старовинних европейців (д'Ербло, кінця XVII в.), за яким пішов навіть 1891 року Вільберфорс-Клерк (ст. XXXIV), начеб то зібрати Хафизів діван мав поет Касим-Енвар (пом. 1434, див. „Ист. Персии“, III, 116), —випливло з того, що люди зовсім помилково зрозуміли слова Довлет-шаха про тую пошану, яку мав Касим-Енвар для Хафизових поезій. На цю кричущу помилку, що її допустився д'Ербло, звернув увагу ще сер Гор Авзлі („Notices“, 1846, ст. 39).

не бачимо. Адже давно вже зазначено той яркий факт, що серед газелів, з яких складається Хафизів діван, иноді трапляються газелі, які входять і в діван другого значного поета XIV віку Сельмана Саведжія [1]). Чом редактор не доглянув, хто ж їхній автор? Хафиз чи Сельман?

Або, от іще одно питання: яким чином дісталося до Хафизового дівану (під № 669) робаі Хосрова Деглійського [2])? Чи сам Хафиз засвоїв собі вірші індійського поета, або чи не редактор Ґоль-ендам через недогляд приписав небіжчикові-приятелеві чужу поетичну власність?

В склад Хафизового дівана увіходять по-над 570 газелів (573 або й 576 №№), дві-три касиди, більше ніж 40 „обривків“ („қит'ât“), мало не 70 четверостишшів („робâ'î“), де-кільки дуже недовгих „месневі“—парно-римованих поезій, що поміж ними тільки „Книга виночерпія“ та „Книга співця“ трохи довші, та ще один „мохеммес“, або поезія, писана п'ятирядковими строфами.

Виходить, що головний зміст Хафизового дівана—це т. зв. г а з е л і, тоб-то недовгі ліричні писання звичайного ліричного типу. Джамій у „Бегаристані“ (1487) каже, що на думку людей ніхто не стоїть вище од Хафиза в газельному писанні, і що Хафиза мають за такого самого незрівнянного поета (любовних) газелів, яким являється в царині (хвалебних) касид Зегір Фар'ябський [3]).

Що до змісту самих газелів, то звичайно газелі повинні перш за все виспівувати красу та кохання, вино, квіти, весняну природу і т. и.; такий зміст—і в газелях Хафизових; частіш оспівуються кохані хлопці, ніж дівчата або жінки.—„Краще пити й непутяще життя вести, ніж робити з Корана сильце для підловлювання людей!“ іронічно одказує поет тим духовникам-муллам, котрі хтять його гудити, та всяким святенникам. Не чужі для Хафизової лірики й инші мотиви, поважніші й глибші, напр. гордовиті заяви про людську гідність, туга з того, що людська доля—непостійна і щастя швидко минає, гіркі почування з того, що вчителі віри—лицеміри дволичні, що люди фанатично держаться обрядового боку релігії, розуміють Коран чисто надвірнім способом і т. и., тим часом як правдивий храм Божий міститься в серці у людини, і геть усі люди, хоч би й вірували не по однаковому, можуть і повинні бути братами, незалежно од того, чи до мечету ходять вони на молитву, чи до ґебрської божниці, чи до церкви, чи

[1]) До таких не то Хафизових, не то Сельманових газелів належить найостанніша газель „даль“ з римою „буд“, № 281, та № 19 з римою „б“. На цей факт увагу звернув іще Судій XVI в. у своїх коментаріях на Хафиза (булак. вид., т. II. ст 287, та т. I, ст. 63) і, за одним заходом, зазначив, що Сельман свою касиду, схожу з Хафизовою газеллю № 19, склав на честь джелаїридові Увейсові (1356-1374). Ми вище вже підкреслювали такі однаковости (див. ст. 15).

[2]) Факт—що його так само зазначив Судій (т. III, ст. 420). Порівн. вище, ст. 15

[3]) Див. „Бегаристан“, Царгород. вид. 1311=1894 р., ст. 88.

до синагоги [1]). Такі теми розвивалися були в суфійських віршах іще й перед Хафизом (Сенâій, Хейям, Са'дій в його ліриці, Джеляледдін Румій, емір Хосров Деглійський і ин.) [2]). Єсть у Хафиза й похвальні поезії, що в них він без раболіпства виславляє високі прикмети та добродійства тих вельмож і правителів,—ширазьких і инших,—які показували йому своє безпосереднє або позаочне прихилля [3]). Одно слово, своїм змістом поетична Хафизова творчість ані чим не одрізняється од поетичної творчости його попередників, і головна її ознака тільки тая, що художнього талану в Хафиза мабуть чи не більше.

VIII.

Чи алегоричний діван у Хафиза? Хафизові коментатори.

Дуже важке питання—чи закликає Хафизова поезія до гедоніки реальної, чи до гедоніки відволіклої, містичної. Його біографи (Довлет-шах і ин.), які добачають містичність в усенькій перській поезії, прозивають Хафиза „лисâн ель-гейб“=„язик сокровенних тайн“; а простий люд співа собі газелі його, як справжні еротичні та життерадісні пісні!

Я вище був висловив про Хафиза здогад (аналогічний з тим, який можна висловити і про давнішого поета Хейяма), що тії газелі, котрі писав Хафиз за своїх молодих літ, не містили в собі нічогісінько містичного, а коли навіть і тоді траплялися в них містичні терміни, то це була не більше як загальновживана літературна конвенціональність, умовність. З другого боку і про пізніші Хафизові газелі буде аж надто правдоподібною гадка, що сам Хафиз, навіть на старости літ, пристосовував свою гедонічну лірику до вподобань свіцьких правителів, а через те навряд щоб і сам він міг з точністю сказати, чи про справжнє кохання і про справжнє вино він співає, чи—про містичне пиття духовного вина та про з'єднання з Ним-Усеєдиним. Для й о г о суфійської совісти гедонічна термінологія могла бути не інакше як алегорично-містична, та писав він вірші так, щоб охочі читачі могли розуміти їх дословно. Вже ж бо сама суть кожного талановитого алегоричного писання (навіть байки) в тому й полягає, щоб алегорич-

---

[1]) Такі самі ідеї про рівність релігій ми зустрічаємо й у шіразця Са'дія XIII в., але поруч них ми бачимо в Са'дія неприховану погорду супроти самих чужовірців, як людей. Слово „жид“ у писаннях Са'дієвих уживається як лайка. В Хафиза ми, проти християн, або жидів, не знайдемо таких самих різко-зневажливих висловів, якими рясно кидає Са'дій, тільки ж і в Хафиза видко супроти них несвідому зневагу.—„Що од милого йде, все воно миле, байдуже чи чотки він носитиме, чи пояс чужовірців“, каже Хафиз (№ 245), виразно тим показуючи, що взагалі чужовірець—то істота низча. (Це так—як би ми сказали: „Люблю його, хоч він і жид“).

[2]) Ми все це були вже попідкреслювали в розд. III, як торкалися молодечих Хафизових літ.

[3]) В панегіризмі Хафиз уважав за свого вчителя, як бачиться, Зегіра Фар'ябського (№ 294; пом. 1201). Порівн. у нас вище, ст. 15. Але ми ніде не бачимо в Хафиза такої хвалебної пересади, як у Зегіра.

ність не одразу настирливо витикалася в вічі своєю зовнішньою формою, а навпаки—нехай з першого погляду можна буде розуміти таке писання дословно і нехай самісінькі втаємничені люди відають, що в тім писанні міститься алегорія.

З-поміж европейців дуже мало-хто виявляє охоту розуміти цілого Хафиза містично; перекладач Вільберфорс-Клерк (1891) являється з цього погляду одним з рідких винятків [1]). Звичайно ж усі пристають на думку Брокгавса, Хафизового видавця, що ми маємо повне право витолковувати Хафиза так, як нам наказують загальні закони для всього гарного й елегантного.

Ми бачили, що, як помер Хафиз, то духовництво було одмовилося ховати його, отого—мовляв--вільнодумця. Тепер мусулманське духовництво нічого вже проти нього не має, бо серед книжників у більшій чи меншій мірі заведено толкувати його еротизм та кощунство в побожно-алегоричному напрямі. Що правда, Хафизів талан настільки причаровує східніх людей, що духовництво вважа за можливу річ, навіть дословно розуміючи Хафизові вірші, не все в них засуджувати гуртом. В XVI в. в Царгороді, у турків, зчинилася з цього приводу суперечка, і тоді славнозвісний царгородський великий муфтій-курд Абу-с-Сууд (1492-1574) дав про Хафиза фетву (вирік), де висловився так, що мовляв треба одрізняти шкодливі, облудні Хафизові вірші од його корисних, істинних віршів, треба одрізняти гадючу отруту--і сцілюще дання, треба використовувати мудрість Хафизову, але застерігати людей проти його помилок [2]). Тільки ж будь-що-будь, алегоричне витолковування залишається найкращим способом, щоб Хафизову гедоніку та його вільнодумність зробити нешкодливими. У такому дусі написано численні коментарі до його дівану (зібраного, нагадаймо, вже після його смерти).

Головні коментатори Хафизового дівану—турки XVI в.: Сюрурій (1559), Шем'ій (1574) та ще—кого найбільше знають—потурчений босняк-серб Судій (пис. 1594). Шем'ій писав для мецената Ахмеда Ферідунабея (пом. 1583, на посаді значного вельможі в султана Селіма II П'яниці);

---

[1]) Але див. напр. критичну статтю про Вільберфорса-Клерка в Quarterly Review 1892, січень, ст. 33-63, де Клеркове намагання добачати в Хафизі самісінького містика виясняється, як неприйнятне. Пор. ще прикінцевий висновок у Ете в Grundriss der iranischen Philologie, т. II, (Страсб. 1896-1904), ст. 303, де Ете ставиться в цій точці негативно проти Вільберфорса-Клерка.

[2]) На Абу-с-Суудову фетву (за текстом, що подає бібліограф Хаджі-Халфа XVII в.) звернув увагу ще Гаммер в передмові до свого перекладу Хафиза (1812, т. I, ст. XXXIII—XXXIV) Повний текст див. у Флюґелевому виданні Хаджі-Халфи: „Lexicon bibliographicum", т. III (Лонд. 1842), ст. 273-274.

тому Шем'їв коментар звуть Ферідунівським[1]). Окрім турків є толковники перські; та вони не такі відомі для читачів.

Як водиться в коментаторів, немало всі вони (окрім Судія) пояснюють не самісінькі граматичні труднощі та особливости Хафизової мови, ба, головним чином, витолковують вони загадкове розуміння його віршів, пристосовуючись до суфійської термінології; тільки Судій товмачить його з загально-людського погляду. Під захистом тих алегоричних коментувань може Хафизів діван циркулювати серед мусульманської громади безборонно. Тільки ж першими часами після поетової смерти фанатичні мусульманські мулли зчиняли проти його поезій завзяті переслідування.

IX.

Рукописи Хафизового „Дівана".

Між рукописами „Хафизового Дівана" є старі. От у Бодлеївський книгозбірні (див. друкований опис 1889 р. № 815) переховується рукопис 1439=843 року,—виготований, як виходить, лиш на п'ядесять років пізніш од поетової смерти. В Британському музеї (опис. Ріё, т. II, 1881, ст. 627) найстаріщий рукопис датовано 855=1451 р., тобто писано його літ шісдесять після смерти Хафизової.

Пієтро делля Валле, у своїх відомих „Viaggi" в листі з Персії 26 липня 1622 р., сповіщає, що в Хафизовому мавзолеї був манускрипт „Дівана", власноручно писаний самим автором, тобто автограф (а коли автограф, то, виходить, це була збірка ще не повного дівана), але тодішній шах (Аббас Великий) казав перенести того автографа до своєї книгозбірні.

Про те, що недавнечко з Бухари привезено до Петербургу прозаїчний Хафизів автограф, ми згадували вище (ст. 31).

X.

Друковані видання перського тексту Хафизового Дівана.

1791 Калькута, форт Уільям, за редакцією Абу-Талиба-хана.

1813=1228 Бомбей; 1826 Калькута; 1828 Бомбей.

1831 Каунпор; 1831 Бомбей.

1834=1250 Булак (Каір) з турецьким коментаріем і перекладом Судія XVI в., 3 т.т. (т. I, 411 ст.; т. II, 455 ст.; т. III, 463 ст.).

---

[1]) Про всіх трох турецьких Хафизових коментаторів див. Ріё, опис тур. рукоп. Брит. Музею (Лонд. 1888,, ст. 157-159. Д'Ербло, автор найдавнішої сходознавчої енціклопедії кінця XVI в., назвав був Ферідуна самим автором коментаріїв, і отую помилку, яку д'Ербло пустив раз у світ, люди ще довго висловлювали за ним наново. Між инчими навіть такий пізній іранознавець, як Хафизів перекладач Розенцвайг-Шваннав (т. I, 1858, ст. VII), вважав „коментарій Ахмеда Ферідуна" за щось неоднакове з коментаріем Шем'ієвим.—Що до Судія, то слід паки і паки підкреслити, що придатний він тільки для точного перекладу Хафизових поезій (та й то можна споритися проти його перекладу густенько-частенько), а вже ж історичні пояснїння в Судія—то верх кричущого неуцтва.

1840=1256 Булак, в редакції Судієвій, тільки без його коментаріїв; 1841=1257 Тебріз; 1841=1257 Царгород, у редакції Судієвій, та без його коментаріїв; 1841 Бомбей; 1842 = 1258 Тегран; 1844 = 1260 Тебріз; 1846 = 1262 Мешхед.

1851=1267 Бомбей; 1851=1267 Тебріз; 1852=1269 Деглі; 1855=1272 Тебріз; 1858=1274 Тебріз; 1858=1274 Калькута, з коментаріями Фетх-Алі.

1854-1863 Липськ, критично видав Брокгавс з вокалізацією й знаками перепинання,—ця критична редакція засновується на Судії XVI в. (для газелів №№ 1-80 долучено й Судієві коментарії), т. I (1854)—ст. XII+320 (газелі №№ 1-80); т. II (1856)—ст. I+320 (газелі №№ 81-395); т. III (1863)—ст. 272 (№№ 396-693)[1]).

1858-1864 Відень, з перекладом Розенцвайга-Шваннав, 3 т.т. т. I (1858) ст. XII+834; т. II (1863) ст. 595; т. III (1864) ст. 584. Перський текст дословно тут передруковано з булацького видання 1834 року Судієвої редакції.

1860=1277 Бомбей (345 ст.); 1861=1278 Бомбей; 1862=1279 Царгород (з друкарні Османа Зекі, 259 ст.); 1862=1279 Лакнав (214 ст.); 1864=1281 Булак; 1866=1283 Лакнав (404 ст.); 1868=1285 Лакнав.

1870 Царгород, з 2 коментаріями (1-ий коментатор—ваггабіт-Фюнуній, 2-й—Судій); 1876 Лакнав, з комент. Мохаммеда Садика-Алі; 1879 Лакнав.

1881 Калькута (ст. 232 та 16), дешеве загально приступне видання англо-індійського правління, за редакцією майора H. S. Jarrett'a, що керувався Брокгавсом. Десятьма літами пізніш Вільберфорс-Клерк ізробив свій англійський переклад за Джарретовим виданням.

1882=1300 Царгород (вид. „Шюркет-и саххафіййе-и Османіййе", 259 ст.); 1882=1300 Бомбей (345 ст.); 1883=1301 Бомбей, два видання (в одному 412 ст.); 1883=1301 Тегран; 1883=1301 Лакнав (видав Неваль Кішор); 1884 Деглі; 1886 Лакнав, з комент. Мох. Садика-Алі; 1887 Бомбей, вид. Pistanji Kuvarji Taskar з примітками (Education Society's press); 1888 Деглі; 1888 Лагор.

1890=1307 Тегран (279 ст.); 1895 Ташкент (175 ст.); 1896 Ташкент (160 ст.); 1899 Лакнав, із словником (3-є вид.).

---

[1]) Дивним чином, наводять рік отого (аж надто відомого!) Брокгавсового видання неправильно. Ріё в описі перс. рук. Брит. Музею (т. II, 1881, ст. 628) зазначає рік 1854-ий; але ж цей рік стосується тільки до I тому Брокгавсового видання. У Вільберфорса-Клерка (англ. переклад 1891, т. I, ст. XX), хоч він безперечно мав геть усі три томи в своїх руках, подано для Брокгавса рік 1854-1856 (замість 1863), і оцю саму неправдиву дату без перевірки далі навів і Ете́ в справочному Grundriss der iran. Philologie (т. II, 1896, ст. 304) та й у своєму описі перських рукописів India Office (1903, ст. 720).

1900: „Гезаліййат“, Ташкент (друк. В. М. Ільїна, 160 ст.); 1900 Лакнав (456 ст.); 1902 Ташкент (вид. Хаджі Абдульмелик ибн-Абденнабі; 160 ст.); 1904 Деглі, з пенджабським коментарієм М. Бедреддіна (754 ст.); 1904 Морадабад, з толкуваннями в мові урду та з перекладом Мохаммеда Ісмаіла-хана, 3 частини (по 320 ст. у кожній частині).

І багато инших. Цей реестр містить у собі звістки про 53 №№ видань (з 1791 р. до 1904). Звістки тії—теж досить, правда, випадкові (і безперечно не вичерпують усієї бібліографії), але ще збіралися вони більше чи менше систематично, іще перед тим, як розпочалися революції в Росії і на сході (1905). Дальші бібліографічні вказівки про Хафизове друкування в Персії, Індії, Туреччині та Середній Азії щастило міні збірати вже без системи, цілком уривчато, а тому я їх тут зовсім і не публікую. Навряд чи буде помилка—гадати, що, відколи з'явилося в світ найперше друковане видання 1791 року, та й геть аж до наших часів, себ-то за якесь століття з четвертиною, видано було Хафизів діван багато більше, ніж сто разів.

XI.

Загальний побіжний погляд на історію того, як познайомилася Европа з Хафизом печатно, чи то по-перськи, чи в перекладах.

Залишаючи докладну бібліографію „Hafiziana“ до иншого місця, ми тут позначимо тільки головні етапи в історії того, як ознайомилася Европа (та почасти й сам схід) з Хафизом через друкування.

а) Найстаріші звістки про Хафиза в Европі, XVII та XVIII в.

За Хафизових часів Европа вже мала зносини з південною Персією. У своїй „Книзі виночерпія“, написаній для шаха-Мансура ширазо-іспаганського (1388-1393), Хафиз виразно каже: „херадж-ет дињенд ез Фиренг“= „тобі платиться податок „харадж“ од Франків“ [1],—розуміти тут треба очевидячки, податок торговельний, од европейських купців [2]. Тільки ж про Хафиза тії европейці XIV віку навряд чи багацько донесли звісток до Европи,

[1]) „Саqі-наме“ (№ 686), вірш 127 (вид. Брокг. т. III, ст. 250; Розенцв. т. III, ст. 490).

[2]) Таке пояснінння для терміну „харадж“ я вважав би тут за найімовірнішее. Але правда: може бути й так, що Хафиз мав тут на думці тих европейців, котрі через південну Персію їздили до Китаю та й сідали на кораблі вже аж у порті Гормузі (коло виходу з Перської затоки до Індійського океану); такі купці могли в Гормузі володіти садибами чи будинками, покупленими для їхніх товарних складів, і що до них—то термін „харадж“ мав би в Хафиза навіть своє основне значіння, тоб-то: оплата за землю. Та швидче мабуть тут мова йде таки про торгове мито, стягнуте з тих товарів, що купці привозили їх до південної Персії північним шляхом через Малу Азію або Кавказ, переїздячи джелаїридські володіння—азербейджанський Тебріз, чи Багдад. Можлива річ, Хафиз натякає на добре-пам'ятний тоді історичний факт, з недавнього минулого, коли мозафферид шах-Мансур іще вкупі із своїм живим батьком шахом-Шоджею ходили війною на Азербейджан та й побували в самому Тебрізі, де европейських купців-грошоплатів завсіди бувало чималенько. Див. про цей похід в „Історії мозафферидів“ Кінія 1420 р. (факсим. вид. 1910 при „Таріхи Гозіде“), л. 716, в оповіданні про події 1375 року.

Хафизів діван навіть і пізніш не одразу зробивсь відомим для европейців у повній своїй основі. Про самого Хафиза, як про великого, поважаного в Персії поета, де-які чутки дійшли до Европи од подорожніх, десь, не раніш од XVII віку, найперше мабуть чи не через гуманіста-подорожнього Пієтра делля-Валле, що про нього вже в нас була згадка. В своєму листі з Шіраза влітку 1622 року (за шаха Аббаса Великого) Пієтро делля-Валле вихваляє Хафизів талан, рівняє його з Петраркою, описує Хафизову гробницю-каплицю (tempietto) і наводить тії вірші, про марність людської слави, які він, делля-Валле, склав на честь Хафизові, сидячи тут-таки коло його надгрібної каплички [1]). Та вже аж за півстоліття після делля-Валле надруковано вперше в Европі одну Хафизову газель (а саме—вступну в „Дівані"), по перськи з латинським перекладом та поясненнями, взятими з Судія,—при турецькій граматиці Менінського (Відень 1677, ст. 189-194).

Далі, протягом XVIII віку, переважно в другій його половині, потроху надруковано було в европейських перекладах, здебільша вкупі з долученим перським текстом, де-кільки десятків Хафизових газелів (перекладачі—латиніст бар. Rzevizky 1771 перші тіснацятеро газелів; його англійський популяризатор Річардсон 1774; Jones там і сям в „Poëseos Asiaticae commentarii" 1774 і ин.; Wahl 1791 з німецьким перекладом; з англійським перекладом Nott 1787; Ouseley 1795 і далі),—всього разом, значно менше од сотні газелів, себто може навіть менш, як 1/8 цілого Хафизового „Дівана".

Серед отих перекладачів XVIII в. особливо типовий—Ржевізький, що перекладав Хафиза латинськими віршами, Горацієвими метрами.

б) 1-е друков. вид. Хафизового „Дівана" 1791 та німецький переклад Гаммера 1812. „Westöstlicher Diwan" Ґёте 1819 і „газельний" напрямок в европейській поезії 19-го віку.

На прикінці того самого XVIII віку, а саме 1791 р., з'явилося в Індії (в Калькуті, у форті Уільямі) перше друковане видання повного перського тексту „Діван-и Хафиз", що його випустив у світ Абу-Талиб-хан, начитаний автор однієї з перських „тезкират"; а 1812 р. відомий піонер орієнталістики Йос. фон-Гаммер видав свій повний німецький переклад.

Про зазначене індійське Абу-Талиб-ханове editio princeps перського текста (1791 р.) доводиться сказати, що безперечною заслугою цього друкованого видання була оддача хоч-якогось повного текста „Дівана" в ширшее загальноприступнее користування, ніж це було доти, доки Хафиз був залишавсь у рукописах. Що правда, цього друкованого „Діван-и Хафиз" розхапали в самій-таки Індії, і Европа не багато встигла ним поко-

[1]) Див. „Viaggi" делля-Валле в венец. вид. 1667 р. т. II, ст. 508-510.

ристуватися [1]); але тій біді легко зарадили дальші передруки 1-го видання (Бомбей 1228=1813, Калькута 1826, Бомбей 1828, і т. и.) [2]). Негативною рисою 1-го видання (і його передруків) була невеликая його критичність; і лиш відколи в Египті опубліковано було докладні коментарії Судія (Булак 1250=1834) [3]), з'явилася спромога для дослідників уже свідоміш орієнтуватися в незавсіди певному тексті тодішніх друкованих видань.

Що ж до повного німецького перекладу Йос. фон-Гаммера: „Der Diwan von Mohammed Schemsed-din Hafis" (2 т.т., Штутг. і Тюбінген 1812), то цей переклад, позбавлений рівнобіжного перського тексту, зроблений важкими, незграбними та ще й лиш білими віршами, повний друкарських помилок трохи не на кожній сторінці, теперечки вже мало придасться орієнталістам [4]). Придатна ще й досі — простора Гаммерова передмова (ст. I—XLII), де матеріяли про Хафизове життя призбірано з шістьох рукописів; нехай собі всі ті шестеро джерел—пізні й неавторитетні, але більша половина з них (чотирі) залишається ще й досі ненадрукованою; варті певної уваги ще й деякі пояснення до окремих поезій; а загалом Гаммерів переклад тепер ваги не має. Але для того, щоб зацікавити Европу Хафизом, Гаммерів переклад зробив аж надто багацько, і він має величезну історично-літературну вагу своїм впливом на Ґёте; „Westöstlicher Diwan" великого Ґёте (1819) заснувавсь на Гаммеровому перекладі, і Хафиз одразу зробився близько-відомий цілому світові. Могли, правда, тоді ж таки допомогти Хафизовому спопуляризуванню ще й французькі прозаїчні переклади декотрих (що правда, дуже не багатьох) Хафизових газелів, що поробив тії переклади найавторитетніший тодішній сходознавець Сільв. де-Сасі (при „Pend-nameh" 1819 і ин.) [5]), а вже ж до його голосу прислухáлися тоді не самісінькі орі-

[1]) Русо, що наново видав Річардсонову антологію з Хафиза: „A specimen of persian poetry" (Лонд. 1802, на якийсь десяток літ пізніш од появи друкованого Хафизового „Дівана") скаржиться (ст. XV), що тее калькутське друковане видання 1791 р. так що й не дісталося до Европи, і що в Англії воно така сама рідкість, як і найдорогоцінніші манускрипти.

[2]) На тепер набралося друкованих видань Хафиза вже чимало, тільки ж багато менше, ніж Са'дія. Міні відомі за сто літ щось 50 видань Хафиза; та, як бачиться, можна їх налічити по-над сотню (пор. ст. 37).

[3]) Потім Судієву редакцію знов видано в Булакові ще разів з двое (1256=1840, без комент.; 1281=1864), та в Царгороді 1257=1841 без комент., 1870 з комент.

[4]) Спеціяліст-іраніст Ете, сам німець, видко навіть не гортав Гаммерового перекладу: бо він зве той віршований переклад—прозаїчним, „in sehr geschmackloser Prosa" (Grundriss der iranischen Philologie, 1896, т II, відд. 2, ст. 305). А вже ж Гаммер силувавсь обробити віршовану форму свого перекладу як найпильніш, наскільки ставало йому хиста („сім років пішло в мене на перекладання, три роки—на одшліфування та на обробку приміток", ст. IV); значну частину Хафизових віршів Гаммер переклав навіть так, що в них, по спромозі, задержано той самий метр, яким писано перський первопис.

[5]) Сільв. де Сасі ще 1798 р. в „Notices et extraits" т. IV (ст. 238-245) подав французький переклад Хафизової біографії з Довлет-шаха XV в. В тій біографії наведено, для зразку, скількись Хафизових газелів.—Завважмо до речі, що в першій половині XIX в. шестеро газелів на французьку мову переклав і А. Русо в своему „Parnasse Oriental", Алжир 1841, ст. 88-92. Про французькі переклади Дефремері див. низче, ст. 42.

єнталісти, ба й узагалі письменники. Та тільки, хіба ж можна рівняти той вплив, який могли робити на широку публіку читачів філологічні праці спеціяліста-вченого де-Сасі, з тим аж надто сильним впливом, що йшов од загально-приступного поетичного твору патріярха світової поезії, старого Ґёте!

Хафиз і „газельні" вподобання одразу прищепилися, через Ґёте, німецькому письменству. В Німеччині після „Westöstlicher Diwan" розпочалася безліч газельних наслідувань, і все воно—на підставі Гаммерового перекладу. Посеред них „Газелі" графа фон-Плятена (1821) та його ж таки „Нові газелі" й „Хафизове дзеркало" дуже елегантні; до речі сказати, граф фон-Плятен сам знав перську мову й тямив її естетику. Але як судити взагалі, то Імерман (пом. 1840) мав право казати про тодішніх поетів:

Von den Früchten, die sie aus dem Gartenhain des Schiras stehlen,
Essen sie zu viel, die Armen, und vomiren dann Ghazelen.

Та будь-що-будь, оте „блювання газелями" дуже допомогло тому, що Хафиз у Европі спопуляризувавсь як-найширше.

в) Давмер 1846, 1856 та його російські наслідувачі: Фет, Прахов.

Один з пізніших творців отаких газелів, не-орієнталіст А. Ф. Давмер у своїй книжці „Hafis" (Гамб. 1846; 2-е вид. 1856; не так і давно—3-є вид., Йена 1912) подав більше як дві з половиною сотні „Хафизівських" поезій в дуже вільній переробці: почасти він насмикав окремих, так сказати гарніших, віршів з тієї чи иншої Хафизової газелі, почасти дав свої власні вільні наслідування, або фантазування на Хафизові теми. Свою отую переробку зробив Давмер з дуже великим мистецьким хистом і смаком (не дурно ж і за наших часів вийшла вона в світ новим виданням, Йена 1912), і вона вчинила справжній вплив на росіян. Попереду переклав з Давмера 27 поезій А. Фет (у „Русскомъ Словѣ" 1866, II) [1]), і за те од Кузьми Пруткова здобув він прозвання „ибнъ-Фетъ"; а тоді М. Прахов (у „Русскомъ Вѣстникѣ" 1874, I, ст. 215-243) під заголовком „Мотивы изъ Гафиза" подав иншу пайку Давмерових віршувань. І Фет, і Прахов поперекладали вільну Давмерову переробку близесенько до німецького первопису і задержали Давмерову елегантність (надто Прахов; Фет—менше), тільки ж звичайно, що вони закріпили серед російської публіки геть не точну думку про те, яким треба собі уявляти справжнього Хафиза.

Класичний німецький переклад цілого Хафиза—Розенцвайга - Шваннава 1858-1864 і критичний перський текст „Дівана" в виданні Г. Брокгавса 1854-1863. Дальші німецькі обробки. Переспіви Боденштедта.

Окрім того в даному разі росіяни, як воно часто трапляється, встигли значно остатися позаду віка. Бо тим часом як Фет та Прахов, що познайо-

[1]) Фетові „Переводы изъ Хафиза" лекше знайти в його „Собраніи стихотвореній", Спб. 1901, т. III, ст. 11—44.

или російську публіку з Хафизом, підносили їй свої запізнені переклади з фантазій старого Давмера, в Німеччині за 1850-их рр. уже пороблена була для Хафиза новітня, велика, критична робота.

Тут допоміг просторий коментарій турка Судія XVI в., надрукований у Єгипті в Булакові ще 1834 (=1250) року. Тую Судієвую редакцію взяв за підвалину Вінц. фон-Розенцвайг-Шваннав та й, одкинувшись од вузько-формальної східньо-газельної однорімовости виготував у прекрасній німецькій віршованій формі свій мало не дословний, до того ж літературно-гарний, попросту аж художній, повний переклад Хафизового дівана. Свою стараннu працю, вкупі з рівнобіжним перським текстом за Судієвою редакцією булацького видання, надрукував Розенцвайг-Шваннав під заголовком: „Der Diwan des grossen lyrischen Dichters Hafis“ (3 тт., Відень 1858-1864) [1]). Рівночасно, під заголовком „Die Lieder des Hafis“ (Липськ 1854-1863) видав Герм. Брокгавс наново переглянуту критичну редакцію перського текста Хафизового дівана, яку Брокгавс вирішив установити на підставі коментаріїв турка-Судія, бо той, так міркував Брокгавс, мав перед собою віродостойні, старовинні рукописи дівана ще XV віку. Почасти дав Брокгавс у своєму виданні і самий текст Судієвих коментаріїв (для перших 80 газелів дівана) [2]); він-таки й перенумерував Хафизові газелі, і тая Брокгавсова нумерація закріпилася для Хафиза й надалі, аж до теперішніх часів. Що Судій, побожний турок-сонніт, міг із своєї редакції повикидати декотрі яскраво-шиїтські Хафизові поезії, про це Брокгавс не догадавсь.

Відколи зафіксувався таким чином більше чи менше певний і зручний Хафизів текст, пішли од нього й новітні німецькі переклади,—що правда, вже не повні, а в формі антологій з Хафиза. Попереду Г. Несельман у своїм „Der Diwan des Sch. Muh. Hafis, im Auszuge übersetzt“ (Берл. 1865) всилувався, йдучи ще за давньою модою, відтворювати перський первопис навіть у його надвірній формі, а тому в Несельмана в його німецькому віршованому перекладанні тієї чи иншої газелі монотонно переводиться для всіх віршів лиш єдина спільна рима. Безмірно елегантніший вийшов славнозвісний антологічний німецький переклад або переспів Боденштедта „Der Sänger von Schiras. Hafisische Lieder“ (4-е вид. Берл. 1877; есть і т. зв. „діямантне“ виданнячко in-16°, з ілюстраціями, Берл. 1880, ст. XXII та 214).

---

[1]) На жаль, використав Розенцвайг Судія не для самих цілей філологічних. Він довірливо брав із Судія і архи-безглузді історичні його поясніння, містячи їх у рубриці „Приміток“ до кожного тому.—Антисоннітських Хафизових газелів, яких не було в Судієвій редакції, не взяв і Розенцвайг для перекладу.

[2]) Оті коментовані 80 перших газелів становлять собою перший том видання.

Хоч який елегантний, хоч який для всіх любий—отой антологічний Боденштедтів переспів, тільки ж тая його обробітка не може собою витіснити Розенцвайга-Шваннава. Праця Розенцвайга-Шваннава,—і дуже дослівна в перекладарському завданні, і художня в виконанні, і вичерпно повна (а не антологічна), і зручная через те, що поруч німецького переклада надруковано й перський текст en regard,—залишається в німців і досі найголовнійшою працею для Хафизових студій. Через неї німці не надто вже квапляться поновляти переклади з Хафиза та й задовольняються тим путящим, що вже в них є.

д) Поява де-яких Хафизівських студій у Франції. Дефремері, 1858.

В деякій мірі одбилися німецькі студії над Хафизом 1850-их рр. і на французькій орієнталістиці, та тільки в деякій мірі.

Позначна—ось яка річ, що одрізняє французів од німців: нема у французів іще й досі не тільки повного перекладу Хафиза, ба нема в них навіть хоч трохи значніших обсягом—антологій з Хафиза. Французи взагалі підступали до Хафиза зрідка, та й то виявляли для нього увагу не літературно-естетичну, ба самісіньку науково-філологічну. Отак чинив на початку XIX віку Сільв. де-Сасі (див. вище, ст. 39), і так учинив в середині XIX-го віку той, що працював рівночасно з німцями Розенцвайгом та Брокгавсом, історик-іраніст Дефремері, автор цінної статті: „Coup d'oeil sur la vie et les écrits de Hafiz“ (в Journal Asiatique 1858, т. XI, квіт.-май ст. 406-425). Стаття тая ще й досі одна з основних про Хафиза. В ній перекладено й де-кільки газелів за текстом Брокгавсового видання, і тим чином видко звязок інтересів француза Дефремері з інтересами науки німецької [1]).

е) Перехід Хафизівських студій до англійців. Вільберфорс-Клерк 1891, Пейн 1901.

В другій половині 19-го віку головну енергію в студіюванні та перекладанні Хафиза виявляють англійці, здебільша навіть по-за всяким звязком з німецькими працями [2]).

Серед численних англійських робіт надто визначаються двойко: повний прозаїчний переклад, наділений як-найряснішими поясненнями й газельною нумерацією H. Wilberforce-Clarke'a: „The Divan, written in the

---

[1]) Після того можна вказати по-французськи, хіба, маленьку збірочку A. Nicolas: Quelques odes de Hafiz, trad. pour la première fois en français, Пар. 1898 (в серії „Bibliothèque Elzevirienne“, ст. XI та 72). Це праця самостійна. За те знов відчувається звязок із Німеччиною в тій вибірці 11 Хафизових газелів, яку видав S. Frilley в невеличкій книжечці: La Perse littéraire (Пар., бл. 1909 р., ст. 130-137, там—попросту прозаїчний французький переклад з німецького віршованого Розенцвайгового перекладу, зовсім не з перського первопису.

[2]) Попереду такий звязок з німецькою наукою—відчувавсь. Широко користуючися Розенцвайгом, С. Робінсон видавав прозою перекладані вибірки з Хафиза в 1872 році, а тоді їх вніс до своєї „Persian poetry“ 1883 (ст. 383-508). Віршами перекладав Г. Бікнель: „Hafiz of Shiraz“ (Лонд. 1875, вид. Трюбнер; ст. XX та 384)

XIV-th century by Hafiz" (Калькута 1891, 2 тт. in-folio) та трьохтомовий так само повний, тільки вже віршованний переклад John Payne: „Poems of Sh. Moh. Hafiz of Shiraz" (Лонд. 1901). Вільберфорс-Клерк, німецької мови не знавши, геть-зовсім позбавлений був змоги користуватися німецьким перекладом Розенцвайга-Шваннава або будь якими німецькими допомічними працями; ба навіть що до перського тексту Хафиза, то до діла пішов Вільберфорсові-Клеркові не текст, виданий в Німеччині Брокгавсом, а свій місцевий калькутський, що його наново зредагував за рукописами XVI віку майор Г. С. Джаррет та й дешевенько видрукував коштом англо-індійського правительства (Кальк. 1881) [1]). Цяя Вільберфорс-Клеркова оригінальність дозволяє його праці в багатьох випадках бути аж надто путящою додатковою до німецьких елаборатів, тим більше, що англійський перекладач зовсім не скупо додає як-найдокладніші уваги й поясніння до кожної газелі, та ще й ставить на чолі своєї публікації змістовний вступ про поета. Та звичайно, що доводиться часом поблажливо прощати працьовитому самітно-самостійному англійцеві декотрі несподівані, аж дикі, його хиби й недогляди (історичного характеру), які взагалі нерідко трапляються і в инших англо-індійських орієнталістів-самоуків [2]).

а) Збуджений інтерес до справжнього Хафиза в росіян поч. XX віку. „Исторія Персіи и ея литературы" проф. Кримського 1906. „Персидскіе лирики" акад. Хв. Є. Корша, 1916.

В XX віці безперечно помічається і в Росії деякий прокинутий інтерес до Хафиза, що пересічний російський читач доти знав його хіба з „ибн-Фета".

Може бути, певний підгін у цьому напрямі дала й моя „Исторія Персіи и ея литературы" (Москва 1906), де я, до статті про Хафиза, додав і чимало зразків: з одного боку—вибірки з елегантної Давмерової переробки в перекладі Фета та призабутого Прахова („Ист. Перс." т. III, ст.

[1]) Правда, головною підвалиною для Джарретовсго видання були не так рукописи, як друкований текст того самого Брокгавса, і змін проти нього Джаррет вніс не гурт. А от, за те, він допустився багатьох друкарських помилок, яких у Брокгавса не було, і викинув він нумерацію газелів, для орієнталіста потрібну дуже й дуже.

[2]) От напр. про Хафизову гробницю Вільберфорс-Клерк каже, що її перебудував Керім-хан Зенд близько 1811 року (!! т. I, ст. XXXIII). Але ж Керім-хан Зендський, загально-відомий володар Персії, жив іще в XVIII столітті і загинув 1779 року! Не знаючи цього факта, не потрапив Вільберфорс-Клерк зрозуміти як слід слова Авзлі, який 1811 року особисто бачив Хафизову гробницю та й, не датуючи часу її перебудування, зазначив, що перебудував її Керім-хан („Notices of persian poets" 1846, ст. 40). На ст. XXXII-ій Вільберфорс-Клерк зазначує Довлет-шаха і „Тезкирет еш-шоера", як два різні історичні джерела,—живовидячки, він і не підозріва, що Довлет-шахова праця це ж і є „Тезкирет еш-шоера". Не такий він винний тоді, коли в своїх історичних примітках до окремих газелів повторює історичні помилки турка Судія (прим. т. II, ст. 726 № 435; т. II, 950 № 605 і ин.) До речі: Вільберфорс-Клерк гадає, що Судій то письменник аж XVII віку (seventeenth century, ст. V), а не XVI-го.

XIV-th century by Hafiz" (Калькута 1891, 2 тт. in-folio) та трьохтомовий так само повний, тільки вже віршованний переклад John Payne: „Poems of Sh. Moh. Hafiz of Shiraz" (Лонд. 1901). Вільберфорс-Клерк, німецької мови не знавши, геть-зовсім позбавлений був змоги користуватися німецьким перекладом Розенцвайга-Шваннава або будь якими німецькими допомічними працями; ба навіть що до перського тексту Хафиза, то до діла пішов Вільберфорсові-Клеркові не текст, виданий в Німеччині Брокгавсом, а свій місцевий калькутський, що його наново зредагував за рукописами XVI віку майор Г. С. Джаррет та й дешевенько видрукував коштом англо-індійського правительства (Кальк. 1881) [1]). Ця Вільберфорс-Клеркова оригінальність дозволяє його праці в багатьох випадках бути аж надто путящою додатковою до німецьких елаборатів, тим більше, що англійський перекладач зовсім не скупо додає як-найдокладніші уваги й поясніння до кожної газелі, та ще й ставить на чолі своєї публікації змістовний вступ про поета. Та звичайно, що доводиться часом поблажливо прощати працьовитому самітно-самостійному англійцеві декотрі несподівані, аж дикі, його хиби й недогляди (історичного характеру), які взагалі нерідко трапляються і в инших англо-індійських орієнталістів-самоуків [2]).

к) Збуджений інтерес до справжнього Хафиза в росіян поч. XX віку. „Исторія Персіи и ея литературы" проф. Кримського 1906. „Персидскіе лирики" акад. Хв. Є. Корша, 1916.

В XX віці безперечно помічається і в Росії деякий прокинутий інтерес до Хафиза, що пересічний російський читач доти знав його хіба з „ибн-Фета".

Може бути, певний підгін у цьому напрямі дала й моя „Исторія Персіи и ея литературы" (Москва 1906), де я, до статті про Хафиза, додав і чимало зразків: з одного боку—вибірки з елегантної Давмерової переробки в перекладі Фета та призабутого Прахова („Ист. Перс." т. III, ст.

[1]) Правда, головною підвалиною для Джарретового видання були не так рукописи, як друкований текст того самого Брокгавса, і змін проти нього Джаррет вніс не гурт. А от, за те, він допустився багатьох друкарських помилок, яких у Брокгавса не було, і викинув він нумерацію газелів, для орієнталіста потрібну дуже й дуже.

[2]) От напр. про Хафизову гробницю Вільберфорс-Клерк каже, що її перебудував Керім-хан Зенд близько 1811 року (!! т. I, ст. XXXIII). Але ж Керім-хан Зендський, загально-відомий володар Персії, жив іще в XVIII столітті і загинув 1779 року! Не знаючи цього факта, не потрапив Вільберфорс-Клерк зрозуміти як слід слова Авзлі, який 1811 року особисто бачив Хафизову гробницю та й, не датуючи часу її перебудування, зазначив, що перебудував її Керім-хан („Notices of persian poets" 1846, ст. 40). На ст. XXXII-ій Вільберфорс-Клерк зазначує Довлет-шаха і „Тезкирет еш-шоера", як два різні історичні джерела,—живовидячки, він і не підозріва, що Довлет-шахова праця це ж і є „Тезкирет еш-шоера". Не такий він винний тоді, коли в своїх історичних примітках до окремих газелів повторює історичні помилки турка Судія (прим. т. II, ст. 726 № 435; т. II, 950 № 605 і ин.) До речі: Вільберфорс-Клерк гадає, що Судій то письменник аж XVII віку (seventeenth century, ст. V), а не XVI-го.

156-191), з другого боку—мои власні прозаїчні переклади (т. III, ст. 192-202) та віршовані переклади покійного (тоді ще живого) акад. Хв. Є. Корша (т. III, ст. 150-155 та т. I, 1909, ст. 427-430).

Уміщені в мене в „Исторіи Персіи“ віршовані переклади Хв. Є. Корша з додатком іще декотрих, Коршевих-таки, увійшли, всього разом 18 №№, в посмертну Коршеву книжку: „Персидскіе лирики X-XV в.“ (М. 1916, ст. 95-116; вид. М. Сабашніков) [1]). Книжку „Персидскіе лирики“ зредагував—я, та й додав до неї передмову про перську поезію взагалі і про Хафиза з-осібна. Публіка розхапала тее видання за якихсь півроку,—подія, з якої не важко виснувати, що з'явився вже значний інтерес у новіщих, передреволюційних росіян і до східньої поезії і до Хафиза. З пієтета супроти недавно-вмерлого перекладача, мого старого вчителя, я в своїй передмові до „Персидскихъ лириковъ“ розсипав, наче на свіжій могилі, надзвичайно високі похвали акад. Коршеві, як перекладачеві-віршівникові. Тепер, уже як геть зітерлася гіркота од свіжої втрати, не буде образою для пам'яти акад. Хв. Євг. Корша—признатися, що мої похвали були дуже пересадні. Найбільше вадить Коршевим перекладам не так їхня важкотягарність (цю нелюбу ваду простити вченому можна було б): найголовніша їхня хиба—тая, що вони через-лад неточні і лиш приблизні.

От, напр., № 7 (ст. 103) в перекладі акад. Корша дуже мало схожий із своїм перським оригіналом. По-перськи починається газель так: „Випадало б, щоб од усіх серцеграбіжниць ти брала данину, бо ти неначе вінець над головами вродниць цілого світу. Двоє бистрих очей твоїх роблять заколот у китайському Туркестані й Хотані; закрученому локонові твого кучерявого волосся Китай та Індія надсилають податок“. А у Хв. Євг. Корша це перекладається ось як:

„Царицею ты всѣхъ прелестницъ быть должна,
„Сіяя выше ихъ красою, какъ луна.
„Волна твоихъ волосъ и очи съ поволокой
„Наносятъ прелестямъ другихъ ударъ жестокій.—

Китай, Індія, данина, що звідти йде—ці всі образи акад. Корш попросту повикидав, не впоравшися з ними.

Таким самим надмірно спрощеним способом перекладено вірш на ст. 98:

„Хоть душу мнѣ скорбь стравила,
„Ей мрачныя мысли внушивъ,
„Отрадной красы твоей сила
„Удержитъ ихъ грозный приливъ.—

А в перському первописі ми замість оцієї блідої парафрази знаходимо от що: „Скорбота, наче орда негрів, ринула кров'ю в моє серце, але ж твое лице, наче ясне римське військо, з тріюмфом одже їх“. Ці-

[1]) В „Персидскихъ лирикахъ“ Хв. Євг. Корша перекладено: трое Хафизових четверостишшів, 13 газелів та 2 „обривки“.

каве, характеристичне Хафизове прирівняння темної туги до негрів і ясного милого обличчя до римлян—геть випало в Коршевому віршуванні.

Од орієнталіста ми сподівалися б були перекладу, а не отакого далекого переказування.

Лиш дві-три газелі переклав акад. Хв. Є. Корш дуже непогано, а що до инших його перекладів з Хафиза, то виразно можна відчути, що акад. Корш працював над ними уже, як ізстарівся, уже як на силах занепав та й,—це ми точно знаємо,—побільше навіть уже тоді, як на передсмертній постелі лежав.

і) Збірний реєстр російської бібліографії про Хафиза (трохи чи не все—самі дрібниці).

1) Г. С—въ: Персидскія стихотворенія. Съ французскаго—„Цвѣтникъ“ 1810, ч. VI, ст. 67-78. Подано тут по одному зразку з Енверія, Са'дія, Джамія та Хафиза.

2) Журденъ изъ книги „La Perse“ [1]): О языкѣ персидскомъ и словесности. Съ французскаго перевелъ Пбднъ—„Вѣстникъ Европы“ 1815, №№ 10-15. Дано зразки з Фирдовсія, Хафиза (три газелі в № 11), Са'дія та Енверія.

3) Ширазъ. Гробницы Садія и Гафиза—„Вѣстн. Евр.“ 1815, № 15, (ст. 205-213).

4) А. Болдыревъ. Персидская хрестоматія, ч. II, М. 1826; 2-е вид. М. 1833, ст. 135-192: „Изъ Дивана Хафиза“. Самісінький перський текст (без перекладу) 50 газелів, 7 четверостишшів, 12 кит'ат. Геть аж до остатнього часу ця хрестоматія Болдирева являлася в Росії найголовнішою помічною працею, з якої студенти-орієнталісти знайомилися з Хафизом, аж доки вийшла в світ хрестоматія Гаффарова (див. нижче, № 28).

5) Ю. Познанскій: Ода. Изъ Гаафица—„Московскій Телеграфъ“ 1826, № 10 (ст. 66-67).

6) Ф. Г. Нетлѣнные глаза. Восточный апологъ, изъ Гафиза—„Сѣверная Пчела“ 1827, № 67.

7) Н. Моисеевъ: Переводъ съ персидскаго, оды Джами и Гафиза —„Казанскій Вѣстникъ“ 1830 (ч. 28), кн. II, ст. 185-190.

8) Пл. Ст—въ: Къ виночерпію. Подражаніе Хафизу—„Тифлисскія Вѣдомости“ 1830 № 1.

9) Л. Якубовичъ: Газель. Изъ Гафица—„Литературная Газета“ 1831 (т. III), № 26, ст. 210.

---

[1]) На думці мається дуже тоді відомий всебічний, збірний огляд Персії: La Perse, ou tableau de l'histoire, du gouvernement, de la religion, de la littérature, de cet empire; des moeurs et coutumes de ses habitans—par Am. Jourdain, 5 томиків in 16°. Пар. 1814. Про Хафиза—див. т. V, ст. 221-236, переважно за Довлет-шахом у перекладі де-Сасі.

10) П. П.: Газель изъ Гафиза. Съ персидскаго—„Молва“ 1835, № 24-26 (ст. 387-389).

11) С. Назарьянцъ: Абулъ-Касемъ Фердауси Тусскій, съ приложеніемъ бѣглаго обзора исторіи персидской поэзіи до исхода XV в. по Р. Х., ч. II, Москва 1851. На ст. 81-83 поетів життепис (за Гаммером) та звістка про його могилу. Перекладів з газелів немає.

12) П. Лерхъ: Семизвѣздіе на небѣ персидской поэзіи—„Библіотека для Чтенія“ 1851, т. 105, отд. III, ст. 251-268. Одна з зірок „семизвѣздія“—то Хафиз.

13) И. Холмогоровъ. Шейхъ Саади Ширазскій, Казань 1865 (відб. з „Ученыхъ Записокъ Казанскаго У-та“). На ст. 6 напис над Хафизовою могилою. На ст. 10-11 текст і прозаїчний переклад газелі: „Ступай, отшельникъ“ (=№ 61). На ст. 48, у примітці, Холмогоров гордовито виправляє таку помилку Олеарія, якої Олеарій ніколи не робив[1]).

14) И. Ботьяновъ. Нѣсколько стихотвореній изъ Гафиза, Саади и другихъ, въ переводѣ съ персидскаго. Одесса 1866. На ст. 8-9 цієї рідкої брошюри перекладено прозою дві газелі: а) „Двѣ нѣжныя подруги—двѣ чаши стараго вина“ (=№ 524), „Прижимаю розу къ груди своей, рука моя держитъ чашу сладкаго вина“ (=№ 34). І є скількись слів про самого-таки Хафиза (з анекдотом про Хафизову зустріч із Тімуром). Все (включаючи й обидві газелі) взято безперечно з Довлет-шаха.

[15-16) Про переклади А. Фета в „Русскомъ Словѣ“ 1866, кн. II, та М. Прахова: Персидскія пѣсни, мотивы Гафиза, в „Русскомъ Вѣстникѣ“ 1874, кн. I (ст. 215-243)—сказано вище, на ст. 40].

17) Іог. Шерръ: Всеобщая исторія литературы, переводъ А. Пыпина, Спб. 1867. (Є ще переклад П. Вейнберга, М. 1895-1896). Подаються побіжні уваги про Хафиза.

18) М. Карьеръ: Искусство въ связи съ общимъ развитіемъ культуры и идеалы человѣчества, переводъ (з німецької мови) Е. Корша, т. III, Средніе вѣка, М. 1874. В розділі „Новоперсидская поэзія“ (ст. 201-235) для Хафиза одведено ст. 230-233.

19) М. В. Лосіевскій: Изъ персидскихъ пѣсенъ Гафиза—„Оренбургскій Листокъ“ 1877, № 7.

---

[1]) Холмогоров пише: „Олеарій ошибается, выдавая Хафидза за лицо, которое переложило въ стихи Бустанъ шейха Саади. Voyages d'Ad. Olear. trad. par Wicquefort, t. I, pg. 856, Amsterd. 1727“. А в Олеарія справді сказано лиш от що: „По Алкорані дають дітям учити Шіх-Сааді Кюлустан, або Долину рож, і його ж таки Бустан, або Плодовий город, а тоді вивчають Гафіса, який, так само як і Бустан—віршований“. Порівн. і рос. переклад П. Барсова: „Опис. путеш. Голшт. посольства, сост. Ад. Олеаріемъ“, М. 1870 (відб. із „Чтеній въ Общ. исторіи и древностей“), ст. 809. Тая помилка, за яку Холмогоров обвинувачує самого Олеарія, належить лиш недбалому французькому перекладачеві його (в того справді ми читаємо:... „et enfin Hafis, qui a mis le Bustan en rime“, Пар. 1659, т. I, ст. 593).

20) Ап. Майковъ: Изъ Гафиза—„Нива“ 1879, № 9.

21) П. Гнѣдичъ: а) „Если листъ летитъ на землю“... Изъ Гафиза—„Нива“ 1879, № 24;—б) Изъ Гафиза—„Нива“ 1884, ст. 806.

22) Мирза-Джафаръ: а) Книга персидско-русскихъ разговоровъ, Казань 1883, ст. 80-81, текст і російський переклад: „Пошелъ я поутру въ садъ сорвать розу“ (=№ 528) [1]);—б) Персидско-русская грамматика, Казань 1884, ст. 10-12, текст, транскрипція російськими буквами та російський переклад: „Если та ширазская турчанка“ (=№ 8).

23) С. И. Уманецъ: Изъ Дивана Хафиза. Переводъ съ персидскаго подлинника (віршами)- „Сѣверный Вѣстникъ“ 1891, мартъ, ст. 55-56 (I. „Розъ душистыхъ мнѣ не надо безъ чарующихъ очей“=№ 155; II. „Въ темный садъ, гдѣ млѣютъ розы, вышелъ я“=№ 528). Переклади дуже вільні.

24) М. Г[амазовъ]: Переводы съ персидскаго, турецкаго и арабскаго—в „Запискахъ Восточнаго Отдѣленія Имп. Русск. Археолог. Общества“ т. V=1890. На ст. 91-92, 273 та 277-278—віршовані варіяції на теми з Хафиза.

25) Ѳ. Коршъ: Персидскій языкъ и литература. Вступительная лекція—„Московскія Вѣдомости“ 1892, № 298, фейльетон. Єсть де-кільки слів про Хафиза у звязку з суфійством.

26) А. Крымскій—а) статті в „Энциклопедическомъ Словарѣ“ Брокгавса та Ефрона: „Персидская литература“ (полут. 45, Спб. 1898, ст. 365) і „Хафизъ“ (полут. 73, Спб. 1903, ст. 127-128).—б) Окремий відділ „Хафизъ“ у III томі моєї „Исторіи Персіи и ея литературы“ (М. 1906)—згадано було вище (ст. 43-44). Въ „Новомъ Энциклопедическомъ Словарѣ“ стаття: „Гафизъ“ (т. XIII, Спб. 1913, ст. 753-754). В „Энциклопедическомъ Словарѣ братьевъ А. и И. Гранатъ“ стаття „Гафизъ“ (т. XII, М. 1912) та „Персидская литература“ (т. XXXI, М. 1915).

27) Влад. Соловьевъ—де-які переклади (або мотиви) з Хафиза є в його „Стихотвореніяхъ“.

28) Мірза Абдулла Гаффаровъ: Образцы персидской письменности съ X в. до нашего времени, ч. II, Поэзія, М. 1906 (=„Труды по востоковѣдѣнію“ Лазаревскаго Института Восточныхъ языковъ, вып. 25). Без усякого перекладу на російську мову, ввійшов до цієї хрестоматії з лейпцігського Брокгавсового видання текст 50 газелів (ст. 344-388), „мохеммес“ (ст. 427-429), „Книга виночерпія“ (ст. 429-436), 11 четверостишшів (ст. 462-463).

[29) Про „Персидскихъ лириковъ“ акад. Хв. Євг. Корша з моєю вступною статтею (М. 1916) сказано вище, ст. 44-45].

---

[1]) Цю саму газель знов подав Мірза Джафар в „Книгѣ персидско-русско-французских разговоровъ“ (М. 1896, ст. 155), що являє собою доповнену переробку „Персидско-русскихъ разговоровъ“ 1883 року.

30) В. Тардовъ: Газели Гафиза. Съ персидскаго. I. О, не зови насъ въ рай, святой отецъ! II. Я шелъ за розой въ садъ въ часъ розовыхъ тѣней—„Заря Россіи“ (=давніша газета „Утро Россіи“) 1918, № 14 (великодний), ст. 1. З як-найбільшою певністю можна твердити, що В. Тардів перекладав не з перського первопису, а з якогось европейського перекладу, та й то з перекладу не поганого.

Оті дві Хафизові газелі, що їх підніс професійний журналіст В. Тардів російській широкій публиці в дуже розповсюдненій газеті в великодному числі заразісінько після надрукованого величезними буквами святкового привітання: „Христосъ Воскресе!“—вони виступають як один з численних виявів того інтереса до перської (з-осібна до Хафизової) газельної творчости, яка запанувала за останніх часів у російській віршованій літературі. Зацікавилися російські письменники самою формою газелі, способом будувати її з двухстишшів, які, всі геть, кінчаються на однаковісіньку риму (прим. у В. Тардова в 1-й газелі—рими: „отецъ“, „Творецъ“, „жнецъ“, „вѣнецъ“, „жрецъ“, „Творецъ“, „чернецъ“, „конецъ“, „Творецъ“). На всяких літературних згуртуваннях, в альманахах, то що, виступають сучасні російські поети, имъ же имя легіонъ, та й частують публіку своїми „газэллами“ (обов'язково з буквою „э“ і з безглуздим подвоєним „лл“,—десь певне, з аналогії до „новелла“, „Изабелла“ і т. ин. слів західньої піітичної обихідки). А вже ж коли хтось має втішну спромогу читати справжні перські газелі перською-таки мовою, того всякі такі російські напруги з „газэллами“ попросту одштовхують: вони-бо зовсім не викликають того естетичного враження, яке приходить тоді, коли доводиться читати перських поетів їхньою рідною мовою; навпаки—дають оті „газэллы“ результат цілком супротилежний. Правдивий знавець східньої поезії в її оригіналі сміливо може сказати: найкращий спосіб, щоб *убити* й банальною зробити всеньку принаду од поетичної творчости Хафиза чи якого иншого перського газельного віршеписа—це подати їх по російськи в однорімованому вигляді расейських „газеллъ“, в отому штучному плащі, напрокат стягнутому з чужих пліч і органічно не-своєму для російського віршування, що його історичний розвиток ішов зовсім інакшим шляхом, ніж у віршування перського. Бо коли в персів *невідмовно-обов'язкова* однорімовість загніздилися в глибокому корінні стародавнього письменського життя, з більше ніж тисячолітньою давністю, то для росіян це все буде лиш неорганічна й неприродна мода. Орієнталіст не вагаючися може дати всім тим молодим російським перекладачам таку щиру пораду [1]): випадає перекладати перські вірші такою російською віршованою формою, яку мусів би по-російськи вибрати

[1]) Пор. те, що міні довелося казати в „Персидскихъ лирикахъ“, М. 1916 ст. XXVI.

30) В. Тардовъ: Газели Гафиза. Съ персидскаго. I. О, не зови насъ въ рай, святой отецъ! II. Я шелъ за розой въ садъ въ часъ розовыхъ тѣней—„Заря Россіи“ (=давніша газета „Утро Россіи“) 1918, № 14 (великодний), ст. 1. З як-найбільшою певністю можна твердити, що В. Тардів перекладав не з перського первопису, а з якогось европейського перекладу, та й то з перекладу не поганого.

Оті дві Хафизові газелі, що їх підніс професійний журналіст В. Тардів російській широкій публиці в дуже розповсюдненій газеті в великодному числі заразісінько після надрукованого величезними буквами святкового привітання: „Христосъ Воскресе!“—вони виступають як один з численних виявів того інтереса до перської (з-осібна до Хафизової) газельної творчости, яка запанувала за останніх часів у російській віршованій літературі. Зацікавилися російські письменники самою формою газелі, способом будувати її з двухстишшів, які, всі геть, кінчаються на однаковісіньку риму (прим. у В. Тардова в 1-й газелі—рими: „отецъ“, „Творецъ“, „жнецъ“, „вѣнецъ“, „жрецъ“, „Творецъ“, „чернецъ“, „конецъ“, „Творецъ“). На всяких літературних згуртуваннях, в альманахах, то що, виступають сучасні російські поети, имъ же имя легіонъ, та й частують публіку своїми „газэллами“ (обов'язково з буквою „э“ і з безглуздим подвоєним „лл“,—десь певне, з аналогії до „новелла“, „Изабелла“ і т. ин. слів західньої піітичної обихідки). А вже ж коли хтось має втішну спромогу читати справжні перські газелі перською-таки мовою, того всякі такі російські напруги з „газэллами“ попросту одштовхують: вони-бо зовсім не викликають того естетичного враження, яке приходить тоді, коли доводиться читати перських поетів їхньою рідною мовою; навпаки—дають оті „газэллы“ результат цілком супротилежний. Правдивий знавець східньої поезії в її оригіналі сміливо може сказати: найкращий спосіб, щоб у б и т и й банальною зробити всеньку принаду од поетичної творчости Хафиза чи якого иншого перського газельного віршписа—це подати їх по російськи в однорімованому вигляді расейских „газеллъ“, в отому штучному плащі, напрокат стягнутому з чужих пліч і органічно не-своєму для російського віршування, що його історичний розвиток ішов зовсім інакшим шляхом, ніж у віршування перського. Бо коли в персів н е в і д м о в н о - о б о в ' я з к о в а однорімовість загніздилися в глибокому корінні стародавнього письменського життя, з більше ніж тисячолітньою давністю, то для росіян це все буде лиш неорганічна й неприродна мода. Орієнталіст не вагаючися може дати всім тим молодим російським перекладачам таку щиру пораду [1]): випадає перекладати перські вірші такою російською віршованою формою, яку мусів би по-російськи вибрати

[1]) Пор. те, що міні довелося казати в „Персидскихъ лирикахъ“, М. 1916 ст. XXVI.

сам перський автор, коли-б він був писав по-російськи і був-би бажав зробити на психіку російського читача XX віку враження, однакове з тим вражінням, що мав перський читач XIV віку од перської форми XIV віку. Звичайно, можна в ряди-годи і по-російськи подати за-для літературної оригінальности або за-для наочного ілюстрування десятку-другу Хафизових газелів екзотичною одноримовою формою, із строфами двостишними замість звичайних російських чотирьохстишних, і з них могтиме повіяти навіть декотра швидкоминуча принада, як екзотичний штукарський фокус, як випадкова вузлувата рідкість. Тільки-ж, цілого Хафиза спрепарувати в вигляді расейскіх „газэллъ“ — це визначало-б учинити йому ведмежу послугу.

и) Хафиз в українському письменстві.

Українська бібліографія про Хафиза, поки-що, не велика. Здається, я досі був єдиним перекладачем для Хафиза.

Ще 1895 року у Франковому часописові „Житє і Слово“ подав я віршований переклад декількох його поезій (у січневій книжці).

Після того, вже 1918 року, мій ученик М. З. Персіц видрукував у Москві цілу мою книжку про Хафиза, писану в першій половині мовою російською („Пѣсни Хафиза“), а в другій половині — мовою вкраїнською: „З Хафизових пісень“ (ст. 79-96). Але вже як книжка була цілком готова, цілком видрукована, в друкарні „Крестнаго Календаря“ А. Гатцука, тільки ще незброшурована, — довелося мені виїхати з Москви; і тоді друкарня серед революційних заколотів не встигла її випустити в світ. Скільки мені відомо, чисто-весь наклад, окрім єдиного та й то неповного мого коректурного примірника, продано до крамниць, мов непотрібну макулатуру, на обгортку всякого дрібного краму.

У тому московському примірникові, який єдиний залишивсь у мене, не стає саме вкраїнського текста. І коли я в Київі надумавсь таки видати антологію з Хафиза, довелося мені віршувати всі переклади наново (і, очевидячки, по новому) з перського тексту. Вони увійшли в видання:

А. Кримський: Пальмове гилля. Екзотичні поезії. Частина III. Київ 1922. Ст. 166-180 вступна стаття про Хафиза, ст. 181-222 віршований переклад неповної півсотні поезій з його „Дівану“ (48 №№).

Акад. Аг. Кримський.

Грамота ц. Олексія Михайловича київським міщанам.

Озираючись на важні події р. 1654, пригадаймо, як пильно козацька старшина та духовництво дбали, щоб зберегти свої права і вільности від замахів московського уряду. Вже 8 січня після ради у Переяславі гетьман запропонував В. В. Бутурліну, заступникові царському, присягнути на ймення цареве, що шляхта, козаки і міщани не втратять своїх вільностей, наданих польськими королями, і домагався, щоб було їм видано грамоти на маєтності. Коли Бутурлін заявив, що царі московські — самодержці і не мають звичаю польських королів — давати присягу своїм підданим, то писар військовий та полковники запропонували йому, щоб він дав „письмо за своими руками, чтоб вольностям нашим, правам и маетностям быть по прежнему". Але Бутурлін одмовився навіть зробити і це, обіцяв лише, що стольники і дворяни московські не будуть баритись по городах, візьмуть тільки людей до присяги та й поїдуть собі геть. — 14 січня Бутурлін вирушив до Київа; 17-го взяв до присяги сотників, осавулів, отаманів, козаків та инших обивателів київських, а по пересправі з митрополитом 19-го січня, присягла й митрополича шляхта і слуги. Не відразу, але все-ж у липні р. 1654 послано було ігумена Ін. Ґізеля до Москви прохати, щоб цар дав своє підтвердження прав українському духовництву. Найближча причина до цього — це була суперечка між митрополитом і воєводою київським, кн. Куракіним, що задумав збудувати фортецю для оборони Київа як нате — на ґрунтах церковних та манастирських, не рахуючися з старими привілеями („Ист. Россіи", *Соловьева* X, гл. IV).

До цього часу ми не чули тільки голосу городян київських. Але і вони теж не мовчали про свої потреби. 7-го мая вони, так само як шляхта, козаки й духовництво, удалися до московського уряду з проханням, благаючи захистити їхні права; та вдалися вони не безпосередньо до царя, а до патріярха Нікона, що тоді мав великий вплив на царя. От що писали київські міщани:

„Учиненную присягу совершаючи Панъ войтъ со всѣми нами въ томъ богоспасаемомъ градѣ Кіевѣ живущими еще къ сему, дабы пресвѣтлое лице православнаго монарха, Его Царское величество въ радости видѣти, вѣрное подданство отдати и милостивое жалованье въ подтверженьи правъ намъ служачихъ получити могли, о всемъ томъ, взявши съ собою нѣсколко братей мѣщанъ, поѣхалъ къ царствующему граду Москвѣ. Для того мы, жители всѣ того богохранимаго града Кіева, черезъ сіе писаніе наше упадаемъ къ ногамъ святителства Вашего, и ниско челомъ бьючи, униженне просимъ, изволь къ Его Царскому Величеству Ваше Святителство о насъ милостиво ходатайствовати, чтобъ есмы и Его Царского Величества щедрую милость въ подтвержеиіи правъ нашихъ стародавныхъ и что еще нынѣ ново къ тѣмъ правомъ давнымъ надобно было бы, получити могли, униженно Вашему Святителству челомъ бьемъ“... Подписали: „Святителству Вашему нижайшіе подножки: бурмистры, райцы и весь убогій народъ, жители града Киева“ (*Забѣлинъ*, Малоросс. Переписка, хранящаяся въ Оружейной палатѣ, № XVIII).

Московський уряд, як відомо, в зносинах з Україною опірався в своїх політичних заходах головним чином на „чорних людей“. І в цьому випадку він одповів швидко й ласкаво. Посли вернулися через 2 місяці, київські міщани здобули грамоту, що на перший погляд повинна була їх задоволити. Здається мені — отая грамота ще не була оголошена друком. Я знайшов її у колекції рукописів Самарського Університету, де вона переховується під шифром F. 9. Матеріял — великий подвійний аркуш грубого паперу; почерк — звичайна, але дуже ясна, навіть гарна скоропись московська половини XVII в.: під текстом грамоти — велика печатка з червоного лаку, прикрита папером. На відворотній сторінці — підпис. Текст грамоти — ось який:

„Божиею милостию... В нынешнемъ во 162-мъ году мая въ 25 день били челомъ намъ великому государю, нашему царскому величеству, предковъ нашихъ, великихъ князей росіскихъ і нашие царского величества отчины города Киева подданные наши, бурмистръ Іванъ Сытьковъ и райцы и лавники, чтоб намъ великому государю ихъ подданныхъ нашихъ пожаловати, права ихъ и привилия, которые имъ даны от королей полскихъ о годовомъ доходе почему имъ давать с ратуши и з градцкие казны подтвердить, і нашими государскими жаловалными грамотами укрепити. И мы, великій государь, наше царское величество, подданныхъ нашихъ, города Киева бурмистровъ и райцовъ и лавниковъ пожаловали годовымъ доходомъ по прежнимъ

привилиямъ, каковы даны имъ от королей польскихъ; велѣли имъ из доходовъ ратушскихъ давати, что издавна повелось: бурмистру и райце старшему, урядникомъ годовымъ по триста золотыхъ, а другимъ райцомъ четыремъ человѣкомъ и лавникомъ шти человѣкомъ по штидесятъ золотыхъ полскихъ человѣку на годъ; и тѣхъ королевскихъ привилиев ни в чемъ нарушати не велѣли; и бурмистромъ и райцомъ и лавникомъ намъ, великому государю, царю и великому князю, Алексѣю Михайловичю всеа великиа и Малыя Росіи самодержцу и сыну нашему, благовѣрному царевичю і великому князю Алексѣю Алексѣевичю и нашимъ государскимъ наслѣдникомъ служить і всякого добра хотѣть и во всемъ наше царского величества повелѣнье исполнять. А мы, великій государь, учнемъ ихъ держати в нашемъ государскомъ милостивомъ жалованье, и имъ бы на нашу государскую милость быти надежнымъ.

Дана ся наша государская жаловалная грамота в нашемъ царствующемъ граде Москве лѣта от создания мир 7162-го мѣсяца іюля 16 дня".

Під оцим — велика печатка.

На відворотній стороні:

„Божиею милостію великій Государь царь і великій князь Алексѣй Михайловичъ Всеа великия и Малыя Росіи Самодержецъ".

Ясно — відповідь царська була ласкава, але не така, як сподівалися міщани київські, що старалися про відновлення старих привілеїв. У грамоті говориться лише про платню виборним урядовцям міста Київа, але ані слівцем не згадується про суд, про привілеї і т. и. Справа ця вияснилася пізніше.

Подав *акад. В. Перетц.*

21 липня 1921.
Петербург.

А. Майков про Шевченка.

Року 1864-го вийшли „Новыя стихотворенія" Аполлона Майкова; серед них знаходимо на 73 ст. такий вірш — без назви:

На бѣлой отмели Каспійскаго поморья,
Работой каторжной изнеможденъ, лежалъ
Пѣвецъ. Вокругъ песокъ. Ни кустика, ни взгорья,
Лишь Каспій брызгами страдальца освѣжалъ,
Лишь Каспій вызывалъ пѣвца на пѣснопѣнье...

Вотъ въ душу узника слетѣло вдохновенье...
Задвигались уста, воспламенился взоръ.
Онъ руки къ родинѣ, какъ къ матери простеръ,
Онъ очи обратилъ съ молитвой жаркой къ Богу.
Но двое часовыхъ ужъ видятъ: быть грѣху
И взводятъ ужъ курокъ, отставили ужъ ногу,
Готовясь въ крѣпости тотчасъ поднять тревогу,
Готовясь выстрѣлить по первому стиху.
1860.

У 3-ьому виданні поезій Майкова 1873 року (кн. В. Мещерського) цього вірша немає, не знайшов я його і в дальших виданнях (з них, правда, не всі були в мене під рукою); лише в останньому 9-му (Маркса, 1914 р.) зустрічаємо цей вірш з деякими варіянтами і инакшою датою — 1859 р. Варіянти такі:

6 ряд.— Вотъ въ *сердцѣ* узника *забилось* вдохновенье,
7 — Задвигались уста, *сверкнулъ потухшій* взоръ,
9 — *И* очи обратилъ съ молитвой жаркой къ Богу:
12 — Готовясь выстрѣлить по первому стиху.
13 — *И* въ крѣпости поднять *военную* тревогу.

Не знаю, звідкіля взяв текст вірша П. В. Биков, редактор „исправленнаго и дополненнаго изданія" — ніяких редакторських приміток немає; не знаю також, яка дата правдивіша — 1859 чи 1860? В усякому разі і одна і друга дата можуть тільки підтримати мою думку, що „пѣвецъ", про якого написав Майков свого вірша — не хто, як Шевченко.

Заслання поета і неймовірно жорстока заборона писати і малювати... „Новопетровское укрѣпленіе" і Каспій.... знущання начальства — всі ці відомі факти з біографії Шевченка — і нікого иншого — дають можливість зрозуміти вірш Майкова. І характерно, що Майков написав його в 1859-60 р., коли Шевченко повернувся вже з заслання, і приїхавши до Петербургу, зустрів там, особливо в літературно-мистецьких колах, надзвичайно прихильне відношення. У своїому щоденникові він навіть записав 30 березня 1859 р.: „Боюся, какъ бы мнѣ не сдѣлаться модной фигурой въ Питерѣ. А на то похоже" (Твори Т. Шевченка, видання В. Яковенка, т. II, 324 ст.). Одначе це була не мода, а, як зазначав поетів біограф, Кониський, „потреба душі освічених людей Росії", які в ті роки сподівалися від Олександра II-ого оновлення країни, і для яких Шевченко „був великою, нічим не справданною жертвою того ладу державного, що панував над Росиєю під увесь час царювання Миколи I".

Не відомо, чи був знайомий А. Майков з Шевченком особисто. Дуже це річ можлива. В усякому разі, повернувшися в осени 1859 р. з подорожі до Греції (а Шевченко повернувся тоді з Київа), Майков міг коли не познайомитися з ним, то почути про його життя в засланні, про жорстоке знущання над словом поета... Дуже можливо, що Майков, який перекладав на російську мову білоруські пісні, читав і розумів і твори українського Кобзаря.—У книжці Н. Барсукова „Воспоминанія о Н. И. Костомаровѣ и А. Н. Майковѣ“ (Спб. 1898) знаходимо такий запис про розмову Майкова з Костомаровим підчас їхньої подорожі до Новгороду, 8 травня 1862 року: „Посѣтивши Пятницу (1156 г.) и Никольскій соборъ, возвратились домой. Здѣсь между Костомаровымъ и Майковымъ завязалась интереснѣйшая бесѣда о Русской Литературѣ,— о *Мининѣ и Пожарскомъ* Островскаго и *Борисѣ Годуновѣ* Пушкина, о Шевченкѣ и пр.“ (21 ст.).

Вірш Майкова про Шевченка — жанровий малюнок у його звичайній манері; але в ньому почувається протест душі поета проти знущання над словом, над творчістю. В середній період своєї поетичної діяльности, після кримської катастрофи, Майков більш-менш піддався настроям доби реформ і сам признався, що він радів, коли „великія идеи новаго царствованія открыли новые горизонты“ (Твори, 9 вид. т. I, XXIV ст.). Поезію „На бѣлой отмели Каспійскаго поморья“ Майков написав як-раз під цей час, і вона цікава не тому тільки, що безперечно малює Шевченка і виявляє співчуття до нього з боку російського поета, а й тому, що дає цікаву деталь для характеристики творчости самого Майкова.

Подав *П. Филипович.*

До біографії П. Куліша.

I.

П. Куліш у київо-печерській школі.

У Кіевской Старинѣ 1899 р. (т. 64) надруковано листи П. О. Куліша до М. В. Юзефовича (стор. 185).

У редакційній передмові до їх говориться, що 1842 р. Куліш покинув служити у луцькій шляхетській школі та перейшов на таку саму посаду вчителя руської мови до київо-подільської школи. Це помилка автора передмови. В. Шенрок у своєму життєпису Куліша каже (стор. 23 окремої відбитки з „К. Стар.“ 1901 р.), що Куліш пробув у Луцькому сім місяців, а далі робить виписс із службового Кулішевого

атестату: „Почав службу в. об. вчителя руської мови в луцькій шляхетській школі 10 лютого 1841 р.; *перенесено на таку саму посаду до київо-печерської шляхетської школи того самого року 21 серпня*, а до київо-подільської школи того-таки року 25 студня". У „Памятной запискѣ о Кіевской 4-ой гимназіи", в частині першій під заголовком „Прошлое Кіевской 4-й гимназіи (1868—1838 г.г.)", автор цієї частини, Е. О. Кивлицький, оповідає, що 1836 р. було засновано другу шляхетську школу на Печерському, де вона й містилася по чужих будинках аж до 1853 р. Учнів у ній було понад сто. В 1853 р. школу цю було переформовано в повітову міщанську, а з 1 липня 1868 р. в київську прогімназію і далі 1883 р. в київську 4-ту гімназію.

В архіві цієї останньої заховався рукописний „Журналъ для росписки учителей III класса 2-го дворянского училища на 1841 годъ". Усі вчителі повинні були записувати, коли яку лекцію вони давали та що було за цю їхню лекцію зроблено.

Запис починається з 8 січня, а кінчиться 18 грудня; учителі були в першому семестрі такі: для закону божого православного—свящ. Іван Лукашевич, католицького—ксьондз Якубович, для руської мови—Шкляревський, латинської мови—Михалевич, німецької мови—Ганзе, французької—И. Сорочинський, для математики — С. Коломійцев, історії—Брайкевич, писання—Постоловський. 16 серпня Шкляревський підписався востаннє. 19 серпня є такий запис: „Отъ 3½ до 5 ч. Русскій языкъ. За преподавателя занимался учитель Постоловскій". Як це ми бачили з слу́жбового Кулішевого атестату, його призначено було вже 21 серпня, але перший запис він зробив у щоденнику тільки-но 23 жовтня: „Отъ 3½ до 5 часовъ. Русскій языкъ. О словосочиненіи, подлежащее и сказуемое, слова опредѣлительныя и дополнительныя. Кулѣшъ". Цей запис зроблено тим самим круглим гарним письмом, що звичайне було для його за ввесь його довгий вік.

А далі вже регулярно пішли його записи такого змісту:

„23 сентября. Отъ 8 до 9½ ч. Русскій языкъ. Опредѣлительныя и дополнительныя слова. Кулѣшъ".

„27 сентября. Отъ 2 до 3½ ч. Русскій языкъ. Раздѣленіе союзовъ по употребленію и значенію. Кулѣшъ".

„30 сентября. Отъ 3½ до 5 ч. Русскій языкъ. Предложеніе придаточное, полное и сокращенное; предложеніе вводное. Кулѣшъ".

„2 октября. Отъ 9½ до 11 ч. Русскій языкъ. Практическія упражненія въ пройденныхъ правилахъ; произношеніе стиховъ Пушкина. Кулѣшъ".

„4 октября. Отъ 2 до 3½ ч. Русскій языкъ. Повтореніе предварительныхъ правилъ словосочиненія до согласованія словъ. Кулѣшъ".

„7 октября. Отъ 3½ до 5 ч. Русскій языкъ. О согласованіи словъ въ предложеніи простомъ. Кулѣшъ“ (Далі, замість підпису, ми ставитимемо самісіньку літеру К.).

„8 октября. Отъ 8 до 9½ ч. Русскій языкъ. Согласованіе словъ въ предложеніи сложномъ. К.“

„10 октября. Отъ 9½ до 11 ч. Русскій языкъ. О согласованіи словъ въ предложеніи придаточномъ. К.“

„ 11 октября. Отъ 1½ до 3 ч. Русскій языкъ. Повтореніе всѣхъ вообще правилъ о согласованіи словъ. К.“

„14 октября. Отъ 3 до 4½ ч. Русскій языкъ. Произношеніе выученнаго на память лучшаго отрывка прозы. К.“

„15 октября. Отъ 8 до 9½ ч. Русскій языкъ. Объ управленіи словъ; родительный присвоенія. К.“

„17 октября. Отъ 9½ до 11 ч. Русскій язык. Родительный обозначенія и количества. К.“

„18 октября. Отъ 1½ до 3 ч. Русскій языкъ. К.“

„21 октября. Отъ 3 до 4½ ч. Русскій языкъ. Дательный безъ предлога. К.“

„24 октября. Отъ 9½ до 11 ч. Русскій языкъ. Дательный безъ предлога. К.“

„25 октября. Отъ 1½ до 3 ч. Русскій языкъ. Дательный безъ предлога. К.“

„28 октября. Отъ 3 до 4½ ч. Русскій языкъ. Повтореніе управленія дательнымъ падежомъ. К.“

„31 октября. Отъ 9½ до 11 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„1 ноября. Отъ 1½ до 3 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„2 ноября. Отъ 3 до 4½ ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„4 ноября. Отъ 8 до 9½ ч. Русскій языкъ. Винительный и творительный падежи. К.“

„7 ноября. Отъ 9½ до 11 ч. Русскій языкъ. Предлоги, управляющіе падежами. К.“

„8 ноября. Отъ 1 до 2½ ч. Русскій языкъ. Простыя слова, управляющія падежами, съ помощію предлоговъ. К.“

„11 ноября. Отъ 2½ до 4 ч. Русскій языкъ. Простыя слова, управляющіе падежами. К.“

„12 ноября. Отъ 8 до 9½ ч. Русскій языкъ. О составленіи періодовъ. К.“

„14 ноября. Отъ 9½ до 11 ч. Русскій языкъ. О знакахъ препинанія. К.“

„15 ноября. Отъ 1 до 2½ ч. Русскій языкъ. О знакахъ препинанія. К.“

„18 ноября. Отъ 2½ до 4 ч. Русскій языкъ. Правописаніе. Объ употребленіи буквы *ѣ*. К.“

„19 ноября. Отъ 8 до 9½ ч. Русскій языкъ. Правописаніе. Объ употребленіи буквы *ѣ*. К.“

„22 ноября. Отъ 1 до 2½ ч. Русскій языкъ. Объ употребленіи буквъ *э*, *и*, *і*, *ѳ*. К.“

„25 ноября. Отъ 2½ до 4 ч. Русскій языкъ. Объ употребленіи буквъ *ъ* и *ь*. К.“

„26 ноября. Отъ 8 до 9½ ч. Русскій языкъ. Объ управленіи падежами родительнымъ и дательнымъ. К.“

„28 ноября. Отъ 9½ до 11 ч. Русскій языкъ. Практическія упражненія. К.“

„29 ноября. Отъ 1 до 2½ ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„3 декабря. Отъ 8 до 9½ ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„5 декабря. Отъ 9½ до 11 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„9 декабря. Отъ 2½ до 4 ч. Русскій языкъ. Упражненія въ правописаніи. К.“

„10 декабря. Отъ 8 до 9½ ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„12 декабря. Отъ 9½ до 11 ч. Русскій языкъ. Повтореніе. К.“

„13 декабря. Отъ 1 до 2½ ч. Русскій языкъ. Упражненія. К.“

„17 декабря. Отъ 8 до 9½ ч. Русскій языкъ. Практическія упражненія. К.“

Ми навмисне списали геть-усі записи молодого вчителя руської мови, Куліша, бо з їх можна охарактеризувати перші кроки його педагогічної діяльности.

Найперш можна зафіксувати, що скрізь, за що тільки брався Куліш на свойому віку, працював він щиро, оддаючися справі всією душею.

Так він за три місяці, з 23 жовтня до 17 грудня, дав 41 півторагодинну лекцію, а це виходить по три лекції на тиждень; а що иноді його лекція за розписом випадала на свято (без цього не могло перебутися), то виходить, що Куліш такі лекції одбував у инші дні.

Куліш любив усяку справу доводити до кінця, робити її зразково, мовляв, до щенту.

Куліш, як ми бачимо, користувався у своїй педагогічній праці, двома методами — лабораторним та лекційно-репетиційним. Він декілька лекцій підряд роз'яснював своїм учням правила, розроблював їх з учнями в класі на зразках, а потому робив репетиції. Учні повинні були на репетиціях згадувати все те, що він був їм роз'яснював, і мабуть, добре засвоювали ввесь матеріял. Як відомо, шляхетські школи („дворянскія училища“) заміняли перші три класи гімназії, а через

це учні дуже добре повинні були знати ввесь курс школи, щоб їх було прийнято до гімназії.

Отакі дрібниці для характеристики Куліша дає нам той „Журналъ Кіево-Печерскаго училища“, що тепер переховується в рукописному відділі бібліотеки при Українській Академії Наук у Київі.

Подав *М. Стороженко.*

II.

Листи Куліша до М. В. Стороженка.

(80-ті рр. XIX в.)

I.

Першого докладного життєписа П. О. Куліша написав Осип Маковей з Чернівців 1899 р. (Львів, 1900 р.).

На сторінці 141-ій автор каже: „З років 1875—1888 не напечатано досі ніяких Кулішевих листів, крім кількох до Крашевського. Мабуть Куліш у тих роках писав мало до кого, погнівавшись на людей. Тому й трудно означити докладно дати, коли він що написав у тім часі“.

Пізніший Кулішів біограф, В. Шенрок (Київ, 1901 р.) оповідає про листування Куліша з М. В. Стороженком, тоб-то, зо мною, та з П. І. Зуйченком,— листи до їх припадають якраз на 80-ті роки. Переказуючи (стор. 213—218) дещо з моїх листів до Куліша, Шенрок підкреслює, що відносини мої та Зуйченкові до Куліша були теплі та приязні, бо ми обидва поважали його діяльність та оцінювали його особисті заслуги перед Україною, під той час, скажемо від себе, коли тодішня українська суспільність вороже до його ставилася, не вважаючи на те, що, як би не було на світі Куліша, такого, „гарячого“, як він був, з усіма його заслугами та, як кому здається, помилками, так не було-б багатьох з тих подій, яких свідками являємося ми нині. Як я тепер згадую що про засмученого та знесиленого тоді велетня України, так мені дуже бажається воскресити той короткий час, що я з ним листувався і, може, розгонив хоч на хвилину своїми листами смутні смуги на ясному чолі неспочивного ратая на українській ниві.

Жалкую тільки, що не скористував я хоч за-для письменної розмови з цим незвичайним своєю вдачею, хистом, талантом та ерудицією сином України останнього десятка років його життя.

Почав я листуватися з Кулішем в-осени 1884 р., коли був заходився збірати матеріяли до життєпису мого родича, Олекси Стороженка. Звернувся я й до Куліша з запитом, чи не надішле він мені із своїх споминів що про Олексу за час їхнього спільного співробництва в „Основі“.

На мого листа П. О. надіслав мені по-первах з Борзни таку коротеньку відповідь:

„М. Г. Н. В! Радъ бы я былъ служить Вамъ матеріалами для біографіи покойнаго Алексѣя Петровича (Стороженка), но я съ нимъ не былъ близко знакомъ, и хотя мы видались много разъ, но разговоръ нашъ вращался на предметахъ общихъ. Ни его служебная, ни

общественная, ни семейная сторона жизни не раскрывалась во время нашихъ свиданій. Я не разспрашивалъ, онъ не высказывался. На его лестное для меня вниманіе старался я отвѣчать вниманіемъ, и только.

Примите, М. Г., увѣреніе въ истинномъ моемъ уваженіи. П. Кулішъ. 1884, дек. 5, Борзна".

Але я не впинився із своїм запитом та знову надіслав Кулішеві листа, прохаючи його, хоч що-небудь згадати про свої стосунки з О. П.

Тоді він обізвався до мене із другим своїм отаким листом*).

„М. Г. Н. В., нетерпящія отлагательства дѣла заставили меня опоздать отвѣтомъ на Ваше второе письмо. Оба Ваши письма затерялись въ бумагахъ и я, не имѣя адресса, посылаю отвѣтъ черезъ другія руки.

Съ покойнымъ Алексѣемъ Петровичемъ видались мы большею частью у Н. И. Костомарова. Обыкновенно онъ заѣзжалъ за мною, а возвращались мы или ко мнѣ, или къ нему. Онъ мнѣ показывалъ произведенія своей лѣпной работы. Было видно, что изъ него могъ бы выйти отличный художникъ. Алексѣй Петровичъ разсказывалъ малорусскіе анекдоты еще лучше, чѣмъ печатно. Это былъ человѣкъ талантливый во многомъ. Сколько могу судить по его воспоминаніямъ о службѣ его, онъ и тамъ отличался способностями рѣдкими. Въ большинствѣ случаевъ у насъ идутъ служить по военному и гражданскому вѣдомствамъ люди, неспособные къ проповѣданію своихъ мыслей словесно или письменно. А. П. Стороженко, какъ видно, смотрѣлъ на дѣло такъ, что военная и гражданская служба требуютъ еще большей разносторонности въ умственномъ развитіи, нежели каеедра и пресса. Тамъ организованныя въ мышленіе знанія, гражданское мужество, смѣлость, находчивость и быстрая сообразительность провѣряются въ самый моментъ своего проявленія.

Точнаго понятія о служебной дѣятельности А. П. я не сохранилъ въ умѣ, но думаю, что въ рукахъ высокаго и искуснаго администратора подобный человѣкъ былъ бы драгоцѣнною находкою, а въ военныхъ операціяхъ такіе, какъ онъ, люди должны быть опорою успѣха. А. П. постоянно носилъ въ петлицѣ Георгія 4-ой степени и это мнѣ въ немъ нравилось. Онъ гордился тѣмъ знаменемъ, подъ которое становился. Иначе — зачѣмъ же и становиться подъ знамя? Когда я жилъ въ Варшавѣ, онъ явился ко мнѣ во фракѣ со звѣздой, только что полученной, и придалъ нѣкоторую торжественность моему обѣду, къ которому я пригласилъ его запросто. Въ то вре-

*) Цього та першого листа було вже надруковано у юбілейному збірникові на пошану проф. М. І. Стороженка — „Подъ знаменемъ науки" (М. 1902), стор. 244—248.

мя проѣзжали черезъ Варшаву въ Москву представители славянскихъ народностей. Мы чествовали ихъ публичнымъ обѣдомъ въ русскомъ клубѣ. А. П. участвовалъ въ этомъ обѣдѣ, но потомъ очень комически представлялъ авторовъ брошюрокъ, которыми рекомендовали себя славянскіе народовики русскимъ людямъ, привыкнувъ дома дивить свой муравейникъ. Вообще, складъ ума А. П. отличался юморомъ. Онъ видѣлъ вещи ясно и его смѣхъ былъ выраженіемъ анализующаго ума.

Вотъ все, что я могу припомнить, въ удовлетвореніе Вашего желанія, о покойномъ А. П., захваченный Вашимъ письмомъ врасплохъ среди борьбы съ подлѣйшимъ арендаторомъ. Нѣкій Аполлинарій Заленскій съ нѣкоею Касильдою Сарнецкою сдѣлали на нашу хуторскую Украину ляшеское нашествіе, о которомъ можетъ разсказать Вамъ передатель этого письма, братъ моей жены, Александръ Михайловичъ Бѣлозерскій. Насилу я справился съ этимъ нашествіемъ. Желаю Вамъ успѣха въ Вашемъ трудѣ. Съ истиннымъ уваженіемъ П. Кулишъ. 1884, дек. 16, Борзна".

Здобувши цього листа, я щиро подякував Кулішеві та приписав у своїм листі деякі тодішні літературно-наукові київські новини. Мабуть, він зацікавився моїм листом, бо хутко озвався до мене аж двома під-ряд довгими листами, від 25 та 26 січня 1885 р.; у першому з них він хотів таки мені запомогти в моєму замірі скласти життепис Олекси Стороженка:

„М. Г. Н. В., для характеристики А. П., какъ сотрудника „Основы", всего лучше обратиться къ самому издателю этого журнала. Къ сожалѣнію, въ настоящее время онъ озабоченъ занятіями не литературными и едва-ли найдетъ время для изображенія своего пріятеля и сотрудника. Однакожъ, утикъ не втикъ, а побигты можна.

Василій Михайловичъ Бѣлозерскій (Варшава, Владимірская, 2 а) иногда бываетъ молчаливъ съ корреспондентами, но иногда пишетъ къ нимъ пространно, и я былъ бы радъ, если бы Ваше письмо застало его въ такомъ положеніи, когда онъ желаетъ отдохнуть на литературѣ отъ своихъ нелитературныхъ занятій.

Что до меня, то хоть я и принималъ участіе въ редакціи „Основы", но, работая слишкомъ усердно, едва замѣчалъ, что дѣлается внѣ моей сферы.

Вы обратили вниманіе на мой разсказъ въ „Нови", обратите же, прошу Васъ, вниманіе и на мою историческую статью въ №№ 1399 и 1400 „Южнаго Края". Меня интересуетъ Ваша искренность даже въ томъ случаѣ, когда бы статья моя Вамъ не понравилась. Во времена Алексѣя Петровича мы всѣ думали о козакахъ иначе.

Въ примѣчаніи о щедромъ отмѣриваніи имъ земли въ вѣчную собственность не означена страница, потому что я съ моей библіоте-

кой живу теперь врозь. Но Вамъ надобно прочитать указанную мною работу профессора исторіи. Земля пожалована козакамъ отъ Днѣпра до Бога Сигизмундомъ I (sic!), а между тѣмъ она не могла быть имъ пожалована ни однимъ изъ Сигизмундовъ.

Въ самомъ концѣ моей статьи наборщикъ или корректоръ напечаталъ: „...славою, *съ* которою вѣнчали его"... Они и могли желать, чтобы тотъ, кого вѣнчали *съ* славою, какъ съ женщиной, подѣлился ею съ другими, но автору такое желаніе не свойственно. Дѣло въ томъ, что эти господа не знали словъ псалма: „славою и честію вѣнчалъ еси его".

Желаю Вамъ успѣха въ изображеніи талантливаго человѣка, изъ котораго другое общество выработало бы совсѣмъ иного дѣятеля. Преданный Вамъ П. Кулишъ. 1885, янв. 25, Борзна".

На жаль, мій замір скласти життєпис мого славетнього родича так і не здійснився за браком необхідного матеріялу, бо навіть такі люди, як В. М. Білозерський, що близько приятелювали з О. П., не відозвалися на мої запити, а якихсь инших джерел я не знайшов, хоч і зробив був подоріж до Берестя-Литовського, де О. П. перебував останні роки свого життя, мав свою оселю і знайшов собі місце за-для вічнього спочинку. Ті дрібниці, що пощастило мені зібрати, надрукував я в „Кіевской Старинѣ", а потім передруковано це все в I т. нашого родинного архіва („Стороженки", т. I. К. 1902).

Але на основі нашого спільного інтересу до діяльности Олекси Стороженка зав'язалися мої відносини з Кулішем, як побачимо, й надалі. Вказівка П. О. на статтю його в „Южн. Кр." мене зацікавила і я намагався дістати числа цієї газети, але не зміг зразу: проте знов надіслав Кулішеві листа, а від його тимчасом одібрав ще одного листа від 26 січня, такого саме змісту:

„М. Г. Н. В., въ № 363 газеты „Днѣпръ" говорится, что въ январьской книжкѣ „Кіевской Старины" напечатана составленная весьма интересно статья, представляющая извлеченіе изъ исторической части извѣстнаго сочиненія галицко-русскаго ученаго о. Качалы.

Во время моего пребыванія въ Вѣнѣ д-ръ Пулюй *) предложилъ мнѣ это извѣстное сочиненіе, написанное по польски, для прочтенія, но прибавилъ, что оно есть компиляція изъ „Исторіи возсоединенія Руси".

Галицко-русскій ученый бралъ у него подаренную мною книгу и къ великой его досадѣ, всю исчеркалъ карандашомъ, отмѣчая все, что ему понадобилось для ученаго труда. Разумѣется, я не сталъ читать книги о. Качалы, щадя время для иного рода чтенія. Но прежде чѣмъ прибылъ я въ Вѣну, во Львовѣ д-ръ Сушкевичъ спросилъ у меня,

*) Співробітник Кулішів при перекладі на вкраїнську мову спершу „Святого письма нового завіту" (Л. 1880 р.), а потім і цілої Біблії, що вийшла вже по смерти Куліша заходами Британського Біблійного Товариства. Пулюй помер 31 січня 1918 р.

гордясь галицкимъ ученымъ: „Читали ли Вы книгу Качалы?“ Я, не желая показать невниманія къ ученымъ трудамъ великаго мыслителя галицкаго (на безлюдди й Хома дворянинъ), сказалъ, что читалъ. „Каково Ваше мнѣніе о его трудѣ“. Я отозвался съ ходячею похвалою.

Вы, любезнѣйшій землякъ, читаете, безъ сомнѣнія, много. Можетъ быть, въ Ваши руки попадетъ и перелицовка или перешивка о. Качалы. Не захочется ли Вамъ узнать, что этимъ закройщикомъ заимствовано у меня, а что (безъ сомнѣнія) у другихъ? О. Качалы я не удостоился видѣть, но знаю, что дивящіе свой муравейникъ Русины способны и на то, чтобы порицать автора за его историческія изслѣдованія и тутъ же признаваться печатно, что самихъ изслѣдованій никогда не читали. Я увѣренъ, что о. Качала отзывается о моей исторіи гораздо неблагосклоннѣе, нежели я объ его.

Передъ этимъ я писалъ къ Вамъ между прочимъ о томъ, что въ наше время возможно, основываясь на лѣтописи Грабянки, отъ имени Сигизмунда I дарить козакамъ огромное пространство земли между рѣками Днѣпромъ, Богомъ и Чернымъ моремъ. Да процвѣтаетъ исторіографія и профессура подъ благодатной довѣрчивостью умственныхъ лѣнтяевъ! Примите увѣреніе въ истинномъ моемъ уваженіи. П. Кулишъ. 1885, января 26, Борзна“.

Справді, у січневій книжці „Кіев. Стар“. за 1885 р. було надруковано статтю К. М. Мельникової, що нині д. Антоновичева, складену на підставі твору о. С. Качали, під заголовком — „Очеркъ исторіи Ю. З. Руси XIV-XVIII в. „(К. Ст. 1885, тт. XI і XII).

Але, чи мав Куліш право дати таку сувору оцінку праці о. Качали, коли його самого підозрівали, що в своїй праці він як коли над міру користувався з творів Кароля Шайнохи? Небіжчик проф. В. Б. Антонович, як читав 1883—4 академічного року про джерела для історії України студентам історичного факультету Київського Університету, то зазначав великі хиби в творі Куліша —„Исторія возсоединенія Руси“. Книгу цю, як казав Антонович, написано у полемічному тоні: автор її гостро говорить про Максимовича та про Костомарова й обвинувачуе їх безпідставно; наприклад. він попрікає Максимовича нездарою, жаднісіньких не даючи на те фактів. Критичних засобів у його зовсім немає: упершися на якімсь погляді, він визбірує все те, що йому в пожиток, та відкидає суперечне; як що є багацько таких фактів, котрі суперечать його думці, то він засновуе якусь ідею загального змісту, і вже з погляду цієї ідеї як безсуперечньої правди, відкидае історичню дійсність. Так, наприклад, Куліш намагався зазначити, що з козаків були невіри. Добре відаючи, що в багатьох джерелах оповідається про козаків, як про оборонців православія, він заявляе, що усі вчені до його не розуміли цих джерел, і на підставі власних догадок, запідозрює їх докладність або сам на свій лад їх редагуе. Найкраща стаття Кулішева—це про історію колонізації південно-західнього краю, та це не оригінальна праця, а перерібка з Шайнохи. Але й вона не без великих хиб: Куліш не вказуе ні часу, ні місця, коли й де що діється; події, що зв'язані з

якимсь місцем, він поширює на велику просторінь. Взагалі, погляди Кулішеві не мають наукової ваги.

Так оцінив Куліша-історика Антонович. Не помилував його й М. П. Василенко у своїй праці „Очерки по исторіи Западной Руси и Украины“ (К. 1916, стор. 457—463), підкреслюючи знов-же вплив Шайнохи на Куліша. Ця великої ваги наукова суперечка повинна-б звернути на себе увагу майбутніх історичних критиків.

Навпаки ворожий настрій Кулішів до Костомарова та Антоновича проглянув, як у попереду вміщених тут листах його, так і далі, на шкоду спільній для їх народній справі.

У своєму листі я повідомив Куліша, хто така д. Мельникова та який був замір її та Лебединцева, як друкували вони скорочену перерібку праці о. Качали, — спопуляризувати цю працю, як відносно об'єктивнішу.

На це він відповів таким довгим листом:

„М. Г. Н. В., укажу Вамъ еще и на мои стихотворенія, помѣщаемыя въ газетѣ „Днѣпръ“ съ № 360 (въ №№ 363 и 364 ихъ нѣтъ). Можетъ быть, и „Днѣпра“ нѣтъ на Днѣпрѣ въ Кіевѣ?

На Лебединцева, котораго я хорошо знаю, продѣлка съ качаловской компиляціей весьма похожа. Но, пожалуйста, лично для меня не задавайте себѣ такой работы. Довольно того, что Вы освѣдомились, какъ въ свѣтѣ пошлое оправдываетъ пословицу: „куда конь съ копытомъ, туда и ракъ съ клешней“.

Позвольте спросить Васъ, не знакомы ли Вы съ цензоромъ Рафальскимъ, который издалъ вмѣстѣ съ проф. Антоновичемъ книжку въ пользу пострадавшихъ отъ наводненія? Не сынъ ли это цензора? Если сынъ, то отъ него можно узнать о судьбѣ представленной мною вторично въ цензуру драмы моей на украинскомъ языкѣ—„Царь Наливай“.

Можетъ быть, у Васъ есть „Опись актовыхъ книгъ Кіевскаго центральнаго архива“, за исключеніемъ №№ 1—9, 12, 14, 16, 18, 20 и 21, которые у меня есть. Одинъ великій человѣкъ науки самъ вызвался снабдить меня этими непродающимися брошюрками, но за великими своими дѣлами оставлялъ безъ вниманія мои малыя; между тѣмъ (это достойно упоминанія) писалъ ко мнѣ въ своемъ благоволеніи: если бы мы были по-богаче, да если бы то да то, да еще то, то мы бы сдѣлали для Васъ вотъ что. Такъ какъ этотъ геній науки давно уже вызвался сдѣлать для меня кое-что и покрупнѣе присылки брошюръ (между прочимъ — освободить меня отъ подъяческихъ истязаній по поводу затянутаго гнуснымъ образомъ раздѣла имѣнія etc. etc.), то я написалъ ему, что гораздо легче мечтать о великихъ благодѣяніяхъ подъ невозможными условіями, нежели исполнить цѣлый рядъ обѣщаній, исполненіе которыхъ зависитъ отъ насъ непосредственно. Къ моему горю, я забылъ, что въ числѣ этихъ обѣщаній было и предложеніе написать рецензію моей Исторіи (такъ какъ онъ былъ профанъ моей спе-

ціальности). Ревнитель просвѣщенія и даже украинскаго слова далъ такой смыслъ моему письму, какъ будто я вознегодовалъ на ненаписаніе рецензіи, а брошюрокъ, крайне нужныхъ для моихъ работъ по исторіи, все-таки не прислалъ,—и я вотъ въ теченіе многихъ лѣтъ „не имамъ человѣка“ въ Кіевѣ, у котораго бы могъ попросить: „Дайте же и мнѣ заглянуть хоть однимъ окомъ въ тѣ книги центральнаго архива, которымъ опись печатаете Вы, конечно, для людей, а не для мышей!“ Наконецъ, случай или духъ покойнаго А. П. Стороженка указываетъ мнѣ такого человѣка въ Васъ. Если нужно купить эти брошюрки, то, пожалуйста, купите ихъ на мой счетъ и пришлите.

Что касается популяризаціи мѣстной исторіи, то еще в 70-хъ годахъ я показывалъ Ильницкому переписанную набѣло рукопись листовъ печатныхъ въ 40 или въ 45, под заглавіемъ: „Отпаденіе Малороссіи отъ Польши“. Это популярная исторія (без цитатъ) нашего края до подданства Хмельницкаго. Рукопись и теперь благополучно у меня покоится. Лебединцевы съ о. о. Качалами и имъ подобными, безъ сомнѣнія, способнѣе меня изобразить то, что у насъ было, и даже то, чего н е б ы л о. Во время моего пребыванія за границею, я между прочимъ написалъ листа четыре печатныхъ подобной же исторіи по украински, подъ заглавіемъ: „Повисть про Украинську Землю, якъ вона выбылась изъ-пидъ Польщи и прыйшла пидъ Московську державу (1340—1654)“. Но потомъ увлекли меня драмы и я не продолжалъ. Да и къ чему? Гдѣ издатели и гдѣ читатели?

Śpiewak niestety śpiewać nie mam komu! Наслу „Днѣпръ“ отважился печатать мое спиванне, въ эпоху процвѣтанія у насъ великихъ людей науки и великихъ не только русскихъ, но и спеціально украинскихъ патріотовъ. Поэтому я и обращаю Ваше вниманіе на сію газету, какъ на курьезъ.

Къ сожалѣнію, не имѣлъ случая, сидя въ хуторскомъ куренѣ, познакомиться съ трудами, указаннаго Вами, Н. Ѳ. Сумцова. Но буду имѣть его въ виду и познакомлюсь при случаѣ. Преданный Вамъ П. Кулишъ. 1885, января 30, Борзна“.

Відібравши цього листа, я, звісне діло, звернув увагу на часопис „Днѣпръ“, надіслав до його редакції передплату, проте чогось не здобув ні одного числа. Про існування цього часопису маємо цікаві відомості у нотатках І. М. Каманіна до 2-го тому його видання—„Сочиненія и письма П. А. Кулиша“ (К. 1908. Примѣчанія редактора. Стор. 13 і далі); тутечки зазначено й усі поезії П. О., котрі надруковані були в тому часописі, та оповідається про народження цього недовговічнього часопису; але є там якась помилка—сказано, що „Днѣпръ“ замінив „Екатеринославскій Листокъ“ з 8 лютого 1885 р., і рівночасно зазначено, що перша поезія Куліша „Земляцкий романсъ“ з'явилася в 360 числі „Днѣпра“ від 15 січня того-ж року, як воно зрештою й слід, бо П. О. згадує

про цього романса в листі до мене від 30 січня 1885 р.). У нотатці знов до самої поезії під заголовком „Яке нам діло до того?“ сказано: „См. „Днѣпръ“. Екатеринослав. газ. 1885 г. № 360, 16 января, подъ заглавіемъ: „Земляцький романс“.

В одному з попередніх листів згадує П. О. теж і про драму свою—„Царь Наливай“. В нотатках до 4-го т. збірника творів Куліша (К. 1910, стор. 9) І. М. Каманін каже: „Третья драма—„Царь Наливай“, какъ это видно изъ примѣчаній ко 2-му тому „Сочиненій и писемъ П. А. Кулиша“, окончена была имъ 19 іюня 1884 года... эта драма не только не печаталась авторомъ при жизни, но даже и въ цензуру не представлялась... Рукопись этой драмы сохранилась въ двухъ экземплярахъ: черновомъ и бѣловомъ. По послѣднему она напечатана нами. Но надо предполагать, что существовала еще третья рукопись „Царя Наливая“ по которой эта драма печаталась въ Харьковѣ въ 1900 году“. Може бути, що цей третій рукопис і був той самий, що Куліш бажав його визволити з цензурних лабетів.

„Одинъ великій человѣкъ науки“, про якого згадує Куліш, це був, здається, О. М. Лазаревський. Ті числа видання—„Опись актовыхъ книгъ К. Ц. А.“, що бракували П. О., я надіслав йому за допомогою О. І. Левицького, котрий прохав переказати йому од себе поклін.

На це П. О. відповів так:

„М. Г. Н. В., душевно благодаренъ Вамъ за „Описи книгъ центральнаго архива“. Прошу Васъ покорнѣйше поблагодарить О. И. Левицкаго за память обо мне и передать ему мой поклонъ.

Цензора Рафальскаго оставьте, пожалуйста, въ сторонѣ. Онъ очень озабоченный человѣкъ и я самъ недавно писалъ къ нему о моей второй драмѣ. Притомъ же я довольно равнодушно отношусь къ медленной процедурѣ.

Нѣкто д-ръ Ролле издалъ нѣсколько книжекъ о польско-русской старинѣ подъ псевдонимомъ dr. Antoni J. Одна изъ этихъ книжекъ, носящихъ общее заглавіе „Opowiadania historyczne“, содержитъ въ себѣ три повѣствованія, въ числѣ которыхъ одно, подъ заглавіемъ „Sewerin Nalewajko“, говоритъ, что въ моментъ великихъ своихъ надеждъ Наливайко титуловался царемъ Наливаемъ. Д-ръ Ролле, человѣкъ талантливый, живетъ, какъ я слышалъ, въ Подольскомъ Каменцѣ, на архивъ котораго часто ссылается; было бы полезно для изученія южнорусской старины найти къ нему дорогу черезъ общихъ знакомыхъ.

Я не вижу „Кіевской Старины“, но знаю откуда-то, что въ ней помѣщались извлеченія или пѣльные переводы изъ вышеозначенныхъ книжекъ д-ра Antoniego J. Если будете пересматривать этотъ журналъ, то, можетъ быть, Вамъ попадется на глаза одна изъ печатныхъ клеветъ о томъ, будто бы Кулишъ, получивъ отъ Поляковъ деньги на изданіе журнала, уѣхалъ обратно въ Россію. Въ случаѣ обрѣтенія сего поэтическаго произведенія моихъ соплеменниковъ, потрудитесь указать

мнѣ годъ, № и страницу, и если поэма о моей личности не очень длинна, то и выписать ее цѣликомъ.

Въ отвѣтъ на Ваше мнѣніе, что издателей найти трудно, но читатели нашлись бы, позвольте разсказать Вамъ анекдотъ. Начальникъ спросилъ коменданта крѣпости: „почему не стрѣляли въ высокоторжественный день?“ Комендантъ отвѣчалъ: „Во первыхъ, не было пороху, во вторыхъ“...—„Довольно, довольно!“ остановилъ его начальникъ.

Очень радуюсь, что г-жа Мельникъ трудолюбивая дѣвушка, и сожалѣю, что она запачкала свои пальчики въ отвратительныя чернила галицкаго плагіатора. Что касается ея занятій археологіей, то надобно бы ей прочесть (если не читала) отзывъ Бокля объ этой якобы наукѣ. Старикамъ кстати идти по слѣдамъ Ольдбука, но молодой умъ пускай бы искалъ себѣ насущной пищи въ болѣе животворномъ чтеніи.

Въ № 1415 „Южнаго Края“ найдете два мои стихотворенія, составляющія цѣлое съ послѣдующими, которыя еще не помѣщены газетою. Два стиха изуродованы („Незнанья жалкая вина!“). Въ первомъ 6-й стихъ надобно читать: „Безъ по́гудокъ (а не по́чудокъ) лукавыхъ“, а во второмъ 6-й же стихъ: „Гордуемъ дикого ума блазе́нствомъ“ (отъ слова *блазень*=шутъ и дурень, а не *блаженством*ъ). Душевно преданный Вамъ П. Кулишъ. 1885, февраля 11, Борзна“.

PS. Я радъ, что Вы подписались на „Днѣпръ“. Въ немъ будетъ помѣщенъ длинный рядъ моихъ стихотвореній, которыя писаны для того, чтобы ихъ читали такіе добрые люди, какъ Вы. Не понимаю, какъ умудрился „Днѣпръ“ сохранить правописаніе—кулишивку. Боюсь, не надѣлала бы она ему вреда. Изъ-за правописанія моя драма „Байда“ едва не была запрещена. Меня во время предупредили, чтобы я не печаталъ кулишивкою и я вошелъ въ компромисъ съ цензурою, результатомъ котораго явилось правописаніе паерочное. Жду 10 экземпляровъ изъ Петербурга, но скоро ли, не знаю. Одинъ изъ нихъ пришлю Вамъ въ благодарность за „Описи книгъ Ц. Арх.“.

Переклади та перекази з деяких творів д-ра Ролле друкувалися були в „Кіевской Стар.“ з поради Н. В. Молчановського, що сам теж народився на Поділлю, дуже кохав свою рідну країну та зробився її істориком, склавши гарну працю, під заголовком—„Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1431 г.“ (К. 1885).

Куліш дуже цікавився творами д-ра Ролле, то щоб він бачив, що з них було перекладено в „К. Ст.“, я попрохав Т. Г. Лебединцева надіслати Кулішеві комплет „К. Ст.“ від початку її існування. Самому йому краще було роздивитися й про якусь „обмову“ на його, що про неї згадував він у попередньому листі до мене. Але редакція „К. Ст.“, як опісля виявилося, надіслала той примірник тільки в червні, а Куліша дуже кортіло докладно дізнатися про тую „обмову“, через те він знов згадує про це у своєму листі до мене від 18 лютого 1885 р.:

„М. Г. Н. В., очень Вамъ благодаренъ за поиски въ „Кіев. Стар.“. Радъ былъ бы я, когда бы Вы не проглядѣли въ ней

... презрѣнной клеветы,
На чердакѣ вралемъ рожденной
И дикой чернью повторенной,

Дикая чернь равняется „свѣтской“, такъ какъ les extrémités se touchent.

Видно, д-ръ Ролле не имѣетъ никакого вліянія на мѣстное начальство, если передъ его глазами гибнутъ архивы. Въ Архангельскѣ на просьбу любителя русской исторіи отвѣчали, что рано еще обнародывать бумаги XVII столѣтія.

Такъ и должно быть въ обществѣ, которое развиваетъ въ себѣ любовь не къ знанію, а къ незнанію исторіи, любя старину не такою, какою она была, а какою хотѣлось бы, чтобъ она была.

Стоило бы нарочно съѣздить кому-либо въ Подольскій Каменецъ, чтобы воспользоваться архивными свѣдѣніями д-ра Ролле и познакомить историковъ съ содержаніемъ тамошнихъ архивовъ. Но и тутъ не безъ точки съ запятой. Изъ всѣхъ монографій d-ra Antoniego J. въ „Кіев Стар.“ попала только „княгиня Борзобогатая“ (если бы у Васъ имѣлась въ польскомъ подлинникѣ эта монографія, то очень одолжили бы Вы меня, прославши для прочтенія), прочія, очевидно, возбуждали въ компиляторѣ чувство, высказанное древними книжниками: „сія глаголя и намъ досаждаеши“,—хотя д-ръ Ролле относится къ козакамъ почти такъ, какъ протестантъ Пальчовскій въ сеймовой брошюрѣ своей:!„ O kozakach, jeśli ich znieść, czyli nie“. Д-ръ Ролле знакомъ не съ одними казенными, но и съ частными архивами.

Въ с. Сахны (почта Ружинъ) Кіевской губ. живетъ не менѣе трудолюбивый архивникъ Эдуардъ Осиповичъ Руликовскій. Въ альманахѣ „Kwiaty i owoce“, вышедшемъ недавно въ Кіевѣ, послѣдняя безыменная статья принадлежитъ ему. Многое изъ найденнаго мною въ ней онъ мнѣ разсказывалъ за нѣсколько лѣтъ до напечатанія и отъ него же я получилъ названную книгу.

Во Львовѣ я познакомился съ д-ромъ Кубалею, котораго Szkice historyczne рекомендую Вашему вниманію. Онъ хорошо знакомъ съ эпохою Хмельницкаго и Яна Казимира. Медаль у него можно видѣть съ обѣихъ сторонъ, хотя, по пословицѣ—„лихо нападе литвинка, щобъ не дзякнувъ“, д-ръ Кубаля игнорировалъ въ своемъ повѣствованіи важный фактъ, сохранившійся въ дневникѣ Освѣцима, что королевскіе фуражиры, по распоряженію свыше, брали приступомъ дворы католической и православной шляхты, предаваясь въ нихъ всякому варварству. Все-таки, если заимствоваться историческими свѣ-

дѣніями, то лучше у Ляховъ, чѣмъ у Недоляшковъ. Ляхи приводятъ источники, а недоляшки обкрадываютъ своего литературнаго противника и фигурируютъ самостоятельными изслѣдователями подъ покровомъ кіевской умственной лѣни. Извините за выраженіе: оно къ Вамъ не относится. Но кіевская любовь къ родному элементу не можетъ не возмущать живую душу. Напримѣръ, на печатный зовъ Старицкаго я послалъ ему изъ Вѣны кипу рукописей. Онъ выбралъ изъ нея три стихотворенія и тѣ испортилъ своими поправками, ссылаясь на цензуру, которой нѣтъ дѣла до красоты стиха (NB. Я просилъ Старицкаго не печатать вовсе стихотвореній, въ которыхъ бы цензура зачеркнула хоть одно слово). Наконецъ, „Рада“ переходитъ къ Лисенку. Я прошу его возвратить мнѣ рукописи (изъ нихъ „Воскресеніе Рутскаго и Рунцевича“ существуетъ въ единственномъ экземплярѣ). Онъ присылаетъ мнѣ черезъ магазинъ Корейво ненужнаго „Байду“, а прочія покрываетъ гробовымъ молчаніемъ.

Во имя искры человѣчности, какая осталась въ кіянахъ со временъ Михайла Семилѣтка, исторгните мою собственность у представителей малорусской народности! Душевно преданный Вамъ П. Кулишъ.

PS. Легенда о Михайлѣ Семилѣткѣ помѣщена въ I т. Записокъ о Южн. Руси, но ради цензуры я напечаталъ „погана ваша рада“, по точному же разсказу нищаго, Михайло Семилѣтокъ пророчески изрекъ сице:

Ой, кияне, кияне, панове громадо!
Говняна ваша рада!...

PS. Если слухъ о находкѣ русскихъ рукописей въ манджурскихъ древлехранилищахъ подтвердится, не оставьте меня увѣдомить. XIV вѣкъ почти цѣликомъ вычеркнутъ изъ нашей памяти. Авось либо китайцы просвѣтятъ кіевлянъ. 1885, февраля 18, Борзна“.

Побачивши М. В. Лисенка, я прохав його вдовольнити Куліша, але потім того якось й не довелося його спитати, чи він справдив свою обіцянку, аж покіль Куліш повідомив мене, що вже одібрав свого рукописа. Що до зносин з д-ром Ролле та подільських архівів, то я не раз розмовляв про це з Н. В. Молчановським, як я вже казав, щирим подолянином, та радив йому особливо, як він завідував канцеляріею київського генерал-губернатора, забезпечити їх од загибелі. За допомогою того-ж Молчановського мені пощастило знайти ті числа „Юж. Края“, де була стаття Куліша про козаччину. Я похвалився П. О., що прочитав її та розповів свій погляд на лясько-козацькі стосунки. На це П. О. озвався до мене таким листом:

„М. Г. Н. В., прося Васъ высказать Ваше мнѣніе о моей исторической статьѣ, хотѣлъ я только попробовать пульсъ у Вашего поколѣнія. Онъ бьется нормально. Я совершенно съ Вами согласенъ,

что польскіе культурники виноваты въ своей гибели, но мнѣ памятенъ стихъ Одиссея при видѣ восторга няни надъ трупами его враговъ:

„Радуйся тихо, старушка: отъ своихъ беззаконій погибли". То были антикультурники, но и тѣ внушали поэту состраданіе, а плодами русскихъ пановъ, истребленныхъ козаками, воспользовался Петръ, которому козаки также подставили ногу въ его борьбѣ за культуру. Между оправдывающимъ своихъ и обвиняющимъ дается вѣра скорѣе послѣднему, особенно, когда онъ перешелъ отъ оправданія къ обвиненію по многолѣтнему научному переходу. Но Вамъ свойственно искать вдохновенія къ труду въ такой любви, какую питаютъ къ своей старинѣ Поляки.

Такъ было прежде и со мною.

Теперь я люблю народъ свой любовью Мойсея, который обрекъ цѣлое поколѣніе жидовъ на скитальчество. Немало онъ страдалъ отъ ихъ звѣрства и чѣмъ больше видѣлъ его, тѣмъ болѣе жертвовалъ для будущности народа своего собою. Путеводительная роль Мойсея слишкомъ велика для моей личности. Я причисляю себя къ обществу неизвѣстныхъ мнѣ гуманистовъ и съ меня довольно одного заявленія моего разномыслія съ тѣми, которые не хотятъ видѣть на ляхахъ, къ чему ведетъ самооправданіе, самовосхваленіе, самообольщеніе. Оно, между прочимъ, дѣлаетъ насъ изъ сильныхъ сознаніемъ единства русскаго безсильными въ невѣрной исторически отособленности. Оно привело насъ и къ тому цензурному положенію, въ которомъ томится малорусскій элементъ. Но довольно объ этомъ. Благодарю за искренность Вашего мнѣнія.

Романъ Сенькевича—„Огнемъ и мечомъ" не понравился мнѣ. Одно хорошо, что послѣ „Тараса Бульбы" и костомаровской козатчины русская пресса не чуждается и противоположнаго направленія и воззрѣнія.

Душевно радуюсь, что есть въ Кіевѣ малоруссы получше представителей малорусскаго элемента, погребающихъ у себя рукописи такого трудолюбиваго работника на родномъ полѣ, какимъ показалъ себя хоть бы и я. Очень буду благодаренъ за истребованіе моихъ рукописей. Онѣ (кромѣ „Воскресенія Кунцевича и Рутскаго"), пожалуй, и не нужны мнѣ, но досадно видѣть подобное безобразіе въ землякахъ, которыхъ я люблю строго, но любовь свою свидѣтельствую не такими дешевыми актами, какъ славословіе.

Я не поэтъ и не историкъ, ни!
Я пионеръ съ сокирою важкою:
Колючій теренъ въ ридній сторони
Вырубую трудящою рукою.

Не разъ кроплю свою роботу й кровью,
Та весело такъ поратысь меня.

Зъ великого наслиддя по князяхъ
Зробылы козакы намъ дыке поле,
Все въ бодякахъ, въ тернахъ та въ чагарахъ,
Кому на радощи, кому на горе
Наслідне поле безъ устанку коле
Правыцю у тяжкыхъ ін трудахъ.

Нехай сумують инши, не сумуй,
Робитныку бесплатный, пионере,
И кожного на подвигъ свій готуй,
Кому дорогу праця терномъ стеле.
Колы жъ орда про тебе брéхні меле,
Ты на дурну дурноту мовчкы плюй.

Прошу передать В. П. Горленку мой низенькій поклонъ и просьбу вмѣстѣ съ Opowiad. d-ra Rolle, ser. 1-ta прислать что-нибудь изъ его сочиненій для прочтенія. Вѣдь я живу на необитаемомъ людьми островѣ.

Гдѣ и какъ Вольфъ объявилъ о полномъ собраніи моихъ сочиненій? Объ этомъ была переписка съ его отцомъ, но смерть помѣшала заключить условія. Потрудитесь немедленно отвѣтить. Душевно преданный П. Кулишъ. 1885, февраля 24, Борзна.

PS. Не безпокойтесь, объявленіе найдено. Я не предпринимаю никакого изданія своихъ сочиненій. Чулы, що дзвонять, та не знали въ якій церкви. Это я расклеилъ письмо для приписки.

PS. Изъ Екатеринослава Петръ Ивановичъ Зуйченко увѣдомилъ меня, что получилъ, наконецъ, купленный имъ у соловецкихъ монаховъ портретъ Калныша. „Написанъ масляными красками на доскѣ. Представляетъ собою на видъ поразительно древняго старца, обросшаго волосами, въ козацкомъ жупанѣ съ большими пуговицами. Волосы на головѣ подстрижены круглой скобкою, *копыцію*, выраженіе взгляда злобное“.

Зуйченко собираетъ портреты и малорусскихъ писателей, и червонорусскихъ. Я угостилъ его извѣстіемъ, что у Э. О. Руликовскаго есть современный портретъ Павла Тетери-Моржковскаго (dux cosacorum), на которомъ портретѣ въ надписи Тетеря названъ фундаторомъ варшав-

ского колегіума Societatis Jesu. Я послалъ ему и рисунокъ съ него карандашомъ. Оригиналъ — въ натуральную величину, въ латахъ и мантіи, съ булавой въ рукѣ и въ высокой, на подобіе католической митры, шапкѣ изъ бѣлыхъ барашковъ".

На цьому листі П. О. поки-що зупинимось, бо де-далі листи його ширшають змістом, торкаючись тих питаннів, що самі по собі виникали, оскільки він перечитував ті книги, що я йому надсилав, або здобував од мене відповіді на свої безнастанні запити.

(Далі буде).

Подав *М. Стороженко.*

Спростування помилки проф. Є. Тимченка.

У своєму життєписі, надрукованому в 1-й книзі „Записок Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук", проф. Є. Тимченко, згадуючи про свою працю за-для українського словника, висловлюється так, що можна подумати, ніби-то йому повинно належати головне авторське право на „Словник української мови", виданий редакцією „Кіев. Стар.", а вся робота Б. Грінченка була тільки в тому, що він перевів словник п. Тимченка з одного правопису на другий. Ось що він пише: „В 1894 р. був запрошений від редакції „Кіевской Старины" на опрацювання матеріялів для українського словника. Редагування словника закінчив в 1898 році. *Цей словник* з вимог редактора „К. С." був зредагований в російськім правопису і пізніше, на пропозицію Російської Академії Наук *був переведений на український правопис. Цю роботу* (курсив мій. М. Г.) вже завершив Б. Грінченко, пододававши нові матеріяли. Під редакцією Б. Грінченка він і був виданий".

Проф. Тимченко помилився, думаючи, що на конкурс до „Російськ. Акад. Наук" послано було той словник, який він склав, бо ось-що пише Грінченко в своїй передмові до Словника: „Переданный намъ матеріалъ (зшитки п. Тимченка і картки, зібрані Старою Громадою. М. Г.) подвергнутъ былъ переработкѣ по всѣмъ буквамъ и во всѣхъ отношеніяхъ: въ выборѣ словъ, объясненіяхъ, выборѣ и провѣркѣ текста примѣровъ, простановкѣ ссылокъ и пр. и пр.".

Що Грінченко не помилився так пишучи, видко з того, що передмову ту ухвалили до друку і ствердили своїми підписами уповно-

важені на те від Старої Громади особи: П. Житецький, К. Михальчук, Є. Трегубов і Є. Чикаленко.

Тільки зробивши всю ту роботу, про яку пише в передмові, поставив Грінченко на Словникові своє ім'я, яко редактора.

Та есть і ще один доказ на те, що проф. Тимченко помилився, думаючи, що до Рос. Акад. Наук послав Грінченко його роботу: збереглися (і переховуються в архіві Укр. Академії Наук) зшитки, в які п. Тимченко списав слова до Словника. По їх кожен може з'ясувати собі роботу і п. Тимченка, і Б. Грінченка.

М. Грінченкова.

Проф. С. М. Кульбакинъ, Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологіи. Харьковъ, 1919. Цѣна 7 р. 50 к., ст. 104.

„У науковому освітленню фактів українського язика єдиний справедливий погляд це признати, що український язик стоїть у тіснішому зв'язку з великоруським та білоруським язиком, як із иншими слов'янськими язиками, инакше-б сказати, признати наукову гіпотезу прарускої язикової одности, — епохи спільного життя українського, великоруського та білоруського язика". Так сказано в передмові. Цей погляд лежить в основі названої праці.

Складається курс із вступу, досить докладно описаної фонетики та побіжнішого опису морфології. Ще додано дуже схематичну карту українського язика.

Якихось нових думок у поясненні головніших явищ українського язика ми в проф. Кульбакіна не знаходимо. Дрібнішим явищам автор дає місцями нове освітлення. Це одзначено нижче. Малу увагу звернено на етнографічні матеріяли. Хоч наші записи здебільшого дуже неточні для лінгвістичного вжитку, проте вони такому курсові багато дечим могли-б прислужитися. Більше уваги, видно, дано працям проф. Олафа Брока в царині українського язикознавства.

Вступ має такі розділи: 1) Український язик та його територія. 2) Місце українського язика між иншими слов'янськими язиками. 3) Українські говори. 4) Джерела до історії українського язика.

Автор держиться поділу українських говірок на південні, північні та карпатські, означивши їх що-найзагальнішими рисами, з яких кожна не одного вимагає застереження. До речі, характеризуючи північну групу говірок, автор дає ріжні заміни старого *ѣ*, не одзначивши, які з них мають місце під наголосом, а які без наголосу. Ми маємо в е д р о̀, б е д а̀, б е ж у̀ т ь, але в і̀ д р а, б і̀ д н и й, б і́ г т и, а вже ненаголошене *е* може дати *и*: п и с о̀ к, д и д о̀ к, в и н о̀ к. Пор. н и м а, в и л и к и й.

Фонетика має такі розділи: 1) Звукова система українського язика в її стосунку до української абетки. 2) Голосові звуки українського язика в їх стосунку до прарускых голосовых. 3) Чергування голосових. 4) Шелестові звуки українського язика в їх стосунку до прарускых шелестовых. 5) Наголос.

Характеристику звукової системи українського язика дано згідно з прийнятими в науці новішими методами опису. Звук, що його на письмі позначаємо літерою *и*, так характеризовано: „середнього ряду, але сильно наперед висуненого творення, — на границі переднього ряду, піднесення язика більш с е р е д н є , як високе, творення напружене, — на письмі позначається літерою *и*; акустично звук цей ближчий до категорії *е*, а саме до *е* закритого, як до категорії *і*". Звук, що його позначаємо літерою *и*, як до говіркової групи, має характер то ближчий до категорії *е*, то ближчий до категорії *і*; характер звука тут багато залежить і від того, чи звук наголошений, чи ненаголошений; важить тут і звукове оточення. Не є характерна ознака відкритий звук *е* в позиції jejce — яйце. Не можна вважати за загально-українське явище й те, що: „літера *і* в початку слова, в

таких випадках, як: і г л а, і т и, і м а т и і ин. визначає голосовий *і*, тоб-то переднього ряду, високий" (ст. 15 і 104).

Губно-зубні звуки, дзвінкий *в* та безголосий *ф*, мало характерні для української мови. Не вказано в курсі на ті ріжні звуки, що в українській мові віддають чуже *ф*. Не відзначено й українське білабіяльне *в* — *в*ода, д*в*ір, *в*се проти *у* нескладового, що чути в українських дифтонгах в о *у* к, с и н і *у*, д а *у*; українське *в* білабіяльне артикулюється більшим звуженням губ і легким шелестом; часом переходові відтінки не дають змоги точно відмежувати ці два звуки. Чи не білабіяльним характером українського *в* дається пояснити зникнення його у формах с й а т и й, с с я т и й і с я т и й; з'я з а т и (зйазати), з з я з а т и, з я з а т и; р і з д'я н и й і р і з д я н и й.

Сполучення *hі, kі, chі* на місці старих *hy, ky, chy* (ст. 17, 37) з задньо-палатальними *h̓, k̓, ch̓* не є загально-українське явище. Не тільки карпатські' як думає автор, говірки знають *hy, ky, chy*; маємо їх і на Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині, Херсонщині, в київських та чернігівських говірках, у деяких подільських та волинських говірках (див. Іван Зілинський. Проба упорядкування укр. говорів. 1913).

„М'якого *r*", — сказано (ст. 18, 38) — „ в українській мові не знаходимо: воно змінилося або на *r* тверде (к о с а р зам. к о с а р ь), або-ж на сполучення rj (б у р я — b u r j a)". Українські говірки знають к о с а р ь, б у р я (b u r ' a), р я д н о, р я т у в а т и, г р я н и ц я і навіть б а з а р ь, з б а з а р ю, с а х а р ь, с а х а р ю, с а м о в а р ь.

Також несправедливо автор думає, що звуки *ч, ш, жс* українська мова знає тільки в твердих варіянтах (ст. 18); м'які *жс, ч, ш* найбільше знають лівобережні говірки у певній позиції, в закінченні перед. старим *л*: к у р ч я, л о ш я, к р и ч я т ь, також перед старим *іе*: к л о ч ь ч я, з б і ж ь ж я; м'які *жс, ч, ш* знають і гуцульські говірки.

Початкове *і* в словах і р в а т и, і р ж а т и, і л ь н я н и й, і м л а, і м ж и т и і ин. автор пояснює складовим характером звуків *р, л, м*, прирівняючи це явище до таких фактів, як к и р в а в и й, г и р м і т и, с и л з а, д и р в а (у лемків, замішанців). Маючи це за цілком справедливе пояснення і виходячи з того, що початкове *і* *) українська мова широко знає не тільки перед сонорними *р, л, м*, а й перед иншими звуками (найбільше перед *з* і навіть перед безголосим *с*: збавляти-ізбавляти, згасати-ізгасати, сходити - ісходити, где-ігде), коли вони мають по собі шелестовий звук, думаю, що це явище можна ще підсилити таким поясненням, яке освітлює і факт уживання паралельних форм р ж а т и - і р ж а т и, м л а - і м л а і ин.: звук *і* у формах з початковим *і* по словах із кінцевим голосовим звуком міг через стадію *j* згинути (пор. іменняймення-мення); з прийменника-приростка *із* (ex) вийшов прийменник-приросток *з*, що злився значінням з прийм.-прир. *з* (cum). Звідсіль паралельні форми: ізводити-зводити, ісходити-сходити. Через аналогію могли постати паралельні форми: г д е - і г д е і ин.

Автор одкидає (ст. 32) пояснення зміни наголошеного *о* в *а* перед складом з *а* асиміляцією (багатий, гаразд). Виходячи з того, що названа зміна обмежується небагатьма, здебільшого чужими, словами, що їх західні говірки знають з *о*, автор каже, що цю зміну *о* на *а* можна тільки так ро-

*) Дані з наддніпрянської народньої мови здебільшого вказують на початкове *и*, а не *і*.

зуміти, що східньо-українські говірки, запозичаючи деякі слова з того чи иншого язика, сприймали ненаголошене *о* перед складом з *а* за *а*; зокрема слово с а л д а т видимо перейшло з великоруського.

М'який звук *сь* у наростку *ьskъ* (ст. 39 і 45) автор за Смаль-Стоцьким пояснює впливом форм із здрібнілим наростком *ньк*. Думаю, що це вплив попереднього „м'якого" звука: у к р а ї н ь с к и й дало у к р а ї н с ь к и й.

У § 60 до явища: ж и т т я з ж и т и є зроблено застереження: „ 1) не подвоюються в таких випадках губні і *р*: п і р'я, к р о в'ю, м а т і р'ю, п'ю т ь". Це явище треба-б пояснити: довгі шелестові звуки бувають тільки між голосовими, а в наведеному факті губні і *р* маємо перед *j*; це пояснення покрило-б собою і 2-ий пункт: щ а с т я, с м е р т ю (помилково написано: смерт'ю), де *т* стоїть по шелестовому.

Пояснення, що приставне *в* розвинулося через дифтонг *уо* з *о* довгого (він, вільха), не думаю, щоб його треба було підпирати, як це робить автор, тим фактом, що о г о н ь не має приставного *в*. Приставне *в* могло виникнути й у слові о г о н ь через аналогію, приміром, з в о н а (через *він*), і ми справді й маємо в о г о н ь.

Закінчуючи уваги до фонетики, зазначаю, що українська мова знає й форми ш о с т и й, ш о с т и, а не тільки ш е с т и й, ш е с т и (27), в ч о р а ш н і й і в ч е р а ш н и й (164), б і л и і б і л і (33, adj. nom. pl.), к р у ш и т и і к р и ш и т и (34), ц в и с т и і ц в і с т и (34).

Українському наголосові присвячено тільки одну сторінку. Автор вважає, що ріжниця між українським і російським наголосом незначна і не має принціпового характеру.

Переходжу до морфології.

Проти фонетики курс морфології описано побіжніше, а головне, не додержано в ньому певної системи. Наведено, приміром, такі форми множини, як лемківське в і т р о в е; для датива речівників чоловічого роду дано тільки закінчення *-о в и*. Навівши генітивні форми множин к о н и й, г р о ш и й і ин., автор нічим не згадує за аблативні форми к і н ь м и, г р і ш м и. У взірцях відмін дано такі невзірцеві форми, як н о ч и ю, м а т е р ю, м а т е р и й, е ю (!), мога, лязь, лязьмо, лязьте (ляжте) і ин. За українські форми двійні тільки й сказано: „у виразі д в і р а н і і т. ин. український язик ще й досі зберігає стару форму nom.-ac.-voc. двійного числа пнів на *а*" (ст. 56). Зате: „у висловах д в а с и н а, д в а к у п ц я ми властиво маємо стару форму nom.-ac.-voc. двійного числа". Далі, ідучи за російською мовою, автор акузативні форми множини в назвах живих істот усі прирівняв до генітивних. Українська мова знає accus. — gen. форми множини в особових назвах; у назвах тварин здебільшого заховалася стара форма: Міняй бики на воли, аби дома не були. У розділі числівників наведено неукраїнські форми с о р о к а, д е в'я н о с т а (69); у сучасній укр. мові с о р о к і д е в'я н о с т о — невідмінні числівники, збереглася тільки форма с о р о к м а.

Вольові форми ї д ж, ї д ж м о, ї д ж т е — діялектичні. Наддніпрянщина знає ї ж, ї ж м о, ї ж т е. Крім вольової форми ш л і т ь, українська мова має й форми ш л і т е, ш л і т.

З дієслівних зложених часових форм автор вважає, що українська мова зберегла тільки ті форми, що російська (ст. 80). Тимчасом маємо ще такі зложені, правда, діялектичні форми перфекта, як б у в е м і б у в є м, б у в е с ь і б у в є с ь, б у л и с ь м о, б у л и с ь т е. Заховалися по всіх українських говірках і форми передминулого часу: Поблідла, затрусилась,

зовсім була впала, так кума її піддержала (Квітка-Осн.). Не відзначено й такі форми прийдешности, що їх широко знає Галичина, Буковина, також Правоберіжжя: Дівчинонько мила, що там будеш робила? Також форми гаданого способу: дали бисьмо, дали бисьте.

За зразкові дієприслівникові форми автор попри форми борючи, б'ючи, сохнучи наводить і форми мога, стоя. Дієприслівникові форми теперішности та минулости народня мова здебільшого знає з кінцевими -*че, -(в)ше*: сидяче, ходяче, робляче, сидівше, ходивше, робивше. А що до форм на *а*, то вони в українських говірках обмежуються тільки кількома словами, та й то тільки в певній позиції, а саме в злучникових зворотах як мога, скільки хотя, куди здря, де попадя: Хлопці деруть, що мога, а Явдоха своє (Квітка-Осн.). Нехай воно буде собі, як хотя (Куліш). Що мога бери, аби доніс (Грінч. Сл.). — Дуже зрідка подибуємо дієприслівникову форму на *а* у народній пісні, як рівнозначну з формою на *че* (*чи*). У кожнім разі за зразкову форму українських дієприслівників не можна наводити могá (ст. 83).

З наведених уваг видно, що в основі взятого до курсу матеріялу нема певної вихідної бази — тієї основи, що з нею можна-б було рівняти інші діялектичні форми. Ознаки української мови взято з найріжніших говірок без певної системи.

Нема в курсі й певної правописної системи. Друкарських помилок небагато. З важливіших одзначаю Handgabe зам. Handhabe (ст. 90).

Вказані хиби безперечно відбиваються на вартості цього курсу українського язика. Проте в цілому, даючи огляд історичної фонетики та морфології українського язика, він становить певне придбання для українського язикознавства. Студентству нашому він стане в пригоді.

О. Курило.

Через брак у друкарні потрібних значків не можна було держатися в прикладах прийнятої в науці транскрипції. З тієї самої причини в наведених цитатах скрізь замінено *і* нескладове на *j*.

Василь Щурат, Шевченко і Поляки. Львів, 1917 (Окрема відбитка з Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч., т. CXIX-CXX, стор. 217-347 — Основи Шевченкових звязків з поляками).

Ім'я Щурата добре відоме дослідувачам Шевченка. Його статті, зібрані в книжках: „З життя і творчости Тараса Шевченка" та ще в „Літературних начерках" по заслузі притягають увагу шевченкознавців своїм тонким аналізом, дотепними зближеннями і добрим знанням літератури питання, яке він зачеплює; вони бо завжди дають щось нове, свіже, роз'яснюючи темні, неясні куточки в біографії поета, чи окремі його вірші.

Тепер Щурат видав монографію; її мета — з'ясувати ідейні зв'язки поета з поляками. Самий факт, що таке питання ставиться, нехай не тривожить нас, бо вже в 60 р. XIX в., після Шевченкової смерти, д. Лобко вважав за можливе говорити на сторінках „Спб. Вѣдомостей" про дружбу нашого поета з поляками. Торкнулися цього питання й Чалий та Конисський, хоч і зовсім поверхово; не пройшли мимо його Петров і Дашкевич, хоч цікавилися їм переважно з боку чисто історично-літературного. Дальше розробили і поглибили питання в цьому напрямку Третяк і Колесса. Як бачимо, вказівки на тему „Шевчеко й поляки" були; правда, дещо було

тільки зачеплено, але були вже й певні результати і здобутки, хоч-би в роботах тих учених, котрих я згадав оце вище.

Залишалася ще одна прогалина: треба було розв'язати питання — звідкіля у Шевченка взялися, як зростали та формувалися визвольні, політично. соціяльні ідеї і чи були тут польські впливи. Найперше треба було показати, чи знав Шевченко польську мову, чи знав її настільки, щоб читати польську книжку.

Що Ш-ко вмів говорити по-польськи — це ми знаємо з книжок Чалого і Кониського; уже там було згруповано доволі даних, а Кониський, окрім того підкреслив ще й ті умови, які допомагали селянам скоро засвоювати польську мову: це — панський двір з його економами, писарями, лісничими, касірами та школа, де учили по-польськи. Те-ж-саме каже і Щурат, тільки трохи докладніше, ніж його попередники, правдиво стверджуючи, що Шевченко змалку вже мав нагоду стикатися з польщизною. Засвоювати польську мову ніхто його не силував ні в Варшаві, ні в Вільні, як думав був Чалий, і зовсім не треба тут добачати „жертву" — „потроху коханню, та більше над усе... освіті", як про це писав Кониський. Це все так... і Щурат з приводу цього влучно сказав: „говорене про якусь жертву вважаємо таким самим зайвим вношенем трагізму в житепис Шевченка, яким є й падьканє над забранем його в Енгельгардтів двір на службу.. Без неї Шевченко ледви чи вийшов би в дальший світ поза найблизші околиці Кирилівки й ледви чи осяг би що більше, як славу ліпшого сільського богомаза". Але важко, ба й зовсім неможливо погодитися з тим, що ніби Шевченко змалку міг засвоювати мову польську в письмі, „що давало йому можність, як каже Щурат, послугувати ся нею пізнїйше в зіткненю з Поляками".

Які на це доводи? До цього часу не знайдено у Шевченка ні одного клаптика паперу, писаного польською мовою. В листі до Бр. Залеского з 1853 року він каже: „Мнѣ давно хочется завести переписку съ Совою, но не знаю, какъ и начать. По польски я писать не умѣю, а по русски какъ-то неловко". Правда в листах Шевченка до Бр. Залеского декілька разів знаходимо такі вислови: „Цѣлуй ojca prefecta", „Цѣлуй... твоихъ каро и голубоокихъ siostrzeńców", „пришли I и II томы B. Zalieskego".... Але це все не серйозні ще доводи; написати одно-двоє слів — це зовсім ще не свідчить за те, що Шевченко умів писати по-польськи і добре засвоїв правила польського правопису. До речі скажу, що листи Бр. Залеского знаємо ми лише по копіях; можлива річ що в автографах „siostrzeńców" написано не так добре, як ми бачимо тепер; бо хто бачив власними очима Шевченкові автографи листів і віршів, гадаю, не стане сперечатися з тим, що Тарас Григорович не знав добре правопису ні російського, ні українського. Його рукописи з цього боку доведуть до одчаю не одного правовірного лінгвіста.

Роки 1831—1838 (до весни) в житті Ш-ка так що й не мають біографії, тут немає за що зачепитися Щуратові і він пішов далі за поетом до Петербургу. Період 1838—1842 теж мало що може дати Щуратові. Період цей дуже спокійний, зовсім не скидається він на ті злії знамениті „три літа", які до коріня змінили Шевченків світогляд. Та Щурат вишукує сліди демократичних ідей у „Гайдамаках", „Черниці Марьяні", „Катерині" у повісті, „Слѣпая", запевнюючи нас, що вони могли з'явитися тут „наслідком зіткненя з революційно-демократичною пропагандою польської еміграції в 1839 році".

Як довести, що така польська еміграція була у Петербурзі?
Чи були-ж у Шевченка зв'язки з нею в 1839 р.?
Через кого Шевченко міг познайомитися з емігрантами?

Цих питань абсолютно не можна розв'язати при тих даних (переважно повість „Художник"), які ми зараз маємо, в такому напрямку, якого бажає Щурат. Страчення на початку 1839 р. Конарського у Вільні, арешти учасників в конарщини, слухи про ці події — на думку Щурата — „мусіли заінтересувати й інтелїгентні круги Петербурга, тим більше круги молодежи з університету і Академії, до яких належали Демський ≠ Шевченко". Але хіба це певні доводи? Можна зацікавитися, але можна й не захопитися конарщиною. Може й Шевченко дещо чув, але він міг зовсім не знати т о д і революційної літератури польських емігрантів. Все це... або — або!

З автобіографічної повісти „Художник" відомо, що Шевченко в році 1839 познайомився і приятелював з поляком Леонардом Д е м с ь к и м. У Демського була своя бібліотека. „Усієї її було томів з 50; більша частина змісту історичного і правничого, мовою грецькою, латинською, французькою і німецькою"... „опріч невеличкого томика Міцкевича (Конiський у своєму перекладі чомусь викинув речення — „с а м о г о л у б о ч н а г о п о з н а н с к о г о и з д а н і я) та Лелевеля, нічого більш по-польськи не було". І це цілком зрозуміло, бо Демський готував себе до наукової діяльности, мріяв про майбутню дисертацію, що в ній він коли не стане „вище свого ідола Лелевеля, так, принаймні, стане врівень з ним". Лелевеля він цінив і захоплювався їм як істориком, а з літератури польської окрім Міцкевича у його більш нічого не було, бо це-ж зовсім не була його спеціяльність.

Щурат зараз хапається за Лелевеля і знову запевнює читача, що Демський не міг не знати Лелевеля як політичного діяча. А як довести, що діяльність Лелевеля, як провідника „Молодої Польші", того Лелевеля, який був „у безпосереднім порозумінню з Конарським" і видав в 1832 р. революційну відозву до Росії, — відома була Демському? Хіба тільки тим, що на полиці в його стояв невеликий томик Міцкевича та Лелевель. На підставі цього теж можна мережати мережку, та таку, що як потягнути її за один кінець, то вона затріщить по всіх швах.

Ми вже зазначили вище, що Щурат добачає впливи революційних польських думок на поезії Ш-ка з р.р. 1838-1842. Для цього він користується „методом порівняння ідеольогичних основ польської революційної думки з гуманістичними й визвольними, політично-соціяльними ідеями Шевченка" (Н. М., 1918, I, 182). Напр., Щурат знаходить у революційних польських часописах думки про панський гніт над селянством, про жіночу недолю, салдатчину та про тее зло, яке чинять салдатські постої на селі, і т. д.; тоді він вишукує ті-ж-самі думки в писаннях Шевченка і робить відповідні висновки. Тут потрібна велика обережність, потрібно почуття міри. Не можна зовсім бути певним у тому, що на „Катерині" позначилися впливи Рóлпос-и, засновуючи цю думку тільки на тому, що героїню поеми пустив покриткою по світу москаль, а про злочинства москалів розказувалося в такому-то числі Рóлпос-и. Це таке побутове з'явище (особливо за часів кріпацтва), що його можна було чудово змалювати й не читавши Рóлпос-и. Пригадаймо „Сердечну Оксану" Квітки-Основ'яненка і слізливі російські оповідання на цю тему. Коли один із Шевченкових знайомих П. А. Попов у розмові з Тарасом Григоровичем сказав, „что едва-ли правдоподобенъ фактъ въ его повѣсти „Катерина", что

будто отецъ и мать прогнали Катерину... Шевченко утверждалъ: это — такъ; это такой былъ случай" (К. С. 1895; II; 47).

Так!.. Це особисте Шевченкове горе, бо його перше кохання — „кучерява" Оксаночка теж помандрувала за москалями, тай пропала...

„Вернулась, правда, через год,
Та що з того! З байстрям вернулась,
Острижена".

„Покритка" — його і тільки його сюжет. Не треба було Шевченкові для цього читати ані Północ-и, ані Карамзіна!

Про впливи польські на Шевченкову творчість за р. р. 1838—1842 можна говорити хіба з боку стилю школи... Тай тут, як показав Колесса, дещо було од пісень українських, дещо нагадувало польське і московське: „але рівночасно... і від одних і від других значно ріжниться" (З. Н. Т. ім. Ш., т. III; 42). На „Гайдамаках" не треба довго спинятися, бо розвідка І. Шпитковського: „Гайдамаки" Шевченка як пам'ятка Коліївщини (Збірник пам'яти Т. Шевченка. К. 1915) добре з'ясувала нам, що саме прочитав Шевченко, що розказав йому за гайдамаччину дід. За головне джерело для поеми „Гайдамаки" була Шевченкові повість Чайковського „Вернигора", а дав її до рук Шевченкові (horribile dictu!) Мартос! Здасться, все це дуже далеко від Północ-и.

Щурат за польськими емігрантами нікого й нічого бачити не хоче, навіть самого Шевченка. Захтів поет як найкраще видати літографію Головатого (а для цього за тих часів треба було вдаватися до Парижу, бо недурно тоді про літографію казали: „это подаяніе Парижа"), Щурат ухопився за це (тоб-то за Париж) і добачає тут польських емігрантів — вони, мовляв, нараяли Шевченкові... тут теж треба добачати „зв'язки" з еміграцією. Задумав Шевченко видати „Живописную Украйну" — Щуратові знов ввижаються поляки. Він каже: „На значіне-ж національного малярства для революційно-демократичної пропаганди звертано нераз увагу в кругах польської еміграції, де й появили ся відповідні видавництва, між якими визначнійшим була й Polska Malownicza, по заголовку і по ідеї неначе предтеча Шевченкової „Живописной Украины". А ще безпосередно перед Шевченковою постановою видавати „Живописную Украину", всего одним роком ранше паризький Demokrata Polski присвятив спеціяльну статтю гадкам „O potrzebie narodowego polskiego malarstwa", взиваючи до мальованя національної Польщі й переконуючи, що малярство, як музика, найскорше може стати ся народним, а тим самим найскорше може придати ся до успішної агітації між народом". Я навмисне виписав оцю велику цітату, бо Щурат підносить про „Живописную Украину" зовсім нову думку; й дуже вона одрізняється од усього того, що давала на це питання стара література.

Кониський дуже помилився, гадаючи, що Шевченко радився про видання „Ж. У." з Бодянським і для цього в першій половині лютого р. 1844 їздив до нього до Москви. Найперше, Шевченко в 1844 році не їздив з Петербургу нікуди; він сидів там аж до 23—24 березня 1845 р. — коли вдруге рушив на Вкраїну. А був він у Бодянського в лютому 1844 р. (пор. дату „Чигирина" — 19/II, 1844), коли повертався до Петербургу з першої подорожі на Україну. 13 травня (Рус. Стар. 1883, IX, 639, помилково датувала цей лист „мартомъ", а Яковенко замість „13" написав „15" — див. Твори Ш-ка, т. II; 347) Шевченко писав Бодянському: „чи я вам росказу-

вав, що я хочу рисовать нашу Украïну; коли не росказував, то слухайте"... Далі Шевченко роз'ясню̀є йому, як саме він думає малювати Її. Не діждавшися відповіді од Бодянського, Шевченко 29/VI, 1844 р. знов пише йому, при чому в д р у г е оповідає, як він це думає робити. Коли-б Шевченко радився був у лютому 1844 р. з Бодянським про „Ж. У.", то нащо-б тоді йому було т о в к т и п р о ц е в листах до Осипа Максимовича?! Зрозуміло, що наради такої про „Ж. У." у Шевченка з Бодянським не було у Москві. Коли-ж саме виникла у Шевченка думка про видання „Ж. У."? На думку Кониського „геть раніше 1844 р. (він помилково сказав — „1843 р."). і „сплодили її перш за все малюнки Штернберга з української природи і картини історичні Брюлова... більш за все картина Брюлова «Осада Пскова»" (Збір. Філ. Секц. т. І, 119). Я теж гадаю, що думка про „Ж. У." з'явилася в Шевченка „геть раніш"; приблизно в році 1839, коли вже голосно заговорили про потребу такого видання в пресі, напр., в „Художественной Газетѣ". Шевченко читав її... був знайомий з редактором Кукольником і співробітником цього органу, Е. Гребінкою; тут („Худ. Газ.") він знаходив усе те, що повинно було цікавити художника, — про малюнки своїх товаришів Штернберга, Михайлова, про академічні вистави, навіть за себе. Тільки-ж не можу я погодитися з Кониським, ніби єдине джерело, яке спонукало Шевченка до видання «Ж. У.» це були малюнки Брюлова і Штернберга. Справа тут значно складніша! Коли перечитуєш пресу Шевченкової доби, особливо «Художественную Газету», то так і б'є в вічі таке: „Turner, Rivers in France — Прибрежныя виды по Лоарѣ и Сенѣ, писанные Торнеромъ и гравированные Фишеромъ, Бваншаромъ и другими". Або знов: „Gallery of portraits" — 168 портретовъ знаменитыхъ ученыхъ, художниковъ и государственныхъ людей всѣхъ народовъ и временъ". Чи-то: „The Northern Tovrist — 74 вида замковъ и помѣстій и проч. Або ще: „Подробное описаніе оружейной Мадридской палаты; украшено гравюрами на стали". Чи знов: „Вышли 2 первыя тетради живописной и романтической Германіи, издаваемой Густавомъ Швабомъ". „Всемірная панорама или галлерея привлекательнѣйшихъ видовъ, ландшафтовъ, памятниковъ и развалинъ, снятыхъ съ натуры и гравированныхъ на стали искуснѣйшими художниками, издаваемая Иваномъ Делакроа. Рига, въ типографіи Миллера".

Кукольник, рецензуючи оцеє останнє видання, писав ось що: „Европа ежедневно болѣе и болѣе наводняется подобными изданіями... Но если и мы, русскіе, должны покориться энциклопедической холерѣ (только не знаю почему?), то желательно было бы, чтобы избирались для переводовъ такія изданія, которыя заключаютъ какую-либо цѣлость, систему, однимъ словомъ, полезныя. Напр., укажемъ на Univers Pittoresque, Voyage Pittoresque и т. д... Если же эти собранія должны состоять изъ смѣси различныхъ, ничѣмъ между собою не связанныхъ предметовъ, то и з б е р и т е п р е д м е т о м ъ в а ш и м ъ о д н о Р у с с к о е и л и п о к р а й н е й м ѣ р ѣ к ъ Р о с с і и п р и н а д л е ж а щ е е... А изъ Россіи какое великолѣпное можно составить изданіе видовъ, какіе любопытные древности скрываются отъ всеобщаго свѣдѣнія! К і е в ъ, Д н ѣ п р ъ, Одесса, Николаевъ, Донъ, П о л т а в с к а я г у б е р н і я, Крымъ, Черное море, Кавказъ, Казань, Тифлисъ, Волга, Уралъ, Сибирь, Москва, Новгородъ, Псковъ, Архангельскъ, Финляндія, Ревель, Рига, Рыцарскіе замки въ Финляндіи и Эстляндіи, Литва, Польша, В о л ы н ь, П о д о л і я, наконецъ Петербургъ. Подумать страшно, сколько

любопытнаго каждый день медленно умираетъ для потомства въ обширныхъ предѣлахъ Имперіи, а мы перепечатываемъ въ 1000001 разъ крѣпость Св. Ангела въ Римѣ, Церковь Петра, фингаллову пещеру и Везувій. Вы скажете: есть ли возможность собрать все это? — Возьмите часть одну! Возьмите отдѣльную провинцію, или одинъ Кіевъ, или одну Литву („Худож. Газета", 1837 г., январь, № 12, 31-36).

От на що слід нам звернути увагу, коли ми хочемо докладно розібратись, коли саме і як виникла у Ш-ка думка видавати „Ж. У.". А Щурат каже, що тут поляки-емігранти, та ще й агітація!

У січні 1837 року Кукольник писав про потребу художнього видання властиво „русского" і коротенько вказав на можливість використати дорогоцінні скарби в цьому напрямку; а вже в квітні того таки року на сторінках цієї самої „Художественной Газеты" надруковано було отаке оголошення:

ЖИВОПИСНАЯ РОССІЯ.

Подъ этимъ заглавіемъ издатель намѣренъ выдать собраніе плановъ и видовъ различныхъ городовъ Рос. Имперіи, достопамятныхъ зданій, замѣчательныхъ монастырей и памятниковъ Русской славы — монументовъ, наконецъ нѣсколько портретовъ замѣчательнѣйшихъ историческихъ лицъ и изображеніе костюмовъ или платьевъ, отличающихся особенностію въ нѣкоторыхъ провинціяхъ. Кто припомнитъ, какъ разнообразна природа на необозримомъ пространствѣ нашего отечества, сколько мы имѣемъ городовъ, при имени коихъ возбуждаются важныя историческія воспоминанія, какъ разнообразны народы, вошедшіе въ составъ Русскаго государства, тотъ легко согласится, что подобное предпріятіе не только не излишне, напротивъ, можетъ быть признано существенною потребностію нашего времени. При томъ направленіи къ народному и отечественному, которое примѣтнымъ образомъ усиливается и по необходимости должно больше и больше возрастать, предпріятіе знакомитъ соотечественниковъ съ ихъ родиною посредствомъ живописныхъ изображеній, должно, думается, значительно споспѣшествовать успѣхамъ современнаго образованія. Всѣ земли, всѣ народы давно уже имѣютъ различныя изображенія своихъ достопамятностей... Издатель съ самымъ появленіемъ заграничныхъ живописныхъ изданій, возъимѣлъ уже намѣреніе предпринять нѣчто подобное для Россіи; онъ занялся для сего приготовленіемъ рисунковъ, плановъ, портретовъ и проч. Переводъ тѣхъ заграничныхъ изданій на русскій языкъ, не исполняя нуждъ отечественныхъ, только усилилъ его желаніе и рѣшимость приступить къ скорѣйшему изданію своего предпріятія. Собранные имъ матеріалы довольно уже значительны: они должны будутъ составить 12 тетрадей, изъ коихъ каждая будетъ содержать въ себѣ по шести рисунковъ. Чтобъ сіи рисунки могли быть удобнѣе понимаемы, они будутъ сопровождаться описаніями, напечатанными слогомъ чистымъ, яснымъ, отчетистымъ" (Худ. Газ., 1837; № 7-8; стор. 139-140).

Року 1838 видання це побачило світ. Тоді-ж-таки з'явилися й „Очерки Россіи" Володимира Пассека. В першій книзі „очерків" були між иншим статті, які можна зарахувати до „Ucraiiica" — напр., „Кіево-Печерська

обитель, Свято І. Купала, Мартин Пушкар, Церков Спаса Нерукотворного у Полтаві. До цього було додано де-кілька літографій та ноти українських пісень. Літографії були такі: 1) Київо-Печерська обитель, 2) Церква Спаса Нерукотворного у Полтаві, 3) Свято Купала (У „Худ. Газ." за 1838 р. № 16 на стор. 505-513 с витяги з статті „Київо-Печерська обитель").

Все це свідчить за те, що в колах російської інтелігенції такі видання були дуже поширені. Це було — „стремленіе къ народности въ литературномъ и художественномъ отношеніяхъ".

Гадаю, шо цього досить! Висновки можна зробити такі: 1) Художні видання у росіян з'явилися раніш, ніж у поляків. 2) Видавали їх переважно художники. 3) До малюнків додавався відповідний текст. 4) Малюнки давали: а) види, що визначалися чи то своєю красою, чи історією, в) людовий побут, з) видатні історичні події. 5) Художні видання цій не носили агітаційного характеру.

Порівняємо тепер оголошення „Худ. Газ." про „Живописную Россію" з тим, що помістив сам Т. Г. Шевченко в „Сѣверной Пчелѣ" № 193 від 25 серпня 1844 р.

„ЖИВОПИСНАЯ УКРАЙНА".

Назначеніе всѣхъ изящныхъ искусствъ представить взору или воображенію красоты и ужасы природы, жизнь государствъ и бытъ частнаго человѣка, силу страстей и событія, поражающія душу или наполняющія насъ чувствомъ тихимъ и безмятежнымъ. Пустыни Америки, берега Рейна, знойное небо Италіи, въ картинахъ — увлекаютъ воображеніе, и мы теряя ощущеніе времени и пространства витаемъ въ краяхъ далекихъ, живемъ жизнью прошедшихъ столѣтій. Быть можетъ, это одинъ изъ отблесковъ души, искони вѣчной и дѣятельной, но отблескъ сей живителенъ, божественъ: онъ доказываетъ, что человѣкъ гражданинъ мира, и что все высокое, все изящное находитъ отголосокъ въ душѣ его. Что же сказать о томъ, когда одного взгляда довольно, чтобы воскресить въ нашей памяти и родину, и обычаи предковъ, и событія, ярко отдѣлившіяся изъ обычнаго бытописанія земли, гдѣ мы начали жить и чувствовать! Подвигъ достигнуть этого великъ, а посильное къ тому содѣйствіе должно составлять нашу обязанность. Исполненный этого убѣжденія, извѣстный и любимый поэтъ-живописецъ Т. Г. Шевченко рѣшился приступить къ изданію, названному имъ „Живописною Украйной".

Сюда войдутъ рисунки по слѣдующимъ предметамъ:

1) Виды Южной Россіи, примѣчательные по красотѣ своей или по историческимъ событіямъ. Все что время пощадило отъ совершеннаго истребленія: развалины замковъ, храмы, укрѣпленія, курганы, найдутъ здѣсь себѣ мѣсто. 2) Народный бытъ настоящаго времени, обряды, обычаи, повѣрья, содержаніе народныхъ пѣсень и сказокъ. 3) Важнѣйшія событія, извѣстныя изъ бытописаній Южной Россіи, начиная отъ основанія Кіева, имѣвшія вліяніе на судьбу обитателей того края. Въ семъ послѣднемъ отношеніи Т. Шевченко воспользовался свѣдѣніями, почерпнутыми имъ отъ извѣстнѣйшихъ ученыхъ Малороссіянъ: Будкова, Стороженка, Бодянскаго, Кулеша и пр. Эстампы гравированы будутъ на мѣди, шириною въ 6 и вышиною въ 5 вершковъ. Первые четыре картины уже готовы и изображаютъ:

1) Видъ въ Кіевѣ, 2) Мірскую сходку, 3) Содержаніе извѣстной сказки: Солдатъ и Смерть, 4) Приношеніе отъ трехъ Державъ даровъ Богдану и Украинскому народу, въ 1649 году. Живописная Украйна продаваться будетъ: въ С.-Петербургѣ, въ магазинѣ Ольхина, Иванова и Прево; въ Москвѣ въ конторѣ Москвитянина; въ Кіевѣ, Харьковѣ, Одессѣ и Варшавѣ".

Факти сами за себе промовляють... Шевченко, як бачимо, мав попередників у цьому напрямку і теж заплатив дань „народності", але своїй... українській! „Якбы мыни богъ помигъ докончить те шо я теперъ зачавъ (Ж. У.), то тойди склавъ бы руки тай у домовину. булобъ з мене не забулаб Украина мене мизерного. такъ ось що? зачавъ то я зачавъ, авже кончу незнаю якъ. бо безъ людей и грошей невтну ничого" — так писав Шевченко до кн. Цертелева 23 серпня року 1844. Зачав Шевченко „Живописную Украйну", та не скінчив... Бо не було людей і грошей!.. Люде були... та не помогли! (Пор. листи Ш-ка: до Бодянського, Цертелева та ще Кулішеві листи до Шевченка з 1844 р.).

Я дуже довго спинився на періоді 1838—1842, тай на „Живописной Украйнѣ" через те, що тут не можна добачати ідейних зв'язків з польською еміграцією. Їх не було тому, що Шевченка тоді оточували люде, які далеко стояли від польської еміграції та од революційних думок. Люде ці — це з одного боку його товариші академічні; з ними Шевченко бував у Ізлера, співав сумних українських пісень, вів розмови про „святое божественное искусство"; з другого боку — це були: Гребінка, Кукольник, Корсаков (мабуть і Бурячок!), Тихорський...: ще може Скобельов, Будков та Стороженко! От з ким міг Шевченко видавати „Кобзаря", „Гайдамаків"; от хто давав йому поради і літературні вказівки. Я певен у тому, що оці люде та „Маяк" чимало дечого дали Шевченкові, і знамениті поетові ідеї про „слов'янофільство" треба починати з „Маяка" [але й тут Шевченко мав свою голову і думки його не замерзли, як у д. Кукольника та инших!] — це вже потім Шевченко всіх монархістів обзивав „подлецами".

Зовсім инакша річ, коли ми перейдемо до періоду 1843—1845. Тут ми знайдемо певний ґрунт для Щуратових гадок, бо справді декотрий польський вплив помітно. Та тільки й тут треба бути обережним, не треба рубати з плеча. Щурат, напр., каже, що „Шевченко, вже беручись до писаня своїх перших московських творів, наміряв виступити з ними в ролї піонїра нових ідей в кружку петербурської молодежи, в кружку неодноцїльнім по національности, отже й невповнї спосібнім до зрозуміня писань на украïнскій мовї. Передовсїм для запевненя успіху своїй пропагандї Шевченко міг компромісово заступити в своїй творчости украïнську мову московською".

Що ми знаємо за цей революційний гурток? Дуже і дуже мало! Той мізерний матеріял, що на підставі його Семевський прийшов до думки про існування революційного гуртка у Петербурзі — це всього-на-всього два листи: 1) Шевченків до Кухаренка, 2) Левицького до Шевченка (дещо можна витягти з „Кобзаря"; напр., про те, що хтось намовляв Шевченка писати „погані вірші"). І зрозуміла через те річ, чому Семевський висловився про революційний гурток надзвичайно обережно; кожнісіньке слово у нього добре продумано. „Въ Петербургѣ, повидимому, образовался довольно радикальный украинскій кружекъ... Можно придти къ заключенію, что Шевченко, до отъѣзда въ Малороссію, произносилъ въ украинскомъ петербург-

скомъ кружкѣ пламенныя рѣчи въ радикальномъ смыслѣ на національнолистической основѣ и оставилъ послѣ себя горячихъ поклонниковъ и сторонниковъ его идей" („Г. М." 1918, № 10—12; 112—113). Все це так, і Семевський мав право так, а не иначе висловитися, бо матеріял (ми назвали його вище) дас на це вказівки. Шевченко дійсно відогравав у гуртку значну ролю; не даром Штрандман і Карно у листах своїх називають поета „остатнимъ изъ казаковъ", „Отамане нашъ!". Це не порожні слова! „III Отдѣленіе" нюхом почуло тут щось небезпечне! Лояльний Бодянський теж зве Шевченка „завзятим петембуржцем", „проводирем усіх нас". — Очевидячки до його доходили чутки про петербурзьку революційну діяльність поета. Далі, у листах Шевченка і Левицького річ іде про „земляків", про „наших"; назву цю вони не прикладали ні до поляків, ні до росіян. Щурат і тут свою думку висловлює. Революційний гурток на його думку був „неодноцїльний по національности"; рідну мову поета не всі там розуміли, а тому Шевченко перейшов на російську; став писати поеми та драми цією мовою „для запевненя успіху своїй пропагандї". Невже „Никита Гайдай", „Слѣпая Красавица", „Назар Стодоля" щось таке червоне, революційне, що Шевченко „наміряв виступити з ними в ролі піснїра нових ідей в кружку петербурської молодежи"?!

І які докази на те, що гурток був „неодноцїльний по національности"? Подберезький, Момбелі?.. але вони могли належати й певно належали до других революційних гуртків! Шевченко теж міг бувати у їх... але верховодити, мати гарячих прихильників для своїх ідей — Шевченко міг певне у „своїх", у „земляків".

Підемо далі... Щурат, на мою думку, занадто покладається, занадто вірить тому матеріялові, з якого він так сміливо виліплює і виводить свої гіпотетичні будови; це особливо помітно на справі Кирило-Методіївського Брацтва.

Взагалі, матеріяли судового процесу потрібують перевірки. Люди на суді багато дечого замовчують, не договорюють, хвилюються, або занадто бувають обережні. Тут не можна шукати повної щирости! Коли ми підойдемо до матеріялів „Кир.-Мет. Брацтва" з критичною міркою, то тут справа стоїть ще складніше. Окрім зізнаннів братчиків,—ми повинні добре обрахувати й ті обставини, серед яких проходив цей процес. А що робить Щурат? Він на-сліпо вірить кожнісінькому Шевченковому слову, і зовсім забуває за те, що це Шевченко веде розмову в „III Отдѣленіи Собственной Е. И. В. Канцеляріи" та ще й з Дубельтом! Візьмім хоч-би отакий приклад:

> В. 17—Кто иллюстрировалъ рукописную книгу вашихъ сочиненій и не принадлежитъ-ли тотъ, кто столько занимался вашими стихотвореніями, къ злонамѣреннымъ славянистамъ?
>
> От. Иллюстрировалъ мои сочиненія графъ Яковъ де-Бальменъ, служившій адъютантомъ у одного изъ корпусныхъ генераловъ и убитый на Кавказѣ въ 1845 г., и нѣкто Башиловъ. Съ первимъ я видѣлся одинъ разъ, а второго совсѣмъ не знаю.
>
> [„Збірн. пам'яти Т. Г. Шевченка". К. 1915]

Хіба-ж це так? Шевченко не тільки „бачив" Я. де-Бальмена, але частенько проживав у його мастку на Полтавщині, коло Сенжар — це раз! А подруге, де-Бальмен не міг ілюструвати Шенченкових автографів, бо тії малюнки, які ми знаходимо у рукописі „Три літа" належать самому поетові

Та й коли де-Бальмен міг ілюструвати їх? Пригадаймо: Шевченко в перших днях лютого р. 1844 рушив з України до Петербургу (29 січня поет був ще на Україні), де і пробував увесь 1844 р. Де-Бальмен у серпні 1844 р. був в Одесі; а в липні р. 1845, його вже забито на Кавказі!

Як же він міг ілюструвати „Сон"?

А Башилова Шевченко теж знав добре; нераз і малював з ним; це — брат дружини С. А. де-Бальмена (недруков. матер. Н. Білозерського).

І коли Шевченко запевнював Дубельта, що малюнки не його, а де-Бальменові, а Костомаров „Закон Божий" приписував „какому-то съ иностранной фамиліею, если не измѣняетъ мнѣ память, де-Бальмену" — то це не що инше, як перекладання вини на мертвого („мертвые срама не имутъ").

На допиті Шевченко казав: „Съ Штрандманомъ я познакомился въ Яготинѣ у князя Репнина; онъ былъ тамъ домашнимъ учителемъ, а теперь не знаю".

Теж — неправда! бо такого учителя у Яготині не було. Тоді, коли Шевченко пробував у Репніна, окрім князевої родини були ще такі люде: Глафира Псіол, домовий лікар Фішер, француженка Рекордон. Жадного Штрандмана не було! (див. Рус. Проп. т. 2, 1916 „Т. Г. Шевченко и кн. В. Н. Репнина", „Записки П. Д. Селецкаго", ч. І. Кіевъ 1884). Приклади можна ще збільшити; але й наведених вистачить, щоб показати, який непевний матеріял являють собою офіційні зізнання братчиків.

Опріч того Щуратові можна ще закинути ось що: він трохи однобічно користується матеріялом. Напр., коли йому треба виявити ідейні впливи (ніби то польських емігрантів) на Шевченкових поезіях з років 1838—1842, то він буде замовчувати про те, що до знайомства Тараса Григоровича з гуртком Подберезького та иншими поляками, польська петербурзька преса нічого прихильного про „Кобзаря" та „Гайдамаків" не написала (навіть зовсім мовчала!), а малюнки Шевченкові, які були на виставі Академічній, Подберезький вилаяв, бо там, бачте, „більше похибок ніж прикмет". Це було року 1842. А як Шевченко познайомився особисто з Подберезьким, то й став зараз „знаний народний поет", а малюнки його стали визначатися „композицією, угрупованням, і знаттям рисунку". Це вже писалося про Шевчека року 1844. Щурат про це мовчить, бо факти ці йому не на руку! „Якими дорогами — питається Щурат — доходили до Шевченка відомости й настрої з Кавказу, що виявили ся так революційно в його елегії на смерть гр. Якова де-Бальмена"? І чогось не хоче сказати, що ці відомості, тай відомость про смерть де-Бальменову Шевченкові певне міг дати А. Чужбинський. Щурат про його згадувати не хоче, бо який-же з Чужбинського емігрант з революційними думками! „Відки міг взяти ся в Кулїша в 1844 р. намір видати Шевченкового „Кобзаря" і „Гайдамаків" за границею по нїмецьки" — питається Щурат і свідомо перекручує дату Кулішевого листа до Шевченка „25 іюля 1846 г." на „1844" р. (Див. „К. С", 1893; III; 461).

Взагалі перечитавши Щуратову книжку, не можна згодитися з його думками: вони гіпотетичні, сумнівні, занадто збільшені! На мою думку, комусь із дослідувачів шевченкознавців доведеться знову переглянути цю саму тему.

Позитивні риси монографії Щурата показала рецензія П. Зайцева (Н. М., 1918, I, 182): 1) автор добре знає і вичерпує літературні й архівні джерела, 2) робота Щурата „дає багато (sic!) нового в зрозумінні, як окремих уступів, так і цілих поезій Шевченка" 3) вона дає „цінні вказівки і для ідеольогії Кирило-Методієвського Братства".

Мих. Новицький.

Нова генетична теорія походження заговорів.

(*Н. Познанскій*, Заговоры. Опытъ изслѣдованія происхожденія и развитія заговорныхъ формулъ — Записки Ист.-Филол. Факультета Петроград. Университета. Ч. CXXXVI. II. 1917, стор. XVI + 327).

Книга д. Познанського в літературі про заговори являється фактом, що має безумовне наукове значіння, бо в книзі подано нову й оригінальну теорію і походження заговорів і їхнього еволюційного розвитку. Тимчасом, як Крушевський[1]) робив спробу з'ясувати характер віри в заговори на підставі віри в „грозовий" міт, як Ф. Зелінський[2]), систематизуючи раніш висловлені думки Потебні[3]), хотів бачити основу заговора в формулі порівняння (як — так) і в психологічних принціпах асоціянізму, а Мансикка[4]), в протилежність до Потебнівського психологізму, ставав на точку погляду чисто літературних книжкових запозичень і впливів і обстоював думку, що заговори зовсім під собою не мають народнього ґрунту, а склалися під зовнішнім впливом символів і образів церковно-візантійської літератури, — Познанський перший звернувся до заговорів, як учений дослідувач мітологічного фольклору, добре знайомий з працями Вундта, Узенера та Фрезера. Так само, як названі вчені, представники еволюціонізму в мітології, Познанський став теж на точку погляду генетичного методу і, на ґрунті цього методу, подав він дуже стрункy й вичерпуючу схему еволюції заговірних форм. Приймаючи, що перша стадія еволюції заговірних форм це стадія чарівних дій, не з'єднаних з пояснюючою формулою, він каже, що пізнішою стадією розвитку була поява заговорів з епічною частиною і заговорів „молитвообразних". На першій початковій стадії існували, на думку Познанського, чарівні дії зовсім самостійні й незалежні від слова. Вони повстали на ґрунті „симпатійної магії", тоб-то на ґрунті віри в „симпатійний" магічний зв'язок предметів і дій, на ґрунті віри, що коли де-що змінити в одному предметі, то відповідна зміна відбудеться і в иншому, „симпатійно" з ним зв'язаному предметі. Так було, каже Познанський, на самому початку.

А причиною дальшої еволюції і власне того, що з чарівних дій без слів виникли чарівні дії з пояснюючою формулою, тоб-то заговори, причиною

---

[1]) Н. Крушевскій, Заговоры, какъ видъ русской народной поэзіи — Варш. Унив. Изв., 1876, Ш.

[2]) Ф. Зелинскій, О заговорахъ — Сборникъ Харьковскаго Ист.-Филол. О-ва, X (Харків, 1897).

[3]) А. А. Потебня, Объясненіе малорусской пѣсни по списку XVI-го в. Харків, 1914.

[4]) V. Mansikka, Über russische Zauberformeln. Helsingfors, 1909. Див. також його: Представители злого начала въ русскихъ заговорахъ — Живая Старина, 1909, в. IV.

цього з'явилося, з одного боку, забування змислу чарівних дій, а з другого, початок критичного відношення первісної людини до віри в магічний зв'язок. Зчасом початкова рація магічних чарівних дій почала, як гадає Познанський, забуватися, робитися неясною; почав виникати і що-раз більше поширюватися критицизм, чарівник переставав вірити в „передачу", в магічний зв'язок предметів і чарівних дій. Щоб з'ясувати зв'язок, пояснити змисл магічних обрядів (що вже почав забуватися), для цього почали приєднувати до чарівної дії слова, пояснюючі формули. І це відновлення напів-забутого первісного змислу магічних чар припинило розклад магічного обряду, що вже був почався. Слово виникло за рахунок розкладу обряду. Вмирання обряду, забування змислу чарівних дій з'явилося умовою виникання пояснюючих формул, умовою переходу од простих чарувань без слів до чарувань, з'єднаних з словом, тоб-то до заговорів у властивому розумінні цього слова. Оцей мент появи слова при чарівній дії це і є д р у г а стадія в еволюції заговорів. На цій другій стадії слово грало чисто службову пояснюючу[1]) ролю, воно не мало ще самостійного значіння і було тільки „придатком". Словесні формули мали на цій стадії таке неважне значіння, що при лікуванні чарами без них могли цілком перебутися.

Великого значіння набули формули тоді, коли наслідком тісного співжиття слова й магічних обрядів сталося те, що слово набуло од обряду тієї магічної сили, якої раніш воно не мало. Магізм слова, на думку автора, це магізм запозичений, і до того запозичений він од магізму дій. Вмірала віра в магічну силу чарівних дій і виникала вкупі з тим віра в магічну силу слів. Оця стадія, на якій дія і пояснююча формула існують вкупі одна з одною й являють ніби два паралельні ряди, два засоби висловлення однієї думки, причому обидва елементи володіють однаковою магічною силою, ця стадія есть для Познанського т р е т я стадія.

Чим далі, тим більш поширюється критицизм, чим далі, тим більш чарівна дія убуває, а словесна формула зростає. Критицизм ставить питання про доцільність заговору, а відповіддю на це питання являється „міт, як вказівка, що так було колись". Це п і з н і ш а стадія існування заговорів з епічною частиною, коли дія майже зовсім одмирає. Критицизм іде що-раз далі й далі; він ставить все нові питання. „Добре, цей засіб давно прикладається, але чому він прикладається? І ось тут на сцену з'являється авторитет божий". Обрядові приписують божественне походження й цим не тільки з'ясовується походження обряду, але й підкреслюється його авторитет. Це — найвища й о с т а н н я стадія розвитку заговорів, коли заговори з епічною частиною набувають вигляду молитов.

Отака в коротенькому викладі нова генетична теорія походження й розвитку заговорів, утворена Познанським на підставі вчення про магічний світогляд натур-народів. Вона систематична й суцільна. Але те, що дослідувач підійшов до „факта заговорів" не з точки погляду методу „феноменологічного", який вимагає самісінького описання, який бере факт сам у собі, а

[1]) Потебня, навпаки, гадав, що в заговорах, де „дія й слово виражають одну думку", „дія грає тільки службову ролю, являючи собою ніби тільки яскравішу ілюстрацію цього бажання". В протилежність до Потебні, який вважав у заговорі дію за елемент другорядний, Познанський, гадає, що в заговорі, як раз „дія явним образом переважає слово" (121. 146). З цього погляду теорія Познанського цілком протилежна до теорії Потебні.

підійшов до нього з точки погляду методу „генетичного“, з щирим бажанням показати еволюцію заговірних форм, це саме зробило схеми Познанського надто суперечними. Оскільки чарівні дії без слів з'являються справді початковими? Чи не могли чарівні дії без слів виникнути з чарівних дій, уже з'єднаних з пояснюючими формулами? А коли могли, то чи це не значить, що ми не маємо в себе певного критерія для того, щоб обстоювати початковість або-ж непочатковість чарівних дій без слів? Чи могло, далі, приєднання слова й пояснюючих формул до чарівних дій припинити процес, з одного боку, забування змислу цих дій, а з другого, розвитку критичного відношення до віри в зв'язок, в передачу й, узагалі, в магічний світогляд? Нарешті, коли слово присдналося до дії за тих часів, як віра в магічну силу дії почала заникати, то як могла в таких умовах виникнути віра в магічну силу чар словом? Ось, скільки запитань викликає генетична теорія Познанського!

Зупинимося на першому запитанні: оскільки чарівні дії без слів являються тією первісною формою, з якої розвинулися заговори? На це запитання кожен мітолог повинен відповісти, що проблема взаємовідносин слова й чарівних обрядів це проблема надто складна. Те, що існують чарування дією, не з'єднані з словом, що магічна сила обряду це сила самостійна, усе це Познанський показав на фактах і з усім цим сперечатися не доводиться. Але не доведеться сперечатися і з тією думкою, яку ми висунемо в протилежність Познанському, що чарівні дії без слів не є початкові, бо взагалі од слова, як засобу витворювати думку, дія незалежна бути не може. Тільки рефлекторні рухи вільні од думки, а кожнісінький инакший рух, а тим більш організована низка рухів вимагає міркування, а міркування неможливе без слів. Такий закон людської психіки, що панує на перших стадіях розвитку людини і найбільш як-раз на перших. „Мовчання, читаємо у Потебні, — це мистецтво не давати уяві переходити в порушення органів, з якими її зв'язано, — мистецтво, якого досягає сьогочасна людина досить пізно і якого зовсім непомітно у дітей“ [1]). З оцієї психологічно-лінгвістичної точки погляду тая прикмета, на яку звернув увагу д. Познанський: „незалежність од слова“, вказує не на початковість чарівних дій. До того й факти фольклорні теж не підтримують гіпотези Познанського. Річ у тому, що чарівні обряди зародилися на ґрунті анімістичного світогляду. Для того, щоб первісна людина дійшла до ідеї магічних чар, до думки про засоби „передающіе и изобразительные“ чи до думки про прямі й непрямі чари [2]), вона мусіла раніш утворити ідею душі, філософічну уяву, що „не-я — це я“. Уява душі виникла, як це каже Вундт, під впливом екстатичних станів [3]), а коли уява душі виникла під впливом екстатичних станів, то й уява чару, що своєю чергою виникла на ґрунті анімізму, не могла не нести на собі особливостів свого екстатичного походження. Про ролю чарівника, як екстатика, Вундт пише: „So sind der Medizinmann und der Schamanne stehende Figuren der primitiven Kultur geworden... Er leitet die Kulttänze und Kultprozessionen, und, im Besitz der Mittel zur Erzeugung ekstatischer Zustände, ist er der berufsmässige Visionär, der als solcher die Aufgabe hat, Geheimnisse zu enthüllen und Zauberhandlungen

---

[1]) А. Потебня, Мысль и языкъ. Харків, 2 вид. ст. 99.

[2]) W. Wundt, Völkerpsychologie. Zweiter Band. Mythus u. Religion. T. II, S. 188. Leipzig, 1906.

[3]) W. Wundt, о. с. див. В. II, Т. II. S. 94. „Einfluss ekstatischer Zustände auf die Seelenvorstellungen“.

zu vollbringen“ [1]). Досить побачити, як у примітивних народів чиниться екстатичний обряд чарівного закляття, щоб погодитися з думкою про початкову синкретичність чарівних дій, а дії, незалежні од слова, охарактеризувати, як прості уламки давніших і складніших обрядів, що розповсюджені по цілому світі, а через те й уважаються за загальні й первісні [2]). Таким робом, ми не можемо приняти погляду Познанського, що чарівні дії без слів це безумовно первісні форми. Єсть факти, як ми бачимо, що свідчать про первісний синкретичний характер чарівних дій.

Але, хоч як би ми ставилися до проблеми взаємовідносин слова, танка, ритма й чарівної дії, до питання про первісність чарівних дій, чи з'єднаних з пояснюючою формулою, чи не з'єднаних, питання досить темного, — ми можемо, з свого боку, зауважити, що окрім такого ходу еволюції заговірних форм, який приймає Познанський, можна припустити й хід явно-протилежний. Я хочу показати, що процес еволюції заговорів ішов не тільки од магічних дій без слів до „коротеньких формул, пояснюючих дію“ [3]), як гадає Познанський, а що він міг іти й навпаки: магічні дії без слів могли розвинутися з магічних дій, зв'язаних з словом! Познанський, напр., каже, що з магічної дії без слів, з дотику камінцем до щоки, як засобу лікування зубної хороби, виник, як змисл цієї чарівної дії уже затемнився, засіб лікувати теж через дотик, але вже з вимовою пояснюючої формули: „Каб яны замлѣли, закамянѣли, и ни разу каб не болѣли“. Словесну формулу було приєднано, щоб пояснити напів-забутий змисл обряду. Так думає Познанський, а ось спостереження, що кажуть за можливість протилежного процесу, який ішов од дії з формулою до дії без формули. Щоб це довести, ми візьмемо наведений приклад і погодимося з Познанським і в тому, що слово мається при дії для пояснення, так і в тому, що змисл дії після приєднання слова мусить зробитися ясний. Коли Познанський пише: „Слово повстає при дії, щоб пояснити дію, яка через віщось почала вимагати пояснення“ (ст. 147), то слід сказати й навпаки: слово гине, коли змисл дії ясний і не викликає більш пояснень. Звідціля виходить, що коли-б обряд торкатися камінцем, як засіб лікування зубної хороби, зробився розповсюджений і зрозумілий для всіх, то зникла-б укупі з тим і необхідність в поясненнях. Пояснююча формула стала-б „ні до чого“, „привіском“. Без неї легко можна було-б перебутися і нарешті вона одмерла-б, тоб-то чарівна дія другої стадії набула-би вигляду чарівної дії першої стадії. Можливість такої еволюції в розвиткові заговірних форм ставить перед нами методологічну вимогу: спершу, ніж казати

---

[1]) Ibid. S. 104.

[2]) У Є. Анічкова напр., читаємо: „Саме дійство кожного закляття являє собою пісню-танок під акомпанімент тамбурину. І ця пісня виконує цілком визначене призначення. Вона, з одного боку, допомагає з'явитися екстазові, а, з другого, словом виражає бажання“ (Вес. обр. пѣсня, т. I, ст. 381). „Щоб наближатися до богів, потрібен танок, а не молитва“ кидає Лебок (Начало цивилизаціи. Рос. пер. ст. 142). Пор. А. Н. Веселовскій, Три главы изъ ист. поэтики — Журн. Мин. Нар. Пр., 1899, кн. 3, ст. 63.

[3]) Такий нарис еволюції, який малює Познанський, ми находимо у Зелінського. Зелінський казав, що „заговір повставав од чару“ (о. с., ст. 25) і що тільки через „особливу перевагу заговору перед чаром“ „вони помінялися ролями: з службового становища заговір зайняв пануюче, переважне і йому почав товаришити чар“ (ст: 30).

про те, що тая чи инакша чарівна дія без слів є першої стадії, — з'ясувати, що вона не виникла з чарівної дії, зв'язаної з пояснюючою формулою, з якогось апокрифа чи легенди. Це потрібно зробити власне через те, що Мансикка якраз припускає, що заговори взагалі розвинулися на ґрунті церковної символіки, легенд і апокрифів.

Ми вказуємо на потребу попередніх дослідів, чи дійсно ця дія без слів є початкова, бо ми непевні що-до твердження Познанського, ніби-то приєднання слова відбудовує початковий змисл обряду. Він пише: „Эпилептиковъ стегаютъ вѣникомъ. При падучей немочи бьютъ травой чертополохомъ... Слово во всѣхъ подобныхъ случаяхъ не при чемъ. Но, естественно, что если смыслъ дѣйствія почему-либо окажется не ясенъ, то его придется пояснить". Які, спитаємо, можуть бути пояснення, коли дія стала неясна; як можна пояснити те, змисл чого н а п і в позабуто? З'ясування неясного, тлумачення позабутого це вже буде н о в е з'ясування, нове тлумачення, яке не відповідатиме первісному змислові. Коли, напр., од переляку палять льон і кажуть; „Куди дим, туди й ляк", то як-би змисл цього чарування було вже напів-позабуто, то, не розуміючи обряду, люди не змогли-б і пояснити його, а, коли-б і пояснили, то це пояснення не відповідало-б початковому змислові обряду, вже позабутому. Але не вважаючи на це, припустимо, що слова: „куди дим, туди і ляк" передають істинний початковий змисл обряду. В такому разі, коли вони передають дійсний змисл, то це значить, що змисл обряду не було ще забуто, що він лишався ще ясний, а коли він лишався ясний, то тоді, згідно з теорією самого Познанського, пояснююча формула не виникла-б.

Принціп, який поклав Познанський в основу своєї теорії: „неясність змислу — присутність пояснюючої формули", викликає велику силу непорозумінь. Зверніть, наприклад, увагу на таке твердження Познанського: пояснююча формула при чарівній дії є „настільки неважлива, що лікування може перебутися без неї" (ст. 144). Коли при чаруванні можна перебутися без формули, коли вона не має жадної ваги, то це значить, що змисл чарівного обряду ясний, а „ясність змислу, згідно з тезою Познанського, викликає відсутність пояснюючої формули". Як в такому разі могла з'явитися при ясній чарівній дії формула, яка з'являється тільки тоді, коли дія неясна? Отут виходить circulus vitiosus, і з нього Познанський вийти не може.

Отака сама суперечна залишається й инакша вигадка д. Познанського, що пояснюючі формули з'являються при чарівній дії, викликані не тільки необхідністю пояснити те, що стало неясне в обряді, ба і для того, щоб поясненням первісного змислу дії припинити розвій критицизму. Пояснюючі формули виникли „въ результатѣ раздвоенія сознанія чарующаго. Сознаніе его начало различать, что предметъ, на который направлена чара, не тождественъ съ предметомъ, на какой онъ хочетъ воздѣйствовать. Раньше въ его сознаніи было совпаденіе этихъ двухъ предметовъ; теперь оно нарушено. Восковая фигура, напр., уже нетождественна человѣку" (143 ст.). Ми не можемо погодитися з думкою, що поява пояснюючої формули могла одігравати якусь ролю в тому, щоб воскова фігурка знов почала здаватися тотожною з людиною. Сумнів в існуванні магічного симпатійного зв'язку між фігуркою й людиною свідчить про критичне відношення до цілого світогляду, в цьому разі магічного, бо центром його являється власне віра в магічний зв'язок між двома подібними предметами. Коли виник сумнів в існуванні з в ' я з к у, то приєднання формули не могло мати жадного значіння. Ствердити словами, що фігурка

тотожня з людиною, назвати її йменням такого-то, це ще не значить відновити „нарушенное совпаденіе“, бо тут, кажу, ми маємо повну зміну магічного світогляду. Чарівник, що не вірить у магічну тотожність фігурки й людини, вже не стоїть на ґрунті симпатійної магії, а тому, хоч приєднання формули могло пояснити призначення чари, але віри в зв'язок подібних предметів це приєднання відновити не могло, бо, як каже сам Познанський, цієї віри вже не було.

Ще суперечніша гіпотеза д. Познанського про походження магічної сили слова! Коли „приростъ слова происходилъ за счетъ отмиравшаго дѣйствія“, „за счетъ начинающагося разложенія обряда“ (с. 153), то цей факт мусів помітно вплинути на слово. На слові одбився-б факт нищення магізму й розкладу обряду. Коли „репутація обладанія магической силой съ обряда незамѣтно распространилась и на его спутника“ (с. 158), то лишається незрозумілим, чому тільки „с и л а“ перейшла на слово, а не те вмірання магізму, що почалося в обряді й викликало при ньому появу слова? Слово, що його появу викликав розклад обряду, неминуче було-б заразилося од нього цим процесом розкладу. Занепад магічного світогляду, що відбився на обряді. був бибезумовно відбився й на слові. Сумнів в існуванні зв'язку між подібними предметами (фігуркою й людиною) перейшов-би й на віру в зв'язок між людиною й словом, його йменням, — инакше бути не могло. Тим більше, що прибільшення „почуття реальности“ й духа критицизму повинно було перешкоджувати розвиткові віри в магізм слова, бо ця віра в чари словом вимагає ще більшої містичности свідомости, ніж віра в чари дією.

Цікаво зупинитися трохи ще на тому, як Познанський уявляє собі зародження вищих заговірних форм, тоб-то появу міту в заговорі. На його думку, міт з'являється тоді, коли виникає сумнів в доцільності симпатійних чар. Чари уживають не через те, що вони магічні сами-по-собі, а через те, що цих чарів уживали „колись“. „Батьки й діди так робили, а вони були не дурніші за нас. Ось — звичайна відповідь на сумнів у доцільності будь-якого суспільного інституту“ (с. 153), — пояснює Познанський свій погляд на психологію еволюції заговірних форм. З цього погляду треба зробити висновки, яких сам автор не зробив. Коли ці вищі форми заговору використовуються не за-для їхньої самостійної магічної сили, а тільки за-для звичаю („колись“), то це є свідоцтво смерти магічного світогляду. Містичний світогляд змінюється історичним: людина вірить у чари не через віру у їхню магічну силу, а тільки тому, що в ці чари вірили діди й прадіди. Вона не вірить самим чарам і вірить звичаю й традиціям. Виходить, що міт, епічний заговір у самий момент свого народження ніякого не має відношення до магічного світогляду. Таким робом, не може бути магічний той заговір, який повстав на ґрунті не принціпів магізму, а на принціпі: це лікування дійсне через те, що так було колись. А тимчасом виходить, що заговір з епічною частиною належить до тих стадій розвитку заговірних форм, в яких, як це свідчить сам Познанський, „сила слова є найповніша“ (с. 113). Як це погодити? Або-ж заговір з епічною частиною виник не як відповідь на сумнів, або-ж заговір, як відповідь на сумнів у доцільності, не мав магічної сили?!

Тая обставина, що Познанський вважає за принціп еволюції заговірних форм критицизм, й була причиною тому, що дослідувачеві довелося стати в суперечність із самим собою і з фактами. Візьмемо будь-який при-

клад чарівної дії й ми побачимо, що поява епічної частини при обряді не мала жадного відношення до скептицизму, „почуття реальности“ та „духа критицизму“. Візьмемо приклад: вкушення гадюки лікують, змиваючи з рани отруту. Що це таке цее змивання отрути, як не засіб побутової, натуральної, практичної медиціни? Але до цього реального засобу додається міт: цей засіб використовується через те, що такий випадок був колись, так змивав кров якийсь індійський бог чи сам Христос ап. Петрові. До дії додано міт, епічну частину, пояснюючу формулу і, розуміється, міт тут викликано зовсім не критицизмом, чи сумнівом у доцільності дії, чи збільшенням почуття реальности, як це здається д. Познанському, а як-раз протилежним почуттям, почуттям містичности, бажанням містизувати побутовий засіб натуральної медиціни. Центр ваги з простого змивання отрути переходить на особу, що володіє магічною силою творити чудеса, на легенду й особу Христа. На зміну побуту приходить бажання чуда, все будується на вірі й натхненності молитвенної надії. Те, що належало до системи реалістичного розуміння, перейшло в план зовсім иншого світогляду. Не раціоналістичний сумнів викликав, повторюю, появу міта, а викликала його віра й містичне почуття...

Ми розглянули в загальних рисах генетичну теорію Познанського й бачимо, як багацько є в ній суперечностей, та це не індивідуальна хиба цієї теорії, це є загальна особливість усіх „генетичних“ у царині мітології теорій. Генетичний бо метод вимагає од дослідувача відповіди на такі питання, на які він не може відповісти, бо у нього немає відповіднього матеріялу. Мітологові, що хоче намалювати еволюцію, скажемо, заговірних форм, доводиться орудувати, не маючи у себе основного: хронологічних свідоцтв. Історичний матеріял хронологічних фактів він замінює гіпотетичними твердженнями, щоб на їхньому ґрунті утворити свою, теж гіпотетичну схему. Становище мітолога найгірше між істориками культури, бо самісінькою логікою доводиться користуватися тоді, коли инші історики мають у руках датовані факти. Не про генетичні схеми й не про аналізи еволюційних змін треба дбати мітологам, а про аналіз чисто-феноменологічного характеру тих фактів, що мають безперечну історичну даність.

Віктор Петров.

Ол. Кисіль, Шляхи розвитку українського театру. Театральний Порадник. № 4. Видання Дніпросоюзу. К. 1920-1921.

Не скоро ще настане той час, коли можна буде написати наукову історію українського театру, докладно обґрунтовану фактами, збудовану на пильно дослідженому матеріялі. Причина цьому полягає не тільки в тих методологічних труднощах, які виникають з самої суті предмету, але й у самих умовах дослідів над минулим українського театру.

Ще в творах Котляревського, Квітки та Шевченка український театр вийшов по-за межі своєї батьківщини, рано почав очаровувати всіх своїм рідким за тих часів етнографічним реалізмом. За 80-х років він зробив справжній фурор тою плеядою талановитих акторів, яка для широких кол громадянства з'явилася ніби deus ex machina. Проте цей бучний успіх театру специфічно українського не викликав розвідок, які-б цілком свідомо ставили проблему історії українського театру, виразно відрізняючи його від театру російського. Певна річ, це не вадило історикам літератури розроблювати мате-

ріял української драми, не зменшувало заслуг Пекарського, Тіхонравова, Морозова та инших, — але все-ж-таки вони студіювали український театр у кращому разі тільки як галузь російського, а не як окрему цілість, що має свої певні традиції. У цьому останньому напрямку почали працювати тільки новітні дослідники, як акад. Перетц, проф. Резанов, Возняк, Франко, Стешенко, Старицька-Черняхівська та й инші. Але й вони, хоч і дали дуже багато цінного, не з'ясували тих методологічних принціпів, що на підставі їх можуть провадитися студії над українським театром. Справді, чим повинен цікавитись історик українського театру? Спеціяльно театром українським, чи й театром на Вкраїні взагалі, театром, який безумовно впливав на театр з українською мовою. Де провести межу поміж театром безумовно українським, театром, який виникав та жив на Вкраїні і драмою, яка писалася на Московщині вкраїнцями більш-менш зросійщеними?

Ці та й багато инших питань методологічного характеру виникають, коли ми починаємо працювати над минулим українського театру. Але крім оцих труднощів є багато й инших, які лежать у самій суті предмету. Історія театру, як окремого і разом з тим і синтетичного мистецтва складається з багатьох елементів. Разом треба досліджувати і актора, як головного чинника театру, і матеріял, над яким він працює — драму, і тую сцену, на якій він грає (в ширшому розумінні — театральний будинок), того, хто відчуває акторову гру — глядача, який не тільки дивиться на гру, але й сильно впливає не лише на хід окремої вистави, але й на еволюцію театру взагалі.

В такому розумінні історія українського театру вимагає ще багатьох дослідів. З чотирьох зазначених елементів більш досліджена самісінька драма, яка має цінну бібліографію Комарова та окремі розділи в книжках, присвячених українському письменству. Що-до инших чинників театру — тут справа стоїть далеко гірше. Ми маємо багато хвалебних рецензій та статтів про видатних українських акторів, але ми не бачимо ще тих монографій, яких вони заслуговують. Ба що більше... ми не маємо хоч-би для корифеїв української сцени тої хронологічньої канви, яка-б визначувала етапи акторських мандруваннів. А без цього не можна студіювати стиль актора, його походження та еволюцію.

Але зараз, хоч матеріялів для такої докладної історії українського театру ще не зібрано — життя вимагає свого. Український нарід прагне до національного театру і необхідність керувати цими змаганнями викликає багато спроб допомогти їм ріжними театральними підручниками. „Театральний Порадник" це і є одна з таких спроб.

У книжці Ол. Кисіля, який перед кількома роками видав популярний текст вертепу, ми зустрічаємо спробу накреслити розвиток українського театру. Потреба в такому виданню вже давно відчувалася дуже гостро: щоб розуміти український театр з усіма його змаганнями та хибами, треба добре знати його минуле.

У першому розділі автор розповідає про зародки драми в українських народніх звичаях та словесності (стор. 3), про шкільну драму (4 — 9) та вертеп (9 — 10). Другий розділ присвячений театрові наприкінці XVIII та на початку XIX в. в. (10 — 12), коли українські вистави спорадично виявляли стихійне бажання українських дідичів свого, національного. Далі — окремі аматорські вистави 50 — 70 років (12 — 15), драматургія цих часів (15 — 16), галицький театр (16 — 18). Третій розділ — це друге відродження

українського театру в 80 роках (16 — 25) та спроби ширше розвинути свою діяльність з часів революції (25 — 26).

З двома оцінками можна підходити до книжки п. Кисіля: можна говорити про наукову її цінність і про те, оскільки вона відповідає вимогам призначеного для широких верств громадянства видання.

І з першого боку не можна не зауважити де-яких хиб. „...В історії української шкільної драми — пише автор — не було певної еволюції... п'єса більш архаїчного типу чергувалася з формами більш новими, в залежности від смаку автора і цілком незалежно від їх хронології...“ (4). Оскільки відповідає це дійсності? Ми знаємо, що в історії старої української драми, що розвиток її не міг бути такий органічний, як у Греції чи у Франції, бо п'єси виникали під ріжними випадковими впливами, — не можна накреслити такого прямого шляху, щоб кожна п'єса була тісно зв'язана з суміжними. Але загальний напрямок цієї еволюції все-ж-таки можна помітити. І хоч треба вважати за занадто педантичний той поділ історії української драми на окремі певні періоди, який ми бачимо в відомій праці акад. Петрова, але в цілому він правильно малює еволюцію української драми — від містерій до ludi caesarei та мораліте, з виразними натяками на сучасну дійсність. І цей процес треба було-б зазначити в книжці, яка має назву: „Шляхи розвитку українського театру“.

Далі. В популярному виданні має рацію розглядати старий репертуар „не в хронологічному порядку, а по типах драматичних творів“ (5), правильно теж переходити з простіших форм — діялогу, діялогічної вірші — до справжніх спектаклів типа містерій. Але чому автор як зразок містерій наводить драму „Олексій, чоловік Божий“, типову п'єсу на пошану святого, тоб-то міракль? До наших часів не дійшли повні тексти містерій, проте ми маємо їх уривки, наприклад видані акад. Перетцем — з Різдвяної драми, з містерії про Адама (Изв. Отд. р. яз. сл., 1907, IV) та й инші.

І далі. Хоч автор і був дуже обмежений розміром праці, йому все-ж таки треба було більше спинитися на тих п'єсах XVIII віку, в яких одбилася сучасна дійсність, як „Володимир“ Теофана Прокоповича, „Милость Божа Украину... свободившая“, п'єси Лащевського, Конисього та й инші. Вони заслуговують найбільшої уваги, як найбільш своєрідні з усієї старої української драматургії, до того-ж у цих п'єсах драматургія українська найближче підходила до утворення свого національного репертуару. І крім того книжка Кисіля призначена для практичних потреб, для діячів українського театру. А сценічні можливості цієї старої української драматургії може ще й досі не вичерпані [1]).

Справді, 27 сторінок (та й у них багато місця займають малюнки) — це занадто мало, щоб дати хоч-би поверховий нарис історії українського театру. Але все таки жаль, що книжка не дає нам яскравішого малюнку його життя: вона не знайомить нас з його побутом, з тими обставинами, в яких виникали святкові спектаклі в Київській Духовній Академії, що на них давалися вистави вертепу та инше.

---

[1]) Див. у Г. Гаєвського (Завдання режисера, стр. 50 — 51. Театр. Порадник № 1) про пристосування Л. Старицькою-Черняхівською до сучасного театру п'єси „Милость Божа“.

Що-ж до новітнього театру, то замість того, щоб перелічувати окремих представників української драматургії та сцени (стор. 15 — 16, 18, 20 —21), доцільніше було-б змалювати тії умови, в яких жив український театр в 1880 — 1900 року, а багатий матеріял для цього знаходимо в спогадах Кропивницького, Садовського, Старицької-Черняхівської, Ванченка та й инших діячів сцени...

І нарешті, хіба можна було обмежитись одною сторінкою для новітнього українського театру. 1917-1920 — 3 роки, в які він жив серед нових умовин, коли він, оскільки це було можливо в обставинах горожанської війни, розвинув свою діяльність, мали-б більш права на авторову увагу.

Та, хоч мені і довелося зазначити де-які вади та недогляди в книжці О. Кисіля — вона має певну вартість, як перша спроба дати в стислому вигляді, нарис минулого українського театру за весь час його існуванни.

П. Рулін.

Вячеслав Липинський, Історичні студії та монографії. Т. III. Україна на переломі (1657-1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Київ—Відень, 1920. ст. 304 in 8°.

Названа нами історична студія це переклад поширений з польської мови. Написана була вона й видана ще в 1912 році, у збірнику „Z dziejów Ukrainy". Уже тоді автор ставив собі певні своєрідні завдання: спопулярізувати у своїх працях ідею української державности серед польської, чи краще мовити — спольщеної, шляхетської верстви.

„Наша дотеперішня історіографія — пише автор (стор. 17), — розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеольогії державности российської, ідеольогії державности польської і національно-культурної демократичної і недержавної ідеольогії української, не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи инакше ідеольогічно обмеженого, досліду нашої минувшини".

Дати відповідь на отії питання — це і є завдання авторової праці. „Тільки основно визволившись з накинутого нам підчас нашого занепаду поняття про себе, як про якийсь до державного життя нездатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полу-народець, — тільки усвідомивши собі весь розмах нашої історії, широкі державні, організацийні замисли предків наших, ми зможемо... науково оцінити поодинокі факти нашої минувшини". Ось як характеризує автор поставлені собі питання. Це — „широкі державні організацийні замисли предків наших". Їх треба розкрити й усвідомити.

Студія авторова розкриває перед нами широкі державно-організацийні плани гетьмана Богдана Хмельницького та української шляхти. Б. Хмельницький це був один із найгеніяльніших державних мужів-політиків і організаторів, що з самого початку свідомо йшов до своєї мети і вміло боровся з перешкодами внутрішніми й зовнішніми. Побороти недержавні вузько-класові настрої козацької верстви: з'европеїзувати казаччину — цього основного завдання внутрішньої своєї політики Б. Хмельницький осягнув цілком. Прихилити до української державно-творчої роботи знаряддя цієї европеїзації, „руську" шляхту, Б. Хмельницькому пощастило. Руйнуючу, деструктивну силу селянства було введено в рямки спокійної господарчої

праці. Січ Запорізька, позбавлена політичного значіння, піддана контролю й доглядові „Війська Запорізького", що складалося з городового козацтва, обернулася в охоронний од татарів пункт — не більше.

Залишалося збудувати українську монархічну державу з династією самого Богдана — і справа української державно-творчої роботи була-би закінчена. Передчасна смерть Б. Хмельницького перешкодила в цій напів-закінченій роботі.

Але автор не тримається думки про безмежний вплив геніяльної одиниці в історичному процесі. Державно-творча робота провадиться не волею одиниць, не їх здібностями виключно, а волею й здібностями цілої суспільної верстви — національної аристократії, в даному випадкові „руської" шляхти.

На підставі аналізу суспільно-політичньої еволюції на Україні в 1648—1659 р.р., В. Липинський укладає схему цієї еволюції з трьох стадій: 1) період автономістичної боротьби козацтва в Річі Посполитій 1648-1653 рр., 2) період емансипування політичного козацтва від Річи Посполитої і міжнароднього ствердження свого самостійного політичного становища, 1653-1657 р., 3) період будови української національної держави, 1657-1659 рр. Еволюція ця відбувалася в залежності від участи в політичній боротьбі „руської" православної шляхти. Державу за того часу могла створити тільки шляхта. Руська шляхта увесь час вагалася установити своє власне державне будівництво. Нарешті після досвіду невигідности хилятися між ворожими чужими політичними силами, руська шляхта схиляється до чужого й ворожого їй соціяльно-економічно, але рідного й союзного культурно-національно козацтва. А козацтво тимчасом і соціяльно-економічно наближується до шляхти, Контактні сили цих двох, спочатку ворожих, українських верстов і творять українську державу в період 1657-1659 рр. під проводом геніяльного вождя, Б. Хмельницького, що синтезує обидві ці верстви в своїй особі. Весь попередній період політичної діяльности „козацького вождя", Б. Хмельницького був направлений на поєднання руської шляхти з козацькою верствою для спільної праці удержавлення України. „Які були причини тих упертих і непохитних гетьманських змагань (прилучити до козацької України півн.-західні „руські" землі)? Розуміється перш за все грав тут ролю момент ірраціональний: дух нації, що все стихийно прямує до зєднання в одно тіло цілого національного організму. Але були й розумові причини, виведені з фактів життя, з певного політичного, на льогічнім розумованю опертого світогляду" —пише автор на стор. 187 і вбачає ці логічні розумування в тому, що шляхта „руських" земель це було найпридатніше знаряддя для европеїзації козаччини і для переведення в життя монархічних планів. „Переговори з Королем шведським, Імператором австрійським, Князем семигородським і т. д. в справі визнання незалежности своєї держави не міг вести якийсь смішний своєю екзотичностю Князь «Коша Січового», а Князь тих земель, де цей титул мав свою правну підставу, свою давню державну історичну традицію і де були верстви, на яких така українська влада князівська серйозно опертися могла" (188).

Ці шляхетські верстви, в значній мірі просякнуті консерватизмом, ворожим новітнім олігархічно-ліберальним польським і уніятським тенденціям та ідеям, були дуже прихильні створенню „руської" монархії. Після того, як Б. Хмельницький вийшов з ролі демагога-бунтаря проти шляхетської Річи Посполитої, до його почали схилятися надії і симпатії найконсервативнішого в Річі Посполитій „руського" православного шляхетства. Це шляхетство,

вороже соціяльній політиці козацького гетьмана, сприяло його національно-релігійним завданням.

Як провадилася ця політика поєднання шляхти з козацтвом?

„До моєї теми властиво належить лише політика Гетьмана супроти верстви шляхецької, — пише В. Липинський (ст. 62), але позаяк його відносини до селянства й до шляхти тісно переплітаються поміж собою, то над цими відносинами до тих двох верстов хочу зупинитись докладніше". І далі виясняє, як Б. Хмельницький за допомогою селянства нищив „руську шляхту", щоб терором змусити її допомагати парламентарно в його збройній боротьбі за свої спочатку класові інтереси. До Переяславської умови козацька боротьба мала автономістичний характер. Козацтво намагалося забезпечити собі привілегійований шляхетський стан у Речі Посполитій, зреформованій у напрямку зміцнення монархічної влади супроти сейму і сената. Це був найтяжчий період чисто класової боротьби для „руської" шляхти. Б. Хмельницький і Військо Запорізьке вимагало, щоб „руська" шляхта досягла в Речи Посполитій потрібних реформ і уконституювання козацької автономії. І після кожного нового вибуху козацько-польської війни чернь українська нищила „руську" шляхту, що поверталася до рідних гнізд. З другого боку миротворчі заходи „руської" шляхти та її сеймове й комісарське обстоювання козацьких і православно-релігійних інтересів викликало у польської шляхти недовіру що-до її лояльности. У своїх підозріннях польська шляхта мала рацію. „Шляхта «руська» без сумніву в підготовці й замислі повстання — як повстання національного—участь взяла" (ст. 82). Та не створити окрему нову українську державу намагалася через повстання руська шляхта, а виторгувати в Речи Посполитої, лякаючи її козацьким сепаратизмом, що його в дійсності не було, скасування унії і державні права для православної релігії. Цим засобом хотіли вони всунути автономну козацьку Україну в організацію Речи Посполитої і підперти своє політичне становище. Упертість польської шляхти перешкодила цьому і руська шляхта, національно-релігійно зв'язана з козацтвом, нищилась ним соціяльно-економічно, а зв'язана з польською шляхтою соціяльно-економічно, нищилася нею релігійно-національно. Врешті цілком здеморалізована шляхта одступила від козацтва. Козацько-українська справа у 1653 р. так що й зовсім була програна. Цей „рік королевський" мав закінчитися великим походом польського війська на Україну. Здеморалізована чернь перестала допомагати козацтву. Кримський хан був у згоді з Річчю Посполитою. Таким чином Переяславська умова це був єдиний вихід із цього становища. Для Б. Хмельницького умова була тільки мілітарним союзом з Москвою „для визволення України з під Польщи" (ст. 29). Після неї боротьба з Польщею переносилася поза межі України і з внутрішньо української ставала зовнішньою. Переяславська умова легалізувала незалежну від Польщі Україну, як окрему державну організацію, союзну, але не підвладну московському цареві. Відобрати від Польщі всі „руські" землі це була мета для цього союзу. Але Б. Хмельницький мав намір прилучити їх до України, а московський цар — до Москви. Таким чином, коли до 1653 р. „боротьба за «руську» шляхту" йшла між Україною й Польщею, то з 1653 р. боротьба вже мала йти між ними двома та ще й Москвою. Перемога тепер схилилася на бік України. Військо Запорізьке за цей другий період що-раз більше европеїзувалося. Українська степова „уходницька" культура перемінялася на культуру плуга. Козацтво,

поповнене значним числом старого боярства, заможного посполства й міщанства, зробилося головним проводирем цієї культури. „Перемога плуга над нерозораним степом — це була стихийна, економічна конечність. Велич і ґеніяльність Хмельницького була в тім, що він зумів з тим стихийним економічним процесом, з живою хліборобською «городовою» Україною, а не із засудженим на смерть низовим общинним, уходницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову держави української звязати" (93). В звязку з цим на Україні за короткий час склалася нова суспільна економічна верства — служиле землевласницьке козацтво, що почуттям чести лицарської та індивідуальністю земельної посілости наближалося до польської шляхти, а служилістю землеволодіння до московського дворянства. Це осіле, хліборобське Військо Запорізьке було опорою Гетьмана в його державно-організаційній роботі і воєнній боротьбі. Терор безперестанний з одного і зміна козацького суспільства з другого боку привертали до України руську шляхту „якої поворот до рідної нації і держави скріплював державно-творчі українські елементи, усував останні сліди панування Польщи і клав між Польщею та Україною непоборимy перегороду, тим самим руки Гетьманові для емансипації з під впливів московських розвязуючи" (202).

Досягнути цього Б. Хмельницькому пощастило в третій період його політичної діяльности (1656-1657). Після віленського миру Річи Посполитої й Москви „руська" шляхта зневірилася у Москві, а після того, як Б. Хмельницький склав угоду з шведським королем, семигородським князем і бранденбурським курфірстом на завоювання й розділ Польщі, вона втратила надію й на реформу Річи Посполитої та рішуче схиляється на бік України. Ілюструє це автор листуванням керівника волинської шляхти, князя Степана Четвертинського з Б. Хмельницьким, універсалами Б. Хмельницького та полковника Ждановича в справі охорони маєтків шляхти і міст на території „Русі". Про відношення її до польської влади свідчать ті-ж-таки листи шляхти та реляції Беньовського; відношення це було цілком негативне. „Руська" шляхта приймає козацькі залоги до своїх маєтків, але вона протестує проти залог польських. Врешті скінчилося це формальним прилученням шляхти пінської до Війська Запорізького. Акт цей автор уважає коли не за завершення Б. Хмельницьким будови української держави, то за початок завершення. Фізична сила української нації—козацтво—з'єднувалося цим актом із духовною силою—шляхтою. Після цього культурно-суцільна українська нація могла жити нормальним державним життям. Але рання смерть геніяльного творця української держави, Великого Гетьмана Б. Хмельницького не дала можливости скріпити монархічний державний лад, єдино можливий за тих часів. Поскільки чернь підтримувала монархічну ідею державного ладу на Україні, постільки значна частина старшини шляхетського походження і виховання стояла за елекцію. В момент смерти Б. Хмельницького помітилася опозиція серед старшини до монархічно-династичних намірів Б. Хмельницького. Шляхта не зрозуміла державної необхідности монархічно-спадкового українського ладу і почала підкопувати його, як тільки гетьман занеміг і знищила його, зразутаки після смерти гетьмана: тим самим розбурхавши внутрішню боротьбу на Україні і українська державна робота зруйнувалася.

У своїй роботі, В. Липинський яскраво і ґрунтовно змалював становище „руської" шляхти в козацько-польській боротьбі та її взаємовідносини з Б. Хмельницьким і взагалі урядом „Війська Запорізького". Але разом з

тим він і переоцінив значіння цієї „руської“ шляхти в боротьбі і державно-творчій роботі. Сталося це з трьох головних причин: 1) недооцінка ба навіть незауваження инших суспільних верстов, 2) ототожнювання значіння окремих осіб чи груп шляхти з цілим станом шляхетським та нез'ясування цілого стану in pleno, 3) нез'ясування міжнароднього становища території України і „Війська Запорізького“ за часів Б. Хмельницького.

Перше виникає з провідної історіософічної ідеї автора, що державу творить меншість (національна аристократія). Але-ж узагалі питання: хто і як саме творить державу, невирішене і спірне, і всякі „провідні ідеї“ при вивчанні історії державно-творчої роботи, хоть і несвідомо запозичені, як це можливо сталося з нашим автором, не сприяють глибині досліду та його науковості. З'окрема це треба пам'ятати при дослідженні революційних періодів історії, де роля і значіння народніх мас далеко більша, як звичайно.

Автор доводить, що держава українська між иншим не могла бути збудована через нечисленність й слабість її творчих сил — шляхетської аристократії. Він звичайно не підраховує цих сил, але взагалі таке твердження — це вислів, який нічого не з'ясовує. Ясно, що народні верстви українські того часу були настроєні проти шляхти. Коли приймати вкупі з автором постулят про „дух нації“, то в ті часи дух української нації був просякнутий тенденціями демократичними. Через те за єдино можливу активну державно-творчу верству вважати шляхту не можна. А всеньке нещастя України в тому, що на сусідніх з нею територіях народи будують держави справді за принціпами „національно-аристократичної“ творчої роботи та й унеможливлюють через це державно-творчу роботу українську, яка базувалася впродовж усього історичного життя на принціпі демократичньому. У зв'язку з цим треба зробити маленьку поправку до твердження В. Липинського про те, що в Московщині всі були царські холопи, що там бракувало поняття „лицарської“ чести серед верхів суспільства, а значить не було й національної аристократії. До Івана Грозного, а потім і впродовж XVII ст. існувала установа „мѣстничества“, і проти неї цар московський був безсилий. Ця установа підтримувала почуття „родової чести“, а значить творила національну аристократію у формі специфічно-московській. Авторове протиставлення суспільно-політичнього ладу Річи Посполитої, московського царства і Війська Запорізького по ступіню їхньої наближеності до Сходу чи Заходу, до Азії чи до Европи, не можна вважати за наукові, а лише словесні, на кількох загальних поверхових прикметах оперті, комбінації. Ці комбінації потрібні авторові, щоб охарактеризувати властивості тогочасного українського суспільства, яко синтеза польсько-московського. Між тим картини культурного й суспільно-політичнього ладу на Україні автор не дає. Він лише протиставить „Військо Запорізьке“ „Січі Запорізькій“; натяк дає на те, що „Військо Запорізьке“ не є Україна в нашому розумінню національно-етнічному, а Україна в розумінню професійно-козацько-територіяльному, що в цій Україні специфічно й до певної міри механічно були об'єднані суперечні культурно й правно: Січ Запорізька, Військо Запорізьке й шляхта руcько-українська. Становище міщанства й духовенства не спиняє авторової уваги. Про козацтво автор гадає, що воно було перейняте класовими тенденціями і настроєне автономістично, не сепаратистично й недержавно Підтвердження цьому автор бачить у тому, що жінка показаченого кушніра Тиші „лаяла Б. Хмельницького за те, що він не так виставно живе тепер,

коли Бог всього дав много" (ст. 78). Ми не можемо вважати саме оцю рисочку за характерну, як це робить автор. Проти цього промовляють великі жертви козацтва в боротьбі з Річчю Посполитою, татарами, Москвою. Сепаратистичні настрої серед козацтва були, це видко з попередніх зближень їх до Московщини, татар та з листа Б. Хмельницького до волинської шляхти, у якому він за автономістичного періоду вже загрожує відділенням України (ст. 71). А взагалі треба сказати, що козацтво, як стан в добу Хмельниччини ще не вияснене і говорити про його політичне обличчя зарано, а твердити, що воно було недержавно і відносно Речи Посполитої несепаратистично настроєне, коли ми маємо союз його з татарським ханом і приняття протекторату турецького, не можливо. Несепаратистичний погляд на боротьбу — це радше погляд шляхетський. Так певно дивилася на боротьбу показачена й непокозачена шляхта в часи повстання. І поскільки провід повстанням був у її руках, цей погляд панував і спричинився до цілого ряду козацько-польських умов. Але взагалі й за єдину політичну акцію української шляхти говорити не доводиться. Найбільша слабість її була не тільки те, що вона вічно хиталася, а й те, що вона розкололася у самому своєму нутрі. Пильніше придивившись, можна знайти в шляхетському стані кілька угрупувань, і ці угрупування неоднаково реагували на козацько-український повстанський рух. Угрупування за релігійним принципом, як це слушно зауважує й наш автор, не відограє ролі, а лише угрупування за принципом соціяльно-економічним. Між тим автор од початку до кінця говорить про суцільну шляхетську верству. Ще лояльніша супроти Речи Посполитої, ніж козацтво в добі автономістичній (ст. 83), вона прилучається до державного українського життя „як цілий міцно спаяний національний стан" у добі останній, самостійницькій (1657-1659 р.р.). А насправжки нічого подібного не було. Певні групи шляхти переважно з осередку дрібної спочатку й до кінця поруч з козацтвом боролися за козацько-українські політичні ідеали, а другі (до яких належала значна частина волинської, подільської, галицької шляхти) ставилася коли не вороже (маршеруючи увесь час з польськими військами), то в найкращому випадкові пасивно-прихильно. Це видко з листів Четвертинського, представника волинської шляхти. Найбільше болить йому охорона маєтків і, поскільки козацькі залоги дають більшу охорону, ніж польські — він їх радо приймає. Він протестує проти наміру князя Вишневецького поставити свої залоги. А єпископ луцький Д. Балабан пише, що „хоч і добув я собі було охоронні універсали Річпосполитої але на ці універсали і сам Гетьман Запорожський без залоги козацької покладатись не радить" (209). Не бачимо тут єдиної національної заінтересованости, а цілий ряд часто супротивних економічних: хто забезпечить цілість шляхетських маєтків, того державну владу вона визнає. Отакий самий розкол між сторонництвами Речи Посполитої, московського царя, шведського короля малює автор серед пінської шляхти. І тільки після репресій з боку Війська Запорізького скінчився цей розкол актом, який найбільше тішить автора — прилученням пінської шляхти до Війська Запорізького. Дійсно для тієї польської історіографії, що вважає Б. Хмельницького за бунтаря, провідника гайдамацького хлопства, акта пінської шляхти, вистарчає для реабілітації Б. Хмельницького. В забезпеченні, яке він дав пінській шляхті, цілком застерігаються старо-шляхетські права організаційні, економічні й релігійні. В останньому та ще підтримкою кандидатури Яна Казимира зраджує він дисидентів, цих

традиційних союзників православного міщанства і козацтва, бо тільки православна і католицька релігія допускається у пінському повіті. Значить, Б. Хмельницький зразу ставав на ґрунт релігійної боротьби против тих, хто традиційно йшов поруч з православними. Автор правильно оцінив унітарні акти шляхти пінського повіту, як свідоцтво наближення Великого Гетьмана до шляхетського світогляду. В цих актах збройний переможець над шляхтою і шляхетчиною робить їй уступки політичні й суспільно-економічні. Головна причина цього ясна: брак власної державної організації, навіть виразної ідеї про неї, у Війська Запорізького та її провідника. Прилучаючись до Війська Запорізького, шляхта пінська не окреслює своїх функцій у державному ладі Війська Запорізького, а Б. Хмельницький не застерігає державних її прав у даному їм забезпеченні. Злука має військовий і „агітаційно-демонстративний" характер. Шляхта зобов'язується прихиляти всіх рідних їй у короні і великому князівстві литовському до Війська Запорізького, тоб-то серед инших груп шляхетського стану, який так і не був у цілому прилучений до України козацької і не перетворив її на державу. А причина для нас ясна: шляхетської України навіть цілий стан „руської" шляхти не міг створити, супроти шляхетської Річи Посполитої, а козацької України він не міг створити, бо став вже занадто шляхетський. Автор відзначує працю окремих представників пінської шляхти в боротьбі за українську державу опісля, але ця праця не проаналізована ще ніким. Але для всякого дослідника, навіть для самого автора ясно, що тая шляхта, котра влилася в козацьку Україну, сприяла зруйнуванню монархічно-династичного українського ладу по плану Б. Хмельницького і тим сприяла вона руйнації всієї його роботи над збудуванням української держави. Автор відзначає також, що українські маси вірніще відчували державотворчі тенденції політики Б. Хмельницького, а не хоче стати на ту точку, що державно-творчою верствою на Україні в часи Б. Хмельницького було козацтво, а не руська шляхта, яка могла лише виконувати службову, а не державну творчу роботу. Автор не був-би помилився і вірно був-би з'ясував ролю і значіння „руської" шляхти в державному будівництві українському половини XVII ст., як-би він предметом для свого досліду взяв був цілий стан „руської" шляхти, до якого входили й прихильні і ворожі Війську Запорізькому елементи. Тоді ясна була-б ідеологія цілого стану і зрозумілі його державно-творчі здібності й здатності; тоді ясно було-б, чи міг він створити своєрідну українську державу, чи тільки розвалити ту примітивну, недовершену, але відповідну прагненням українського народу формацію її, що заклав був Б. Хмельницький, як вождь козаків, їхній ідеолог і державотворець.

Автор зовсім не з'ясовує міжнароднього становища української території. Він доводить, що Військо Запорізьке під проводом Б. Хмельницького скоро стало територіяльним, набуло сталу власну територію. Але границь території Війська Запорізького та її фізіографічних і політичних властивостей не виясняє. Завважує лише, що географічне положення України з політичного погляду дуже небезпечне, бо вона має од природи незахищений центр, який і „виїдають" завше степовики. В цьому негативному факті автор добачає зайвий доказ на те, що руська шляхта, яка заховувалася від степовиків у волинських і пінських нетрях, мала державно-творче велике значіння, бо традиційно зберігала старі політичні ідеали, затерті в центрі степовиками.

Сама по собі шляхта у волинських і пінських нетрях держави української створити не могла. Треба було посідати цілу територію, яка-б доходила принаймні до одного з морів Чорного чи Балтійського. Як показує історія, жодна держава на території між цими д в о м а морями не може існувати, не впираючись в одно з цих морів. В мент повстання Б. Хмельницького Річ Посполита переживала кризу: або вона мала здобути береги обох морів, або в противному разі втратити їх.

Б. Хмельницький з початку-ж повстання прийняв протекторат турецького султана, склав з ім торговельну умову і таким чином заклав територіяльні підвалини для української держави. Але потім під впливом „руської“ шляхти всю енергію звернув на Захід, врешті склав угоду з шведським королем, щоб здобути спільними силами сполучення України з Балтійським морем. Отаким чином, направивши свою енергію в західній бік, Україна врешті втратила беріг Чорного моря, а берега Балтійського моря не здобула. Державою після цього вона не могла бути. Таким чином пінська шляхта, що взяла на себе вести агітацію серед цілої руської шляхти за прилучення до Війська Запорізького не виконала свого обов'язку і була винуватцем розвалу української держави. Увесь акт сполучення шляхти пінської з Військом Запорізьким мав негативні наслідки, бо не творив центра сили державної на Україні і роздвоював її.

З методологічного погляду праця В. Липинського не є чисто наукова. Автор використовує численний джереловий надрукований і ненадрукований матеріял. Але не систематизує цього матеріялу, не критикує і не провірює його, нарешті не творить на підставі його історичних фактів, а лише ілюструє цим матеріялом укладену на підставі Kubal'i, Czermak'a та ще инших істориків, що ідеологічно на нього впливають, схему історичного процесу 1648-1658 р.р. Це не дає авторові можливости бути об'єктивним дослідувачем з чисто науковим методом. Але взагалі автор не виявляє стороничности до осіб, або груп суспільства. Наслідок цього той, що хоть окремі суспільства, особи, або групи суспільства охарактеризовані вірно, але їх взаємовідносини та порівнююче значіння в цих взаємовідносинах не вірне.

Хиба цієї праці полягає ще й у тому, що автор ігнорує правничий матеріял, переважно оперуючи мемуаристикою та листуваннями, і то переважно приватно-правного характеру. Навіть дипломатичні документи використовує він замало. Такий матеріял був-би задовольняючий для вияснення життя шляхти руської, її настроїв та реагувань на політичні й воєнні події. Але державну творчість окремих осіб або цілого суспільства з'ясувати він не дасть можливости. Для цього потрібно авторові використати численний правничий і дипломатичний матеріял надрукований і ненадрукований. Тільки після належного опрацювання цього матеріялу великі державно-організаційні замисли предків наших будуть для нас ясні і безсумнівні, а разом буде вияснене для історика найважніше—суспільно-національні тенденції розвитку української території в критичну добу 1649-1658 рр.

1922 р. 22/IX. Київ. *Проф. П. Клименко.*

Відповідь М. Грінченковій

на її замітку: „Спростування помилки проф. Є. Тимченка“ (див. стор. 215).

В чужі слова можна вкладати багато власних думок. З передмови самого Б. Грінченка до словника читач хай судить, чи я помилився. В дальшу полеміку не вступаю.

Є. Тимченко.

До відповіди проф. Тимченка.

В передмові Грінченка, ст. XVIII, читаємо от що:

... „рѣшено было [редакцією «Кіевской Старины»] поручить дальнѣйшую сводку матеріаловъ для первоначальной редакціи Е. К. Тимченку, который и закончилъ эту работу, приведя весь словарь въ алфавитный порядокъ (въ тетрадяхъ), при чемъ приблизительно $^{9}/_{10}$-мъ словъ даны были объясненія съ присоединеніемъ въ большинствѣ случаевъ примѣровъ, взятыхъ изъ книгъ или записанныхъ непосредственно отъ народа; при примѣрахъ, въ большинствѣ случаевъ, отмѣчался авторъ (безъ указанія сочиненія) или мѣстность записи.

На стор. XIX.:

„Переданный намъ [Грінченкові] матеріалъ состоялъ: а) изъ карточекъ, на которыя были занесены слова: 1) записанныя отъ народа, 2) выписанныя изъ различныхъ книгъ, изданныхъ съ 1798 г. (годъ появленія «Энеиды» Котляревскаго) по 1870 г. включительно, а также изъ нѣкоторыхъ позднѣйшихъ изданій, 3) не обозначенныя никакимъ источникомъ; б) тетради, въ которыя былъ сведенъ въ алфавитъ находившійся на карточкахъ матеріалъ, давшій 49000 словъ“.

І нижче:

„Переданный намъ матеріалъ подвергнутъ былъ переработкѣ по всѣмъ буквамъ и во всѣхъ отношеніяхъ: въ выборѣ словъ, объясненіяхъ, выборѣ и провѣркѣ текста примѣровъ, простановкѣ ссылокъ и пр. и пр. Затѣмъ нами предложено было редакціи «Кіевской Старины» дополнить этотъ матеріалъ новыми словами“.

На ст. XXI.:

„...Весь этотъ матеріалъ [наново зібраний] далъ очень большое количество примѣровъ и новыхъ значеній къ уже имѣвшимся въ алфавитѣ словамъ, доставилъ возможность объяснить необъясненныя еще слова и исправить ошибки въ сдѣланныхъ уже объясненіяхъ, сильно пополнилъ фразеологію, а также далъ не менѣе 18500 новыхъ словъ и позволилъ такимъ образомъ увеличить *объемъ* словаря почти въ два раза“.

1923. III. 29. *Марія Грінченкова.*

ПРОТОКОЛ № 1

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Київі, 2 січня 1919 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський і акад. М. І. Петров.

1. Прочитано й затверджено протокол попереднього засідання.

2. Заслухано докладну записку В. Л. Модзалевського про видання міських актових книг Лівобережжя.

Голова Відділу акад. Д. І. Багалій, в зв'язку з цим, заявив, що він зібрав і тепер збірає матеріяли для історії лівобережних міст, що користувалися майдебурським правом. Матеріяли ці являються підставою його праці про майдебурське право в містах Лівобережної України. До матеріялів цих увіходять також і акти про цехи на Лівобережжю.

Постановлено: асигнувати з обрахунку Відділу на 1918 р. 5.000 карб. на збірання та копіювання матеріялів по історії Лівобережної України: про міста з майдебурським правом, про цехи, про козацькі комітети й ревізії, то що.

Докладна записка В. Л. Модзалевського додається до цього протоколу (див. додаток I).

3. Заслухано протокол наукової наради в справі видань актів по історії України, що відбулася 30. XII. 1918 р. при участи Голови Відділу акад. Д. І. Багалія, проф. О. С. Грушевського, І. М. Каманіна, акад. О. І. Левицького та В. Л. Модзалевського.

Постановлено: запропоновані учасниками наради матеріяли приняти як перші видання Археографічної Комісії (для видавання пам'яток мови, письменства й історії), включивши сюди також і книги Полтавського Полкового Суду.

4. Голова Постійної Комісії для складання словника живої української мови акад. А. Е. Кримський повідомив, що їм, згідно з постановою засідання Відділу з 13. XII. 1918 (прот. № 3, п. 4), запрохано в склад Комісії таких осіб: А. В. Ніковського, В. М. Ганцова, Г. К.

Голоскевича, Володимира Ярошенка (учні петербурзького акад. О. О. Шахматова), лексиколога Дубровського та М. М. Грінченкову.

На думку акад. Кримського випадало б їм якийсь час платити від засідання, аж доки ходом праці виявиться, хто з них найбільше підходить на Керівничого. Що до співробітників Комісії, то їх працю слід би винагороджувати заробітно—од кожної картки.

Постановлено: а) згаданий склад Комісії ствердити; б) платити членам Комісії по 50 карб. од засідання; в) розмір платні співробітникам за кожну картку запропонувати визначити самій Комісії.

5. Заслухано внесення акад. А. Е. Кримського про те, щоб дати М. М. Марковському командирування до Харкова для використання та зняття копій з рукописів Котляревського, що переховуються в бібліотеці Харківського університету.

Постановлено: пропозицію акад. А. Е. Кримського ухвалити й асигнувати М. М. Марковському на цю командировку 300 карб.

6. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій повідомив про пропозицію В. Л. Модзалевського зробити копії з опису Харківського Архіву „Малоросійської Колегії".

Постановлено: пропозицію В. Л. Модзалевського ухвалити.

7. Постановлено: прийняти для „Записок" Відділу дві рецензії акад. М. І. Петрова й розвідку І. М. Каманіна про знайдений їм листок старого євангелія.

8. За пропозицією Голови Відділу акад. Д. І. Багалія постановлено привітати від Відділу письменника Миколу Вороного з нагоди 25-ліття його письменницької діяльности.

9. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій нагадав про необхідність скласти, по змозі як найскорше, програм наукової діяльности Відділу на 1919 р., як цього вимагає статут Академії (§ 87).

10. Заслухано перебіг життя професора Харківського Університету М. Ф. Сумцова, реєстр його наукових праць та їх наукову оцінку, складену акад. А. Е. Кримським.

Акад. Д. І. Багалій зробив де-які додаткові уваги про найновіші праці проф. Сумцова на українській мові.

Постановлено: оцінку наукових праць ухвалити й балотирувати проф. М. Ф. Сумцова в академики по катедрі української народньої словесности в найближчому черговому засіданню Відділу.

Перебіг життя, реєстр наукових праць та їх оцінка додаються до цього протоколу (див. додатки II, III і IV).

Заслухано перебіг життя С. О. Єфремова, реєстр його наукових, критичних та публіцистичних праць та їх наукову оцінку, складену акад. А. Е. Кримським.

Постановлено: оцінку наукових праць ухвалити й балотирувати С. О. Єфремова в академики по класі красного українського письменства в найближчому черговому засіданню Відділу.

Перебіг життя, реєстр праць і їх наукова оцінка додаються до цього протоколу (див. додатки V і VI).

Додаток І до протоколу № 1.

ДОКЛАДНА ЗАПИСКА

про видання міських актових книг Лівобережжя

З голсвних джерел для історії України до цього часу найбільш щастило тим з них, які торкаються історії Правобережжя, і найменш тим, які говорять нам про давнє життя України Лівобічної. Досі ми маємо 70 томів „Архива Юго-Западной Россіи", який видала Київська Комісія для розбору давніх актів, і в якому в більшій частині видруковані документи Київського Центрального Архіву, де зберігаються майже виключно актові книги ріжних установ Правобічної України. Що ж торкається джерел для історії України Лівобічної, то дотепер ми ще не маємо видання, яке можна було б порівняти зі згаданим „Архивомъ Юго-Западной Россіи": джерела для історії Лівобережжя, які досі видано, не мають такого систематичного характеру, як „Архивъ", і в значній мірі вони—наслідок ініціятиви та праці окремих приватних осіб. Через ці обставини джерела друкувалися часто в провінціяльних виданнях, які або мало, або зовсім невідомі вченим, видавалися иноді зле, з помилками, в малій кількости примірників і т. п. Зазначені вище причини призвели до того, що в той час, коли дослідження історії Правобережжя знаходиться в добрих умовах, вивчення історії Лівобережжя майже зовсім неможливе без студіювання архівів, які до того ще роскидані по ріжних місцях (Харків, Москва, Петроград, Київ, Полтава, Чернігів і т. д.). Тому кожний науковий дослід, присвячений якому-будь питанню з історії гетьмаищини, вимагає перш за все багато часу, подорожей, досить великих для них засобів, і в кращому випадкові все ж таки являється неповним, бо вистудіювати наші архіви (які до того ще часто не мають описів, пристосованих до наукової праці кімнат, і взагалі знаходяться в кепських умовах) майже неможливо. Полекшити працю вкраїнських учених, яким забажалося б зайнятися історією Лівобережжя (окрім, звичайно, архівної реформи в широкому маштабі, що її загальні риси вже розроблено Головним Управлінням Мистецтв та Національної Культури й прийнято де-якими

Міністерствами), можна тепер тільки систематичним виданням відповідних архівних джерел.

На випадок, коли Історично-філологічний Відділ визнає бажаним видання джерел для історії Лівобережжя, дозволяю собі висловити з приводу цього такі думки та міркування.

За цю справу могла би взятися Київська Комісія для розбору давніх актів, яка тепер перетворюється в Українську Археографічну Комісію з побільшенням бюджету та представництвом від Академії Наук, але треба думати, що ця Комісія буде продовжувати видання джерел для історії Правобережжя: до цього ведуть план її діяльности, яким вона досі керувалася, та склад Комісії. Тому гадаю, що поставити цю Комісію на шлях видання джерел для історії Лівобережжя не можна буде, і через те Історично-Філологічний Відділ Академії Наук, коли він взагалі визнає бажаним видання джерел для історії Лівобережжя, буде примушений до того, щоби взяти цю справу до своїх рук і заснувати своє окреме видання, присвячене виданню згаданих джерел.

Що-ж торкається питання, які власне джерела треба видавати, то з свого боку я вважав би потрібним надрукувати в першу чергу актові книги ріжних міст Лівобережжя. З одного боку, їх зберіглося до нашого часу дуже мало, з другого—в них находиться матеріял настільки ріжноманітний і цінний в багатьох відношеннях, що на мою думку ці актові книжки обов'язково треба видати в першу чергу й без усяких скорочень.

З усієї маси актових книг лівобережних міст до нашого часу дійшла тільки невеличка їх кількість; а ще менше їх видано.

До цього часу видано такі актові книги Лівобережної України:

1) „Протокул до записования справ поточних на рік 1690“, виданий М. Н. Білозерським в „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ 1852 р. (це Стародубська актова книга; надруковано її з помилками);

2) „Протокул справ поточних 1683 г.“, виданий в „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ 1857 р. (це Стародубська актова книга; надруковано її з помилками);

3) „Отрывки изъ Стародубской мѣской книги за 1664 — 1673 г.г.“, видані В. Л. Модзалевським 1911 р. в 8-му випуску „Трудовъ Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссіи“;

4) „Стародубскаго магистрата книга справъ поточныхъ“ (1690—1722 г.), видана Д. Міллером та М. Плохинським в 6-му випуску Сборника „Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“ (уривки, видані з численними помилками);

5) „Актовая книга Стародубскаго городового уряда 1693 года", видана 1914 р. Чернігівською Губ. Науковою Арх. Комісією під ред. В. Л. Модзалевського;

6) „Отривки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ 1657—1674", видані О. М. Лазаревським в „Черниговскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ", 1887 рік;

7) „Актовыя книги Полтавскаго городового уряда XVII-го вѣка, вып. I, справы поточныя 1664—1671 годовъ", редакція та примітки В. Л. Модзалевського, Чернігів 1912;

8) „Актовыя книги Полтавскаго городового уряда XVII-го вѣка, вып. II, справы вѣчистыя 1664—1671 годовъ", редакція та примітки В. Л. Модзалевського, Чернігів 1912;

9) „Актовыя книги Полтавскаго городового уряда XVII-го вѣка, вып. III, справы вѣчистыя 1672—1680 годовъ", редакція та примітки В. Л. Модзалевського, Чернігів 1914;

10) „Мѣстечко Борисполь въ XVII-мъ вѣкѣ". „Акты мѣйскаго уряда 1612—1699 годовъ, съ предисловіемъ А. В. Стороженка", Київ 1892;

11) Пирятинські актові книги 1683—1739 р.р. надруковані п.п. Стороженками в виданні „Стороженки, Фамильный Архивъ", т. VI, Київ 1908 року, але ця книжка не була в продажу і через те майже неприступна для дослідувачів.

Ось повний список актового матеріялу, який торкається міст Лівобережжя й який досі видано. Це дуже мало, бо більш повними виданнями можна вважати тільки книжки, що їх зазначено під ч. 5, 7, 8, 9, 10 та 11; решта, або видана неуважно, з скороченнями та помилками, або уявляє з себе дуже невеличкі та уривкові збірки актів. Між тим, до наших днів зберіглося ще де-кілька таких книг. Не кажучи про ті з них, що переховуються в Московському Архіві Міністерства Юстіції (книги м. Стародуба 1691, 1700—1782 р., майже повна збірка; книга м. Лохвиці й Кролевця за часів Хмельницького та инші) і Румянцевському Музею (книга м. Прилук, починаючи від. 1660 р.), які напевне ще довго будуть неприступні не тільки для видання, але й для використання українськими вченими, — ми маємо в Київі досить подібного матеріялу, який можна зараз же видрукувати. В бібліотеці О. М. Лазаревського переховуються, наприклад, чотирі книги Полтавські XVII — XVIII в.в.; одну Полтавську книгу XVII — XVIII в.в. мені трапилося раніше бачити у О. І. Кістяківської, дві Полтавські книги знаходяться у академика Ор. Ів. Левицького; в згаданій вже бібліотеці О. М. Лазаревського є уривки з актсвої книги Борзенської сотні 1664 — 1720 р.р.; у мене самого є вже скопійована друга частина

Полтавської книги 1672—1680 р.р. (оригінал її зберігається в Музею В. В. Тарновського в Чернігові), яка являє з себе безпосереднє продовження видання, зазначеного в спискові під ч. 9, але Полтавська Губерніяльна Наукова Комісія знаходиться в скрутному стані що до засобів і не може її видати.

З поданих відомостей можна бачити, що актового матеріялу, про який іде мова, є досить в Київі, й до видання його можна приступити зараз же.

Маю честь подати ці міркування на увагу Історично-Філологічному Відділові й про наслідки цієї записки уклінно прошу не відмовити мене повідомити.

В. Модзалевський.

7-го грудня 1918 року, Київ.

Додаток II до протоколу № 1.

Життєпис проф. М. Ф. Сумцова [1]).

Сумцов Микола Федорович уродився 1854 р. у Петербурзі; походить з харківських дворян. Середню освіту здобув у II Харківській гімназії, яку й скінчив з срібною медаллю 1871 р. Того ж року вступив він до Харківського Університету на історично-філологічний факультет. Серед його учителів були такі світочі Харківського університету, як Кірпічников, Потебня, Лавровський, Дрінов, Лебедев. 1875 року скінчив університет з золотою медаллю, яку одержав за працю „Очеркъ исторіи филологіи". Залишений при катедрі всесвітньої літератури, командирований був за кордон для підготування до професури по цій катедрі. 1878 р. він оборонив дисертацію pro venia legendi про князя В. Одоєвського й став читати лекції на університеті. В 1880 р. оборонив магістерську дисертацію „О свадебныхъ обрядахъ, по преимуществу русскихъ". Тема цієї дисертації вказує ясно на перехилення інтересів автора в бік етнографії. Тема докторської дисертації була взята теж з царини, на якій молодий учений працював

---

[1]) Складено на підставі нарису „Профессоръ Николай Ѳеодоровичъ Сумцовъ. Къ двадцатипятилѣтней годовщинѣ его учено-педагогической дѣятельности" (Труды Педагогическаго Отдѣла Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, Харьковъ 1902, вып. 7) та нарису: „Профессоръ Нникола Ѳеодоровичъ Сумцовъ. Къ тридцатилѣтней годовщинѣ его учено-педагогической дѣятельности". (Пошана. Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, том XVIII, Харків 1909).

не менш щиро, а саме з історії середнього періоду української літератури — „Лазарь Барановичъ". Факультетом було її прийнято, але уряд не дозволив йому її обороняти, бо добачив там негативну оцінку діяльности московських воєвод на Вкраїні. Через те М. Ф. примушений був написати нову дисертацію (1885 р.) „Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ"; 1888 р. став ординарним професором Харківського університету і цю посаду займає й досі, при чому кілька разів був він деканом Історично філологічного факультету. Всі сили в своїй науковій діяльности М. Ф. присвятив дослідженню української літератури (головно середнього періоду її) та української народньої словесности. Свої наукові праці містив він в „Кіевскй Старинѣ", „Этнографическомъ Обозрѣніи", „Сборникѣ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества" та „Трудахъ Педагогическаго Отдѣла" цього товариства, в діяльности якого він брав як найжвавішу участь спочатку (від 1880 р.) як його секретар, а від 1897 р. як голова його. Від 1892 р. являється він Головою і Педагогічного Відділу Т-ва, що виник з його ініціятиви Окрім власних розвідок, йому належить ціла низка рецензій; за дві з них, зроблені за дорученням од Російської Академії Наук, він одержав золоті медалі. Після першої революції (р. 1906-го) він почав читати університетський курс по-українськи, але незабаром М-во Нар. Просв. заборонило це, і відновити його він мав змогу тільки після 2-ої революції. Тоді ж видав М. Ф. де-кілька брошур на українській мові й умістив живо і з запалом написану статтю в „Русскихъ Вѣдомостяхъ" (1905, № 73) п. з. „Малорусская цензура" та був Головою Університетської Комісії по зняттю заборони з українського слова.

Діяльну участь брав М. Ф. на XII (у Харкові) та XIII (у Катеринославі) археологічних з'їздах, в організації етнографічної вистави, потім етнографічного музею при університеті.

Окрім своєї наукової діяльности, не мало сил присвятив М. Ф. громадській діяльности. В місцевій пресі він живо відкликався на всі потреби біжучого життя. Яко член міської думи, яко голова міської шкільної комісії прикладав він всіх старань, аби справу початкового навчання поставити як найкраще. Він один з членів фундаторів Харківської Громадської Бібліотеки, організації й поповненню якої присвятив чимало часу й енергії. Жваву участь бере М. Ф. в діяльности Харк. Т-ва Грамотности.

Додаток III до протоколу № 1.

РЕЄСТР

наукових праць професора М. Ф. Сумцова.

1878.

1. Отношенія А. С. Пушкина къ женѣ (в „Харьковѣ“ №№ 120 і 121).

2. Бытовая сторона въ сочиненіяхъ Г. Ѳ. Квитки (в „Харьковѣ“, №№ 272—275).

3. Очеркъ исторіи колдовства въ Европѣ. Харків.

1879.

4. О принесенной въ даръ Харьк. Ист.-Фил. Обществу неизданной рукописи Г. С. Сковороды „Израильскій змій“ (в „Харьковѣ“, № 484).

5. О пятидесятилѣтнемъ юбилеѣ комедіи „Горе отъ ума“ Грибоѣдова (в „Харьковѣ“, № 255).

6. По поводу юбилеевъ Квитки и Грибоѣдова (в „Харьковѣ“; тут, між иншим, йде мова й про Каразина—(про пам‘ятник йому).

7. Пятидесятилѣтній юбилей А. С. Грибоѣдова (в „Харьковѣ“, січня 30).

8. Бібліографічні замітки про „Воспоминанія Т. П. Пасекъ“ (в „Харьковѣ“, січня 10).

9. Бібліографічна замітка про книгу Миропольського про архимандрита Фотія (в „Харьковѣ“. №№ 272—273).

10. Кое-что о народной медицинѣ (в „Харьковѣ“, №№ 311—312).

11. О собираніи этнографическаго матеріала (Програм; в „Харьковѣ“, № 356; передруковано в виправленому виді в „Харьков. Сборникѣ“, 1900 р.)

12. Предки Европейцевъ (в „Харьковѣ“).

13. Бѣдствія въ Харьковской губерніи (по истор.-стат. опис. Харьк. еп. Филарета—в „Харьковѣ“, №№ 303—306).

14. Воспоминанія Т. П. Пасекъ и два слова о харьковцахъ 30-хъ годовъ (в „Харьковѣ“, 10 січня),

15. Замѣтка о закрытіи торговыхъ заведеній въ праздничные дни (в „Харьковѣ“, № 420).

16. Нѣсколько словъ о томъ, чѣмъ мѣстные жители могутъ быть полезны Харьк. Истор.-Филол. Обществу (в „Харьковѣ“, № 481).

17. Подгороднее (Харьковское) село Григоровка (в „Харьковѣ“, № 474).

1880.

18. Бібліографічна замітка про „Разрушеніе Іерусалима“ свящ. Тихомирова (в „Харьк. Вѣдом.“, № 100).

19. И. И. Срезневскій (Некролог—в „Харьк. Вѣдом.“, № 43).

20. Три письма (неизданныя) В. Н. Каразина къ Е. И. Колтуновскому (в „Харьк. Вѣдом.“ № 34—передруковано опісля в III т. „Сборника Харьк. Ист.-Филол. Общества“, Харків, 1891 р.).

21. Южнорусскія библіографическія замѣтки (про „Права“ Кистяковського, про „Лѣтопись Самовидца“ й инш.—в „Харьковѣ“).

22. Къ исторіи сочиненій Г. Ѳ. Квитки (в „Харьк. Вѣдом., № 58).

23. О славянскихъ народныхъ воззрѣніяхъ на новорожденнаго ребенка (в Журн. М. Н. Пр., CCXII, стор. 68—94).

24. Замѣтки о нѣкоторыхъ вредныхъ свадебныхъ обычаяхъ и повѣрьяхъ (в „Харьков. Вѣдом.“, № 125).

25. Изъ слободско-украинской церковной старины (з приводу праць А. С. Лебедева—в „Харьковск. Вѣдом.“, № 56).

26. Объ особенностяхъ подгородныхъ селъ (в „Харьковѣ“, № 529).

27. О кобзаряхъ Харьковской губерніи (в „Харьков. Вѣдом.“, № 53).

28. Изъ подгороднаго села Григоровки (в „Харьков. Вѣдом.“, № 165).

29. Одна изъ главныхъ задачъ краевой печати (в „Южн. Краѣ“, № 1).

30. О составленіи историческаго изслѣдованія о городѣ Харьковѣ (в „Харьковск. Вѣдом.“, № 145).

31. О сочиненіяхъ И. И. Срезневскаго, относящихся къ Южной Россіи вообще и Харьковской губерніи въ частности (в „Харьков. Вѣд.“, №№ 83—84).

32. Полтава и Полтавщина (в „Кіевлянинѣ“, № 110).

33. Н. А. Андріевскій и А. Н. Поповъ (в „Харьк. Вѣдом.“ № 250).

1881.

34. Голосъ древней русской церкви противъ пьянства (в „Южномъ Краѣ“, № 267).

35. О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ, Харків.

36. Черта изъ южно-русской старины (в „Южномъ Краѣ“, № 21).

37. Новое счастье на новый годъ (в „Южн. Краѣ“, № 21).

1882.

38. Нѣсколько замѣчаній объ историческомъ значеніи Харьковскаго украинофильства конца 30-хъ и начала 40-хъ годовъ (в „Южн. Краѣ“, № 485).

39. По поводу выхода въ свѣтъ первыхъ двухъ книжекъ „Кіевской Старины“ (там же, № 421).

40. Отношеніе малорусской крестьянки къ кабаку по пьяницкимъ пѣснямъ (там же, № 415).

41. Замѣтка о нѣмцахъ юго-западнаго края (там-же, № 427).

42. Нѣсколько замѣчаній по поводу послѣдняго засѣданія Петербургскаго „Славянскаго Благотворительнаго Общества“ (там же, № 408).

43. Онѣмеченіе славянъ (там же, № 402).

44. О церковныхъ братствахъ (там же, № 445).

45. По поводу воскресныхъ чтеній для приказчиковъ (там же, № 436).

46. Два слова о малороссійскихъ спектакляхъ (там же, № 352).

1883.

47. Вниманію сельскаго духовенства (Про шпиталі— в „Харьк. Вѣдом.“, № 257).

48. Къ исторіи малорусскихъ свадебныхъ обычаевъ (в „Кіевск. Стар.“, XI, стор. 510—514).

49. Къ исторіи цѣнъ въ Малороссіи (в „Кіевск. Стар.“, XI, стор. 696).

50. Шпиталь въ Боромлѣ (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 309—312).

1884.

51. Инокентій Гизель (в „Кіевской Старинѣ", X, стор. 183—226 й окремою відбиткою).

52. Іоанникій Галятовскій (в „Кіевской Стар.", кн. I—IV, стор. 1—20, 183—204, 371—390, 565—588 й окремою відбиткою).

53. Князь В. Ѳ. Одоевскій (Дисертація pro venia legendi), Харків.

54. Слободско-украинское дворянство въ сочиненіяхъ Г. Ѳ. Квитки (в „Кіевск. Стар.", III, стор. 332).

55. Къ исторіи малорусскихъ нравовъ XVII вѣка (в „Кіевск. Стар.", III, стор. 332).

56. Къ исторіи слободско-украинскаго чумачества (в „Кіевск. Стар.", III, стор. 493—498).

57. Замѣтка о жизни мѣстныхъ учителей и о необходимости для нихъ сближенія (в „Харьк. Вѣд.", № 33).

58. Новѣйшая поэзія, какъ образовательное средство для крестьянъ, Харків.

1885.

59. Библіографическая замѣтка о народныхъ изданіяхъ „Посредника" (в „Харьков. Вѣдом.", № 314).

60. Библіографическая замѣтка о статьѣ г. Шляпкина: „Къ исторіи полемики между московскими и малорусскими учеными въ концѣ XVII вѣка" (в „Кіевск. Стар.", VII, стор. 699).

61. Замѣтка о И. Е. Бецкомъ (в „Харьковск. Вѣдом.", №№ 100 й 110).

62. Іоаннъ Вышенскій (в „Кіевск. Стар.", IV, стор. 649—678 й окремою відбиткою).

63. Лазарь Барановичъ, Харків.

64. О первоучителяхъ славянскихъ свв. Кириллѣ и Мефодіи (в „Харьк. Вѣдом.", травня 11).

65. Рецензія на „Denkschriften der Kaiserl. Akademie d. Wissenschaften in Wien". за 1884 рік (в „Кіевск. Стар,"; IV, стор. 755—760).

66. Характеристика южно-русской литературы XVII вѣка (в „Кіевск. Стар.", кн. I, стор. 1—18 й окремою відбиткою).

67. Малорусскія фамильныя прозвища (в „Кіевск. Стар.", кн. II, стор. 215—287; передруковано в галицькій „Ватрі").

68. Новый варіантъ думы про Алексѣя Поповича (в „Кіевск. Стар.", I, стор. 182).

69. Опытъ объясненія малорусской пѣсни о Журилѣ (в „Кіевск. Стар.“, VII, стор. 417—431 й окремою відбиткою).

70. Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ, Харків (Докторська дисертація).

71. „Губернскія Вѣдомости“, какъ пособіе при изученіи русской исторіи и этнографіи (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 391—399).

72. Религіозно-миѳическое значеніе малорусской свадьбы (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 417—436).

73. Бібліографічна замітка про „Краткое описаніе о народѣ остяцкомъ, сочиненное гр. Новицкимъ“ 1715 г. Издалъ Майковъ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 551—552).

74. Малороссія на передвижныхъ выставкахъ картинъ (в „Кіевск. Стар.“, VIII, стор. 597—607).

75. По поводу приложенной къ „Харьковскому календарю“ картины г. Харькова (в „Харьков. Вѣдом.“, № 338).

76. Изъ университетской жизни (про відчити А. І. Кірпічнікова про Данте—в „Харьк. Вѣдом.“, № 131).

1886.

77. Передмова до житія Сковороды М. И. Коваленскаго (в „Кіевск. Стар.“, IX, стор. 103—113 й окремою відбиткою).

78. Предисловіе къ Новонайденному разсказу Г. Ѳ. Квитки (в „Кіевск. Стар.“, XI).

79. Коломыйки (в „Кіевск. Стар.“, IV, стор. 635—658 й окремою відбиткою).

80. Малорусскія пьяницкія пѣсни (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 267—292 й окремою відбиткою).

81. Мѣстныя названія въ украинской народной словесности (в „Кіевск, Стар.“, X, стор. 265—298 й окремою відбиткою).

82. Научное изученіе колядокъ (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 237—266 й окремою відбиткою).

83. Бібліографічна замітка на статтю Д. Л. Іванова: „Вліяніе русской колонизаціи на природу Ставропольскаго края“ (в „Кіевской Стар.“, XII, стор. 735—736).

84. Досвѣтки и посидѣлки (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 421—444 й окремою відбиткою).

85. Къ вопросу о вліяніи греко-римскаго ритуала на малорусскую свадьбу (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 17—40 й окремою відбиткою).

86. Малорусская географическая номенклатура (в „Кіевск. Стар.“, VII, стор. 456—489 й окремою відбиткою).

87. Къ исторіи малорусскихъ ремесленныхъ издѣлій (в „Кіевск. Стар.“, XII, стор. 746—747).

1887.

88. Бібліографічна замітка про „Коротку исторію литературы рускои Омеляна Огоновского“ (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 345—349).

89. Бібліографічна замітка про „Складка. Альманахъ, Р. Б. 1887. № 1. Спорудивъ Вл. Александровъ. Харькивъ“ (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 172—176).

90. Бібліографічна замітка про Квитки (Основяненка), Малороссійскія повѣсти (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 366—367).

91. Архивная справка по поводу „Записокъ И. М. Сбитнева“ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 571—574).

92. Къ Пушкинскому дню въ Харьковѣ (в „Харьковск. Вѣдом.“, травня 19, й 1899 року, № 20).

93. Очерки исторіи Южно-Русскихъ апокрифическихъ сказаній и пѣсенъ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 215—268; IX, стор. 1—54; XI, стор. 401—455, та окремою відбиткою).

95. По поводу 50-лѣтія со дня смерти А. С. Пушкина (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 567—572).

96. Къ исторіи пословицъ (в „Кіевск. Стар.“, VIII, стор. 779—780).

97. Туръ въ народной словесности (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 65—90).

98. Бібліографічна замітка про „Воронежскій юбилейный Сборникъ въ память трехсотлѣтія г. Воронежа“, т. I—II (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 550—555).

99. Картины В. Е. Маковскаго „Мать и дочь“ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 165—169).

100. Бібліографічна замітка про „Сборникъ статистическихъ свѣдѣній по екатеринославской губерніи. т. II—Бахмутскій уѣздъ. Ек. 1886“ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 155—157).

101. Бібліографічна замітка про „Н. А. Добротворскій, Кустарные промыслы курской губерніи. Курскъ 1886“ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 157—161).

102. Бібліографічна замітка про статтю Шухардта, Крачун—Корочун в Archiv f. slav. Philologie, 1886, т. XI, 3, 527 (в „Кіевск. Стар.“, I. стор. 161).

103. По поводу 25-лѣтія „Филологическихъ Записокъ“ (в „Кіевск. Стар.“ III, стор. 586- 588).

104. Картины малорусскаго содержанія на первой передвижной выставкѣ Академіи Художествъ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 555—559).

105. Бібліографічна замітка про „В. А. Потто, Кавказская война въ отдѣльныхъ очеркахъ, эпизодахъ, легендахъ и біографіяхъ. СПБ. 1887, т. I, вып. 1—4. Изд. 2“ (в „Кіевск. Стар.“, VI—VII, стор. 526—528).

106. Бібліографічна замітка про „А. С. Лебедевъ, Историческія разысканія въ южнорусскихъ архивахъ. Вып. I. М. 1886“ (в „Кіевск. Стар.“, VI —VII, стор. 528—530).

107. Бібліографічна замітка про 1) „Л. Илляшевичъ, Шебелинскій бунтъ“ і 2) „И. П. Сокальскій, Къ исторіи русской музыки“. „Харьк. Губ. Вѣдом.“ 1887, №№ 62—63 і 100“ (в „Кіевск. Стар.“. VI—VII, стор. 532—538).

108. О памятникѣ В. Н. Каразину (в „Харьковск. Вѣдом.“, № 150).

1888.

109 Замѣтка о старопечатныхъ книгахъ библіотеки Харьковской Духовной Семинаріи (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 89—90).

110. Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ южную и западную Россію григоріанскій календарь (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 235—258 й окремою відбиткою).

111. Станиславъ Орѣховскій (в „Кіевск. Стар.“, XI, стор. 215—334 й окрем. відб.)

112. Выставка картинъ А. А. Сахарова (в „Харьк. Вѣдом.“, № 339).

113. Къ вопросу о развитіи общественныхъ библіотекъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 226).

114. Александра Матвѣевна Погорѣлко (Некролог—в „Харьк. Вѣдом.“, № 64).

115. Борьба Харьковскаго Земства съ К.-Х.-Азовской жел. дорогой (в „Новомъ Времени“, № 4567).

116. Изъ воспоминаній о Гейдельбергскомъ университетѣ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 15).

117. Къ вопросу о постройкѣ часовни на мѣстѣ крушенія Императорскаго поѣзда 17 октября (Промова в комісії—в „Нов. Врем.“, і в „Харьк. Вѣд.“, № 316).

118. Культурный уголокъ Харьковской губерніи (Поповська Академія;—тут говориться про А. А. Паліцина—в „Харьковскомъ Сборникѣ“, стор. 100—112).

119. О наводненіи въ Харьковѣ въ 1853 г. („Харьков. Вѣдом.“, № 45).

120. Садовыя параллели (в „Харьк. Вѣдом.“, № 115 й окремою відбиткою).

1889.

121. Рецензія на статтю Жуковського про перські пісні (в журн. „Wisła“).

122. Передмова до збірника П. В. Іванова „Игры крестьянскихъ дѣтей въ Купянскомъ уѣздѣ“ (в „Сборникѣ Харьк. Истор.-Фил. О-ва“, т. II).

123. Бібліографічна замітка про журнали „Wisła“ за 1887—1888 р.р. (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 214—217).

124. Памяти Ф. Г. Лебединцева (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. I—VI).

125. Ф. Г. Лебединцевъ (в „Русск. Стар.“, VI).

126. Передмова до „Описанія малорусской свадьбы“ Калиновського (в „Харьк. Сборн.“).

127. Этнографическія замѣтки (в „Этногр. Обозр.“, кн. 3, це продовження „Культурныхъ переживаній“).

128. Этнографическое Обозрѣніе (в „Нов. Врем.“, № 4920).

129. Вниманію сельскихъ хозяевъ (Програм для збірання відомостей про писанки—в „Харьк. Вѣдом.“, № 76).

130. Ближайшія задачи Харьковской Общественной Библіотеки (в „Харьковск. Вѣдом,“, № 316).

131. О филантропической дѣятельности М. А. Кречмера (в „Харьк. Вѣдом.“, 16 стор.).

1890.

132. Л. З. Колмачевскій (Некролог—в „Харьк. Вѣдом.“, № 22-й у 2 т. „Сборника Харьк. Ист.-Фил. Общества“),

133. Ст. Л. Геевский (в „Харьковскомъ Сборникѣ“).

134. Культурныя переживанія, Київ (Із „Кіевск. Стар.“, за 1889 р. I, стор. 64—89; II, стор. 403—423; III, стор. 665—684; IV, стор. 124—140; V, стор. 485—506; VII, стор. 28—46; VIII, стор. 402—427; IX, стор. 631—652; X, стор. 18—51; XI, стор. 281—327;

XII, стор. 582—603 та за 1890 р. I, стор. 60—90; II, стор. 320—333; IV, стор. 84—100; V, стор. 327—341; VI, 479—493; VII, стор. 59—87; X, стор. 49—73).

135. Воронъ въ народной словесности (в „Этнограф. Обозр.“, I).

136. Къ исторіи сказаній объ искусномъ стрѣлкѣ (в „Этногр. Обозр.“, II).

137. Отголоски христіанскихъ преданій въ Монгольскихъ сказкахъ (в „Этнотр. Обозр.“, VI).

138. Starodawne sposoby przyrządzania chleba (в журн. „Wisła“), III, 639—657 й IV, 873—875).

136. Къ вопросу объ укрощеніи змѣй (в „Этнограф. Обозр.“, кн. 2).

140. Ф. Либрехтъ (Некрологъ—„Этногр. Обозр.“, кн. 4).

141. Замѣтка объ археологической выставкѣ VIII съѣзда въ Москвѣ (в „Кіевск. Стар.“, II, 347—349).

142. Замѣтка о писанкахъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 70).

143. Замѣтка о рабочемъ домѣ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 79).

144. Къ вопросу объ улучшеніи городского Карповскаго сада (в „Харьк. Вѣд.“, № 103).

145. Э. Я. Мельбертъ (Некрологъ—в „Харьк. Вѣд.“, № 118).

1891.

146. Александръ Афанасіевичъ Потебня (Некролог—в „Харьк. Вѣдом.“, № 310; в „Cesky Lid“, № 3-й у „Этнограф. Обозр.“, 1892, кн. I).

147. Затерянная рукопись Костомарова („Кіевск. Стар.“, II).

148. Архимандритъ Леонидъ (Некролог — в „Кіевск. Стар.“, XII, стор. 466—467).

149. Рецензія на 5-й в. „Харьковскаго Сборника“ (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 161—164).

150. Заяцъ въ народной словесности (в „Этнограф. Обозр.“, III).

151. Колдуны, вѣдьмы и упыри (Бібліографічний покажчик—в „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, III, 229—278, й IV т., та окремою відбиткою).

152. Къ объясненію малорусскихъ гаданій (в „Кіевск. Стар.“, VIII, стор. 314—316; це доповнення до § 127 „Культурныхъ переживаній“).

153. Мертвая рука (в „Кіевск. Стар.“, VI, стор. 482—483; це доповнення до § 116 „Культурныхъ переживаній“).

154. Мышь въ народной словесности (в „Этнографич. Обозр.“, кн. VIII).

155. Сказанія о займѣ дней (в „Русск. Филол. Вѣстн.“, III).

156. Bǫginki—Mamuny (в журналі „Wisła“, III, 574—586).

157. Къ вопросу о происхожденіи пѣсни и обряда Сая (в „Русск. Филол. Вѣстн.“, I).

158. Писанки (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 181—209; VI, стор. 363—383).

Памяти А. Ф. Яковлевой (в „Харьк. Вѣдом.“, № 316).

1892.

160. Къ исторіи славянскаго общенія. П. І. Шафарикъ и О. М. Бодянскій (в „Славянск. Обозрѣніи“, VII).

161. Къ 40-лѣтнему юбилею М. И. Сухомлинова (в „Харьк. Вѣдом.“, № 49 й у „Сборн. Харьк. Истор.-Филол. О-ва“, IV).

162. Параллели къ повѣсти Н. В. Гоголя „Вій“ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 472—477).

163. Рецензія на книгу Л. Ю. Шепелевича „Этюды о Данте“, (в „Русск. Филолог. Вѣстникѣ“, III, стор. 154—164).

164. Былины о Добрынѣ и Маринѣ и родственныя имъ сказки о женѣ волшебницѣ (в „Этнограф. Обозр.“, кн. 2—3).

165. Дополненія къ литературѣ о Долѣ и Недолѣ (в „Этногр. Обозр.“, IV, 169—170).

166. Заговоры (Бібліографічний покажчик—в „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. IV).

167. Къ статьѣ Иванова „Народныя сказки о Долѣ“ (в „Сборн. Харьк. Истор.-Фил. О-ва“, т. 4).

168. Пѣсни о гостѣ Терентіи и родственныя имъ сказки (в „Этногр. Обозр.“, кн. I, й доповнення—там же, 1893, XVII).

169. Народно-поэтическій комментарій галицко-русской эмиграціи (в „Слав. Обозр.“, X).

170. Современная малорусская этнографія (в „Кіевск. Стар.“, 1892, кн. I, стор. 1—10; II, 206—225; III, 409—423; IV, 22—36; V, 176—192; VI, 351—362; VII, 85—94; VIII, 141—159; IX, 333—349; X, 35—50; XI, 176—187; XII, 379—390.

171. Вмѣсто введенія къ 1 выпуску „Современной малорусской этнографіи“ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 528—531).

1893.

172. Г. Ф. Квитка, какъ этнографъ (в „Кіевск. Стар.", VIII, стор. 190—214).

173. Памяти И. И. Манжуры (в „Кіевск. Стар.", X, стор. 80—90).

174. Нѣкоторыя черты сходства „Слова о полку Игоревѣ" съ южно-славянскими пѣснями (в „Кіевск. Стар.", VII, стор. 84—89).

175. Рецензія на IX т. болгарського „Сборника за народни умотворения" (в „Этногр. Обозр.", IV).

176. Французская народная поэзія (в „Книжк. Недѣли", XI, стор. 177—192).

177. Типъ ученаго въ разсказѣ А. Чехова „Скучная исторія" (в „Харьк. Вѣдом.", № 102).

178. Этюды о Пушкинѣ (в „Руск. Филологич. Вѣстн.", 1893—1897 й окремо в 5 випусках).

179. Изъ сказаній о пчелахъ (в „Этногр. Обозр.", кн. 2).

180. Легенда о грѣшной матери (в „Кіевск. Стар.", V, стор. 195—208).

181. Мужъ на свадьбѣ своей жены (в „Этн. Обозр.", кн. 4).

182. Народныя пѣсни о смерти солдата (в „Этногр. Обозр.", XVI й XVII).

183. Народныя пѣсни объ отравленіи змѣинымъ ядомъ (в „Кіевск. Стар.", XI, стор. 241—261).

184. Рецензія на книгу Песковського про К. Д. Ушинського (в „Труд. Пед. Отд. Харьк. Ист.-Фил. О-ва", I).

185. Рѣчь при открытіи Педагогичегскаго Отдѣла Харьк. Ист.-Фил. Общества (в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. Общ.", I, 13—16).

186. Борьба съ оврагами (в „Недѣлѣ", № 39).

187. Деревенскія вершины (в „Кн. Недѣли", IX, 97—110).

188. С. П. Лесевичъ (Некролог—в „Харьк. Вѣд.", № 37).

189. Рецензія на книгу Твердохлібова „Столѣтіе Ахтырскаго уѣздн. училища" (в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва", в. I).

190. Матеріалы для исторіи Харьковскаго Университета (в „Зап. Харьк. Ун-та" за 1893 р., I кн.; за 1894 р., IV).

1894.

191. Возможенъ ли всемірный языкъ (в „Недѣлѣ", № 26).

192. Рецензія на працю О. О. Потебні „Изъ лекцій по теоріи словесности“ в 2-му вип. „Трудовъ Педагог. Отдѣла Х. И.-Ф. О-ва“).

193. Рецензія на дисертацію Яковлева про Ізмарагди (в „Записк. Харьк. Унив.“, кн. I).

194. Рѣчь Ивана Мелешка, какъ литературный памятникъ (в „Кіевск. Стар.“, V, стор. 195—213).

195. Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ (в „Кіевск. Стар.“, I, стор. 1—20).

196. Легенды о благочестивомъ живописцѣ (в „Кіевск. Стар.“, X, стор. 20—24).

197. Малорусскія сказки по сборникамъ Кольберга и Мошинской (в „Этногр. Обозр.“, XXII, стор. 96—134).

198. Пѣсни и сказки о живомъ мертвецѣ (в „Кіевск. Стар.“, III, стор. 440—458).

199. Сказки и легенды о Маркѣ богатомъ (в „Этногр. Обозр.“, кн. I; поправки й доповнення там же, XXI кн.)

200. Программы для составленія этнографическихъ статей для народнаго чтенія (в „Отчетѣ Харьк. О-ва грамотности“).

201. Оцінка етнографічних праць Е. Р. Романова („Отчетъ о присужденіи въ 1893 г. преміи Макарія, митрополита Московскаго“, й окремою відбиткою).

1895.

202. О вліяніи малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и объ отраженіи въ раскольнической литературѣ масонства (в „Кіевск. Стар.“, XII, стор. 367—379).

203. Рецензія на дисертацію М. Е. Халанського про Марка Кралевича („Зап. Харьк. Ун.“, III).

204. Замѣтки о малорусскихъ думахъ (в „Этнограф. Обозр.“, кн. I).

205. Выставка картинъ Н. Е. Лунда (в „Харьк. Вѣдом.“, № 4).

206. Передмова до брошури „Основы поэтики“, Харків.

207. Къ вопросу о литературныхъ вечерахъ (в „Педагогическомъ Еженедѣльникѣ“, № 14).

208. Объ ученическихъ завтракахъ (в „Харьк. Вѣдом.“. № 244).

209. Некролог Ф. Н. Королева („Зап. Харьк. Ун-та“, № 1).

210. Памяти И. М. Собестіанскаго (в „Харьк. Вѣдом.“, № 320).

1896.

211. Литературная родня разсказа гр. Л. Н. Толстого „Чѣмъ люди живы“—Легенды о покаяніи ангела (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, т. IX).

212. Рецензія на книгу „М. В. Ломоносовъ“ (із серії „Жизнь замѣчательныхъ людей“ вид. Павленкова, СПБ.—в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, III, стор. 151).

213. Къ библіографіи старинныхъ малорусскихъ религіозныхъ сказаній (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, т. 8).

214. Опытъ историческаго изученія малорусскихъ пословицъ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О ва“, IX, й окремою відбиткою).

215. Пожеланія и проклятія (в „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, IX, й окремою відбиткою).

216. Сказанія о провалившихся городахъ и монастыряхъ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, VIII й окремою відбиткою).

217. Рецензії на книги: Гюйо „Искусство съ точки зрѣнія соціологіи“ (СПБ. 1891); Прельса „Эстетика“ (СПБ. 1895); А. И. Смирнова „Эстетика, какъ наука о прекрасномъ въ природѣ и искусствѣ (Казань, 1897)—в „Трудахъ Педаг. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. 3, стор. 142—151).

218. Къ вопросу о вознагражденіи сельскихъ учителей (в „Харьк. Вѣд.“, № 284).

219. Организація общественныхъ и школьныхъ библіотекъ (в „Трудахъ Педаг. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. 3, й окремою відбиткою).

220. Передмова до „Пособія для устройства научныхъ и литературныхъ чтеній“, Харків (вид. 2; вид. I—X. 1895).

221. Два слова о Харьковскихъ извозчикахъ (в „Харьк. Вѣд.“, № 285).

222. Къ университетскому празднику (в „Харьков. Вѣдом.“, 17 січня).

223. Памяти И. П. Сокальскаго (в „Харьк. Вѣдом.“, № 114).

224. Н. Ф. Одарченко (в „Сборн. статей о Н. Ф. Одарченко“).

225. По поводу проэктированнаго Харьк. Благотв. Обществомъ народнаго зала (в „Харьк. Вѣдом.“, № 332).

1897.

226. Вліяніе Жоржа Занда на Тургенева (в „Книжкахъ Недѣли", I).

227. Къ предстоящему юбилею „Энеиды" Котляревскаго (в „Кіевск. Стар.", I, стор. 7—10).

228. Новая наука г. Безсонова (в „Кіевск. Стар.", I, стор. 112—124).

229. О. М. Бодянскій (в V т. „Крит.-біограф. словаря" С. А. Венгерова, стор. 51—75).

230. Жаба и лягушка въ народныхъ повѣрьяхъ и сказаніяхъ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва", IX, стор. 242—243).

231. Рецензія на працю Ф. Зелінського про заговори (в „Зап. Харьк. Ун.", II, стор. 173—175).

232. Пѣсни о Травинѣ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва", X).

233. Личные обереги отъ сглаза (в „Сборн. Х. И. Ф. О-ва", IX, й окремою відбиткою. Доповнення до §§ 29—37 й 191 „Культурныхъ переживаній").

234. Обычай ломать скорлупу яйца (в „Кіевск. Стар.", XII, стор. 70—71).

235. Утилитарная этнографія (в „Харьк. Вѣдом.", № 234).

236. По поводу „Графа-де-Ризооръ" Сарду (в „Харьк. Вѣдом.", 20-го грудня).

237. Къ вопросу объ организаціи въ Харьковѣ дѣтскихъ игръ (в „Харьк. Вѣдом.", № 135 й у „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва", IV).

238. Къ вопросу объ организаціи мѣстныхъ общеобразовательныхъ экскурсій (в „Харьк. Вѣдом.", № 257).

239. Объ организаціи ученическихъ экскурсій (в „Образованіи", VII).

240. Эдуардъ Лабулэ и Жюль Мишле, какъ педагоги и друзья дѣтей (в „Труд. Пед. Отд. Х. И.-Ф. О-ва", в. 4),

241. Два слова о самообразованіи (в „Харьк. Вѣдом.", № 87).

242. Е. С. Гордѣенко (Некролог у „Харьк. Вѣд.", 7 березня).

243. Кое-что о студентахъ и профессорахъ (в „Міровыхъ Отголоскахъ", № 36).

244. Къ вопросу о составленіи руководства для Харьковскихъ студентовъ (в „Харьк. Вѣдом.", № 121).

245, По македонскому вопросу (в „Міров. Отгол.", № 92).

246. Язвы благотворительности (в „Харьков. Вѣдом.", № 67).

1898.

247. О мотивахъ поэзіи Т. Г. Шевченка (в „Кіевск. Стар.“, II, стор. 210—228).

248. Поэзія А. Майкова, съ педагогической точки зрѣнія (в „Образованіи“, III).

249. Изслѣдованія М. П. Драгоманова по фольклору въ болгарскомъ „Сборн. за нар. умотвор.“ (в „Зап. Харьк. Ун. IV).

250. Д. С. Черненко (Некролог у „Харьк. Вѣдом.“, № 39).

251. Бібліографічні замітки про „Живописную Россію“, V, вид. Вольфа (в „Харьк. Вѣд.“, № 51).

252. Къ вопросу о женскомъ образованіи (в „Харьк. Вѣд.“, № 231).

253. Организація общественныхъ развлеченій (в „Образованіи“, I).

254. О мужицкомъ франтовствѣ (в „Харьк. Вѣд.“, № 29).

255. Памяти Ф. С. Карпова (в „Харьк. Вѣд.“, № 232).

1899.

256. В. Г. Бѣлинскій о любви и ревности (в „Журналѣ для всѣхъ“, IV).

257. Мелкія замѣтки о Пушкинѣ (в „Русск. Стар.“, V).

258. Н. А. Лавровскій (Некролог у „Харьк. Вѣдом.“, № 245).

259. Поэзія Ратгауза (в „Харьк. Вѣдом.“, № 321).

260. Доброжелательство А. С. Пушкина (в „Журн. для всѣхъ“, № 5).

261. Къ исторіи изданій малорусскихъ историческихъ пѣсенъ (в „Извѣст. Имп. Акад. Наукъ“, т. IV, кн. 3).

262. Разысканія въ области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцахъ (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, т. XI).

263. О передвижныхъ сельскихъ музеяхъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 71).

264. Леонардо да-Винчи (в „Журн. для всѣхъ“, № 1).

265. О земскихъ дѣтскихъ пріютахъ (в „Харьк. Вѣдом.“, № 243).

266. О литературно-музыкальномъ ученическомъ утрѣ въ честь Пушкина 27 мая 1899 года (в „Харьк. Вѣдом“, № 241).

267. Отчетъ о лекціяхъ въ Полтавѣ, Новочеркаскѣ и Ростовѣ (в „Трудахъ Педаг. Отд. Х. И.-Ф. О-ва“, в. 5).

268. О школьныхъ библіотекахъ (в „Харьк. Вѣд.“, № 8).

269. Рѣчь по поводу пятилѣтія Педагогическаго Отдѣла Х. И.-Ф. Общества (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, т. XI).

270. По поводу праздника древонасажденія (в „Харьк. Вѣдом.“, № 101, та в „Образованіи“, V).

271. Чтенія для народа [в ріжні роки: 1) А. Пушкинъ, 2) Некрасовъ, 3) Жуковскій, 4) Полонскій, 5) Мей и А. Толстой, 6) Овраги, ихъ закрѣпленія и облѣсенія].

272. Докладъ о наименованіи классовъ въ городскомъ сложномъ училищѣ имени А. С. Пушкина (вид. Харківської Думи).

273. Къ 25-лѣтнему юбилею проф. В. Я. Данилевскаго (в „Харьк. Вѣд.“, № 321).

1900.

274. Рецензія на книгу „Викъ“ (в „Южномъ Краѣ“, № 6766).

275. А. С. Пушкинъ (розвідка, Харків, 1900).

276. А. С. Пушкинъ и Ф. И. Тютчевъ; Харків, 1900.

277. Н. А. Лавровскій (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“, XII).

278. Субботы св. Дмитра. Памяти Я. Н. Щоголева (в „Южн. Краѣ“, № 6819).

279. О поэзіи гр. А. К. Толстого (там же, № 6796).

280. Повѣсть о томъ, какъ чортъ разссорилъ супруговъ (в „Юбилейн. сборн. въ честь В. Ф. Миллера“, стор. 1—3).

281. Къ вопросу объ археологической этнографіи (в „Южн. Краѣ“, № 6697).

282. Леонардо да-Винчи (в „Сборн. Х. И.-Ф. О-ва“ т. 12, й окремою відбиткою).

283. Рецензія на книгу Волинського про Леонардо да-Винчи (в „Южн. Краѣ“, № 6665).

284. О романѣ Мережковскаго „Воскресшіе Боги“ (там-же, № 6576).

285. Англія и боэры (в „Харьк. Вѣдом.“, № 15).

286. Къ вопросу объ устройствѣ въ Харьковѣ этнографической выставки (в „Южн. Краѣ“, № 6682).

287. И. Т. Голенищевъ-Кутузовъ (в „Харьк. Вѣд.“, № 91).

288. Къ вопросу о наименованіи Харьковскаго Народнаго Дома (в „Южн. Краѣ“, № 6643).

289. Къ вопросу о расширеніи дѣтскихъ колоній (в „Харьк. Вѣд.“, № 277).

290. Къ вопросу о достройкѣ Пушкинской школы (в „Южн. Краѣ“, № 6825).

291. Два слова о городской думѣ (там же, № 6794).

292. „Воскресеніе“ гр. Л. Н. Толстого и „Записки о голодѣ“ гр. Л. Н. Толстого (там-же, № 6859).

1901.

293. Труды Д. И. Каченовскаго по исторіи искусства (в „Южн. Кр.“, №№ 6905 і 6906).

294. Университетская горка и университетскіе музеи (там-же, № 6917).

295. Благотворительность и насиліе (там же, № 7234).

1902.

296. Поэзія Некрасова (там же, № 7595).

297. В. А. Жуковскій, какъ филантропъ.

298. Очерки народнаго быта. Изъ этнограф. экскурсіи („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва“, т. XIII).

299. Этнографическая замѣтка („Южн. Край“, № 7323).

300. Объ историческихъ статьяхъ въ „Вѣстникѣ Европы“ (там же, № 7253).

301. Посѣщеніе Харьковской гимназіи Вел. Княземъ Александромъ Николаевичемъ и В. А. Жуковскимъ въ 1837 г. („Рус. Стар.“, № X).

302. Изъ школьной жизни („Южн. Кр.“, № 7388 і № 7713).

303. Московскія лѣтнія дѣтскія колоніи (там же, № 7409),

304. Поэзія и проза сельской жизни (там же, № 7549—7550).

305. Современная городская колонизація (там же, №№ 7559—7561).

306. Къ университетскому дню (там же, №№ 7352—7354).

307. Изъ московскихъ впечатлѣній (там же, №№ 7352—7354).

308. Крымскія замѣтки (там же, №№ 7505, 7511, 7516, 7521, 7527).

309. Къ вопросу о плагіатѣ по поводу процесса М. П. Старицкаго (там же, № 7502).

310. Рецензія на I кн. „Мирнаго Труда“ (там-же № 7307).

1903.

311. Поэзія А. В. Переводчиковой (там же, № 7626).

312. Замѣтка объ Андреевѣ (там же, № 7641).

313. А. Н. Пыпинъ (там же, № 7683).

314. О галицко-русскихъ дѣлахъ (там же, № 7723).

315. „Парадоксъ“ Короленка (там же, № 7790).

316. Похороны И. С. Тургенева (там же, № 7828).

317. Памяти И. С. Тургенева (там же, № 7844).

318. Кн. В. Ѳ. Одоевскій въ оцѣнкѣ Пятковскаго („Изв. Имп. Акад. Наукъ“, III).

319. Вирховъ, какъ этнологъ („Южн. Край“, 1902, № 7163 та „Этногр. Обозр.“ 1903, № V).

320. Въ интересахъ исторической справедливости („Южн. Край“, № 7873).

321. Н. Т. Костырь (там же, № 7927; „Біогр. словарь профессоров Имп. Харьк. Унив.“ I).

322. В. А. Якимовъ (там же, № 7948; „Біогр. слов.“ I).

323. Изъ мрака къ свѣту. Къ исторіи освобожденія крестьянъ. („Южн. Кр.“, № 7649).

324. Отчеты о Пушкинскомъ училищѣ за 1903, 1904 и 1905 г.г.

325. О попечителяхъ приходскихъ и начальныхъ училищъ („Южн. Кр.“, № 7693).

326. Греческій языкъ, какъ предметъ университетскаго преподаванія (там же, № 7792).

327. Университетскій этнографическій музей (там же, № 7626).

328. Музей въ память Достоевскаго (там же, № 7722).

329. О памятникѣ В. Н. Каразину (там же, №№ 7814, 7863).

330. Изъ Полтавскихъ замѣтокъ (там же, №№ 7839, 7849).

331. Сельскія ясли (там же, № 7785).

332. О самообразованіи (там же, № 7763).

333. Обывательское злорѣчіе (Про Харківську міську думу, там же, № 7894).

334. Ты и вы (там же, № 7911).

335. Географическія неудачи г. Харькова (там же, № 7726).

336. Отголоски XII археологическаго съѣзда въ Харьковѣ (там же, № 7810).

1904.

337. Памяти А. И. Кирпичникова („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва", т. XV, й окремо).

338. Поэзія Хомякова („Южн. Кр.", № 8077).

339. Поэзія Случевскаго (там же, № 8242).

340. Пятидесятилѣтіе сборника А. Метлинскаго „Народныя южно-русскія пѣсни" („Изв. Имп. Акад. Наукъ").

341. Поэзія Н. Ф. Чернявскаго („Кіевск. Стар.", № I, стор. 123—134).

342. „Джинны" В. Гюго („Сборникъ въ честь пр. Н. П. Дашкевича").

343. Pamięci Jana Karłowicza („Wisła", I).

344. А. Л. Метлинскій („Южн. Кр., № 7966; Біогр. слов. проф. Имп. Харьк. Ун-та).

345. А. В. Склабовскій (там же, № 8001; Біогр. слов. проф. Имп. Харьк. Ун-та).

346. Памяти М. А. Максимовича (там же, № 8202).

347. Напрасная тревога. Къ исторіи Харьковской I-ой гимназіи. („Кіевск. Стар." X, стор. 148—154).

348. Городской училищный совѣтъ („Южн. Кр.", № 8031).

349. Запасная школьная обувь (там же, № 8036).

350. Реформа правописанія (там же, № 8157).

351. Въ ожиданіи. Объ университетской тѣснотѣ (там же, № 7973).

352. Харьковъ и А. Пушкинъ (там же, № 8102).

353. Изъ старыхъ отзывовъ о малороссахъ („Кіев. Стар." II, стор. 58—61).

1905.

354. Замѣтки о народной словесности („Рус. Фил. Вѣстн.", I).

355. Просвѣтительная дѣятельность А. А. Палицына (в збірнику „Изъ украинской старины").

356. Бытовая сторона „Энеиды" И. П. Котляревскаго (там-же).

357. Стихотвореніе Т. Шевченка „Солнце заходитъ" (там-же).

358. Главные мотивы поэзіи Т. Шевченка (там же).

359. „Субботы св. Дмытра" Я. И. Щогилева (там же).

360. Проповѣди неизвѣстнаго священника (там же).

361. Духовныя сочиненія Н. Флавицкаго (там же).

362. Г. Ѳ. Квитка, какъ этнографъ („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва", т. XVI).

363. Этнографическое изученіе Екатеринославской губ. („Сборникъ статей Екатериносл. Научн. О-ва").

364. Изученіе кобзарства („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва", т. XVI).

365. Двадцатипятилѣтіе Харьковскаго Ист.-Филол. Общества („Сборн. Харьк. И.-Ф. О-ва", т. XVI).

366. Выступленіе А. А. Потебни на ученое поприще („Сборникъ въ честь проф. М. С. Дринова").

367. Вступленіе проф. М. С. Дринова въ Харьковскій Университетъ (там же).

368. Каѳедра русскаго языка и литерагуры въ Имп. Харьк. Университетѣ („Изв. Имп. Акад. Наукъ", VII).

369. Изъ гимназическихъ воспоминаній („Русск. Школа", I).

370. Художественные интересы Д. И. Каченовскаго („Сборн. памяти Д. И. Каченовскаго").

371. Картины и рисунки Т. Г. Шевченка („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва", т. XVI).

372. Къ исторіи украинской иконописи (там же).

373. Малорусская цензура („Русск. Вѣдом.", № 73).

374. О покровительствѣ кобзарямъ („Труды XII Археол. Съѣзда", т. III).

275. О національномъ самосознаніи въ домонгольской Руси („Сборн. статей въ память В. Б. Антоновича").

376. Письменныя работы на аттестатъ зрѣлости въ гимназіяхъ Харьк. учебн. округа („Русск. Школа", X).

377. Исторія Харьковскаго Университета при дѣйствіи устава 1863 г. (Короткий нарис історії Харківського університету).

378. М. Е. Халанскій („Южн. Край", № 8632).

1906.

379. Новая страница въ исторіи Харьковскаго университета („Южн. Кр.", № 8674).

380. В. П. Бузескулъ (там же, № 8678).

381. Церковно-приходскія собранія (там же, № 8699).

382. Памяти М. С. Дринова (там же, № 8716).

383. По поводу одной духовной бесѣды (там же, № 8717).

384. Привіт болгарам (на українській мові; там же, № 8730).

385. Старая пѣсня отклоненія (там же, № 8749).

386. Автономія Украины (газ. „Страна", № 65).

387. На зарѣ парламентаризма („Южн. Кр.", № 8783).

388. Рецензія на: „A. Brückner, Geschichte d. russischen Literatur" („Извѣст. Отд. рус. яз. и словесн. Акад. Наук", I).

389. Монастырскія земли („Страна", № 85).

390. Исторія и этнографія Малороссіи въ Харьковскомъ университетѣ („Южн. Кр.", № 8800).

391. День въ Сумахъ (там же, № 8855).

392. И. Я. Франко (там же, № 8867).

393. Научныя новости (там же, № 8874).

394. Поляки и украинцы („Страна", № 153).

395. Изъ аграрной несправедливости („Южн. Кр.". № 8887).

396. Т. Шевченко („Весен. Солнышко", № 1).

397. Современное искусство („Южн. Кр.", № 8902).

398 Памяти А. Н. Веселовскаго (там же, № 8913).

399. А. С. Лебедевъ (там-же, № 8915).

400. Насущная потребность (там же, № 8916).

401. Оповідання про Квітку („Весен. Солнышко", № 3).

402. Б. Д. Грінченко („Южн. Кр.", № 8969).

403. Выставка картинъ Лунда (там же, № 8975).

1907.

404. Литературные нравы южно-русскихъ писателей XVII в. („Извѣст. Акад. Наукъ", II).

405. Въ память Н. А. Северина („Южн. Край", № 8983).

406. Музей изящныхъ искусствъ Харьковскаго университета (там-же, № 8989).

407. Поэзія Олеся („там же, № 9007).

408. Вторичное раскрѣпощеніе Шевченка (там же, № 9023).

409. Сорокпьяті роковини Шевченка (там же, № 9023).

410. Eppur si muove (там же, № 9037).

411. Современный украинскій литературный языкъ (там же, № 9063).

412. В. П. Гордієнко (там же, № 9084).

413. Леонардо да-Винчи (по українськи; Харків, 1907).

414. Постановка памятника В. Н. Каразину („Южн. Кр.", № 9114).

415. Куно-Фишеръ (там же, № 9119).

416. О малорусской драмѣ (там же, № 9140).

417. Богданъ Хмельницкій въ пѣсняхъ (там же, № 9165).

418. Конгрессъ свободной мысли въ Прагѣ (там же, № 9177).

419. О кустарной выставкѣ (там же, № 9186).

420. Історичні зразки українського літературного єднання („Україна". VII—VIII, стор. 212—217, й окремо).

421. Заговоры инкантаціи („Труды XIII Археол. Съѣзда", II).

422. Національныя симпатіи А. А. Потебни („Южн. Край", № 9198).

423. Да будетъ свѣтъ (Про очну лічницю; там же, № 9208).

424. Меморіальныя заботы (там же, № 9245).

425. Памяти А. Д. Батюшкова (там же, № 9245).

426. Памяти М. А. Романики (там же, № 9250).

427. Студенській українській громаді (там же, № 9250).

428. Бандуристъ Кучеренко (там же, № 9258).

429. П. В. Ивановъ (там же, № 9261).

430. Заботы о хлѣбѣ (там же, № 9265).

431. Чого бажають в селах (там же, № 9273).

1908.

432. Памяти Н. П. Дашкевича (там же, № 9294).

433. Библіографическія замѣтки (там же, № 9295).

434. Малорусскій языкъ и воляпюкъ (там же, № 9299).

435. Небесний вогонь („Літер.-Наух. Вістн.", I).

436. Памяти В. Б. Антоновича („Южн. Край", № 9332).

437. Памяти П. Т. Степанова (там же, № 9332).

438. Хліборобам (Харків, 1908).

439. Діткам і дорослим (Харків, 1908).

440. Свѣтлое Христово Воскресеніе, по стихотвореніямъ Манжуры („Южн. Край", № 9360).

441. На родинѣ Шевченка (там же, № 9368).

442. Памяти Е. К. Рѣдина (там же, № 9373).

443. По поводу кончины Е. К. Рѣдина (там-же, № 9372).

444. Amicus Plato, sed... („Утро", № 431).

445. Украинское декадентство („Южн. Край", № 9385).

446. Справки и поиски по общеполезному дѣлу („Утро", 448).

447. Малорусскій языкъ въ народной школѣ („Южн. Край", № 9400).

448. Боромлянская выставка клубники (там же, № 9409).

449. М. П. Старицкій, какъ поэтъ (там же, № 9420).

450. М. П. Старицкій, какъ драматургъ („Изв. Акад. Наукъ", III).

451. Изъ записной книги. Швейцарія и Италія („Южн. Край", №№ 9455, 9458, 9460, 9452, 9474, 9489, 9501, 9533).

452. Услуга городу (там же, № 9488).

453. Рецензія на „Весеннія пѣсни" Аничкова („Изв. Акад. Наукъ").

454. Вліяніе Дарвина на развитіе ист.-фил. наукъ („Южн. Край", № 9538).

455. Памяти Г. Ф. Квитки (там-же, № 9541).

1909.

456. Предварительный Археологическій съѣздъ въ Москвѣ (там же, № 9581).

457. XXXVII передвижная выставка картинъ (там же, № 9582).

458. Testimonium paupertatis (там же, № 9585).

459. Введеніе устава 1863 г. въ Харьковскомъ университетѣ (там же, № 9589).

460. Къ оцѣикѣ университетскаго дня (там же, № 9592).

461. Дѣти въ итальянскомъ искусствѣ („Голосъ", № 1).

462. „Благотворительна" роспуста („Літерат.-Наук. Вістн.", II).

463. О значеніи научныхъ премій („Южн, Кр.", № 9608).

464. Кн. А. Р. Церетели (там же, № 9617).

465. Къ лекціи А. И. Успенскаго о бѣсѣ (там-же, № 9536).

466. Украинская литературная писанка. (Про поезії Олеся, там же, № 9648).

467. Немного литературной критики (там же, № 9652).

468. Академическое изданіе Кольцова (там же, 30 листопаду).

469. Пѣснь о колоколѣ Шиллера въ украинскомъ переводѣ (там же, № 9824).

470. Изданія Лезина по теоріи словесности (там же, № 9827).

471. Изъ университетской жизни (там же, № 9831).

472. Письма Чехова (там же, № 9872).

473. Антокольскій (там же, № 9845).

474. Школа Мартыновой (там же, № 9858).

475. Новые почетные доктора Харьковскаго университета (там же, № 9870).

476. Школьныя елки (там же, № 9876).

477. О памятникѣ Квитки („Извѣст. Харьковск. Городск. Думы", № 5).

478. Переклад „Одиссеї" Потебні („Зап. Укр. Наук. Т-ва в Київі").

1910.

479. Къ засѣданію Ист.-фил. О-ва 8 января 1910 г. („Южн. Кр.", № 9883).

480. „Анатема" Андреева (там же, № 9885).

481. И. П. Хрущовъ (там же, № 9891).

482. Характерная переписка проф. Н. В. Платонова (там же, № 9891).

483. Памяти А. С. Лебедева (там же, № 9900).

484. Глазная больница (там же, № 9913).

485. Памяти Б. Г. Филонова (там же, № 9919).

486. Памяти М. Е. Халанскаго (там же, № 9953).

487. „Сочиненія" проф. Дринова (там же, № 9953).

488. Выставка г. Вучичевича (там же, № 9961).

489. † М. Л. Кропивницкій (там же, № 9962).

490. Горькій о Стасовѣ (там же, № 9969).

491. Сила слова (там же, № 9975).

492. Графиня П. С. Уварова (там же, № 9976).

493. Краса пісень („Село", № 17).

494. Ремесленныя мастерскія („Южн. Кр.", № 9984).

495. Украина въ Прагѣ (там же, № 9995).

496. Відзиви великоросів про українські пісні („Село").

497. Важная мелочь („Южный Край" № 10000).

498. † Е. П. Радакова (там же, № 10002).

499. Обученіе пѣнію (там же, № 10007).

500. М. С. Грушевскій (там же, № 10022).

501. Во Львовѣ (там же, № 10038).

502. Антокольскій объ искусствѣ (там же, № 10045).
503. † С. А. Муромцевъ (там же, 10009).
504. Д. И. Багалѣй („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва", т. XX).
505. Три поминки („Южн. Край", № 10128).
506. Въ защиту праздниковъ (там же, № 10130).
507. Міръ опустѣлъ [смерть Толстого] (там же, № 10136).
508. „Чѣмъ люди живы" Толстого (там же).
509. Немножко исторіи (там же, № 10156).
510. Толстой и Гротъ (там же).
511. Малюнки з життя українського слова. Харків, 1910.

1911.

512. Л. Н. Толстой („Унив. Сборн.", т. VII).
513. Къ всероссійскому съѣзду художниковъ („Вѣст. Харьк. Ист.-Фил. О-ва", I).
514. Самопознаніе и жизнепознаніе („Южн. Край", № 10188).
515. Странное нововведеніе (там же, № 10185).
516. Разрушеніе религіознаго чувства (там же, № 10200).
517. Замѣтки по искусству (там же, № 10204).
518. Т. Шевченко (там же, № 10209).
519. † І. Е. Мандельштамъ (там же, № 10213).
520. Цѣна людей 100 лѣтъ назадъ (там же, № 10222).
521. Украинская литература о крѣпостничествѣ (там же, № 10222).
522. Desiderata [Шевченко] (там же, № 10240).
523. Jus maiorum (там же, № 10229).
524. И. С. Рижскій (там же, № 10241).
525. П. И. Житецкій (там же, № 10247).
526. Дубы Шевченка („Вѣстникъ Харьк. Ист.-Фил. О-ва", I).
527. Шевченко и Харьковъ (там же).
528. Послѣднее стихотвореніе Шевченка (там-же).
529. Велыкдень („Южн. Кр.", № 10264).
530. Муниципальныя пожеланія (там же, № 10269).
531. Городской паркъ (там же, № 10272).
532. Карповскій Садъ (там же, № 10275).
533. Городской Музей (там же, № 10345).
534. Пушкинское училище (там же, №№ 10345, 10464, 18586).

535. Художественная школа (там же, №№ 10349, 10417).

536. Глазная больница (там же, №№ 10383, 10700).

537. Сложная школа (там же, № 11107).

538. Отсталыя дѣти (там же, № 10292).

539. Осмотръ музеевъ (там же, № 10338).

540. Цвѣта и цвѣты (там же, № 10298).

541. „Неистовый Виссаріонъ“ (там же, № 10304).

542. Умеръ пѣвецъ (про смерть Пархоменка; там же № 10314).

543. Мѣстное искусство (там же, № 10388).

544. Столѣтіе „О-ва Любителей Россійской Словесности (там же, № 10434).

545. Сынъ Руси (про Шашкевича; там же. № 10437).

546. Ломоносовъ (там же, № 10451).

547. Музеи Толстого (там же, № 10462).

548. В. П. Бузескулъ (там же, № 10476).

549. Искаженіе языка (там же, № 10490).

550. Съ малаго корабля (там же, № 10495).

551. Засѣданія Истор.-Филол. Общества (там же, №№ 10503, 11264, 11283, 11302).

1912.

552. Всероссійскій съѣздъ художниковъ (там же, № 10532).

553. Два міра (там же, № 10541).

554. Е. П. Гребенка (там же, № 10562).

555. С. В. Соловьевъ (там же, № 10564).

556. Выставка памяти Гончарова (там же, № 10604).

557. Митроп. Евгеній Болховитиновъ (там же, № 10621).

558. Причина смерти Шевченка (там же, № 10627).

559. Гребінка („Сніп“, I—II).

560. Писанки („Южн. Край“, №№ 10647, 10677, 12612).

561. Бальмонтъ (там же, № 10653).

562. Квітка про Великдень („Сніп“, № 13).

563. Славянская выставка („Южн. Край“, № 10718).

564. Къ исторіи Харьковскаго университета (про книгу Яновського; там же, № 10737).

565. Украинскій этнографизмъ („Укр. Жизнь“, № 4).

566. Чупринка („Южн. Край“, № 10762).

567. Изученіе (школьное) музыки и танцевъ (там же, № 10783).

568. Старый Харьковъ (там же, № 10798).

569. Ф. И. Шмидтъ (там же, № 10835).

570. Труды Ф. И. Шмидта („Записки Харьк. Ист.-Филол. О-ва", № 2).

571. И. В. Вертѣловскій („Вѣстн. Харьк. Ист.-Филол. О-ва", № 2).

572. Новости по исторіи украинскаго искусства (там же, №№ 1—2).

573. Дѣтскія пьесы Е. К. Рѣдина („Южн. Край", № 10826 і „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва", XIX).

574. Фр. Палацкій („Южн. Кр.", № 10824).

575. Неряшество съ общественной точки зрѣнія (там же, № 10878).

576. Новыя мѣстныя изученія (там же, №№ 10880, 10882).

577. Изъ крымскихъ впечатлѣній (там же, № 10938).

578. Безбрачіе учительницъ (там же, № 11022).

579. Къ балканскимъ событіямъ (там же, № 11042).

580. Значеніе украинскаго народа въ балканскихъ освободительныхъ войнахъ (там же, № 11050).

581. Н. В. Лысенко (там же, № 11063).

582. И. А. Бунинъ (там же, № 11066).

583. О памятникѣ Квиткѣ (там же).

584. „Проф. Старицынъ" Андреева (там же, № 11126).

585. Картины С. И. Васильковскаго (там же, № 11156).

586. Рѣчь на столѣтнемъ юбилеѣ Харьковскаго Института благородныхъ дѣвицъ („Извѣст. Харьк. Гор. Думы", № 9).

587. Рѣчь на юбилеѣ Х. Д. Алчевской (в книжці „Х. Д. Алчевская", стор. 27).

588. А. К. Погорѣлко („Южн. Кр.", №№ 11168, 11172, 11257 та в „Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва", № 3).

589. P. J. Żytecky („Archiv f. slav. Philologie", т. XXXIII).

1913.

590. Рисунки Брюллова („Южн. Кр.", № 11184.

591. И. И. Срезневскій (там же, №№ 11190, 11229, та в „Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва", № 3).

592. Куинджи (там же, № 11222).

593. Къ охранѣ дѣтей („Южн. Кр.", № 11320).

594. Скутари (там же, № 11334).

595. С. В. Соловьевъ (там же. 11344).

596. Всеобщая литература, какъ предметъ университетскаго преподаванія (там же. № 11348).

597. М. М. Коцюбинскій (там же, № 11388).

598. Опасность братоубійственной войны (там же, № 11399).

599. Мѣстные церковно-археологическіе музеи (там же, № 11424).

600. Квартирное порабощеніе (там же, № 11428).

601. Обзоръ проповѣдей Галятовскаго („Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва", IV).

602. Дорожныя мелочи („Южн. Кр.", № 11516).

603. Изъ заграничнаго курорта (там же, № 11530).

604. На южнославянскую тему (там же, № 11534).

605. „Verboten" (там же, № 11542).

606. Подземные ходы (там же, № 11569).

607. Хлѣбъ насущный (там же, № 11573).

608. Организованная помощь учащимъ (там же, № 11593).

609. 25 л. А. П. Кадлубовскаго и В. И. Саввы (там же, № 11611).

610. Ураганъ въ Харьковѣ (там же, № 11615).

611. Д. И. Безперчій (там же, № 11634).

612. Къ 25-лѣтію крушенія царскаго поѣзда (там же, № 11683).

613. Литературная буря (там же, №11716).

614. Ф. Е. Коршъ (там же, № 11709).

615. Памяти В. Ф. Миллера (там же, № 11724).

616. Д. И. Эварницкій (там же, № 11752).

617. Въ защиту культуры (там же, №№ 11777, 11780).

618. Злыдни въ бочкѣ („Сборникъ въ честь проф. Анучина" 1913 г.).

619. Рецензія на книгу Щоголева „Украинское движеніе" (в „Отчетѣ Центр. Ком. Союза 17 октября" за 1913 р.).

620. Сны Шевченка („Извѣст. Акад. Наукъ", XVIII. кн. 4),

621. Памятникъ профессору гуманисту — „Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва", т. XIX („Южн. Кр.", № 11811).

1914.

622. Столѣтіе Имп. Публичной Библіотеки („Южн. Кр.", № 11819),

623. Охрана природы (там-же, № 11832).

624. Т. Г. Шевченко и его зарубежная литература там же, № 11856).

625. Отзывы о двухъ студенческихъ медальныхъ работахъ о легендахъ о св. Николаѣ („Зап. Харьк. Ун-та").

626. Памяти Чубинскаго („Украин. Жизнь", I).

627. Кіевскій Софійскій Соборъ („Южн. Кр.", № 11885).

628. Религіозность Шевченка (там же, № 11897).

629. Pro domo sua (там-же, № 11910).

630. Этюды о Шевченкѣ (там же, № 11915).

631. Любимыя народныя пѣсни Шевченка („Укр. Жизнь", № 2).

632. Волшебникъ поэзіи (Бальмонт; „Южн. Кр.", № 11936).

633. Л. Л. Гиршманъ (там же, № 11943).

634. На гуцульскомъ вечерѣ (там же, № 11995).

635. Научные труды А. А. Мазона (там же, № 11963).

636. По поводу публичной лекціи Бальмонта (там же, № 11971).

637. Сложные ученическіе концерты (там же, № 11981).

638. Новое о Шевченкѣ, какъ художникѣ (там же, № 12007).

639. Къ постановкѣ памятника М. Л. Кропивницкому (там же, № 12011).

640. О памятникахъ (там же, № 12095).

641. Желѣзнодорожный переходъ (там же, № 12116).

642. Германская печать наканунѣ войны (там же, № 12217.

643. Слобоцько-українськіісторичні пісні („Етногр. Збірн.", т. I. Київ 1914).

644. Українські думи („Збірник в честь Ів. Франка", Львів, 1914 р., стор. 227—234).

645. Слово о бездождіи („Сборн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва", т. XXI).

646. Современная болгарская археологія („Вѣстн. Харьк. Ист.-Фил. О-ва", кн. 5).

647. Этнографизмъ Шевченка („Этногр. Обозр.", № 3—4).

648. Харьковскій періодъ ученой дѣятельности И. И. Срезневскаго („Сборн. въ честь Срезневскаго", СПБ., 1914).

649. Вторыя учебныя очереди („Южн. Кр.", № 12227).

650. Вильгельмъ II въ роли моралиста (там же, № 12233).

651. На полѣ брани. Изъ писемъ С. Н. Сумцова (там же, №№ 12260, 12287, 12295, 12353).

652. Солдатскія письма (там же, № 12387).

653. Противъ Гауптмана (там же, № 12295).
654. Памяти Лермонтова (там же, № 12303).
655. Голосъ Галицкой Руси (там же, № 12325).
656. Деветъ (там же, № 12402).
657. О посылкахъ въ армію (там же, № 12402).
658. Германская апологія силы (там же, № 12419).
659. Германское научное высокомѣріе (там же, № 12424).
660. Объ улучшеніи курортовъ (там же, 12437).
661. Малоазіатская Сибирь (там же, № 12464).

1915.

662. Рождественскія елки (там же, № 12455 і 12467).
663. Герценъ о нѣмцахъ (там же, № 12477).
664. Гейне о нѣмцахъ (там же, № 12486).
665. Научныя изданія въ честь Харьковскихъ профессоровъ (там же, № 12527).
666. Труды проф. С. В. Соловьева (там же, № 12542).
667. Бокль о войнѣ (там же, № 12557).
668. Шевченко въ открыткахъ (там же, № 12568).
669. На пути къ Царьграду (там же, № 12616).
670. О народныхъ развлеченіяхъ (там же, №№ 12631, 12748).
671. Новое о Тургеневѣ (там же, № 12657).
672. Памяти А. А. Левенстама (там же, № 12659).
673. Трезвость и крестьянская женщина (там же, № 12712).
674. Поэзы Игоря Сѣверянина (там же, № 12729).
675. О городскихъ служащихъ „субботникахъ“ (там же, № 12738).
676. О сохраненіи жизни (там же, № 12764).
677. Оффиціальное положеніе русской литературы въ университетахъ (там же, № 12777).
678. Современная миѳологія (там же, № 12794).
679. Тридцатилѣтіе ученой дѣятельности Н. А. Янчука (там-же, № 12803).
680. О бѣженцахъ (там же, №№ 12855, 12862, 12867 і 12897).
681. Объ украинской печати (там же, № 12903).
682. О грѣхахъ и грѣшникахъ (там же, № 12914).
683. Новая руина (там же, № 12960).
684. Пѣсни о Маркѣ Кралевичѣ (там же, № 12979.
685. Болгарія и Харьковъ (там же, № 13000).

686. „Слѣпороды“ (там же, 13035).

687. Плѣнъ у Половцевъ и австрійцевъ (там же, № 13039).

688. Даръ Германіи (там же, № 13123).

689. Черногорія (там же, №№ 13147—13148).

690. Къ университетскому дню (там же, № 13155).

691. Германскія вліянія (там же, № 13164).

692. Сербскій вечеръ (там же, № 13169).

693. Пушкинъ объ Эрзерумѣ (там же).

694, Этюды по человѣконенавистничеству (там же, № 13198).

695. Шевченко о нѣмцахъ (там же, № 13226).

696. Культурное общеніе съ англичанами (там же, № 13254).

697. М. М. Ковалевскій (там же, № 13283).

698. Распятый Христосъ въ турецкой повѣсти (там же, № 13303).

699. Отзывъ о посмертномъ изданіи изслѣдованія проф Рѣдина о Кузьмѣ Индикопловѣ (там же, № 13336).

700. Научное общеніе съ Антантой (там же, №№ 13347, 13366, 13530).

701. Памяти Франко (там же, № 13416).

702. Галицкое Покутье (там же, № 13433).

703. Признаки педагогическаго оживленія (там же, № 13442).

704. Гуманізм Шевченка („Збірник пам'яти Тараса Шевченка“, К. 1915, стор. 24—30).

1916.

705. Среди французовъ (там же, № 13462).

706. И. И. Мечниковъ (там же, № 13466).

707. Отголоски отступленія Бодмера (там же, № 13526).

708. Въ пользу науки (там же, № 13542).

709. 75-ти-лѣтіе II мужской гимназіи (там же, № 13566).

710. Памяти Е. А. Шебалиной („Южн. Кр.“, № 13669).

711. Памяти А. А. Потебни (там же, №№ 13759, 13849).

712. Памяти А. Г. Хариной (там же, № 13784).

1917.

713. Университетскій день (там же, № 13821).

714. К. А. Арсеньевъ (там же, № 13835).

715. Рѣчь Ллойдъ-Джорджа (там же, № 13841).

716. Домъ Наукъ (там же, № 13876).

717. Замѣтки о материнскомъ языкѣ въ школѣ (там же, № 13926).

718. По украинскимъ церковнымъ вопросамъ (там же, №№ 13979, 13995, 14026, 14032, 14092, 14148, 14255 і 14344).

719. Про „Просвіти“ (там же, №№ 14070, 14114, 14267; і „Рідне Слово“, № 21).

720. Реформа орѳографіи (там же, № 14044).

721. Украинскія кафедры (там же, № 14221).

722. Памяти С. И. Васильковскаго (там же, № 14251).

723. Памяти о. Василія Ветухова (там же, № 14300).

424. Памяти Р. И. Шерцля (там же, № 14331).

425. Пушкинъ и Шевченко („Укр. Жизнь“, № 3).

1918.

726. Въ защиту Христа („Южн. Кр.“, № 35).

727. Феоктистъ Мочульскій (там же, № 37).

728. Памяти Нечуй-Левицького (там же, № 57).

729. Памяти Ф. К. Волкова (там же, № 71).

730. Сковорода і Ерн. („Літер.-Наук. Вістник“, І).

731. Начерк розвитку української літературної мови. (В-во „Союз“. Харків, 1918; стор. 40, 8^0).

732. Хрестоматія по українській літературі для народніх вчителів, шкіл учительських та середніх для самоосвіти. Ч. І—Народня словесність і стара література (XI—XVIII століття). (Харків, 1918. В-во „Союз“; стор. 152, 8^0).

733. Этнографическій очеркъ населенія Харьковской губ. (В книжці „Природа и населеніе Харьковской губ.“, 1918).

734. Слобожане (1918).

735. Слобожанщина і Шевченко (В Харківському виданню творів Шевченка, 1918, вид-во „Рух“).

736. Порфирій Кореницький (Харків, 1918, вид. „Рух“).

Окрім того, проф. М. Ф. Сумцовим вміщено було в ріжні роки багато заміток по українській і південно-слов'янській етнографії (за повним своїм підписом, або скороченим— Н. С-въ) в енціклопедичному словнику Брокгавза й Ефрона; з них головніші—s. v. Разбойничьи пѣсни (кн. 51), Превращенія (49), Переживанія (45), Роза въ пѣсняхъ, преданіяхъ и повѣріяхъ (52), Родины (52), Свадьба (57), Сказки (59), Сказанія о Вильгельмѣ Теллѣ (64), Солнце (60), Сим-

волика, Дриновъ М. С.. Милетичъ Л., Метлинскій, Манжура, Квитка, Овсянико-Куликовскій, Шевченко. Багацько також біографій професорів-словесників Харківського університету [Потебня, Рижскій, Костырь, Якимовъ] вмішено їм у „Біографическомъ Словарѣ профессоровъ Имп. Харьковскаго Университета".

Додаток IV до протоколу № 1.

ЗАПИСКА АКАДЕМИКА А. Е. КРИМСЬКОГО

про обрання проф. М. Ф. Сумцова на катедру української народньої словесности в Українській Академії Наук.

Микола Федорович Сумцов, заслужений професор руського письменства в Харківському Університеті, народився 1854 року, середню освіту скінчив у II Харківській гімназії та вступив до Харківського Університету. 1878 року, оборонивши дисертацію pro venia legendi став там приват-доцентом, а професором зробився, оборонивши дисертацію на магістра (про весільні звичаї, 1880) та на доктора (про хліб в обрядах та піснях, 1885).

Всіх праць М. Ф. Сумцов досі надрукував 736 №№. Їх реєстр надруковано було в „Трудахъ Педагогическаго Отдѣла Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества", вип. VII (1900), і в збірці на честь ювілею Сумцова „Пошана" (Харків, 1907) та ще в біографічному словникові професорів харківського ун-ту іст.-філ. факультету.

Де-які з тих праць торкаються давнього українського письменства, як „Іоанникій Галятовскій", „Лазарь Барановичъ", „Иннокентій Гизель", „Рѣчь Ивана Мелешка", „Сковорода" і т. и. Вони здебільша прокладали собою першу дорогу для дальшого студіювання і були трудами чисто піонерськими. Між иншим уже й з них видно, який великий інтерес являє для проф. Сумцова українська жива, сучасна етнографія, що її коріння в минулому. Переважна частина численних розвідок проф. Сумцова—про сучасну народню вкраїнську словесність, про сучасні пісні й казки, про сучасні звичаї. Обидві його дисертації (магістерська й докторська) спеціяльно етнографічні. А за ними йде довга низка монографій про українські легенди й апокрифи, про бродячі повісти й фабльо (есть важна розвідка: „Анекдоты о дуракахъ"), про всякі казкові та пісенні мотиви (часом запозичені од других народів), про думи, про писанки, про всякі народні звичаї і в тім числі т. зв. „культурні пережитки" (довга розвідка) і т. и., і т. и. Ніщо

етнографічне, і з'осібна ніщо з царини української народньої словесности, не втікло од уваги проф. Сумцова, і це найкраще виявляється в його книзі: „Современная малорусская етнографія“ (кінця XIX в.), де дано огляд всього, що зроблено в цім напрямі. Останню працю треба ставити поруч „Исторіи русской этнографіи“ акад. Пипіна, як її неминучий додаток і доповнення.

Здебільша все це містилося в таких виданнях російською мовою, як „Кіевская Старина“, „Этнографическое Обозрѣніе“ та „Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“, де проф. Сумцов був і редактором. Та як настала революція 1905 року, і як з'явилася для українців спромога друкувати своєю рідною мовою, проф. Сумцов пише все виключно мовою вкраїнською. З 1906 року надруковано їм по-вкраїнськи такі розвідки: 1) Леонардо да Вінчі, 2) Малюнки з життя українського народнього слова, 3) Українське літературне єднання (в журналі „Україна“), 4) Небесний огонь, 5) „Благотворительна“ роспуста, 6) Сковорода і Ерн (в „Літерат.-Наук. Вістнику“ 1918, I); 7) Начерк розвитку української літературної мови, 8) Літературна українська хрестоматія, 9) Порфирій Кореницький, 10) Слобожане. Останні п'ятеро праць усі випущено 1918 року. Отже ми бачимо, що проф. Сумцов, не вважаючи на свій глибокий вік (йому 65-й рік мина), невпинно працює й працює з такою енергією, що їй міг би позаздріти й молодий початкуючий учений.

Проф. М. Ф. Сумцов є 1) член Празької Академії Наук, 2) член-кореспондент Російської Академії Наук, 3) почесний Член Катеринославської Наукової-Архівної Комісії, 4) почесний Член Московського „Императорскаго Общества Любителей Естествознанія, Антропологіи и Этнографіи“ (з 1910 р.), 5) почесний Член Московського Археологічного Інституту (з 1912 р.), 6) почесний член Істор.-Філол. Т-ва при Одеському Ун-ті (з 1914 р.), 7) Голова Харківського Істор.-Філол. Т-ва (щось із 20 літ уже), 8) дійсний член Воронізької Наукової Архівної Комісії. Окрім того, це річ природна, проф. Сумцов є так само член Наукового Товариства им. Шевченка у Львові та Київського Українського Наукового Товариства.

Вже навіть із списка отих товариств, на Вкраїні і по-за її межами, видко, яку славу має і в своїх і в чужих людей проф. Сумцов, як дослідних української народньої словесности. Він є найбільший авторитет у цій царині, і достойнішого кандидата на катедру народньої словесности Українська Академія Наук знайти навіть і не зможе.

Академик *А. Кримський.*

16 січня 1919 року.

Додаток V до протоколу № 1.

Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова.

Єфремов, Сергій Олександрович, народився 6 жовтня 1876 року в селі Пальчику Звенигородського повіту на Київщині, в сем'ї сільського священика. Предки, і по батькові і по матері (Крамаренки), належали до духовенства, вийшовши з місцевого селянства; первісне прізвище „Охріменки" було перелицьоване на „Єфремових" вже в XIX в.: в духовних школах була тоді звичка [про неї згадує Мордовець у „Дзвонарі"] міняти прізвища на латинський або великоруський штиб. Так з'являлись у нас на Вкраїні серед щиро українських родин Беневоленські, Лакриментови, Тацитурнови і навіть Смирнови (Леницький — lenis — Смирнов).

Дитячий вік Сергія Олександровича Єфремова минав у тому ж таки Пальчику, над річкою Тікичем. Читати вивчився хлопець на 5-му році, випадком слухаючи, як учено старшого брата. Читав усе, що крадькома діставав з батькової бібліотеки: старі підручники історії, історичні статті з „Андріяшівського" календаря [з 1860-х років], „Дѣтскій Міръ" і „Родное Слово" Ушинського, лубочні видання од коробейників, як от про Бову-Королевича та Єруслана Лазаревича, „Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи", „Вѣстникъ Краснаго Креста" [додатки літературні], старі річники „Сына Отечества", „Маяка", альманахи 30-х і 40-х років, хрестоматії [„Пчела" і ин.], де-що з Жюля Верна й Гоголя, з Марка Вовчка й Мордовця [українською мовою], Шевченкового „Кобзаря", „Читанку" Хуторного, порізнені книжки „Русской Мысли" й „Отечественныхъ Записокъ" і т. и. Найбільш подобались хлопцеві історичні статті й оповідання про козаччину з календарів і з „Дѣтскаго Міра", а надто Гоголів „Тарас Бульба". Пам'ять мав дуже добру: ще не вмівши читати, з пам'яти оповідав слово в слово про подію І-го марця, прослухавши читану в голос газету. Дуже любив казки і тому мав особливу пошану до пекарні, де збіралася довгими зимовими вечорами або вдосвіта челядь з її веселими жартами, нескладними інтригами й цікавими оповіданнями. В літку надолужував гулянками з однолітками-хлопцями на полі, на пасовиську, на баштані, на тирлі. Доводилось тікати потаємці і взагалі критися в тими „мужицькими" звязками й стосунками.

Року 1886 Єфремова дано до духовної школи в Умані, де і вчився п'ять років (до 1891 р.). Життя в невеликому провінціяльному місті, на передмістю, нічим власне од сільського не одрізнялось. І тут па-

нувала всюди українська мова [уманські міщани говорили по-українськи чудово], і з нею звязувалися всі інтимні переживання, все внутрішнє життя, паралізуючи цілком впливи офіціяльного обрусительства, на яке тільки й могла здобутись чужа, непривітна школа. Матеріялу для читання стало тепер більше. Хлопець незабаром перечитав мало не всю шкільну бібліотеку й почав добувати книги стороною. Наука давалась легко, хоча й не до неї, а до читання більше навик хлопець. Почав з Майн-Рида, Густава Емара, Маріета, Купера, потім перейшов до творів російських класиків (Пушкина, Лермонтова, Тургенєва, де-що з Л. та О. Толстих, Писемського, Достоєвського), а також до українських письменників (Котляревський, Шевченко, Ів. Левицький—діставав їх у знайомих семінаристів та міщан). Українські письменники надили тим, що давали рідний, до дрібниць знайомий, споминами овіяний побут, покріпляючи стихійні впливи околишніх обставин та осередку. Питання про мову вирішалося, таким чином, само собою, і книга „мужицькою" мовою здавалась річчю цілком натуральною. До того ж таки часу належать і перші зародки книголюбства: мав власного Пушкина, „Разсказы изъ русской исторіи", здається, Павловича, кілька лубочних виданнів [пригадується якийсь „Шерстобит"], українських метеликів, то-що.

Р. 1891-го Єфремов перейшов на вчиття до духовної семінарії в Київі. Життя у великому місті одхилило завісу з нових скарбів людського розуму. Світове письменство давало невичерпаний матеріял до читання, кипуче товариське життя виховувало громадянські настрої. Надто полемика між народництвом та марксизмом і палкі відгуки тієї полемики в товариському гурті примусили загадатись над основними питаннями світогляду й світозданння. З російського письменства найбільший слід на світогляді лишили твори Щедрина, Успенського та Короленка; з поля публіцистики й критики—Добролюбова, Шелгунова, Скабичевського, а найбільш Михайловського. Журналістика, особливо „Русское Богатство" з 1893 р., зробилась керманичем у житті. З першого ж року перебування у Київі, Єфремов натрапив на українську громаду в семінарії, де стрівався з такими людьми, як М. С. Грушевський, Ол. Лотоцький, небіжчики Л. Скочковський та Кедреновський; мав щастя слухати викладів Вол. Антоновича, познайомився з Ол. Кониським та Ів. Левицьким-Нечуєм. Інтерес до письменства й захоплення ним збільшувались. З українського письменства величезне враження зробили твори Мирного („Хиба ревуть воли, як ясла повні), Левицького („Хмари", „Причепа"), Свидницького („Люборацькі"), Франка („В поті чола"), публіцистичні праці Драгоманова. З українських виданнів досить регулярно читано „Зорю" та „Правду", иноді „Народ"

та „Життє і Слово". Всіма новинками, як російського, так і українського письменства користувався Єфремов, почасти сам купуючи, а найбільше беручи їх з нелегальної бібліотеки, що належала згаданій семінарській громаді. Як на ті часи, бібліотека була досить добра; частина її згодом перейшла в подарунок до київської „Просвіти". Всі нелегальні видання з тієї бібліотеки один час і переховувались у Єфремова, що жив на кватирі у свого брата, ректора семінарії.

На початку 1896 р. по одній голосній тоді семінарській „історії" [по-части в звязку з царською коронацією того року] Єфремов покинув семінарію, не добувши курсу, з репутацією „политически неблагонадежнаго". Витримавши на другий рік іспит зрілости (при І-шій гімназії в Київі) екстерном вступив до Київського університету на юридичний факультет, не рвучи звязків з семінарською громадою. Скінчив університета р. 1901—го. Нахил до літературної роботи за ці часи вже зовсім окристалізувався, і, скінчивши університета, Єфремов цілком віддався літературі. Року 1905—1907, а також і 1919-го одбував не раз вселюдну тюремну повинність. Працював у Всеукраїнській Організації („Товарйство Українських Поступовців"), у Селянській Спілці першої формації (1905 р.), в партії (радикальній, радикально-демократичній і соціялістів-федералістів). Був заступником Голови Укр. Центральної Ради і першим Генеральним Секретарем справ міжнаціональних (1917-го р.).

Писати [українською мовою] почав Єфремов на шкільній лаві, з року приблизно 1893-го, а вже р. 1895-го надруковано в „Дзвінку" перші його праці (белетристика). З того часу Єфремов брав участь у таких виданнях (хронологічно): „Дзвінок" (1895), „Зоря" (1895), „Правда" (львівська 1896), „Руководство для сельскихъ пастырей" (1896; офіціяльна семінарська робота), „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка" (1898—1905, огляди і рецензії), „Літературно-Науковий Вістник" (1898 — 1905, 1907, 1917, — сила дрібних заміток і рецензій надто за р.р. 1899—1903), „Кіевское Слово" (1899), „Сынъ Отечества" (1899, 1905), „Волынь" (1899, 1901), „Жизнь и Искусство" (1900), „Кіевская Газета" (1900, 1903), „Кіевская Старина" (1901 — 1905, літературно-критичні й публіцистичні статті, рецензії, дрібні замітки), „Кіевскіе Отклики" (1905, 1907, — між иншим перша в Росії газетна стаття українською мовою в 1905 р.: „Чи буде суд"), „Хлібороб" (лубенський, 1905), „Громадська Думка" (1905—1906), здебільшого передовиці, публіцистичні статті й фельєтони), „Нова Громада" (1906, — огляди українського й російського життя), „Русское Богатство" (1905—1914), „Рада" (1907 — 1914, передовиці, огляди, літературно-критичні і публіцістичні фельєтони і т. и.), „Кіевскія Вѣсти" (1907 — 1910),

„Кіевская Искра“ (1908), „Газета“ (1909), „Przegląd Krajowy“ (1909), „Ukrainische Rundschau“ (1909), „Світло“ (1910—1914), „Кіевская Мысль“ (1910—1914, 1917), „Русскія Вѣдомости“ (1910, 1914—1915), „Les Annales des Nationalités“ (1911), „Украинская Жизнь“ (1912—1917, статті, огляди, рецензії), „Дніпрові Хвилі“ (1913), „Завѣты“ (1913), „Приазовскій Край“ (1914), „Русскія Записки“ (1914), „Голосъ Минувшаго“ (1914—1917), „Україна“ (1914), „Основа“ (одеська, 1915), „Боротьба“ (нелегальна, 1915), „Ежемѣсячный журналъ для всѣхъ“ (1915), „Сѣверныя Записки“ (1916), „Промінь“ (московський, 1916—1917), „Муравейникъ“ (1917), „Нова Рада“ (1917—1919, передовиці, огляди, літературно-критичні й публіцистичні статті), „Извѣстія Исполнительнаго Комитета Кіевскаго Совѣта Объединенныхъ Общественныхъ Организацій“ (1917), „Власть Народа“ (1917), „Книгарь“ (1917—1919), „Записки Українського Наукового Товариства в Київі“ (1918), „Наше Минуле“ (1918—1919), „Просвітянин“ (1918), „Українська Кооперація“ (1919), „Громада“ (1919) та у всяких збірниках і альманахах, переважно українських. За цей же час таки Єфремов редагував журнал „Нову Громаду“ (кн. IV—VIII, інші місяці просидів у тюрмі) спорадично кількома нападами „Громадську Думку“ (як наказний редактор, був заарештований в серпні 1906 р.), „Раду“ й „Нову Раду“, а також усі видання видавництва „Вік“ з року 1900-го. Підписував свої статті Єфремов або повним прізвищем, або ініціялами С. Є., С. Є—мов, або псевдонім—Ромул, не рахуючи випадкових псевдонімів та криптонімів (С. Охріменко, С. Палець, Spectator, С. Ярошенко, Р. Дніпровенко, Сергій, С. Ситковецький, Липовчанин, Земець, Киянин, Scriba, Волосожар, Тр. Лановий, Nemo, П. Устяк, С. Александрович, С. А-вич, то-що), але величезна більшість газетних статтів була без підпису. Всього з праць Єфремова надруковано по-над 3000 назв, з яких у доданий тут показчик заведено тільки літературні і хіба головніше з публіцистичних.

На белетристиці, що нею С. О. Єфремов роспочав свою літературну карієру, він довго не стояв; його спеціяльністю зробнлася літературна критика та історія письменства.

За царських часів, коли над науковим письменством тяжіла заборона, С. О. Єфремов видав дуже добрий „сурогат“ історії української літератури уміло дібрану антологію „Вік“ з біографіями письменників [3 томи—1902 р.]. А як стало можна в російській Україні друкувати й наукові українські речі, С. О. Єфремов видав справжню „Історію українського письменства“, починаючи з найдавніших ще великокняжих часів [1 і 2 вид. 1911 р., 3 вид.—1917 р., коротке підручне—1918 р.].

До цієї капітальної праці С. О. Єфремов підготовлював матеріял на протязі довгих років, монографічно працюючи як над студіюванням наших старих, класичних письменників, так і систематично стежачи з великою увагою за всіма новинами нашої літератури і негайно подаючи свою критику й рецензії на них.

Отак, батька нового українського письменства Івана Котляревського Єфремов не тільки критично перестудіював, не тільки подавав свої наукові критики й рецензії на праці про К. [як от про Стешенкову працю 1912 р.], але й зладив нові критичні видання його писань, з науковими передмовами, з багатими біо-і бібліографічними замітками та увагами [1909 і 1918 р.р.]. Українська Академія Наук, обравши С. О. Єфремова своїм членом, повинна буде негайно доручити йому справді академічне критичне видання Котляревського—і ніхто краще за Єфремова не могтиме виконати таку завдачу. Із дальшнх наших літературних класиків першої половини XIX в. і аж до кінця 60-х років С. О. Єфремов працював трохи чи не над усіма: над галицьким Котляревським — Марк. Шашкевичем [1911, 1912], над Гребінкою [якого Єфремов видав з своєю передмовою, 1905, 1912], Квіткою-Основ'яненком [1918], М. Вовчком [1907], Кулішем і його дружиною Г. Барвінок [1911—1912], Свидницьким [1911, що його чудову повість „Люборацькі" Єфремов і видав у світ поправно] і над багатьма другими. Але, звичайно, лев'ячу частину праці Єфремова захопив собою Шевченко. Ще молодиком, під доглядом покійного О. Я. Конiського, Єфремов працював над українським перекладом Шевченкових російських писань. Відколи одчинився за кордоном „Літературно-Науковий Вістник" [1899 р.], Єфремов що року подавав у ньому низку статтів і заміток про Шевченка, про відношення давніх і теперішніх російських письменників до Шевченка [1899—1901], про офіціяльну критнку на Шевченка з року 1865-го [1905 у „Збірнику на честь М. С. Грушевського"] і т. д. Відколи настала змога для Єфремова та його політичних однодумців, вони стали видавати в Росії періодичний орган „Рада", і Єфремов з першого ж року заходився вміщувати тут статті про Шевченка. Його увагу спиняють: відношення українських письменників до Шевченка [1907], „Шевченкова" мова [1907], славнозвісне Шевченкове „Посланіє" [1907]; він спиняється над новим виданням „Кобзаря" [1908], що над ним попрацював покійний В. Доманицький, і т. д. і т. д. Дбаючи про те, щоб популяризувати Шевченка серед як найширшої публіки, Єфремов нарешті пише просвітню книжечку про Тарасове життя й поетичні писання, книжечку, що 1908 р. видержала два видання, а потім друкувалась наново [останній раз 1917 р.].

І в цей момент, як я пишу оці рядки, Т-во „Просвіта“ видає в серії своїх видань вседоступну розвідку С. О. Єфремова про паломництво в Мекку й Медину всіх українців: „Шевченкова Могила“.

Письменників після Шевченка, післяреформенної доби, які вже нашими часами встигли теж зробитися класиками, критик Єфремов студіював неменш, коли не більше, ніж старих. Досить згадати спеціяльну основну його розвідку про повістяра Ів. Нечуя Левицького: „Бытописатель пореформенной Украины“ [„Кіевская Старина“, 1905], про видатного галицького письменника-енціклопедиста Івана Франка [1903, 1912 і 1917], про драматурга Карпенка-Карого [1908, 1910], що до його „Драм і Комедій“ С. Єфремов навіть дав вступну редакційну статтю [1910], про славного нашого музику М. В. Лисенка]1912] і др. Чужі люде, прихильні до українства, як академик Хв. Е. Корш [1915], або досі живий патріярх української літературної історії акад. М. І. Петров [1918], знайшли у С. О. Єфремова щиру оцінку.

З Єфремовських статтів про українських письменників молодших, зовсім близьких до нас, але вже не живих тепер, зазначім статті про Б. Грінченка [1910, 1911, 1912, 1813], про Лесю Українку [1912, 1913], М. Коцюбинського [1918] і др.

Мабуть чи не найбільшу частину своєї критичної уваги присвятив С. Єфремов витворам сучасної української літературної творчости.

В „Кіевской Старинѣ“ та в українських часописах він систематично вів огляд усього нового, що виходило в світ по-українськи, спиняючись далеко не тільки над позитивним і добрим, але ще більш над негативвим і слабим.

В своїх критичних оцінках нових течій і нової продукції Єфремов являється справді критиком об'єктивним академічного рангу. Він розуміє, що можна і треба в письменстві шукати нових шляхів, але перестерігає перед декадентськими манівцями [„Въ поискахъ новой красоты“—„Кіевск. Стар.“, 1902; „Літературний намул“,—„Рада“,1908]. Він високо-високо цінить художній талан Винниченка—і безпощадно осуджує його антихудожні своєрідно-етичні тенденції та його своєрідну мораль [„Гнучка чесність“—„Рада“ 1909]. Він вітає новітній талан Олеся, але нагадує, що поетові треба над своїм таланом працювати та його вивершати [„Муза гніву і зневір'я“ – „Рада“ 1909; „В боротьбі з забуттям“ 1911]. Само собою ясно, що з усяким літературним сміттям, яке тільки захаращує нашу літературу, не даючи нічого додатнього, критик Єфремов не церемониться. Досить згадати його дотепну розвідку про всяких наших „малоросійських драматургів“, їм же ність числа („Літературний Бонавентура“ – „Кіевск. Стар.“ 1905].

Коли-б усі критичні статті, розвідки, рецензії і дрібні замітки С. Єфремова, навіть про найдрібніші третьорядні літературні явища зібрати до купи та надрукувати окремим томом [а певно це й буде колись зроблено], то це буде чудовий матеріял для історії новітнього письменства,—матеріял, який і дальшими поколіннями читатиметься з захопливим інтересом, бо все, що пише Єфремов, він пише картинно, жваво, дотепно, розумно і прекрасною, бездоганною, зразковою українською літературною мовою, додам до того. Для філолога-стиліста, для літератора-пуриста, який боронить чисту народність в нашій мові, читати статті Єфремова одна суцільна насолода та втіха. І це треба сказати не тільки про наукові статті Єфремова, а взагалі про всі його писання. Бо єсть у нього чимало ще й публіцістичних статтів [на них спинятися мені тут немає чого]— і з літературно-філологічного боку їх можна назвати просто класичними. Академічна Комісія для складання словника живої української мови повинна буде вичерпати всі статті Єфремова як найповніше.

Коли ж по статуту Академії Наук (§ 6, а, прим. 2) академики класу красного українського письменства повинні дбати, „щоб українська літературна мова добре розвивалася й була чиста",—то С. Єфремов повинен бути поставлений на першому місці серед усіх можливих кандидатів.

Акад. *А Крим*ський.

Додаток VI до протоколу № 1.

Спис праць С. О. Єфремова.

1895 рік:

1. Неслухняні діти. Оповідання („Дзвінок", ч. 2, 20 січня; підпис *С. Охріменко).*

2. Пригода з молодими рибалками (там же, ч. 12; підпис *Сергій Палець).*

3. Жид. Нарис („Зоря", ч. 24; підпис *Сергій Палець).*

1896.

4. Полемика київських часописей з приводу українського питання („Правда", ч. 9 і 10; підпис— *Сергій Охріменко).*

1898.

5. Рецензія на книгу: „Осадчій, Образованные земледѣльцы въ Южной Россіи. Кіевъ, 1897“ („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. XXII; підпис—*С. Є.)*.

6. Рецензія на працю: „И. В. Галантъ. Къ исторіи поселенія евреевъ въ Польшѣ и Руси вообще и въ Подоліи въ частности“. „Восходъ“, 1897 (там же, т. XXV; підпис—*С. Є.)*.

7. Рецензія на книгу: „Т. И. Осадчій, Крестьянское товарищеское землевладѣніе въ Херсонской губерніи. Одесса, 1897“ (там же. т. XXVI; підпис—*С. Є.)*.

8. З російської України [XI археологічнний з'їзд у Київі] („Літ.-Наук. Вістник“, кн. VIII—IX; підпис—*Spectator*).

1899.

9. За-для родини. Оповідання („Літ.-Наук. Вістн.“, кн. I).

10. Ів. П. Хильчевський. Посмертна згадка (там же, кн. II).

11. Рецензія на книгу: „В. Катрановъ, О малорусской драмѣ. Одесса, 1899“ (там же, кн. V, хроніка і бібліографія; підпис—*С. Є.)*.

12. Рецензія на книгу: „А. И. Краснокут—й. Обжинки. Харків, 1898“ (там же, кн. VII, хроніка і бібліографія; підпис—*С. Є.)*.

13. Рецензія на книгу: „Д. В. Кулида, Козаче слово. Кременчук, 1899“ (там же, підпис—*С. Є.*).

14. Пушкин contra Шевченко?! (там же, підпис—*С. Є.*).

15. Новини нашої літератури. Де-що з приводу нового видання „Кобзаря“ (там же, кн. VIII).

16. Пушкин і Україна (там же, хроніка і бібліографія; підпис—*С. Є—мов)*.

17. Шевченко і російські письменники (там же, кн. XI, хр. і бібл., підпис—*С. Є.*).

18. Рецензія на книгу: „Жарко Я., Оповідання. СПБ., 1899“ (там же; підпис—*С. Є.*).

19. П. О. Лашкарев. Некролог (там-же, кн. XII, хр. і бібл., підпис—*С. Є.*).

20. С. Ю. Петрі. Некролог (там же; підпис—*С. Є.*).

21. Рецензія на: „Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа, в. XXIII. Тифлисъ, 1897“ („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. XXVIII; підпис—*С. Є.*).

22. Рецензія на книгу: „И. Поляковъ, Крупное землевладѣніе на Волыни. Кіевъ, 1898“ (там же, т. XXIX; підпис—*С. Є.*).

23. Рецензія на книгу: „Описаніе отдѣльныхъ русскихъ хозяйствъ, в. III. СПБ., 1897“ (там же; підпис—*С. Є.*).

24. Произведенія А. С. Пушкина въ переводѣ на украинскій языкъ („Кіевское Слово“, ч. 4056; без підпису).

25. Объ украинскихъ переводахъ произведеній А. С. Пушкина („Сынъ Отечества“, ч. 104; підпис—*С. Е-мовъ).*

26. А. П. Стороженко. Къ 25-лѣтію смерти („Кіевское Слово“, ч. 4251).

27. „Кіевская Старина“ въ 1899 г. („Волынь“, ч. 195).

1900.

28. Рецензія на книгу: „П. Райський і М. Сластин, Сват Крисогон. Харків, 1896“ („Літ.-Наук. Вістник“, кн. I, хр. і бібл.; підпис—*С. Є.*).

29. Рецензія на книгу: „Ів. Спілка, Козача помста. Харків, 1899“ (там же; підпис—*С. Є.*).

30. Д. В. Григорович. Некролог (там же, кн. V, хр. і бібл.; підпис—*С. Є.*).

31. Шевченкові „душі“ і „московська міра“ (там же, кн. VI, хр. і бібл.; підпис—*С. Є.*).

32. Російська часопись про українські справи (там же; підпис—*С. Є-мов*).

33. Рецензія на книгу: „Б. Гринченко, Народные спектакли. Черниговъ, 1900“ (там же, кн. VII, хр. і бібл.; підпис—*С. Є.*).

34. Е. І. Борисов. Некролог (там же; підпис—*С. Є.*).

35. Л. Майков. Некролог (там же; підпис—*С. Є.*).

36. Похорони. Нарис (там же, кн. X).

37. В. С. Соловʼєв. Некролог (там же, хр. і бібл.; підпис—*С. Є.*).

38. Курочкин і Шевченко (там же, кн. XI, хр. і бібл.; підпис—*С. Є.*).

39. Рецензія на книгу: „С. Ясинський, Кара Божа, оповідання. Луцьк, 1899“ (там же; підпис—*С. Є.*).

40. Рецензія на: „Извѣстія Общества любителей изученія Кубанской области, в. I. Екатеринодаръ, 1899“ („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. XXXIV; підпис—*С. Є.*).

41. Рецензія на книгу: В. П. Горленко, Украинскія были. Кіевъ, 1899“ (там же, т. XXXVII; підпис—*С. Є.*).

42. А. К. Саксаганскій (Иллюстр. приложеніе къ газетѣ „Жизнь и Искусство“ ч. 3—4; підпис—*С. Е-мовъ*).

43. А. П. Затыркевичъ-Карпинская (там же, ч. 5—6; підпис—*С. Е-мовъ*).

44. А. Я. Конисскій. Некролог („Кіевская Газета“, ч. 351; підпис—*С. Е-мовъ*).

1901.

45. Останні години життя, смерть і похорон О. Кониського („Літ.-Наук. Вістник“, кн. I).

46. Гумористичний орган (там же, кн. II; підпис— *С. Є.*).

47. „Говорила баба до самої смерти“ (там же; підпис—*С. Є.*).

48. Македонське питання і сучасні фарисеї (там же; підпис—*С. Є.*).

49. Остання поезія Щоголева і іронія „Новаго Времени“ (там же, хр. і бібл.; підпис—*С. Є.*).

50. Жертви нашого лихоліття: М. Т. Симонові С. Д. Ніс (там же, кн. IV).

51. К. М. Ѳеофилактов. Некролог (там же, хр. і бібл.; підпис—*С. Є.*).

52. Дещо з приводу сучасного українського театру (там же, кн. V, хр. і бібл.; підпис—*С. Є.*).

53. Холера. Оповідання (там же, кн. VI).

54. Шевченкові роковини і російська преса (там же, кн. VII).

55. А. Я. Конисскій. Некрологъ („Кіевская Старина“, кн. I; підпис—*Матушевскій-Ефремовъ*).

56. А. Я. Конисскій. Некрологъ. Оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1901.

57. А. П. Затыркевичъ-Карпинская („Корифеи украинской сцены“, К. 1901; без підпису).

58. А. К. Саксаганскій (там же; без підпису).

1902.

59. Національне питання в Норвегії („Літ.-Наук. Вістник“, кн. I і II).

60. Одиссея перевертня. Д. Вергун у Київі (там же, кн. I; підпис—*С. Є.*).

61. Літературний процес і суд проф. Флоринського над самим собою (там же, хр. і бібл.; підпис—*С. Є.*).

62. і в. Миклашевський. Некролог (там же, кн. II, хр. і бібл.; підпис—*С.* Є).

63. М. Наумов. Некролог (там же; підпис—*С.* Є.).

64. М. Ремезов. Некролог (там же; підпис—*С.* Є).

65. М. Шугуров. Некролог (там же; підпис—*С.* Є.).

66. Л. Лесевичева. Некролог (там же; підпис—*С.* Є.).

67. Драгоманов і Тургенев (там же, кн. VI, хр. і бібл.; підпис—*С.* Є.).

68. Огляд українського письменства (там же· підпис—*С.* Є).

69. Ол. Лазаревський. Некролог (там же; підпис—*С.* Є.).

70. Огляд „Русскаго Богатства" за р. 1901 („Записки Наук. Т-ва ім. Ш-ка", т. I, наукова хроніка; підпис—*С.* Є.).

71. „Вік". Київ, 1902. Три томи (біографії письменників; без підпису).

72. Исидоръ Шараневичъ. Некрологъ („Кіевская Старина", кн. I, тек. извѣстія; без підпису).

73. Обзоръ малорусскихъ изданій 1901 г. (там же, бібліографія; підпис—*С. Е-мовъ*).

74. Въ борьбѣ за просвѣщеніе (там же, кн. II).

75. Рецензія на книгу: „Ив. Е. Левицкій, А. Барвинскій въ исторіи культурного движенія русского народа на Прикарпатьи. Львовъ, 1901" (там же, бібліографія; підпис—*С. Е.*).

76. Рецензія на книгу: „П. А. Кулишъ, Хуторни недогаркы. Харків, 1902" (там же, кн. III, бібліографія; підпис—*С. Е-мовъ*).

77. Рецензія на книгу: „Неначе свѣтъ перевернувся. Вирши дида Мыколы. Елисаветградъ, 1901" (там же; підпис—*С. Е.*).

78. Край пещеры два дубочки. Соч. С. В. Р. (передмова й уваги до балади Руданського; там же, кн. IX; без підпису).

79. Рецензія на книги: 1) „Федорченко Ив., Въ чаду мрій. Київ, 1902; 2) Г. Е. Сурмаченко, Нисенитныци. Київ, 1902" (там же, бібліографія; підпис—*С. Е-мовъ*).

80. Въ поискахъ новой красоты. Замѣтки читателя (там же, кн. X, XI, XII).

81. Національне питання в Норвегії. Львів, 1902.

82. Въ борьбѣ за просвѣщен·іе. Оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина". Кіевъ, 1902.

83. Въ поискахъ новой красоты. Замѣтки читателя. Оттискъ изъ журн. „Кіевская Старина". Кіевъ, 1902.

1903.

84. Нерви. Оповідання („Літ.-Наук. Вістник", кн. IV).

85. Критика sui generis (там же).

86. Наука нам (там же, кн. VI; підпис—*С. Є-мов*).

87. Правда і наука sui generis. Відповідь профана (там же, кн. XII).

88. Огляд „Русскаго Богатства" за 1902 рік. („Записки Наук. Т-ва ім Шевченка", т. XIV, наукова хроніка; підпис—*С. Є.*).

89. Медаль. Оповідання („Літературний збірник, зложений на спомин Ол. Кониського". Київ, 1903).

90. Малі люде — мале й горе. Оповідання („Дубове листя", альманах на згадку про П. Куліша. Київ, 1903).

91. Обзоръ украинскихъ изданій за 1902 годъ („Кіевская Старина", кн. I, бібліографія; підпис—*С. Е-мовъ*).

92. Поэтъ-гражданинъ (там же, кн. II).

93. Праздникъ украинской интеллигенціи (там же, кн. X).

94. Пѣвецъ борьбы и контрастовъ (там же, кн. XI—XII).

95. Поэтъ-гражданинъ. Оттискъ изъ журн. „Кіевская Старина". Кіевъ, 1903.

96. Праздникъ украинской интеллигенціи. Оттискъ изъ журн. „Кіевская Старина". Кіевъ, 1903[1]).

1904.

97. Торжество украинской пѣсни („Кіевская Старина", кн. I).

98. На мертвой точкѣ. Замѣтки читателя (там же, кн. V і VI).

99. Рецензіи на книги: 1) „Д. Кулида, Збирнык творивъ, кн. I. Кременчукъ, 1903"; 2) „А. З., Молоди порывання. Київ, 1904"; 3) „Федь Подолякъ, Осинни квиткы. Одеса, 1903" (там же, кн. V, бібліографія; підпис—*С. Е-мовъ*).

100. Огляд журналів за 1903 рік. „Русская Мысль", „Русское Богатство", „Русскій Вѣстникъ", „Ученыя Записки Имп. Юрьевскаго Университета", „Русскій Архивъ", „Русская Старина",

---

[1]) Мало не ціле видання цього відбитку цензура знищила, резійшлось тільки 100 прим.

„Историческій Вѣстникъ“ („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. XIII, наукова хроніка; підпис—*С. Є.*).

101. Од видавництва. Передмова до книги: „М. Грушевський, Оповідання. Київ, 1904“ (підпис—*С. Є.*).

102. Од видавництва. Передмова до книги: „Твори Леонида Глібова. Київ, 1904“ (без підпису).

1905.

103. Бонавентура в українській літературі. Уваги читача („Літ.-Наук. Вістник“, кн. III).

104. Наука темних людей [А. Будиловичъ, Генезисъ россійскаго украйномана] (там же, кн. IX).

105. Новий Шевченків автограф („Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. XIV).

106. Рецензія на працю: „А. Будиловичъ, Генезисъ россійскаго украйномана“ [„Русскій Вѣстникъ“, 1903] (там же, т. XVI, бібліографія; підпис—*С. Є.*).

107. Рецензія на книгу: „Въ защиту слова. СПБ., 1905“ (там же, бібліографія, підпис—*С. Є.*).

108. Огляд журналів за 1904 рік: „Труды Кіевской Духовной Академіи“, „Странникъ“, „Русская Мысль“, „Русское Богатство“, „Образованіе“, „Ежемѣсячный журналъ для всѣхъ“, „Русскій Вѣстникъ“, „Русскій Архивъ“, „Русская Старина“, „Историческій Вѣстникъ“ (там же, т. XVIII наукова хроніка; підписи—*С. Є.*).

109. Ціна крови. Образок з життя (Збірник „На вічну память Котляревському“, Київ, 1905).

110. Додаток до „Бібліографичного показчика“ (там же).

111. Однаково—чи жив, чи загинув. З хвилевих настроїв (Альманах „З потоку життя“. Херсон, 1905).

112. Офіціяльна критика на Шевченка з р. 1865 („Науковий Збірник, присвячений М. Грушевському“. Львів, 1905).

113. Бытописатель пореформенной Украины. Къ 35-лѣтнему юбилею литературной дѣятельности И. С. Нечуя-Левицкаго („Кіевская Старина“, кн. I).

114. Литературный Банавентура. Замѣтки читателя (там же, кн. II і IV).

115. Замѣтки на текущія темы (там же, кн. II, III, IV, V, VI).

116. Новий автографъ Шевченка (там же, кн. IV, документъ . . .; підпис—*С. Е.*).

117. Рецензія на книгу; „С. А. Блонскій, Народныя школы съ малорусскимъ языкомъ. Житомиръ, 1905“ (там же, кн. VII—VIII, бібліографія; підпис—*С. Е.*).

118. Рецензія на книгу: „Въ защиту слова. Сборникъ. СПБ., 1905“ (там же, підпис—*С. Е.*).

119. Памяти Вл. В. Лесевича. Некрологъ (там же, кн. XI—XII).

120. О нуждахъ украинской печати („Сынъ Отечества“, ч. 21)[1]).

121. Чи буде суд? :... („Кіевскіе Отклики“, ч. 285).

122. Длящееся преступленіе (там же, ч. 304).

123. Київ, 31 грудня. Вступна стаття („Громадська Думка“, ч. I, без підпису).

124. Внѣ закона. Къ исторіи цензуры въ Россіи („Русское Богатство“, кн. I).

125. Изъ исторіи крестьянскаго представительства (там же, кн. VII).

126. Переднє слово до книги: „Ів. Тобілевич, Драми й комедії, т. V. Полтава, 1905“.

127. Литературный Банавентура. Замѣтки читателя. Оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1905.

128. Бытописатель пореформенной Украины. Оттискъ изъ ж. „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1905.

129. Замѣтки на текущія темы. Оттискъ изъ ж. „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1905.

130. Памяти В. В. Лесевича. Оттискъ изъ ж. „Кіевская Старина“. Кіевъ, 1905.

131. Офіціяльна критика на Шевченка з р. 1865. Одбитка з „Наукового Збірника“. Львів, 1905.

132. Як люде прав собі добувають. Написав *С. Ярошенко*. Львів, 1905.

133. Як визволитись з бідности робочим людям. Написав *С. Ярошенко*. Львів, 1905.

134. Як царь людей дурить. Написав *С. Ярошенко*. Львів, 1905.

1906.

135. Під новий рік' („Громадська Думка“, ч. 4; підпис—Є.).

136. Крізь грати (там же, ч. 75; підпис—*Сергій* Є.).

---

[1]) Колективний протест київських журналістів проти репресій над українським словом.

137. Відгуки з життя та письменства. І. Про українську пресу („Нова Громада", кн. І; підпис—*Сергій*).

138. Відгуки з життя та письменства. Ще про українську пресу (там же, кн. III; підпис—*Сергій*).

139. Відгуки з життя та письменства. Наші непорозуміння (там же, кн. IV).

140. Відгуки з життя та письменства. Національність, як фактор поступу (там же, кн. V).

141. Велика навчителька і мізерні учні (там же, кн. VI).

142. Відгуки з життя та письменства. Політична спадщина Драгоманова (там же).

143. Рецензія на книгу: „Софрон Круть, Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. Львів, 1905" (там же; підпис—*С. Є.*).

144. Передн є слово до книги: „Євген Гребінка, Українські твори. Київ, 1905".

1907.

145. Синиця серед політичних партій („Рада", ч. 10; підпис—*С. С-ць*).

146. З нашого життя [Село і Дума] (там же, ч. 46).

147. З нашого життя [Поліція, чорносотенство, шовінізм] (там же, ч. 52).

148. З нашого життя [Українство і реакція] (там же, ч. 58).

149. З нашого життя [Економичні злидні на селі і тюремна повинність] (там же, ч. 64).

150. З нашого життя [Чорносотенна робота] (там же, ч. 70).

151. Шевченкове „Посланіе". До характеристики українського громадянства (там же, ч. 85 і 86).

152. З нашого життя. Про „Шевченківську" мову і претензії чигачів (там же, ч. 89).

153. Рецензія на книгу: „Х[ристя] А[лчевська], Туга за сонцем. Москва, 1907" (там же, ч. 137).

154. Рецензія на книгу: „М. Одинокий, Тридцять років на хуторі. Драматична трилогія, в. І Велике жадання—драма. Полтава, 1907" (там же, ч. 143).

155. Роковини Київської „Просвіти" (там же, ч. 144).

156. Оборонець сіроми [М. Левицький] (там же, ч. 173 і 174).

157. Сикофанти за роботою [Реакційна преса] (там же, ч. 180).

158. Шевченко й українське письменство (там же, ч. 186 і 187).

159. Марко Вовчок. I—VIII (там же, ч. 206, 207, 208, 210 і 211).

160. Українське письменство. 17. X. 1905—17: X. 1907 (там же, ч. 234).

161. Питання часу [Про культурну роботу]. I—V (там же, ч. 237, 239, 240, 242 і 243).

162. Рецензія на книгу: „Оксана, драма у 3-х діях М. Глека. Київ, 1907 (там же, ч. 248).

163. Небезпечна фантастика [Національне питання у великоросів] (там же, ч. 256 і 257).

164. Пам'ятник Шевченковіі Київські Пузирі [Київська дума і пам'ятник] (там же, ч. 261).

165. Рецензія на книгу: „Капельгородський, Відгуки життя. Київ, 1907“ (там же, ч. 267).

166. До старих способів [Становище преси] (там же, ч. 278).

167. Букетъ искренности, ума и талантовъ [Про проф. Флоринскаго] („Кіевскія Вѣсти“, ч. 63).

168. Шевченко про наше письменство (Календарь „Просвіти“ на 1908 р. Київ, 1907).

169, Відгуки з життя і письменства. [Українська преса. Філологія І. Левицького] („Літ.-Наук. Вістник“, кн. IV).

170. Відгуки з життя і письменства [Ще про філологію І. Левицького] (там же, кн. V).

171. З недавнього минулого [Мобілізація] (там же).

172. Шевченко й українське письменство. Одбитка з „Ради“. Київ, 1907.

173. Марко Вовчок. Літературна характеристика. Одбитка з „Ради“. Київ, 1907.

1908.

174. Політична спадщина Драгоманова (Драгомановъ, Политическія сочиненія, т. I. Москва, 1908—„Рада“, ч. 29).

175. Літературний намул. I—V (там же, ч. 45, 46, 48, 49, 51 і 53).

176. Ножі в Шевченковій могилі (там же, ч. 47; підпис—*Ромул*).

177. Пропала книга—книга знайшлася. Слово на новий вихід Шевченкового „Кобзаря“ (там же).

178. Пам'яти ученого—громадянина [На смерть Вол. Антоновича] (там же, ч. 58; без підпису).

179. На смерть Вол. Антоновича (там же, ч. 59; без підпису).

180. Антонович і Антонович [Преса про Антоновича] (там же, ч 63).

181. Вірш В. Б. Антоновича (там же; без підпису).

182. Про пам'ятник Т. Шевченкові (там же).

183. Живі мертвяки [Антонович і поляки] (там же, ч. 66).

184. В. Б. Антонович на селі (там же, ч. 69; підпис—*Липовчанин*).

185. Досить [Про полемику М. Садовського і С. Петлюри] (там же, ч. 72).

186. Нескінчена лекція. З споминів про В. Б. Антоновича (там же, ч. 79).

187. Ведмежі танці [Ще про полемику] (там же, ч. 86).

188. До недуги Ів. Франка (там же, ч. 89; без підпису).

189. Для власних інтересів [Про Т. Флоринського] (там же, ч. 90).

190. Баба Палажка істориком [„Рідна земля" М. Забужної, Київ, 1907] (там же, ч. 93).

191. Своєрідна філософія [„Татові казочки" Ю. Грибинюка. СПБ., 1908] (там же, ч. 94).

192. Д. Савенко в сливах [Заходи проти пам'ятника Шевченкові] (там же, ч. 100).

193. Рецензія на книгу: „Русско-славянскій ежегодникъ... на 1908 г. Москва, 1908" (там же, ч. 102; без підпису).

194. До біографії Дмитра Пильчикова (там же, ч. 114).

195. Українська преса і читачі: I—II (там же, ч. 130 і 153).

196. Пам'яти М. Драгоманова (там же, ч. 131; без підпису).

197. Апостол правди і науки. На 13 роковини смерти Драгоманова (там же).

198. Старече бурчання [Про Т. Флоринського] (там же, ч. 150).

199. Фантастичні мрії [Всеросійський національний союз] (там же, ч. 151).

200. Карпенко-Карий (Ів. К., Тобілевич). I—VIII (там же, ч. 200, 201, 202, 203, 206 і 207).

201. Великий юморист і малі недотепи [Гоголь і націоналісти] (там же, ч. 205; без підпису).

202. Українізація світової драми [про переклади драматичних творів] (там же, ч. 213).

203. Пам'яти Тадея Рильського (там же, ч. 219).

204. До біографії Куліша (там же, ч. 224; підпис—*С. Є-мов*).

205. Настя Грінченко. Некролог (там же, ч. 225; без підпису).

206. Новий похорон Куліша [Видання творів Куліша під ред. І. Каманіна] (там же, ч. 236).

207. Хистка позиція [Антисемітизм] (там же, ч. 248).

208. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Петро Кузьменко. Харків, 1908“ (там же, ч. 249; підпис—*С. Є.*).

209. Драгоманов і єврейська справа. I—V (там же, ч. 254, 255, 256 і 259).

210. Короленко про Драгоманова (там же, ч. 258).

211. Рецензія на книгу: „Черкасенко С., Хвилини. Збірка поезій. Київ, 1908“ (там же, ч. 270).

212. З нашого життя [Літературні розмови в українському клубі] там же, ч. 274).

213. З нашого життя [Про пресу] (там же, ч. 279).

214. За китайським муром [Мито на закордонні видання] (там же, ч. 282).

215. З нашого життя [Про „Просвіти“] (там же, ч. 284).

216. З нашого життя [Українці на засланні] (там же, ч. 290).

217. Украинская жизнь и литература въ 1907 г. („Кіевскія Вѣсти“, ч. 1).

218. На славномъ посту [Ювілей М. К. Заньковецької] (там же, ч. 15).

219. Въ 47-ю годовщину [Роковини Шевченка] (там же, ч. 55).

220. Вл. Б. Антоновичъ (там же, ч. 67).

221. Клеветническая оргія надъ свѣжей могилой [Вигадки на Антоновича] (там же, ч. 77).

222. Изъ общественной жизни на Украинѣ („Русское Богатство“, кн. VII).

223. Літературний намул. З сучасного письменства. Одбитка з „Ради“. Київ, 1908.

224. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич). Літературна характеристика. Одбитка з „Ради“. Київ, 1908.

225. Тарас Шевченко, життя його та діла. Видання „Просвіти“ Київ, 1908.

1909.

226. Життя на Україні р. 1908-го („Рада“, ч. 1).

227. Культурно-просвітній рух на Україні р. 1908-го (там же; підпис—*Ромул*).

228. Українське письменство р. 1908-го (там же, ч. 2).

229. З нашого життя [Про творче незадоволення] (там же, ч. 3).

230. З нашого життя [Переклади літератури і літературна конвенція] (там же, ч. 20).

231. З нашого життя [Реакція і українство] (там же, ч. 25).

232. З нашого життя [Про „молодих“] (там же, ч. 30).

233. З нашого життя [Ще про „молодих“] (там же, ч. 36).

234. Шевченко за гратами (там же, ч. 46).

235. На ювилей Лиса-Микити [Ювилей Суворина] (там же, ч. 49).

236. Перед судом власної совісти. Пам'яти В. Б. Антоновича (там же, ч. 54).

237. На роковини смерти Вол. Антоновича (там же, ч. 55; без підпису).

238. Розбитий лоб [Про „історію“ Савенка] (там же; підпис—*Ромул*).

239. Гнучка чесність. I—II [Про Винниченка] (там же, ч. 59 і 60).

240. З нашого життя [Про „молодих“] (там же, ч. 61).

241. Великий українець [Гоголь як український діяч] (там же, ч. 64; без підпису).

242. Жертва дводушности. До Гоголевого ювилею (там же, ч. 65 і 66).

243. З нашого життя [„Национальное лицо“—великоруський націоналізм] (там же, ч. 82, 87, 93, 99 і 105).

244. З нашого життя [Гоголівське свято] (там же, ч. 117).

245. Кому з двох? [Москвофільство]. I—II (там же, ч. 136 і 137).

246. З нашого життя [Літературні справи] (там же, ч. 144).

247. З нашого життя [„Молода“ література] (там же, ч. 161, 167, 173, 178 і 184).

248. Кооперативи і метелики [Про „панацеї“] (там же, ч. 172).

249. Раз добром налите серце .... В роковини смерти Карпенка-Карого (там же, ч. 198).

250. Обережно собі вибіраймо приятелів [Співробітництво українських письменників з поляками] (там же, ч. 204; без підпису).

251. Муза гніву та зневірря [Про Олеся] I—IV (там же, ч. 282 і 284).

252. Украинская жизнь и литература въ 1908 году („Кіевскія Вѣсти", ч. 1).

253. Proświty na Ukrainie („Przegląd Krajowy", ч. 1 і 2).

254. Martyrologja prasy ukraińskiej (там же, ч. 2; підпис—*Scriba*).

255. Sprawa Chełmska (там же, ч. 3 і 4).

256. Demokratyzm i szowinizm (там же, ч. 9; підпис—*Scriba*).

257. Wspólna wina (там же, ч. 11—12).

258. Von Freiheit zu Sclaverei („Ukrainische Rundschau", ч. 1).

259. Die Grundzüge der ukrainischen Literatur (там же, ч. 2).

260. Das Parteiwesen in der Ukraine (там же, ч. 3 і 4).

261. Котляревський. Передне слово до книги: „Твори Івана Котляревського. Київ, 1909".

262. Од редакції—бібліографічні та біографічні розвідки. I—IX (там же; без підпису).

263. Єврейська справа на Україні. Одбитка з „Ради". Київ, 1909.

264. Гнучка чесність. З сучасного письменства. Одбитка з „Ради". Київ, 1909.

265. Між двома душами. Микола Гоголь. Одбитка з „Ради". Київ, 1909.

266. З громадського життя на Україні. СПБ., 1909[1]).

1910.

267. Життя на Україні р. 1909-го („Рада", ч. 1).

268. Культурно-просвітній рух на Україні р. 1909-го (там же; підпис—*Ромул*).

---

[1]) Цензура була цю брошуру сконфіскувала; конфіскату зняла Судова Палата.

269. Українське письменство р. 1909-го (там же, ч. 2).

270. Герцен і українство. До 40-х роковин од дня смерти Герцена (там же, ч. 8; без підпису).

271. Великопанські ілюзії та сила фактів [Народ і українська мова] (там же, ч. 24).

272. З нашого життя [Про В. Короленка „Историю моего современника"] (там же, ч. 41, 47, 60, 65 і 82).

273. На переломі [Шевченкові „Три літа"] (там же, ч. 46).

274. Рецензія на книгу: „Н. П. Васильев, Опозиція" (там же, ч. 62).

275. Манівцями. На 25-ті роковини смерти Костомарова (там же, ч. 79).

276. З письменницького з'їзду (там же, ч. 99; підпис—*С. Є—мов*).

277. Над дорогою могилою [На похорон Б. Грінченка] (там же, ч. 105).

278. Грінченків фонд (там же, ч. 114).

279. З нашого життя [Про Б. Грінченка] (там же, ч. 122).

280. Пам'яти М. Драгоманова. † 8. VI. 1895 (там же, ч. 129).

281. З нашого життя [Справа Раковського і польські шовіністи] (там же, ч. 132).

282. Рецензія на книгу: „Житє і смерть Адама Коцька. Львів, 1910" (там же, ч. 164; підпис—*Р.*).

283. Рецензія на книгу: „Гр. Кернеренко, Менти натхнення. Гуляйполе, 1910" (там же; підпис—*С.*).

284. Рецензія на книгу: „М. Лободовський, Перегляд поеми „Марія". Харьків, 1910" (там же; підпис—*С. Є.*)

285. З нашого життя [Про М. Лободовського та його хвальшування] (там же, ч. 172).

286. Василь Доманицький (там же, ч. 197; без підпису).

287. Нова втрата [Про Доманицького] (там же, ч. 198; без підпису).

288. Карпенко-Карий. Біографичний нарис (там же, ч. 199).

289. Пам'яти Василя Доманицького (там же, ч. 203).

290. З нашого життя [Про „молодих", а з-поміж них про Сріблянського] (там же, 228).

291. Апостол правди і любови [На смерть Л. Толстого] (там же, ч. 254; без підпису).

292. Заповіт Толстого [Гуманізм Толстого] (там же).

293. Українські переклади творів Толстого (там же; підпис—*Ромул*).

294. Перомземля [На смерть О. Юркевича] (там же, ч. 258; без підпису).

295. Пам'яти Юркевича (там же).

296. Рецензія на книгу: „Ів. Франко, Молода Україна. Львів, 1910" (там же, ч. 268; підпис—*С. Є.*).

297. Рецензія на книгу: „Т. Шевченко, Кобзарь. Третє вид. під ред. В. Доманицького. СПБ., 1910" (там же; підпис—*С. Є.*).

298. Трудовник передрозсвітньої доби. На 10-ті роковини смерти Ол. Кониського (там же, ч. 272).

299. Рецензія на книгу: „Я. Демченко, Оклеветаніе Шевченка нѣкоторыми патріотами. Кіевъ, 1910" (там же, ч. 274; підпис—*С. Є.*).

300. Пам'яти С. М. Южакова (там же, ч. 275).

301. Ол. Скабичевський. Посмертна згадка (там же, ч. 297; підпис—*С. Є.*).

302. Василь Доманицький. Посмертна згадка („Світло", кн. I).

303. Кропивницкій („Кіевскія Вѣсти", ч. 100).

304. Второй Всероссійскій съѣздъ писателей (там же, ч. 112 і 116; підпис—*С. Є.*).

305. М. Л. Кропивницкій („Кіевская Мысль", ч. 101).

306. Памяти товарища [В. Доманицький] (там же, ч. 241).

307. Памяти Б. Д. Гринченко („Русскія Вѣдомости", ч. 97; підпис—*С. Е—мовъ*).

308. Бюрократическая утопія („Русское Богатство", кн. III).

309. Кропивницкій и Гринченко (там же, кн. VIII).

310. Передмова [без заголовка] до збірки „Над могилою Б. Грінченка". Київ, 1910 (без підпису).

311. Людина повинности (там же).

312. Іван Тобілевич. Біографично-літературний нарис (Передмова до книги: „Ів. Тобілевич, Драми і комедії, т. I. Київ, 1910").

313. Муза гніву та зневірря. Одбитка з „Ради". Київ, 1910.

314. Фатальний вузол. Одбитка з „Ради". Київ, 1910.

315. Тарас Шевченко, життя його та діла. Видання „Просвіти" [Властиво видання *друге*, але за-для цензури позначене як попередне—роком 1908-м]. Київ, 1908.

316. З громадського життя на Україні [Теж друге видання, але з цензурних причин позначене попереднім з р. 1909-го]. СПБ., 1909.

1911.

317. Життя на Україні р. 1910-го („Рада", ч. 1).

318. Українське письменство р. 1910-го (там же).

319. Живе слово [Шевченко як неперейдений фактор українського життя] (там же, ч. 46).

320. Петро Ніщинськии. 1896—1811 (там же, ч. 51; підпис—*Р-л*).

321. Пам'яти П. І. Житецького (там же, ч. 53).

322. Рецензія на книгу: „Поляки и евреи. Матеріалъ о польско-еврейскомъ спорѣ... въ Польшѣ. Одесса" (там же, ч. 62).

323. Марко Кропивницький. На перші роковини смерти (там же, ч. 81).

324. Рецензія на книгу: „Твори Т. Шевченка, т. II. СПБ., 1911" (там же, ч. 89).

325. Пам'яти Б. Грінченка. На перші роковини його смерти (там же, ч. 91).

326. На старий шлях [„Християнська" партія в Галичині] I—III (там же, ч. 143, 144 і 145).

327. Рецензія на книгу; „Д. И. Багалѣй, Очерки изъ русской исторіи, т. I. Харьків, 1911" (там же, ч. 150; без підпису).

328. Під новою фірмою [Російський націоналізм] I—III (там же, ч. 155, 156 і 157).

329. Не однією мовою [Ще про „християнську" партію] (там же, ч. 159).

330. Пропаща сила. До 40-ліття смерти А. Свидницького (там же, ч. 164).

331. Ганна Барвінок. Посмертна згадка (там же, ч. 166).

332. Енциклопедія книжної справи [Рубакииъ Н., Среди книгъ. Москва 1911. друге видання] (там же, ч. 175).

333. Пам'яти Гр. Мачтета (там же, ч. 183; підпис—*Р.*).

334. Пам'яти Ів. Бондаренка (там же, ч. 187).

335. Нова праця про автономію [Бар. Б. Э. Нольде, Очерки русскаго государственнаго права. СПБ., 1911] там же, ч. 206 і 207; підпис—*С. Є.*).

336. Рецензія на книгу: „Г. Барвінок, Майорівна. Київ—Чернівці. 1911" (там же, ч. 213; підпис—*С. Є.*).

337. На двох стільцях [„Русская Мысль“ про українство] (там же, ч. 226; підпис—*С. Є.*).

338. Союзницька робота [теж] (там же, ч. 227; підпис—*С. Є.*).

339. Національне свято [Ювилей М. Шашкевича] (там же, ч. 233; без підпису).

340. Присуд історії [З приводу Шашкевичевого ювилею] (там же, ч. 239; без підпису).

341. Про наші недоплатки [Громадська байдужість] (там же, ч. 253; підпис—*С. Є.*).

342. Ломоносов і українство (там же, ч. 254).

343. Євангельський юноша. Пам'яти Я. Шульгина (там же, ч. 259; підпис—*С. Є-мов*).

344. Боротьба з незнанням [Українське видання московською мовою] (там же, ч. 264).

345. Рецензія на книгу: „Шевченкове свято. 1861—1911. Кам'янець, 1911“ (там же, ч. 265; підпис—*Р-л*).

346. З нашого життя [Про організацію наукової роботи] (там же, ч. 267).

347. Од радикалізма до клуба націоналістів. Історична справка про кар'єру одного Юліяна [Про Ю. Яворського] (там же, ч. 268).

348. На рідні могили. Пам'яти П. Грабовського та П. Якубовича (там же, ч. 270).

349. З нашого життя [Пам'яти О. Потебні] (там же, ч. 278).

350. Безкостим язиком [Доклад А. Савенка про українство] (там же, ч. 279; без підпису).

351. Два сини [Т. Локоть і А. Савенко] (там же).

352. Микола Златовратський. Посмертна згадка (там же, ч. 280; підпис —*С. Є-мов*).

353. З нашого життя [Національний момент у житті] (там же, ч. 284).

354. Гарматне м'ясо реакції [Духовенство на послугах у реакції] (там же, ч. 285; підпис—*С. Є-мов*).

355. Рецензія на книгу: „Кобзарь. Твори Т. Г. Шевченка. Вид. Чогансона. 1912“ (там же, ч. 289).

356. З кінцем року [Роля газети в українському житті] (там же, ч. 294; без підпису).

357. В боротьбі з забуттям [О. Олесь. кн. III] (там же).

358. Джерело національної свідомости. З приводу Шашкевичевого ювилею („Світло“, т. II).

359. Душа „Світла". Пам'яти товариша-друга [Про Гр. Шерстюка] (там же, кн. III).

360. Рецензія на книгу: „М. Плевако, Про М. Шашкевича й відродження галицьких українців. Харьків, 1911" (там же, підпис—*С. Є—мов*).

361. „Вони не просять" [Народ і українска школа] (там же, кн. IV).

362. Памяти П. И. Житецкаго („Кіевская Мысль", ч. 65).

363. Памяти А. М. Кулишъ (там же, ч. 205).

364. Апостолъ правды. Къ 50-лѣтію смерти Т. Г. Шевченка („Русское Богатство", кн. II).

365. Серед сміливих людей. З сучасного письменства. Київ, 1911.

366. Історія українського письменства. СПБ, [Друковано в Київі].

367. Історія українського письменства. Видання друге, без одмін. СПБ. [Друковано в Київі, з цензурних причин випущено в Петербурзі].

1912.

368. Життя на Україні р. 1911-го („Рада", ч. I).

369. З нашого життя [Реакціонери й українство] (там же, ч. 6),

370. Досвітний вогник. З приводу століття Гребінчиного народження (там же ч. 16).

371. Сокирою тесано [Націоналістичні вигадки на українство] (там же, ч. 18; підпис—*Р-л*).

372. Рецензія на книгу: „Систематическій указатель журнала „Кіевская Старина". Полтава 1911" (там же, ч. 18; підпис—*С.*).

373. З нашого життя [Про П. Струве] (там же, ч, 23, 28, 34 і 46).

374. Пушкин і українство (там же, ч. 24).

375. Пушкин українською мовою (там же, підпис—*Ромул*)

376. Без синтезу. Пам'яти П. Куліша (там же, ч. 27).

377. Рецензія на книгу: „Ів. Стешенко, Енеїда Котляревського і Котельницького в порівнанні з иншими текстами. Київ, 1911" (там же, ч. 44; підпис—*Р.*).

378. Великі роковини [Шевченківське свято] (там же, ч. 47; без підпису)

379. Поезія всепрощення [Шевченкова поезія] (там же).

380. Рецензія на книгу: „А. В Стороженко, Происхожденіе и сущность украинофильства. Кіевъ, 1912“ (там же, ч. 50).

381. З листування П. Житецького (там же, ч. 53).

382. Житецький про Антоновича (там же, ч. 55).

383. За невсипущу працю [Перед ювилеєм Франка] (там же, ч. 71).

384. Герцен і українство (там же, ч. 72).

385. З нашого життя [Про В. Дорошенка] (там же, ч. 80 і 85).

386. Рецензія на книгу: „Ів. Котляревський, Енеїда, на укр. мову перелицьована. Київ, 1912“ (там же, ч. 89; підпис—*С. Є.*).

387. На увагу нашим видавництвам [Про збагачення просвітної літератури] (там же, ч. 90; підпис—*Ромул*).

388. Російський імперіялізм. I—IV (там же, ч. 93, 95, 99 і 100).

389. Рецензія на книгу: „П. И. Житецкій (1836—1911). Кіевъ, 1912“ (там же, ч. 95; без підпису).

390. З нашого життя [Клерикалізм на українському ґрунті] (там же, ч. 97).

391. З нашого життя [Холмська справа] (там же, ч. 102).

392. Павло Засодимський. Некролог (там же, ч. 103, підпис—*С.*).

393. Дикі люде [Туристи на Шевченковій могилі] (там же, ч. 111).

394. Рецензія на книгу „И. Ф. Павловскій, Краткій біографическій словарь ученыхъ и писателей Полтавской губ. Полтава, 1912“ (там же; підпис—*С. Є.*).

395. Рецензія на книгу: „М. Комаров, До української драматургії. Одеса, 1912“ (там же, ч. 118; підпис—*С. Є.*).

396. Рецензія на книгу: „С. Тодосієнко, Розмова про школу. Київ, 1912“ (там же, ч. 135; підпис—*С. Є.*).

397. Рецензія на книгу: „В. И. Масловъ, Литературная дѣятельность К. Ѳ. Рылѣева. Кіевъ, 1912“ (там же ч. 136).

398. Рецензія на книгу: „Н. Шаховская, В. Г. Короленко. Москва, 1912“ (там же, ч. 139; підпис—*С. Є.*).

399. Ще одна ліквидація [Українські науки в подільській семинарії] (там же, ч. 145).

400. Поезія самотности [Л. Українка, Твори. т. I. Київ] (там же, ч. 146).

401. Рецензія на книгу: „М. Гедзь, Казки та оповідання з недійсного життя. Харьків, 1912“ (там же, ч. 148; підпис—*С. Є.*)

402. Рецензія на книгу: „На спомин 50-х роковин смерти Т. Шевченка. 1861—1911. Москва, 1912“ (там же, ч. 152; підпис—*С. Є*).

403. Рецензія на журнал „Завѣты“, кн. I—III (там же, ч. 159; підпис—*С. Є*).

404. Іван Франко. I—V (там же, ч. 160, 164, 166, 168, 169, 170 і 171).

405. Пам'яти М. Ф. Анненського (там же, ч. 177).

406. Герой моменту [Про Суворина] (там же, ч. 187).

407. Дві позиції [Суворин і Драгоманов] (там же, ч. 188).

408. Змій-спокусник [Суворин і український театр] (там же, ч. 189).

409. Незужитий капитал: [О. Маковей, Життєпис О. Ю. Федьковича. Львів, 1911; Писання О. Ю. Федьковича, т. IV. Львів, 1910“] (там же, ч. 193).

410. З нашого життя [Про Кашкарева] (там же, ч. 194).

411. В. Доманицький на селі (там же, ч. 196).

412. 1812-й рік на Україні. I—IV (там же ч. 199, 200 і 201).

413. Дипломатична робота [Російські ліберали й українство]. I—III (там же, ч. 206, 208 і 209).

414. З нашого життя [Виборча кампанія] (там же, ч. 216 і 222).

415. Східнє питання й українці (там же, ч. 217).

416. Людина, з якої нічого не вийшло. Пам'яти Т. Рильського (там же, ч. 218).

417. „Сторонні“ люде [Чехи й українство] (там же, ч. 236).

418. Над новою труною [На смерть М. Лисенка] (там же, ч. 243; без підпису).

419. Натхненний співець [М. Лисенко] (там же, ч. 244; без підпису).

420. Інтимна сила [М. Лисенко] (там же, ч. 247).

421. День великої туги [Похорон М. Лисенка] (там же, ч. 248).

422. Рецензія на книгу: „Вінок Т. Шевченкові... Збірка з примітками М. Комарова. Одеса, 1912“ (там же, ч. 251).

423. Без позиції [Російське громадянство в національній справі]. I—IV. (там же, ч. 281 і 282).

424. Коло Драгоманова [Полемика Богучарського і Кістяковського] (там же, ч. 285).

425. „Пропала книга“ [Заборона в сенаті повного „Кобзаря“] (там же, ч. 291).

426. З нашого життя [Громадянство і преса] (там же, ч. 292).

427. Сталеві обручі [Про Ірландію] (там же, ч. 294).

428. Живий пам'ятник. Пам'яти Б. Грінченка („Світло", кн. VIII).

429. Громадський пам'ятник (там же, кн. II).

430. На певній дорозі. Пам'яти Т. Рильського (там же),

431. Художникъ-гражданинъ. Н. В. Лисенко („Кіевская Мысль", ч. 298).

432. Изъ переписки П. Ф. Якубовича („Русское Богатство", кн. V.)

433. Передмова [без заголовка] до збірки „Чистому серцем" Київ, 1912 (без підпису).

434. Василь Доманицький. Біографична згадка (там же, без підпису).

435. Чистеє серце (там же).

436. Доманицький на селі (там же).

437. На похороні В. Доманицького (там же; підпис—*С. Є*).

438. На текущія темы [Національний курс і українство] („Украинская Жизнь" кн. 1).

439. Рецензія на книгу: „Н. Рубакинъ, Среди книгъ, т. I. Москва, 1911" (там же).

440. На текущія темы [Противоукраїнська кампанія і П. Струве] (там же, кн. II).

441. Рецензія на: „Систематическій указатель журнала „Кіевская Старина". Полтава, 1911" (там же).

442. На текущія темы [Противоукраїнска кампанія] (там же, кн. III).

443. Объ украинизаціи средней и высшей школы (там же, кн. IV; підпис—*С. А-вичъ*).

444. Рыцарь долга. Памяти Б. Д. Гринченка (там же; підпис—*С. Е-мовъ*).

445. На текущія темы [Про Щоголева] (там же).

446. На текущія темы [Українство й утиски] (там же, кн. V).

447. Рецензія на книгу: „А. В. Стороженко, Происхожденіе и сущность украинофильства. Кіевъ, 1912" (там же).

448. Рецензія на книгу: „П. И. Житецкій. 1836—1911. Кіевъ, 1912" (там же; підпис—*С. Е.*).

449. М. П. Драгомановъ. Біографическая справка (там же, кн. VI; підпис—*С. А-вичъ*).

450. На текущія темы [Українство й утиски] (там же).

451. Рецензія на книгу: „М. Лозинський, Духовенство і національна культура. Львів, 1912" (там же, кн. VII—VIII: підпис—*С. Е-мовъ*).

452. Рецензія на книгу: „И. Ф. Павловскій, Краткій біографическій словарь ученыхъ и писателей Полтавской губ. Полтава, 1912“ (там же, підпис—*С. Е.*).

453. На текущія темы [Виборча кампанія] (там же, кн. IX).

454. Рецензія на книгу: „Мазепа. Москва, 1912“ (там же, підпис—*С. А-вичъ*).

455. Рецензія на книгу: „А. Ф. Кони, На жизненномъ пути, т. I. СПБ., 1912“ (там же, кн. X; підпис—*С. Е.*).

456. Передъ спущенной завѣсой (там же, кн. XI).

457. Рецензія на книгу: „К. З. Тихоновичъ, Рай и адъ въ поэзіи Шевченка. Варшава, 1912“ (там же; підпис—*С. Е-мовъ*).

458. На зарѣ возрожденія (там же; кн. XII).

459. Новий документ до старих позвів. Київ, 1912.

1913.

460. Українське життя р. 1912-го („Рада“, ч. 1).

461. До ювилею Ів. Франка (там же, ч. 4; без підпису).

462. Тернистим шляхом [Сектанти] (там же).

463. Рецензія на книгу: К. З. Тихоновичъ, Рай и адъ въ поэзіи Т. Г. Шевченка. Варшава, 1912“ (там же, ч. 8; підпис—*Р-л*).

464. На маскараді [Панславизм і слов'янство]. I—II (там же, ч. 9 і 10).

465. „Возсоединенный галичанинъ“ [Некролог Філевича] (там же, ч. 11; підпис—*Р.*).

466. „Нема кому?“ [Організація українських акторів] (там же, ч. 12).

467. З нашого життя [Про книгу С. Щоголева] (там же, ч. 16).

468. Ще один „возсоединенный“ [Про Д. Вергуна] (там же, ч. 18).

469. З нашого життя [„Криве дзеркало“ Ів. Левицького] (там же, ч, 22).

470. Рецензія на працю: „В. Мякотинъ, Очерки соціальной исторіи Малороссіи— „Русское Богатство“, 1912, кн. VIII—IX“ (там же, ч. 27).

471. Рецензія на книгу: „М. Гоголь, Страшна помста. Полтава, 1912“ (там же, ч. 31; підпис—*С. Є.*),

472. З нашого життя [„Од романтизму до реалізму“ С. Пригари] (там же, ч. 33 і 39).

473. Нова праця про національне питання [„На національныя темы“ М. Грушевського] (там же, ч. 37; підпис—*Р-л*).

474. Рецензія на книгу: „Д. Дорошенко, З минулого Катеринославщини. Катеринослав, 1913“ (там же; підпис—*С. Є.*).

475. Рецензія на книгу: „Вірші єром. Климентія, Зиновієва сина. З передмовою В. Перетца. Львів, 1912“ (там же, ч. 44).

476. 52-і роковини (там же, ч. 45; без підпису).

477 Шевченко про себе самого (там же).

478. Аби моє зверху [Полемика Богучарського й Кістяковського про Драгоманова] (там же, ч. 48).

479. Рецензія на книгу: „Трудовая группа въ IV Госуд. Думѣ, СПБ., 1913“ (там же, ч. 49; підпис—*С. Є.*).

480. Рецензія на книгу: „В. Гіґо, Ватерльо. Переклав Ів. Франко. Львів, 1912“ (там же, ч. 50; підпис—*С. Є.*).

481. За правдою [К. Мальований і мальованщина] (там же, ч. 52).

482. Рецензія на: „Тихомовні співи на святі мотиви, кн. І. Зібрав Ю. Сівач. Армавир, 1912“ (там же, ч. 57; підпис—*С. Є.*).

483. Рецензія на книгу: „В. Потапенко, Король Лір. Катеринодар, 1912“ (там же; підпис—*С. Є.*).

484. Рецензія на: „Ситцеві рукава. Комедія-жарт Вальєн. З есперантської мови переклав Ю. Сівач. Армавир, 1912“ (там же; підпис—*С. Є.*).

485. Герой наших днів. Основи творчости Ів. Франка (там же, ч. 60).

486) Рецензія на книгу: „М. Возняк, Просвітні змагання галицьких українців в XIX в. Львів, 1912“ (там же, ч. 61; підпис—*С. Є.*).

487. В поті чола. Соціяльні мотиви в творчости Ів. Франка (там же, ч. 63, 65, 69 і 73).

488. Темна сторінка з минулого [Т. Лебединцев та його робота в Галичині й Холмщині] (там же, ч. 65; підпис—*Ромул*).

489. Рецензія на книгу: „А. Луначарський, Великий народній поет (Т. Шевченко). Переклав М. Богун. Львів, 1912“ (там же, ч. 68; підпис—*С. Є.*)

490. По-за межами життя [Ще про К. Мальованого] (там же, ч. 69; підпис—*Ромул*).

491. Рецензія на книгу; „М. Возняк, Житє і значіннє Івана Франка. Львів, 1913“ (там же; підпис—*С. Є.*).

492. Рецензія на книгу: „В. Тимошевський, Мова й національність. Чернівці, 1912“ (там же, ч. 74; підпис—*С. Є.*).

493. Загублені душі [Угорщина] (там же, ч. 75).

494. Поет і жандарм [Дубельт і Шевченко] (там же, ч. 79).

495. Рецензія на „Твори С. Руданського, т. I. Львів, 1912“ (там же; підпис—*С. Є.*).

496. Од Струве до Щоголева [Еволюція „Русской Мысли“] (там же, ч. 80).

497. Ще про „Вольное Слово“ [Полемика Богучарського і Кістяковського] (там же, ч. 82).

498. Серед хижаків. Соціяльні мотиви в творчости Франка. I—II (там же, ч. 85 і 86).

499. Аристократ духа. Ясній пам'яти М. Коцюбинського (там же, ч. 88).

500. Рецензія на книгу: Добродій (N. Mu-ch), Изъ жизни на Кубани. Київ, 1913“ (там же, ч. 89; підпис—*С.*).

501. Рецензія на книгу: „О. Комар, Томаш слави добуває. Коломия, 1913“ (там же, підпис—*Р.*).

502. Учений-громадянин. До ювилею Ф. Є. Корша (там же, ч. 93; без підпису).

503. Два табори. Соціяльні мотиви в творчости Франка (там же, ч. 94 и 95).

504. Рецензія на „Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссіи, в. 8. Бѣдновъ В., Документы, относящіеся къ исторіи екатеринославской духовной семинаріи. Екатеринославъ, 1912“ (там же, ч. 94; підпис—*С. Є.*).

505. Рецензія на книгу: „Гавр. Левченко, Стогін життя. Київ, 1913“ (там же, ч. 95; підпис—*С. Є.*).

506. З нашого життя [Централістичні забобони] (там же, ч. 96).

507. Злодійська тактика [Вигадки „Новаго Времени“] (там же, ч. 98).

508. Рецензія на книгу: „Як. Ярема, Мойсей, поема Івана Франка. Тернопіль, 1912“ (там же, ч. 101; підпис—*С. Є.*).

509. З нашого життя (Пігасовщина в російській пресі] (там же, ч. 102).

510. З страхами радість обнялась [Похід проти української книжки в земських бібліотеках] (там же, ч. 103).

511. Співець боротьби [Про Франка] (там же, ч. 106).

512 Оригінальна самооборона [Ще про похід на українську книжку] (там же, ч. 107).

513. Рецензія на книгу: „Ів. Франко, Мойсей. Поема. Львів, 1912“ (там же; підпис—С. Є.).

514. З нашого життя [Про літературну нашу мову] (там же, ч. 108).

515. Під прапором любови [Про Франка] (там же, ч. 116 і 127).

516. Єретична книга [В. Жаботинскій, Фельетоны. СПБ., 1913] (там же, ч. 124).

517. З нашого життя [Державна Дума про українську справу] (там же, ч. 138).

518. Рецензія на книгу: „Др. О. Назарук, Про карпатських опришків. Львів, 1913“ (там же, ч. 139; підпис—*С. Є.*).

519. З великої приязні [Про проф. Погодина]. I—II (там же, ч. 140, 141 і 142).

520 Рецензія на книгу: „А. С. Афанасьєв (Чужбинський), Українські поезії. Львів, 1912“ (там же, ч. 140; підпис—*С. Є.*).

521. В низеньких сінцях [Про проф. Погодина] (там же, ч. 146).

522. З нашого життя [Про Д. Донцова і „москвофильство“] (там же, ч. 148 і 154).

523. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Князь Ігорь, оповідання по «Слову про полк Ігорів». Київ, 1913“ (там же, ч. 149; підпис—*С. Є.*).

524. Рецензія на книгу: „Ст. Ковалів, Образки з Галицької Каліфорнії. Львів, 1913“ (там же, ч. 152).

525. Рецензія на книгу: „Др. В. Щурат, Літературні начерки. Львів, 1913“ (там же, ч. 155).

526. До світла. З приводу ювилею В. Короленка (там же, ч. 160).

527. Співець контрастів. До характеристики творчости Ів. Франка (там же, ч. 161).

528. Нова втрата [На смерть Л. Українки] (там же, ч. 165; без підпису).

529. Леся Українка. Посмертна згадка (там же; підпис—*Р-л*).

530. Поет під час облоги. Пам'яти Л. Українки (там же, ч. 167).

531. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Три жіночі постаті. Київ, 1913“ (там же, ч. 163; підпис—*С. Є.*).

532. Епілог одного короткого романа [Ще про проф. Погодина] (там же, ч. 170).

533. Невиспівані співи. До характеристики творчости Ів. Франка (там же, ч. 181 і 182).

534. Пам'яти М. Комарова (там же, ч. 187).

535. Тверезе слово. До полемики про „Вольное Слово“ (там же, ч. 195; підпис—*С. Є.*).

536. Самотня могила [Могила Руданського в Ялті] (там же, ч. 196).

537. З українсько-польських стосунків [Про українську школу в польському письменстві] (там же, ч. 202; підпис—*С. Є.*).

538. Демонстрація безсилля [Законопроєкт єп. Никона про українську школу] (там же, ч. 204; підпис—*Ромул*).

539. Ів. Я. Фойницький [Некролог] (там же, ч. 216; підпис—*Р.*).

540. Голосна справа [Справа Бейліса] (там же, ч. 219).

541. Рецензія на книги „1) М. Яцків, Ів. Франко. Львів, 1913; 2) С. В., Про життя і твори Ів. Франка. Львів, 1913" (там же, ч. 220; підпис—*С. Є.*).

542. Тр'и сили. З судової залі (там же, ч. 225).

543. З нашого життя [Ще про Д. Донцова] (там же. ч. 227).

544. До ювилею „Русскихъ Вѣдомостей" (там же, ч. 228).

545. Драгоманов на еміграції. I—III (там же, ч. 232, 237 і 241).

546. Рецензія на книгу: „Др. Ів. Франко, Панщина та її скасування. Львів, 1913" (там же, ч. 232; підпис—*С. Є.*).

547. З нашого життя [Про москвофільство. Драгоманов] (там же, ч. 233).

548. На почесній постаті. До 25-літнього ювилею Л. П. Линицької (там же, ч. 236).

549. Стороння людина. З судової залі (там же; підпис—*Ромул*).

550. З нашого життя [Київська виставка] (там же, ч. 239).

551. Залежалий крам [„Новое Время" і А. Веретельник] (там же, ч. 242).

552. Пам'яти М. В. Лисенка. Перші роковини (там же, ч. 243; без підпису).

553. Експертиза. З судової залі (там же).

554. Шляхом повинности. До 75-х роковин смерти Котляревського (там же, ч. 247).

555. Суд совісти [Справа Бейліса] (там же; без підпису).

556. Пересторога [По процесі Бейліса] (там же, ч. 249).

557. Рецензія на книгу: „В. Будзиновський, Москвофильство, його причини і теорії. Львів, без року" (там же, ч. 250; підпис—*С. Є.*).

558. З нашого життя [Ритуальна справа] (там же, ч. 251).

559. Рецензія на книгу: „В. Антонович, Коротка історія козаччини. Коломия, без року“ (там же, ч. 255; підпис—*С. Є.*).

560. Драгоманов серед співробітників російського журналу (там же, ч. 256).

561. З нашого життя [Про Наукове Т-во ім. Шевченка] (там же, ч. 257, 268 і 280).

262. Про одну фантазію [„Росіяне“ в Галичині] (там же, ч. 258; підпис—*С. Є-мов*).

563. Рецензія на: „Ілюстрований народний календар Т-ва „Просвіта“ на звичайний рік 1914. Львів, 1913“ (там же, ч. 261; підпис—*Р-л*).

564. Рецензія на книгу: „Ів. Франко, Вірші на громадські теми. Львів, 1913“ (там же; підпис—*С. Є.*).

565. „Звичайною“ дорогою. Відповідь др. С. Томашівському [Про Наукове Т-во] (там же, ч. 266).

566. Без власної хати [Організація українських акторів] (там же, ч. 267).

567. Рецензія на: „Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ, 1913, т. XVIII, кн. 2“ (там же; підпис—*С. Є.*).

568. Рецензія на: „Обозрѣніе трудовъ по славяновѣдѣнію подъ ред. В. Н. Бенешевича, в. І. СПБ., 1913“ (там же; підпис—*С. Є.*).

569. Соромицький дебют [Галицко-русское общество“] (там же, ч. 269).

570. Препарований Гоголь (О. О. Марковъ, Н. В. Гоголь въ галицко-русской литературѣ] (там же, ч. 271).

571. З нашого життя [Про єп. Никона, та його законопроєкт] (там же, ч. 274).

572. Рецензія на книгу: „О. Мицюк, Веремійовська буча, Львів, 1913“ (там же; підпис—*С. Є.*).

573. З приводу праці О. Требина „Канты студные“ (там же, ч. 275; підпис—*С. Є-мов*).

574. Рецензія на книгу: „Гр. Коваленко-Коломацький, До справи будови пам'ятника Т. Г. Шевченкові. Не слід мовчати. Київ, 1913“ (там же, ч 278; підпис—*С. Є.*).

575. До громадської допомоги [Про заклик од Бібліографічної Комісії Наук. Т-ва ім. Шевченка] (там же, ч. 286; підпис—*С. Є.*).

576. Коло Драгоманова [З приводу статті Дейча „У наначала легенды“] (там же, ч. 289; підпис—*С. Є.*).

577. Рецензія на книгу: „Н. Садовський, Християнське становище в справі 40-літнього ювилею Ів. Франка. Жовква, 1913“ (там же; підпис—*С. Є.*).

578. Фарбовані душі [Про лист томських студентів до Винниченка] (там же, ч. 293).

579. Невдала копія. З історичних паралелів [Централізм за французької революції] (там же, ч. 294).

580. Просвітні заходи Кирило-Мефодієвського брацтва (Світло“, кн. VI).

581. Не пей изъ колодца [Про книгу С. Щеголева] („Кіевская Мысль“, ч. 19).

582. Неудачная поза. По поводу письма г. Щеголева (там же, ч 37.).

583. Рецензія на книгу: М. Коцюбинський, Тіні забутих предків. Київ-Львів, 1913“ (там же, ч. 150).

584. Рецензія на книгу: „Сикорскій А. И. проф., Русскіе и украинцы. Кіевъ, 1913“ (там же).

585. Рецензія на книгу: „Луначарський А., Великий народний поет (Т. Шевченко). Львів“ (там же, ч. 170).

586. Рецензія на книгу: „Ів. Франко, Мойсей. Львів, 1913“ (там же).

587. Рецензія на книгу: Ол. Барвінський, Спомини з мого життя. ч. 1. Львів, 1912“ (там же, ч. 184).

588. Рецензія на книгу: „Ст. Ковалів, Образки з Галицької Каліфорнії. Львів, 1913“ (там же, ч. 191).

589. Л. П. Косачъ-Квитка. Некрологъ (там-же, ч. 198; підпис—*С. А.*).

590. Памяти Леси Украинки (там же).

591. Рецензія на книгу: „Антонович В., Коротка історія козаччини. Коломия, без року“ (там же, ч. 317).

592. Рецензія на книгу: „Грінченко Б., Соняшний промінь. Київ, 1913“ (там же, ч. 331).

593. Рецензія на книгу: „Франко Ів., Панщина та її скасування. Львів, 1913“ (там же, ч. 345).

594. Изъ украинской жизни („Завѣты“, кн. IV).

595. На текущія темы. Къ итогамъ и перспективамъ („Украинская Жизнь“, кн. 1).

596. Благородный освѣдомитель [С. Н. Щеголевъ, Украинское движеніе] (там же, кн. II).

597. Рецензія на книгу: „І. Нечуй-Левицький, Криве дзеркало української мови. Київ, 1912“ (там же; підпис—*С. Е-мовъ*).

598. Рецензія на книгу: „С. Пригара, Од романтизму до реалізму. Київ, 1913“ (там же, кн. III: підпис—*С. Є.*).

599. Писатель-гуманистъ. Къ 40-лѣтію литературной дѣятельности Ив. Франка (там же, кн. V).

600. На текущія темы [Про боротьбу з хуліганством] (там же).

601. Приказъ жизни. Къ дебатамъ въ Госуд. Думѣ по украинскому вопросу (там же, кн. VI).

602. Рецензія на книги: 1) Ів. Франко, Мойсей, поема. Львів, 1913; 2) Я. Ярема, Мойсей, поема Ів. Франка. Тернопіль, 1912 (там же; підпис—*С. Є.*).

603. На текущія темы [Національне питання. Законопроєкт єп. Никона] (там же, кн. IX).

604. Волчья тактика [Процес Бейліса] (там же, кн. XI) *).

605. Наканунѣ. Къ Шевченковскому юбилею (там же, кн. XII).

606. Борис Грінченко. Про життя його та діла. Вид. „Благотворит. О-ва изд. общеполезн. и дешевыхъ книгъ“. СПБ., 1913.

607. За рік 1912-й. Статті, фельєтони, замітки. Київ, 1913.

608. Співець боротьби і контрастів. Спроба літературної біографії й характеристики Івана Франка. Київ, 1913.

1914.

609. Українське життя [Огляд] („Рада“, ч. 1).

610. З громадських настроїв 1913 року (там же, ч. 4).

611. Рецензія на книгу: „Вол. Леонтович, Старе й нове. Оповідання. Київ, 1914“ (там же, ч. 6).

612. Рецензія на книгу: „Г. Коваленко-Коломацький (Гр. Сьогобочний), Спогади про М. В. Лисенка (там же; підпис—*С. Є.*).

613. Дмитро Клеменц. Некролог (там же, ч. 8; підпис—*С.*).

614. Сильному духом. Ясній пам'яти Луки Скочковського (там же, ч. 16).

615. „Хоч по китайському“ [Цензові земці проти української мови] (там же, ч. 19).

616. Преображений граф [Про гр. Бобринського] (там же, ч. 20).

617. Рецензія на: „А. Н. Пыпинъ, Панславизмъ въ прошломъ и настоящемъ. СПБ., 1913“ (там же).

618. Пам'яти Миколи К. Михайловського. На 10-ті роковини його смерти (там же, ч. 22).

619. Переможець [Про гр. Бобринського] (там же, ч. 23).

---

*) Сконфіскована; редактора потягнуто до суду по ст. 129.

620. Рецензія на книгу: „В. Степовий, Іван Котляревський. Катеринослав, 1913“ (там же, ч. 24; підпис—*С. Є.*).

621. Рецензія на працю: „В. Мякотинъ, Очерки соціальной исторіи Малороссіи—«Русское Богатство», 1913“ (там же, ч. 26; підпис—*С. Є.*).

622. З нашого життя [Галас круг Шевченкового ювилею] (там же, ч. 33).

623. Щасливий Шевченко [Ш-ко, як об'єкт зненависти для лихих людей] (там же, ч. 46; без підпису).

624. В обороні людини. До характеристики поглядів Шевченка (там же).

625. Шевченкові роковини й духовенство (там же, ч. 48; підпис—*Ромул*).

626. Ясній пам'яти Івана М. Полторацького (там же).

627. Дорогою свідомости. Пам'яти І. Полторацького (там же, ч. 50).

628. Вол. Антонович про Шевченка (там же, ч. 55; підпис—*Р-л*).

629. З нашого життя [По ювилею] (там же).

630. Фридерик Містраль. Посмертна згадка (там-же, ч. 61).

630. Золотий ключик [Германофільство націоналістів] (там же, ч. 65).

632. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Шевченків «Кобзарь» на селі. Київ, 1914“ (там же; підпис—*С. Є.*).

633. З нашого життя [Шкільні справи] (там же, ч. 77).

634. Нові матеріяли про „Вольное Слово“ [Стаття проф. Шишманова в „Вѣстникѣ Европы“] (там же, ч. 72; без підпису).

635. Нова праця про Угорщину [Л. Василевскій, „Венгерскіе русины“ в «Русском Богатствѣ»] (там же, ч. 76; підпис—*С. Є.*).

636. Пам'яти товариша [На смерть В. Лозинського] (там же, ч. 78).

637. Гомруль (там же, ч. 79).

638. Дві позиції [Справа Бендасюка]. I—III (там же, ч. 89, 91 і 92).

639. Соціяльна аксіома [Становище друкованого слова в Росії] (там же, ч. 90).

640. В боротьбі з лихоліттям. Пам'яти М. Салтикова-Щедрина. 28.IV. 1889 (там же, ч. 96).

641. На добрій дорозі [Про проф. Погодина] (там же, ч. 103).

642. Комедія чи трагедія? [Обрусительна школа] (там же, ч. 104).

643. „Необережність" [К.-д. Лашкевич і українство] (там же, ч. 106).

644. Політичний маятник [Про проф. Погодина]. I—IV (там же, ч. 108, 109, 115 і 117).

645. Під тяжким хрестом. Пам'яти К. П. Михальчука (там же, ч. 110).

646. Рецензія на книгу: „В. Кранихфельдъ, Т. Г. Шевченко—пѣвецъ Украины. СПБ., 1914" (там же, 117; підпис—*С. Є.*).

647. З нашого життя [Націоналісти] (там же, ч. 118).

648. Рецензія на книгу: „О. Левицький, Волинські оповідання. Київ, 1914" (там же, ч. 131).

649. Без віри [А. Бобенко, Перевесло. Одеса, 1913] (там же, ч. 135).

650. З нашого життя [Боротьба з українством і за українство] (там же, ч. 143).

651. Карикатура і дійсність [Становище народної освіти] („Світло", кн. VI).

652. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Шевченків «Кобзарь» на селі. Київ, 1914" (там же; підпис—*Р-л*).

653. Рецензія на книгу: „П. Зайцевъ, Русскія поэмы Т. Г. Шевченка. Харьковъ, 1913" („Україна", кн. II).

654. Рецензія на „Оповідання Марка Вовчка (посмертні). Київ—Львів, 1913" (там же).

655. Рецензія на книги: 1) Сумцовъ Н. Ф., Харьковъ и Шевченко; 2) Сумцовъ Н. Ф., Дубы Т. Г. Шевченка. Харьків, 1911" (там же, кн. III; підпис—*С. Є.*).

656. Украинская жизнь. („Итоги 1913 года", приложеніе къ „Кіевской Мысли" ч. I).

657. Рецензія на книгу: „М. Драгоманов, Чудацькі думки про українську національну справу. Київ, 1913" („Кіевская Мысль", ч. 11).

658. Рецензія на книгу: „М. Вороний, В сяйві мрій. Київ, 1913" (там же, ч. 18; підпис—*С. Є.*).

659. Рецензія на книгу: „Б. Грінченко, Шевченків «Кобзарь» на селі, Київ, 1914" (там же, ч. 70).

660. Безприходный ученый. Памяти К. П. Михальчука (там же, ч. 100.).

661. Своеобразная эволюція [Про проф. Погодина] (там же, ч. 125).

662. Нѣсколько словъ проф. Погодину (там же, ч. 130).

663. Иванъ Франко. По поводу 40-лѣтія литературной дѣятельности (там же, ч. 154).

664. За тюремной рѣшеткой. Эпизодъ изъ творчества Т. Г. Шевченка („Приазовскій Край“, ч. 52).

665. Очерки современной Галичины. I—VII („Русскія Вѣдомости“, ч. 269, 273, 280, 282, 292, 299 і 300).

666. Шевченко и литература („Русское Богатство“, кн. III).

667. Судьба одной книги. Къ столѣтней годовщинѣ рожденія Т. Г. Шевченка („Голосъ Минувшаго“, кн. II).

668. На перепутьи. Объ украинцахъ въ Галичинѣ („Русскія Записки“, кн. II).

669. Рецензія на книгу: „Н. Садовський, Християнське становище в справі 40-літнього ювилею Ів. Франка. Жовква, 1913“ („Украинская Жизнь“, кн. I; підпис—*С. Е-мовъ*.).

670. Шевченко въ своемъ дневникѣ (там же, кн. II).

671. На текущія темы [По ювилеї] (там же).

672. На текущія темы. Къ итогамъ и перспективамъ (там же, кн. III).

673. Вокругъ львовскаго процесса. Отклики русской печати (там же, кн. V—VI).

674. Борис Грінченко. Переднє слово до книги: „Б. Грінченко, Сонце сходить. Київ, 1914“.

675. Шевченко. Збірка. Київ, 1914.

1915.

676. Два проэкта („Украинская Жизнь“, кн. I.).

677. Ѳ. Е. Коршъ и украинство (там же, кн. III—IV).

678. Двойною мѣрою [О „провокаціи“] (там же, кн. V—VI).

679. Открытое письмо В. А. Маклакову (там же).

680. Памяти М. П. Драгоманова. По поводу 20-лѣтней годовщины смерти (там же, кн. VII).

681. О томъ, что было и чего не было. По поводу воспоминаній Л. Г. Дейча (там же, кн. X—XII).

682. Буковина („Русскія Вѣдомости“, ч. 5).

683. Михаилъ Павлыкъ. Некрологъ (там же, ч. 18).

684. Экономическія организаціи въ Галичинѣ (там же, ч. 42).

685. Угорщина. I—II (там же, ч. 73 і 92).

686. Про те, що було й чого не було. З приводу споминів д. Л. Дейча („Основа“ кн. I).

687. Рецензія на книгу: „Ів. Франко, В наймах у сусідів, т. I. Львів, 1914“ (там же, кн. II).

688. Рецензія на книгу: „Ю. Бачинський, Українська еміграція, т. І. Львів, 1914“ (там же).

689. De mortuis [Пам'яти Ол. Русова, К. Паньківського і В. Лесевича] (там же, кн. III).

690. З хвиль життя [„Визволення“ Галичини] (там же).

691. Рецензія на книгу: „О. Кобилянська, За ситуаціями. Київ, 1914“ (там же).

692. Рецензія на книгу: „І. Боригорець, Боротьба за слав'ян і за народні права. Єлисавет, 1915“ (там же; підпис—*Ромул*).

693. Рецензія на книгу: „А. Ф. Саликовскій, Памяти Ѳ. Е. Корша. Ростовъ на Дону, 1915“ (там же).

694. Драгоманов. I—II („Боротьба“—нелегальна, ч. 5; підпис—*Тр. Лановий*).

695. Мудрий акт [Знищення української преси] (там же; підпис—*Волосожар*).

696. Изъ исторіи возрожденія Галичины. I—III („Голосъ Минувшаго“, кн. II, IV і IX).

697. Михаилъ Павлыкъ (там же, кн. VI).

698. О Галичинѣ („Ежемѣсячный Журналъ“, кн. IV).

699. Національное и литературное движеніе („Галичина, Буковина и Угорская Русь“. Москва, 1915—два видання; без підпису).

700. Литература (там же; без підпису).

701. Шевченко й Котляревський („Збірник пам'яти Т. Шевченка“, вид. Наукового Товариства. Київ, 1915).

1916.

702. Законченная карьера [Галицьке москвофільство] („Украинская Жизнь“, кн. III).

703. Прологъ къ будущему. Памяти Ив. Франка (там же, кн. VI).

704. Критическое время [Військові події й російське громадянство] (там же, кн. VII—VIII).

705. Похороны Ив. Франка. Письмо изъ Лозанны (там же; підпис—*С. Александровичъ*).

706. Рецензія на книгу: „Безсоновъ С. В., Надзоръ надъ книгой. Опытъ систематизаціи матеріаловъ о цензурѣ въ допетровскую эпоху. Москва, 1916“ (там же).

707. Сеникъ-Петровичъ. Некрологъ (там же, кн. IX; без підпису).

708. Сотеръ Ортинскій. Некрологъ (там же; без підпису).

709. Максимиліанъ Черникъ. Некрологъ (там же; без підпису).

710. Павелъ Кирчевъ. Некрологъ (там же; без підпису).

711. Рецензія на книгу: „Къ десятилѣтію первой Государственной Думы. Сборникъ статей перводумцевъ. Петроградъ, 1916“ (там же; підпис—*С. Е.*).

712. На очереди [Позиція українців на майбутніх виборах] (там же, кн. X—XI).

713. Лесь Мартовичъ. Некрологъ (там же; без підпису).

714. Иноязычная пресса о Франкѣ (там же; без підпису).

715. Рецензія на книгу: „Привіт Іванови Франкови в сорокліттє його письменської праці. 1874—1914. Львів, 1916“ (там же; підпис—*С. А-чъ*).

716. На стражѣ національнаго достоинства. Къ характеристикѣ публицистической дѣятельности проф. М. С. Грушевскаго (там же, кн. XII).

717. Рецензія на книгу: „Памяти И. И. Срезневскаго, кн. I. Петроградъ, 1916“ (там же).

718. Противъ теченія. Памяти В. П. Обнинскаго („Голосъ Минувшаго“, кн. V—VI).

719. Въ полосѣ апатіи и застоя. Изъ исторіи возрожденія Галичины (там же, кн. VII—VIII).

720. Хабар. Оповідання (збірник „Степ“, Одеса, 1916; підпис—*П. Устяк*).

721. З хвиль життя [Становище українства під війну] (там же) *).

722. На святі Котляревського. Згадки самовидця („Привіт Ів. Франкови... Львів, 1916“).

723. З офіціяльної літератури 60-х років XIX в („Український Науковий Збірник“, в. II. Москва, 1916).

724. Рецензія на „Письма... къ библіографу С. И. Пономареву. Москва, 1915“ (там же).

725. Новая украинская литература (Збірник „Отечество“. Петроград, 1916).

726. Старый вопросъ въ новой постановкѣ („Сѣверныя Записки“, кн. X і XI).

727. З окупованого краю. I—II („Промінь“, ч. I, 2—4).

728. Франко і Павлик. („Календарь на р. 1917“—вид. „Благотвор. О-ва“. Петроград, 1916).

---

*) Цензура вирізала з книги (під заголовком „Степ“ випущено в світ власне цензурні недогризки IV книги журнала „Основа“).

729. Кость Паньківський. Некролог (там же).

730. Іван Франко. Про життя його та діла. Вид. „Благотворит. О-ва". Петроград, 1916.

1917.

731. На порозі майбутности [Перспективи нового життя] („Нова Рада", ч. 1).

732. На партійні теми [Історія й ідеологія рад.-демократичної партії]. I—III (там же, ч. 10, 13 і 14).

733. Сіль в оці [Українська справа і російський націоналізм] (там же, ч. 18).

734. Дві правді [Українізація армії] (там же, ч. 21).

735. Старим слідом [Централізм російської демократії] (там же, ч. 25).

736. Вільне слово [Погляд на історію друкованого слова в Росії] (там же, ч. 28).

737. В суточках [Перші ознаки дезорганізації революційних сил] (там же, ч. 29).

738. В непевному сусідстві [Противоукраїнські організації на Україні] (там же, ч. 30).

739. Мойсеєві українського народу [Роковини смерти Ів. Франка] (там же, ч. 32).

740. На початку другого акту [Дезорганізація революційних сил] (там же, ч. 33).

741. З над Невських берегів [Листи з Петербургу], I—IV (там же, ч. 45, 47, 48 і 49).

742. Чадний огонь [Про український шовінізм] (там же, ч. 55).

743. Африканська фантазія [Вигадки про генеральний секретаріят] (там же, ч. 68).

744. Шляхи до Риму [Про українську і російську культуру] (там же, ч. 70).

745. „Опізнився ти, козаче" [Виступ галицьких москвофілів] (там же, ч. 71).

746. Дешеві лаври [Відповідь на інсинуації російського публіциста] (там же, ч. 74).

747. До історії соціялізму на Україні [Українські соціялісти-федералісти 80-х років] (там же, ч. 82).

748. У вагоні [З подорожі] (там же, ч. 91).

749. На повороті [Кризис власти й українство]. I—III (там же, ч. 105, 106 і 107).

750. З живого джерела. Про зближення культур (там же, ч. 112).

751. Патока й отрута лютая [Українство перед судом Московської наради] (там же, ч. 115).

752. Пів року [Півріччя революції]. I—II (там же, ч. 123 і 124).

753. В тумані [Корниловщина] (там же, ч. 126).

754. Корниловщина [Причини і наслідки] (там же, ч. 127).

755. Карпенко-Карий. В десяті роковини смерти (там же, ч. 128).

756. Біля початків федерації [Київський федералізм на початку XIX в.] (там же, ч. 134).

757. Власними руками [Розбрат і анархія] (там же, ч. 135).

758. „Так, ви перешкоджали" [Українсько-російські стосунки] (там же, ч. 141).

759. Достукався [Про П. Струве] (там же, ч. 166).

760. Шляхом розважности [Українсько-російські стосунки] (там же, ч. 167).

761. З глибокого льоху [Всеслов'янська нарада в Москві] (там же, ч. 168).

762. Очищений Шульгин [Характеристика роботи В. Шульгина] (там же, ч. 172).

763. Шварц-гельбери [Москвофіли з Галичини] (там же, ч. 173).

764. Останній бій [Між ладом і анархією] (там же, ч. 175).

765. По кривавому непорозумінні [Переворот у Київі]. I—II (там же, ч. 177 і 178).

766. Мов по писаному [Перші познаки большевицької перемоги] (там же, ч. 180).

767. Голосування чи галасування [Вибори на селі] (там же, ч. 187).

768. Сліпі вибори [Вибори до Установчої Ради]. I—III (там же, ч. 192, 193 і 194).

769. Своїм судом [Самосуди на селі] (там же, ч. 197).

770. Всесвітній попихач [Становище преси] (там же, ч. 200; підпис—*Ромул*).

771. Панські жарти [Самодержавіє і большевизм] (там же, ч. 201).

772. Вони обвинувачують [Большевики і Центральна Рада] (там же, ч. 202).

773. Рецензія на книгу: „Моліер, Тартюф. Переклад В. Самійленка. Київ, 1917" (там же, ч. 203, підпис—*С. Є-мов*).

774. Руїнницькою стежкою [Хазяйнування большевиків] (там же, ч. 204).

775. Товариш Клюк [Розбишака і революціонер] (там же, ч. 207).

776. Лавина [Розвал фронта] (там же, ч. 211; підпис—*Ромул*).

777. Пам'яти єв. Олесницького [†26. X. 1917] (там же, ч. 212).

778. До нових ланцюгів [„Соціялізація“] (там же, ч. 215).

779. До осяйної брами [Ідея визволення] (там же, ч. 217).

780. На кладовищі [Самодержавіє і большевизм] (там же, ч. 218).

781. На роздоріжжі. 1917 рік у Росії (там же, ч. 220; підпис—*Ромул*).

782. На вершку національних досягань. 1917 рік на Україні (там же).

783. На святі волі („Кіевская Мысль“, ч. 77).

784. Подъ знаменемъ національной культуры („Власть Народа“, ч. 5).

785. Иванъ Франко („Голосъ Минувшаго“, кн. I).

786. Галичина въ началѣ конституціонной эры (там же, кн. IX—X).

787. Рецензія на книгу: „М. Драгомановъ, Историческая Польша и великорусская демократія. Кіевъ, 1917“ („Книгарь“, ч. 1).

788. Рецензія на книгу: „М. Залізняк, Самостійна Україна—не соціялістичне гасло?“ (там же).

789. Своя мудрість (там же).

790. Голод на книжку (там же, ч. 2).

791. Рецензія на книги: 1) Стебницький П., Українська справа; 2) Стебницкій, Украина и украинцы. Петроградъ, 1917 (там же).

792. Рецензія на книги: 1) Коцюбинський М., Ів. Франко. Київ, 1917; 2) Хто такий був Ів. Франко? Винниця; 3) Христюк П., Борець за діло народнє. Київ, 1917 (там же).

793. Рецензія на книгу: „Грінченко Б., Листи з України Наддніпрянської. Київ, 1917“ (там же, ч. 3).

794. Рецензія на книгу: „До селян та міщан українців римокатолицької віри лист. Полтава, 1917“ (там же).

795. Наші місяшники (там же, ч. 4).

796. Рецензія на книгу: „Ю. Липа, Союз визволення України. Одеса, 1917“ (там же).

797. Рецензія на книгу: „М. Чернявський, Україна, автономія, федерація. Херсон, 1917“ (там же).

798. Рецензія на книгу: „Тарасові алмази, вип. І. Київ, 1917“ (там же).

799. Сон-не-сон. З приводу останніх Шевченкових роковин („Літ.-Наук. Вістник“, кн. І).

800. Живий труп [Микола II] (там же).

801. Безмолвная годовщина [Шевченкові роковини року 1917] („Украинская Жизнь“, кн. I—II).

802. Рецензія на книгу: „Полянскій А., Избранныя сочиненія. Москва, 1916“ (там же).

803. Мартирологъ украинскаго слова (там же, кн. III—VI).

804. Бібліотека по украиновѣдѣнію (там же).

805. Історія українського письменства. Вид. третє з одмінами й додатками. Київ, 1917.

806. Як люде прав собі добувають. Вид. 3-тє. Київ, 1917.

807. Як визволитись робочим людям з бідности. Вид. 2-ге. Київ, 1917.

808. Тарас Шевченко, життя його та діла. Вид. третє. Київ, 1917.

809. З нашого життя за рік 1913-й. Статті, фельєтони, замітки. Київ, (1914) 1917 *).

1918.

810. Серед недовідомости [Небезпечна година для України] („Нова Рада“, ч. 1).

811. З партійного безладдя [Большевизм та українські партії] (там же, ч. 4).

812. Атавизм [Пам'яти Кокошкина і Шингарева] (там же, ч. 6).

813. Агонія [Розклад мілітаризму]. I—III (там же, ч. 9, 10 і 11).

814. В світовому масштабі [Війна всіх проти всіх] (там же, ч. 12).

815. Слово до живих [Про пережите і майбутнє] (там же, ч. 14).

816. Лист без конверта [До Ю. Коцюбинського] (там же, ч. 15).

817. На вістрях штиків [Большевицький терор і грядуща реакція] (там же, ч. 16).

---

*) Книгу розпочато друком року 1914-го, але через загальну заборону українського письменства військовим часом, вийшла вона, власне надрукована до війни частина її, допіру аж року 1917-го.

818. Фельдфебель у Вольтерах [Бутербродна література] (там же, ч. 18).

819. Не для себе [Анархічна суть большевизму] (там же, ч. 19).

820. Порохня сиплеться [Розкладова робота большевиків] (там же, ч. 22).

821. Догнивають [Занепад большевиків] (там же; підпис—*Ромул*).

822. Підрахунки [Большевицьке панування в Київі]. I—III (там же, ч. 25, 26 і 27; підпис—*Ромул*).

823. Муравйов [Характеристика „героя“] (там же, ч. 25).

824. Соціялізація думки [„Культурні“ заходи большевиків] (там же, ч. 30).

825. На роковини [Роковини революції] (там же, ч. 31).

826. На Шевченкову тему [Гріхи сучасности] (там же).

827. Голоси з льоху [Відповідь обмовцям] (там же, ч. 32).

828. Шляхом роспаду [Доля революції]. I—II (там же, ч. 33 і 35).

829. Біля кризиса [Кризис власти та принціпи організації]. I—IV (там же, ч. 36, 37, 40 і 41).

830. Дорогою ціною. Ясній пам'яти Вол. Шульгина (там же, ч. 37).

831. Не з того кінця [З приводу наказа про вивіски] (там же, ч. 42).

832. На тимчасовий бюджет [Державне становище України]. I—II (там же, ч. 44 і 45).

833. Дві безодні [Два шовинізми] (там же, ч. 46).

834. Пам'яти Івана Левицького (там же, ч. 48).

835. Неминучим шляхом [Еволюція сучасної державности]. I—III (там же, ч. 49, 50 і 52).

836. Гальванізація трупа [Російський націоналізм на Україні] (там же, ч. 54).

837. Живі тріски [Демобілізовані працьовники] (там же, ч. 56)

838. Гнила дошка [Невдатні вибори до Установчої Ради] (там же, ч. 57).

839. Жнива [Темнота і зневірря на селі] (там же, ч. 58).

840. Новітній централізм [Централізм державний та місцеве самоврядування]. I—II (там же, ч. 62 і 63).

841. Генеральська історія [Шовіністичне „Як жив український народ“] (там же, ч. 70).

842. Інтермедія [Гетьманський переворот] (там же, ч. 71).

843. Хрестною путтю. До історії страстного тижня (там же).

844. Парадоксальне міністерство [Характеристика гетьманського правительства] (там же, ч. 72).

845. Zu spät [Причини перевороту] (там же, ч. 73).

846. Селянська трагедія [Безпорадність селянства] (там же, ч. 75).

847. Б'ють [Збиткування над селянством] (там же, ч. 77).

848. Пам'яти А. Ляхоцького (там же, ч. 78).

849. Пам'яти Л. М. Драгоманової (там же, ч. 80).

850. Од Сильвестра до Антонія [Еволюція українського духовенства] (там же, ч. 81).

851. З курсу мнемоніки [Вороття старих людей і порядків] (там же, ч. 82).

852. З шуму життя [Кризис і організація власти]. I—II (там же, ч. 86 і 87).

853. Нові люде [Зустрічі в дорозі]. I—II (там же, ч. 101 і 102).

854. Пам'яти Хв. К. Вовка (там же, ч. 110).

855. Біла пляма [Цензура] (там же, ч. 111).

856. На руїнах. З сільських вражінь. I—V (там же, ч. 111, 112, 115, 119 і 126).

857. Caeterum censeo [Цензура] (там же, ч. 117).

858. Теплі [„Фаховці" і карієристи] (там же, ч. 118).

859. Суддя у власній справі [Цензура] (там же, ч. 119).

860. Політичне комівояжерство [Л. Цегельський про Україну] (там же, ч. 120).

861. Мудра політика [Цензура] (там же, ч. 121).

862. Глас вопіющого в пустині [Життя і газета] (там же, ч. 123).

863. В першу чергу [Цензура] (там же, ч. 127).

864. Четверті роковини [Спомини про перший день війни] (там же, ч. 129).

865. Авгури [Міністерство Народньої Освіти й українська школа] (там же, ч. 130).

866. Пам'яти Ів. Стешенка (там же, ч. 131).

867. За білу пляму [Цензура] (там же, ч. 134).

868. Світовий скандал [Українські гімназії в Київі] (там же, ч. 140; підпис—*Ромул*).

869. Тією ж дорогою [Школа приватними заходами] (там же, ч. 141).

870. По біблейському [Безцеремонність власти] (там же, ч. 143).

871. В тихій пристані [Поліцейська „конституція“] (там же, ч. 144).

872. І. В. Лучицький. Посмертна згадка (там же, ч. 150; підпис—*С. Єфимов*).

873. Ташкентці [Загальна спекуляція] (там же, ч. 151).

874. Старі міхи [Робота російської бюрократії на Україні] (там же, ч. 154).

875. В пустині велелюдній [Російська преса й українство]. I—IV (там же, ч. 163, 164, 165, 166 і 167).

876. Об'рази і луб'я [Відповідь Б. Манджосові]. I—II (там же, ч. 169 і 170).

877. З історичних паралелів [Терор] (там же, ч. 175).

878. Ще про луб'я [З приводу листа Б. Манджоса] (там же, ч. 177).

879. Новий закон [Мстивість] (там же, ч. 179).

880. З адміністративної „Вампуки“ [Ще про українські гімназії в Київі] (там же, ч. 182).

881. Во імя людскости [Ідеал згоди] (там же, ч. 183).

882. Напередодні [Пригасання війни]. I—II (там же, ч. 189 і 190).

883. Слово [Цензура] (там же, ч. 191).

884. Під стягом науки [Про В. Чаговця] (там же, ч. 194).

885. Тиртей українства [Пам'яти М. Лисенка] (там же, ч. 207).

886. З весни відродження. Дмитро Маркович (там же, ч. 208)

887. Чужими руками [Надії на „возсоединеніе“] (там же, ч. 212).

888. Ілюзії і правда [Об'єдинительні змагання та об'єктивна дійсність]. I—IV (там же, ч. 214, 215 і 230) *).

889. Пам'яти Н. Д. Ніковської (там же, ч. 224).

890. Джентельмен і його помішники [Большевизм і об'єдинителі] (там же, ч. 228) **).

891. Дикарі вищої культури [Погром у Львові] (там же, ч. 229; підпис—*Ромул*) **).

892. Рецензія на книгу: „Лесь Мартович, Забобон. Львів, 1917“ (там же).

893. Рецензія на книгу: „А. Крушельницький, Рубають ліс. Львів, 1918“ (там же, ч. 231).

---

*) Покалічено дуже гетьманською цензурою.

**) Покалічено цензурою.

894. Шило в мішку [Ще про погром у Львові] (там же, ч. 234; підпис—*Ромул*).

895. Про пошану до книги (Книгарь", ч. 5).

896. Рецензія на книгу: „Левинскій В., Царская Россія и украинскій вопросъ. Женева, 1917" (там же).

897. Рецензія на книгу: „Проф. И. А. Линниченко, Малорусскій вопросъ и автономія Малороссіи. Петроградъ - Одесса, 1917" (там же).

898. Рецензія на книгу: „М. Драгоманов, Автобіографія. Київ, 1917" (там же).

899. Без Кобзаря (там же, ч. 6).

900. Рецензія на книгу: „Дорошенко В., Українство в Росії. Відень, 1917" (там же).

901. Рецензія на книгу: „Огієнко Ів., Українська культура. Академична промова. Київ, 1917" (там же).

902. Рецензія на книгу: „Кащенко А., За що? Оповідання. Черкаси, 1917" (там же).

903. Рецензія на книгу: „Коваленко Гр., Людина і громада. Черкаси, 1917" (там же, ч. 7).

904. Рецензія на „Малий Кобзарь. Баришполе, 1918"(там же).

905. З доби шукання. Коцюбинський М., Твори, т. 1 і 2. Київ, 1917—1918 (там же, ч. 8).

906. Рецензія на книгу: „І. Труба, Хто пануватиме на Україні. Катеринослав, 1917" (там же).

907. Небуденний памятник. М. Вовчок, Народні оповідання. Львів, 1918 (там же, ч. 10).

908. Рецензія на книгу: „М. Драгоманов, Пропащий час. Київ, 1918" (там же).

909. Рецензія на книгу: „ М. Залізняк, Державний устрій Німеччини. Київ, 1918" (там же).

910. Рецензія на книги: 1) „Краснов, Що тепер діється в Росії. Відень, 1916"; 2) „М. Троцький, Як прийшло в Росії до революції. Відень, 1917" (там же, ч. 11).

911. Рецензія на книгу: „Доманицький В., Життя Т. Шевченка. Київ, 1917" (там же).

912. Рецензія на книгу: „Смаль-Стоцький Ст., Діди, батьки і внуки у Шевченка. Одеса. 1918" (там же).

913. Од літературщини до літератури. На згадку про Гр. Квітку-Основ'яненка (там же, ч. 12—13).

914. Рецензія на книгу: „М. Лозинський, М. Павлик, його життя і діяльність. Відень, 1917" (там же).

915. Рецензія на книгу: „Троцький М., Литовці. Відень, 1917“ (там же).

916. Рецензія на книгу: „Квітка-Основ'яненко Гр., Маруся. Вовча, 1918“ (там же, ч. 16).

917. Рецензія на книгу: „Білецький Л., Про Т. Шевченка. Умань, 1918“ (там же).

918. М. І. Петров — як історик української літератури („Записки Укр. Наук. Т-ва в Київі,“ кн. XVII).

919. До історії галицької руїни. Меморіял К. Паньківського („Наше Минуле“, кн. I).

920. Квітка в Галичині (там же, кн. II).

921. Хв. Вовк про Кузьму Ляхоцького (там же).

922. Масонство на Україні (там же, кн. III).

923. Українці і справа замирення. Два документи з недавнього часу (там же).

924. Один з нездійснених планів Драгоманова (там же).

925. Душа „Просвіти“ [Про Б. Грінченка] („Просвітянин“, кн. I).

926. Къ читателямъ („Украинская Жизнь“. Сборникъ I, Кіевъ; підпис—*Редакція*).

927. На поворотѣ. Къ послѣднимъ страницамъ нашей исторіи (там же).

928. Котляревський. Переднє слово до книги: „Твори Івана Котляревського, вид. 2-ге. Київ, 1918“.

929. Од редактора — бібліографичні та біографичні розвідки. I—IX (там же; без підпису).

930. Украинская литература („Энциклопедическій Словарь изд. бр. Гранатъ“, Москва, т. 42).

931. Українка Леся (там же).

932. Під обухом. Большевики в Київі. Київ, 1918.

933. Коротка історія українського письменства. Київ, 1918.

1919.

934. Скоропадщина. Замісць новорічного огляду („Нова Рада“, ч. 1, 3, 4, 6 і 7).

935. Безгосподарня спадщина [Про бранців і амністію] (там же, ч. 2).

936. Світоч єднання. Пам'яти Ол. Єфименкової (там же, ч. 3).

937. В чаду. Замісць різдвяного оповідання (там же, ч. 6; підпис—*Ромул*).

938. В середині [Страхи на селі] (там же, ч. 14).

939. Дух віків [Об'єднання Галичини й України] (там же, ч. 17).

940. Пам'яти М. І. Туган-Барановського (там же, ч. 18; підпис—*С. Є.*).

941. Паніка [Перед большевиками] (там же, ч. 20).

942. Звір і людина [Розпорошення життьової снаги] (там же, ч. 21).

943. Націоналістичне ліквидаторство (там же, ч. 22).

944. Хто дужчий? До психології революційного часу (там же, ч. 23).

945. Перед невідомим завтра (там же, ч. 27; підпис—*Ромул*).

946. Рецензія на книгу: „Щукин П., Тарас Шевченко. Катеринослав, 1918“ („Книгарь“, ч. 17).

947. До об'єктивної істини. Пам'яти М. І. Туган-Барановського (там же, ч. 20).

948. Серед білої ночі (там же).

949. Рецензія на книгу: „Кониський-Перебендя О. Я., Твори, ч. 1. Полтава, 1918“ (там же).

950. Людина гармонії. Пам'яти І. Л. Шрага (там же, ч. 21)

951. Рецензія на книгу: „Охримович Ю., Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст. ч. І. Київ, 1918“ (там же, ч. 22).

952. Рецензія на книгу: „В. Обюртен, Мистецтво вмірає. Київ, 1918“ (там же).

953. Серед дикого поля. [Про Б. Грінченка] („Громада“, ч. 10).

954. До ідеалів молодости. М. І. Туган-Барановський і українство („Українська Кооперація“, кн. II).

955. „Кобзарь“ на літературних позвах („Наше Минуле“, кн. I—II).

956. Пам'яти І. Л. Шрага (там же).

ПРОТОКОЛ № 2

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Київі, 16 січня 1919 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров і Директор Постійної Комісії для складання історичного словника української мови, проф. Е. К. Тимченко.

1. Прочитано й затверджено протокол попереднього засідання.

2. Згідно з постановою попереднього засідання (прот. № 1, п. 10) переведено вибір проф. М. Ф. Сумцова на академика по катедрі української народньої словесности.

Обрано одноголосно (4 голоси).

Постановлено: подати проф. М. Ф. Сумцова на обрання Спільного Зібрання Академії.

3. Згідно з постановою попереднього засідання (прот. № 1, п. 11) переведено вибір С. О. Єфремова на академика по класі красного українського письменства.

Обрано одноголосно (4 голоси).

Постановлено: подати С. О. Єфремова на обрання Спільному Зібранню Академії.

4. Акад. А. Е. Кримський, як Голова Постійної Комісії для складання словника живої української мови, запропонував обрати на Керівничого над працями згаданої Комісії А. В. Ніковського, а на постійного члена тієї-ж Комісії—М. М. Грінченкову, і прочитав їхні життєписи та реєстри друкованих праць.

Одноголосно обрано: А. В. Ніковського на посаду Керівничого над працями Постійної Комісії для складання словника живої української мови (з платнею по обрахунку Відділу на 1919 р. 13.000 карб. в рік), а М. М. Грінченкову—на посаду постійного члена тієї-ж Комісії (з платнею по обрахунку Відділу на 1919 р. 9.000 карб. у рік).

Життєпис і список друкованих праць А. В. Ніковського та М. М. Грінченкової до цього додаються (див. додаток I, II, III і IV).

5. Заслухано записку М. М. Марковського про необхідність видати критичний текст „Наталки Полтавки“ з огляду на столітній ювилей першої її появи на сцені (додавши до неї також текст „Козака Стихотворца“ кн. Шаховського).

Постановлено: видати текст „Наталки Полтавки“ по рукописах 1820 р. Ізм. Ів. Срезневського та Харківського Університету під редакцією М. Марковського, але без „Козака Стихотворца“.

6. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій подав до відома членів Відділу, що спадкоємці Івана Франка (його дочка та син) звернулися до Академії з пропозицією купити в їх право на видавання всіх творів І. Франка, як наукових, так і белетрестичних.

Постановлено: доручити акад. А. Е. Кримському, акад. М. Ів. Петрову та проф. Е. К. Тимченкові розглянути цю справу та зробити про це доклад Відділові, після чого передати справу на вирішення Спільного Зібрання Академії.

7. Акад. М. І. Петров доклав про програму своєї наукової діяльности на біжучий 1919 рік.

Окрім переданих уже до друку дрібних нарисів він приготовлює до друку доповнене і виправлене видання своїх дослідів з історичної топографії м. Київа.

Окрім того, він пропонує видати приготовану Закревським до друку Касіянівську редакцію Київо-Печерського Патерика, а також звернутися до проф. Резанова з пропозицією видати зібрані їм інтермедії.

План діяльности акад. М. І. Петрова ухвалено.

8. Заслухано й ухвалено доклад директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови, проф. Е. К. Тимченка про план діяльности Комісії на 1919 р.

Доклад додається до цього протоколу (див. додаток V).

9. За пропозицією директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови проф. Е. К. Тимченка, обрано членами Комісії проф. М. К. Грунського та проф. О. М. Лукіяненка.

10. Постановлено звернутися до Київо-Почерської Лаври з проханням надіслати для Відділу де-кілька примірників ювилейного видання про лаврську друкарню.

Додаток I до протоколу № 2.

Життєпис А. В. Ніковського.

Андрій Васильович Ніковський народився року 1885-го, 3-го жовтня, в селі Малий Буялик на Херсонщині, в 28 верстах від Одеси.

Мати—селянка з-над Березані одеського повіту, батько писався очаківським міщанином, а походив з якихось дрібних панів з Київщини.

Учився Андрій Васильович у народній школі, яку скінчив 1897 року. Випадком вступив до гімназії, а до того служив хлопчиком при лазні Ісаковича в Одесі. Скінчив одеську V гімназію року 1905 і вступив до Новоросійського Університету на природничий факультет.

Перейшовши на історично-філологічний факультет, вибрав слов'яноруський відділ, де працював, головним чином, під керівництвом проф. Б. М. Ляпунова. Бувши студентом, їздив на діялектологічні студії в Хотинщину, де поробив записи в селах Кулішівці та Вітрянці (поблизу станції Романкауци) і в селі Кельменцях (коло Ларги). Ці матеріяли залишились у рукопису. В університеті-ж почав ширшу працю над мовою Квітки-Основ'яненка, але досі ще вона не скінчена.

Року 1912-го, по скінченню університету, був запрошений на посаду вчителя руської мови і літератури в старші класи жіночих міністерських гімназій Белен-де-Баллю і Висковатової. Учителював один шкільний рік.

Року 1913-го переїхав до Київа на посаду редактора газети „Рада". Редагування провадилося з 1-го липня 1913 року по 20-е липня 1914 року, коли в день оповіщення війни з Німеччиною генерал Іванов закрив газету „Рада" на весь час війни.

З вересня по листопад 1914-го року був редактором „Літературно-Наукового Вістника", а тоді, по закриттю цього журнала, був обраний на редактора журнала „Основа" в Одесі, що його вийшло 3 книжки, а по закриттю і цього часопису—I книжки альманаха „Степ" (1916 року).

З початком революції відновив (25 березня 1917 року) видання газети під назвою „Нова Рада", що її закривали під час першого приходу большевиків у Київ (в січні 1918 року), під час гетьманського перевороту (квітень 1918 р,), під час повстання Директорії (з наказу кн. Долгорукова в листопаді 1918 р.) і в лютім 1919 р. з приходом совітського правительства у Київ. Всі ці перерви, виключаючи останню, були недовгі.

Писати почав року 1907-го дописами в газетах „Рідний Край" і „Рада". З 1908 року зробився постійним співробітником і дописувачем до газети „Рада".

В „Літературно-Науковому Вістникові" почав писати з року 1913-го. Писав також у „Світлі", в „Україні", „Основі", „Степові", „Украинской Жизни", „Громаді", „Кооперативній Зорі", то що.

Бувши секретарем одеської „Просвіти", книгарем і бібліотекарем

її, опорядив бібліотеку неб. Л. А. Смоленського (котра потім перейшла до Одеської Публичної Бібліотеки). Читав у „Просвіті“ реферати про Винниченка, Олеся, Вороного, Заньковецьку та инше,

У Науковім Товаристві в Київі робив доклади на теми: 1) Драматизм і екзотичність сюжета в творах Лесі Українки; 2) Теорія Шахматова про походження і розселення слов'янства східнього; 3) Рукописний словник Я. Головацького.

Додаток II до протоколу № 2

Реєстр праць А. В. Ніковського.

А. Праці, що вийшли окремо.

Вічна казка [О. Олесь—„По дорозі в казку“]. В-во „Вік“. „Наші справи“, № 12. К., 1911 р. Ст. 32,16⁰ (під псевдонімом Ан. Василько).

Українська література і кріпацтво. В-во „Вік“, серія „Наші справи“ № 14. К., 1911 р. Ст. 32,16⁰ (під псевдонімом — Ан. Василько).

Украинцы въ Холмищинѣ. Одеса, 1912. Ст. 28,16⁰ (під псевдонімом Ан. Яринович).

Галичина въ ея прошломъ и настоящемъ. Очеркъ исторіи національной жизни русинъ въ Австро-Венгріи. Издательство „Задруга“. Москва, 1915, ст. 48,8⁰ (під псевдонімом Ан. Яринович).

Граматика Ів. Нечуя-Левицького. Одеса, 1916 р. (Одбитка з журн. „Основа“).

Буржуазна Рада. [Фельєтони]. К., 1918. Стор. 64,16⁰ (під псевдонімом Ан. Яринович).

Український правопис. Частина І: Словничок. В-во „Час“. К., 1918. Ст. 64.

Передмова і примітки до книги: „Михайло Драгоманов, Шевченко, українофіли й соціялізм. В-во „Криниця“, 1914. (Передмова ст. II-X, примітки—ст. 160-183).

Б. Журнальні і газетні статті та замітки.

1. „Світло“.

Російська критика і українське письменство (1911, № 4, ст. 3-15; під псевдонімом *Ан. Василько*).

2. „Літературно-Науковий Вістник“.

Українська література в 1912 році (1913, кн. 1).

Наші потреби і нові журнали (1913, кн. IV).

Екзотичність сюжета і драматизм у творах Лесі Українки (1913, кн. X).

Поезія будучности (1913, кн. XII).

Рецензія на книгу: „Вол. Леонтович, Старе й нове". (1913, кн. XI).

Українська література в 1913 році (1914, кн. I).

Останній сезон нашого театру (1914, кн. III).

К. Михальчук, як фільольог. I-II (1913, кн. IV і V).

Рецензія на: „Оповідання Марка Вовчка, видані по смерти письменниці з варіянтами її рукописів. К.-Л., 1913" (1914, кн. II).

Рецензія на книгу: „В. Винниченко, Рівновага. Роман, переклад з російської мови Н. Романович. Творів т. VI" (1914, кн. III).

Рецензія на: „Споменъ за Тараса Григориевича Шевченко. Библиотека на Славянската Бесѣда: 1) Ст. Станимировъ, Биографически свѣдѣния за Т. Гр. Шевченко. 2) Др. Ив. Шишмановъ, Тарасъ Шевченко, неговото творчество и неговото влияние върхъ българскитѣ писатели прѣди освобождението. София, 1914" (1914, кн. VII—VIII).

3. „Україна".

Ф. П. Фортунатов. Некролог (1914, кн. IV, ст. 56-58).

Редакція статті: О. Богумил і П. Житецький, Начерк історії літературної української мови до Ів. Котляревського [Статтю редагував А. Ніковський—прим. редакції] (1914, кн. I).

Рецензія на книгу: „С. Єфремов, Т. Шевченко. К., 1914" (1914, кн. II).

Рецензія на книгу: „С. Єфремов, Співець боротьби й контрастів. К., 1914" (1914, кн. IV).

Рецензія на працю: „Ів. Зілинський, Проба упорядкованя українських говорів" (1914, кн. IV).

4. „Украинская Жизнь".

Къ холмскому вопросу (1912, кн. I, ст. 53-60; за підписом—*А. Василько*).

Рецензія на книгу: „М. Філянський, Calendarium. Т. II. М., 1911" (1912, кн. IV; за підписом—*Ан. Василько*).

Къ выборамъ въ Одессѣ (1912, кн. V; за підписом—*Ан. Яр.*).

Украинская драматическая литература [По поводу книги М. Комарова „До Української Драматургії"] (1912, кн. V-VIII; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу; „Н. Чеховъ, Народное образованіе въ Россіи. М., 1912“ (1912, кн. IX; за підписом—*Ан. Ник-скій*).

К. П. Михальчукъ (1914, кн. IV, ст. 5-9: за підписом—*Ан. Василько*).

5. „Основа“.

Рецензія на книги: М. Богдановичъ, Червонная Русь. Яросл., 1914; Вс. Дружковскій, Современная Галиція. Екатериносл.; Оссовскій, Новыя владѣнія Россіи. Галиція. К., 1914; А. Бѣлгородскій, Галиція—исконное достояніе Россіи. М., 1914; В. Зубовскій, Галиція. Краткій обзоръ. Харьк., 1914; Бурчакъ, Галиція. М., 1914; И. Муриновъ, Исторія Галиціи. М., 1915. (1915., кн. I).

Граматика Ів. Нечуя-Левицького (1915, кн. II, ст. 130-137: за підписом—*А. Яринович*).

До психології українофільства (1915, кн. II, ст. 130-137; за підписом—*А. Яринович*).

Рецензія на брошуру; „Епископъ Никонъ—членъ Гос. Думы, Орлы и вороны. К., 1915“ (1915, кн. II; за підписом—*А. Яринович*).

Рецензія на книгу: „А. П. К., Народныя пѣсни, записанныя въ Подольской губерніи. Од., 1915“ (1915, кн. II; за підписом—*Ан. В-ко*).

Пам'яти Василя Симиренка (Збірник „Степ“—як IV кн. „Основи“, 1916).

6. „Книгарь“.

Рецензія на книгу: „О. Мицюк, Шаповал як поет. К., 1917“ (1917, ч. 2).

Бібліотека Т. Шевченка (1917, ч. 3).

Рецензія на брошури: „Богдан Магміт, Сучасні українські політики. 1) На вершинах політичного проводу. Спроба характеристики посла Костя Левицького. 2) Півсонний маєстат. Спроба характеристики посла Юліяна Романчука. К., 1917“ (1917, ч. 3; за підписом—*А. Яринович*).

Рецензія на книгу: „Олесь, Хвесько Андибер [Дума п'єса]. К., 1917“ (1917, ч. 3).

Українська преса в Америці (1917, ч. 4; за підписом—*А. Яринович*).

Рецензія на книгу: В. Дубровський, Московсько-українська фразеологія. К., 1917“ (1917, ч. 4).

Рецензія на книгу: „На всякий випадок життя [Народні приказки та прислів'я]. К., 1917“ (1918, ч. 7).

Рецензія на книгу: „Термінологичний Збірник Міністерства Шляхів. К., 1918“ (1918, ч. 19).

Рецензія на брошуру: „Головніші правила українського правопису, ухвалені Мін. Нар. Освіти для шкільного вжитку на всій Україні. К., 1919“ (1919, ч. 20).

Рецензія на книгу: „З. Пиптенко, Словник чужих слів, що вживаються в українській мові. К., 1918“ (1919, ч. 21).

7. „Кооперативна Зоря“.

М. І. Туган-Барановський в українській політиці (1919, ч. 6-7).

Кооперація і національна справа (1919, ч. 8-10).

8. „Громада“.

Як повстала Скоропадщина на Україні [Історичний матеріял до недавнього минулого] (1919, ч. 4-5 і 6-7; без підпису).

Придушене слово [Про стан української преси за війни і гетьманщини] (1919, ч. 8-9 і 10-12; за підписом—*Ан. Н.*).

Наше життя (1919, ч. 10-12; за підписом — *Йосип Стефанович*).

Лихі заміри (1919, ч. 10-12; без підпису).

9. „Рада“.*)

Віденська „Січ“ [нарис історії] (1909, ч. 212; за підписом—*Василько*).

Лист з Одеси (1909, ч. 226; за підписом—*В-ко*).

М. Г. Чернишевський (1909, ч. 235; без підпису).

Лист з Одеси [справи преси] (1909, ч. 237; за підписом—*Вас-ко*).

Національність в музиці (1909, ч. 242; за підписом—*В-ко*).

Маленький фельєтон. Таракани (1909, ч. 245; за підписом—*А-й*).

Лист з Одеси [закриття одеської Просвіти] (1909, ч. 269; за підписом—*Ан. В-ко*).

Рецензія на книгу: „Грицько Чупринка, Огнецвіт. Пролог О. Коваленка. К., 1910“ (1910, ч. 29; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Тарас Бульба. Повість М. Гоголя в перекладі М. Уманця. Од., 1910“ (1910, ч. 45; за підписом—*А. Василько*).

Борис Громашевский [†] (1910, ч. 47; без підпису).

---

*) Перелік статтей за 1908-й рік [22 номері статей і заміток] і за 8 місяців 1909-го року [25 номерів] утрачено. За инших обставин буде додано їх додатково.

Рецензія на книгу: „Д. Маркович, По степах та хуторах“ (1910, ч. 58; за підписом—*Ан. Василько*).

„Сатана“ Я. Гордіна в трупі Т. Колісниченка (1910, ч. 62; за підписом—*Ан. В-ко*).

Про переклади (замісць рецензій) [Мова перекладів вид. „Театральна бібліотека“] (1910, ч. 64; за підписом—*Ан. Василько*).

М. Л. Кропивницький в Одесі (1910, ч. 76; за підписом—*В-ко*).

Лист з Одеси [Сплять собі] (1910, ч. 80; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Прохор Воронін, Оповідання та ескизи. К., 1910“ (1910, ч. 96; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Леонид Пахаревський, Буденні оповідання. К., 1910“ (1910, ч. 102; за підписом—*Ан. Василько*).

Нелітература [Збірник „Вільне Слово“] (1910, ч. 115; за підписом—*Ан. Василько*).

Нудні постаті (1910, ч. 138; за підписом—*Ан. В-ко*).

Художньо-промислова виставка в Одесі (1910, ч. 146, за підписом—*Ан. В-ко*).

Замах на Шевченка [З приводу книжки М. Лободовського, Перегляд поеми „Марія“] (1910, ч. 169; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „М. Гоголь, Тарас Бульба. Переклав Садовський“ (1910, ч. 170; за підписом—*Ан. Василько*).

Поступовість і українська справа (1910, ч. 171; за підписом—*Ан. Василько*).

Ріжниця єсть [Полемика в національній справі] (1910, ч. 186, за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Гр. Чупринка, Метеор. К., 1910“ (1910, ч. 193; за підписом—*Ан. Василько*).

Нерозважність в важній справі [критична полемика] (1910, ч. 212; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на книгу: „Олекса Коваленко, Том I—Золотий засів“ (1910, ч. 215; за підписом—*Ан. Василько*).

Одеський український клуб (1910, ч. 225, 233 і 263; за підписом—*В.*).

Дві програми збірання одмін української мови [К. Михальчук і Е. Тимченко, Програма до збірання діалектичних одмін української мови. К. 1910; К. Михальчукъ и А. Крымскій, Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ. С.П.Б., 1910] (1910, ч. 232; за підписом—*Ан. Василько*).

Рецензія на: „Вільне Слово". Збірка друга (1910, ч. 239; за підписом—*Ан. Василько).*

Рецензія на книгу: „М. Сріблянский, Жертви громадської байдужости. К., 1910" (1910, ч. 250; за підписом—*Ан. Василько).*

„Вічна Казка" [О. Олесь, По дорозі в казку] (1910, ч. 269 і 270; за підписом—*Ан. Василько).*

В одеському українському клубі [„Драма без горілки" В. Самійленка] (1910, ч. 276; за підписом—*В.).*

Сторінка з історії двох націоналізмів [Полемика в національній справі] (1910, ч. 276; за підписом—*Ан. Василько).*

Рецензія на книгу: „Іван Франко, Учитель. Комедія. К., 1911" (1910, ч. 285; за підписом—*Ан. Василько).*

Анкета: Поляки та євреї (1910, ч. 290; за підписом—*Ан. Василько).*

В одеському українському клубі (1911, ч. 3; за підписом—*В.).*

З життя української молоді (1911, ч. 4; за підписом—*Ан. Вас-ко*).

Рецензія на книгу: „Над могилою Бориса Грінченка. Автобіографія, похорон, спомини, статті. Упорядкував Сергій Єфремов. К., 1910" (1911, ч. 9; за підписом—*Ан. Василько).*

Рецензія на книгу: „Олексій Плющ, Твори. Т. І. Одеса, 1911" (1911, ч. 15; за підписом—*А. Н.).*

Рецензія на: „Вінок. Перша читанка для дітей. Уложив О. Білоусенко. М., 1911" (1911, ч. 16; за підписом—*Ан. Василько).*

Українська література і кріпацтво. I—V (1911, ч. 42, 43, 44 і 45, за підписом—*Ан. Василько).*

В одеському українському клубі (1911, ч. 57; за підписом—*Ан. Василько).*

Рецензія на книгу: „А. Дымша, Холмскій вопросъ. СПБ., 1910" (1911, ч. 62; за підписом—*Ан. Василько).*

Недруковані твори Г. Квітки-Основ'яненка (1911, ч. 63; без підпису).

Дитячі ранки в одеському українському клубі (1911, ч. 65; за підписом—*Ан. Василько).*

Стара суперечка [Про національне відродження і євреїв у руській літературі] (1911, ч. 93; за підписом—*Ан. Василько).*

„Галицко-русское Общество" в Одесі (1911, ч. 94; за підписом—*А. В.).*

Лист з Одеси (1911, ч. 101; за підписом—*Н-кий).*

З життя української молоді (1911, ч. 105; за підписом—*Ан. В-ко).*

„Брехня" В. Винниченка в Одесі (1911, ч. 109; за підписом—*Ан. В-ко).*

„Ах, как дядя хахла бьйоть" [Лист з Одеси] (1911, ч. 116; за підписом—*Ан. В-ко).*

Апеляція до доброго почуття [З приводу виступів П. Струве] (1911, ч. 127; за підписом—*Ан. Василько).*

Трохим Зіньківський (1861—1891) [Біографічний нарис] (1911, ч. 128; за підписом—*Ан. Василько).*

Солідарність [З приводу виступу Струве] (1911, ч. 145; за підписом—*Ан. В-ко).*

Історія українського письменства [Сергій Єфремов, Історія українського письменства. К., 1911] (1911, ч. 153; за підписом—*Ан. Василько).*

Трохим Зіньківський (1861—1891). В п'ятидесятилітні роковини народження [Огляд продукції] (1911, ч. 165; за підписом—*Ан. Василько*).

Смерть Івана Бондаренка [характеристика] (1911, ч. 189; за підписом—*Ан. Василько).*

Розмова з албанським діячем (1911, ч. 193; за підписом—*Ан. Василько).*

Лист з Одеси (1911, ч. 198; за підписом—*Ан. Василько).*

Рецензія на книгу: „Валеріан Тарноградський, Барвінковий цвіт. К., 1911" (1911, ч. 204; за підписом—*Ан. Василько).*

Лист з Одеси (1911, ч. 206; за підписом—*Ан. Вас-ко).*

Шаблони та инше [Про В. Винниченка] (1911, ч. 220; за підписом—*Ан. Василько).*

Біля науки [Фельєтон з університетських вражінь] (1911, ч. 230; за підписом—*Ан. Василько).*

Літературно-Науковий Вістник, 1911 р., кн. VI, VII-VIII і IX [Огляд белетристики] (1911, ч. 231).

Те-ж [Огляд наукового відділу] (1911, ч. 236; за підписом—*Ан. Василько).*

Холмська справа в Державній Думі (1911, ч. 240; без підпису).

Симптоматичний факт (1911, ч. 241; за підписом—*Ан. Василько).*

Літературно-Науковий Вістник, 1911 р., кн. X [Огляд] (1911, ч. 252; за підписом—*Ан. Василько).*

Рецензія на книжки: Майорський, Оповідання; С. Васильченко,

Ескизи; С. Васильченко, На перші гулі. В-во „Криниця“, ч. 1, 2, 3 (1911, ч. 254; за підписом—*Ан. Василько).*

Українська Академія Наук [Про Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові] (1911, ч. 270; за підписом—*А. В-о).*

Записки Українського Наукового Товариства в Київі, 1909 р. кн. V і VI; 1910 р. кн. VII; 1911 р. кн. VIII [Огляд] (1911, ч. 271; за підписом—*Ан. Василько).*

Сергій Павленко [З нагоди 25-літнього ювілею] (1911, ч. 285; за підписом—*Ан. Василько).*

Українська література в 1911 році (1912, ч. 1; за підписом—*Ан. Василько).*

Твори В. Винниченка, том IV (1912, ч. 6; за підписом—*Ан. Василько).*

Нове слов'янофільство і українство [З приводу статті М. Грушевського в „Л.-Н. Вістнику“—„В слов'янських обіймах“] (1912, ч. 8; за підписом—*Ан. Василько).*

Лист з Одеси (1912, ч. 10; за підписом—*Ан. В-ко*).

Анахронизм (1912, ч. 25; за підписом—*Ан. Василько).*

Літературно-Науковий Вістник, кн. XI і XII за 1911 р. [Огляд белетристики] (1912, ч. 26; за підписом—*Ан. Василько).*

Те-ж, [Огляд критики і наукових статтей] (1912, ч. 30; за підписом—*Ан. Василько).*

Лист з Одеси [Про одеський університет] (1912, ч. 33; за підписом—*Ан. В-ко*).

Микола Вороний [Критична стаття з приводу 1-го тому його поезій] (1912, ч. 38; за підписом—*Ан. Василько).*

Перед виборами [Лист з Одеси] (1912, ч. 51; за підписом—*Ан. В-ко*).

Рецензія на книгу: „Проф. Н. И. Петровъ, Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII—XVIII вв. Кіевская искусственная литература XVII—XVIII вв., преимущественно драматическая. К., 1911“ (1912, ч. 56; за підписом—*Ан. Василько).*

Рецензія на книгу: „П. Г. Клепатскій, Очерки по исторіи кіевской земли. Томъ I. Литовскій періодъ. Од., 1912“ (1912, ч. 67; за підписом—*Ан. В-ко*).

Лист з Одеси (1912, ч. 75; за підписом—*Ан. В-ко*).

Лист з Одеси [Про холмську справу] (1912, ч. 77; за підписом—*Ан. В-ко*).

Огляд „Записок Українського Наукового Товариства в Київі“, книга IX (1912, ч. 77; за підписом—*Ан. Василько).*

Огляд „Літературно-Наукового Вістника“, том LVII [кн. I, II і

III за 1912 р.] (1912, ч. 104; за підписом—*Ан. Василько*; говориться тут про „Тіни забутих предків“ М. Коцюбинського; „Тихий вечір“ О. Олеся і „Лісову Пісню“ Лесі Українки).

Перед виборами [Лист з Одеси] (1912, ч. 108; за підписом—*Ан. Василько).*

Огляд „Літературно-Наукового Вістника“—том LVII, кн. I, II і III за 1912 р. (1912, ч. 115 і 116; за підписом—*Ан. Василько).*

Перед виборами [Лист з Одеси] (1912, ч. 121; за підписом—*Ан. В-ко).*

Рецензія на книгу: „Н. В. Чеховъ, Народное образованіе въ Россіи съ 60-хъ годовъ XIX вѣка. М.“ (1912, ч. 135; за підписом—*Ан. Василько).*

Огляд „Записок Наукового Товариства імени Шевченка у Львові“—I кн. за р. 1912-й (1912, ч. 136; за підписом—*Ан. Василько).*

З діяльности Наукового Т-ва ім. Шевченка (1912, ч. 137; без підпису).

Без грунту [Про холмську справу] (1912, ч. 141; за підписом—*Ан. Василько*).

Марні заходи [Про виступи чорносотенців у справі українського університету] (1912, ч. 144; без підпису).

Реальна політика [Про тактику народових демократів польських у Державній Думі] (1912, ч. 145; без підпису).

Бібліографічна замітка про: „Показчик статей, надрукованих в перших двох річниках журнала „Світло“: версень 1910—травень 1912 р. К., 1912“ (1912, ч. 147; за підписом—*Ан. Василько).*

Передовиця про пам‘ятник Т. Шевченкові (1912, ч. 147; без підпису).

Шляхетський цінизм [Про польський націоналістичний тижневик „Słowo“] (1912, ч. 150; за підписом—*Ан. Василько).*

Театр М. К. Садовського. Дві сем‘ї (1912, ч. 151; за підписом—*Ан. В-ко).*

Провінціальний читач [Про переслідування читача української преси] (1912, ч. 153; без підпису).

Українська енциклопедія [Про видання „Украинскій Народъ“ бр. Гранатъ] (1912, ч. 154; без підпису).

З газет та журналів [Замітка про вплив української мови на одеський жаргон] (1912, ч. 154; без підпису).

„Украинскій Народъ“ [Про план видання бр. Гранат] (1912, ч. 157; за підписом—*Ан. В.).*

Про учительські курси (1912, ч. 158; без підпису).

Спільні інтереси [Про спілку польських і російських націоналістів проти українського руху] (1912, ч. 159; без підпису).

Шкодлива байдужість [Справа виборів до Державної Думи] (1912, ч. 160; без підпису).

З газет та журналів [Полемічна замітка про нові програми руської мови в гімназіях] (1912, ч. 160; без підпису).

Цікава промова [Про мову в народніх школах] (1912, ч. 161; за підписом—*Ан. В-ко).*

Викрут В. Кашкарова [Про наклеп на українську пресу, ніби вона дістає субсидію від німецького уряду] (1912, ч. 162; без підпису).

Цирк і народній театр (1912, ч. 163; за підписом—*Ан.).*

Жертва правої преси [В справі походу проти пам'ятника Шевченкові] (1912, ч. 166; без підпису).

Голос справедливости [В справі Українського Університету] (1912, ч. 167; без підпису).

Запоріжжя в кінематографі (1912, ч. 173; за підписом—*Ан.).*

Літературно-Науковий Вістник, том. LVIII, кн. IV, V, VI за 1912 рік (1912, ч. 178 і 181; за підписом—*Ан. Василько).*

Українофоб чи українофіл? [Про депутата III Думи Нікольського] (1912, ч. 181; за підписом—*Ан. В-ко).*

Історія України в обробці російського націоналіста [П. И. Ковалевскій, Исторія Малороссіи] (1912, ч. 187; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси (1912, ч. 190; за підписом—*Ан. В-ко).*

Рецензія на книгу: „Грицько Коваленко, Українська історія. Оповідання з історії України. К., 1912" (1912, ч. 192; за підписом—*Ан. Василько).*

Літературно-Науковий Вістник, том LIX, кн. VII—VIII за 1912 р. (1912, ч. 198; за підписом—*Ан. Василько).*

З минувшини холмського краю (1912, ч. 202; за підписом—*Ан. Василько).*

Лист з Одеси [Справа виборів] (1912, ч. 203; за підписом—*Ан. Василько).*

„Одесскій Листокъ" проти українців [Лист з Одеси] (1912, ч. 205; за підписом—*Ан. Василько).*

Лист з Одеси (1912, ч. 213; за підписом—*Ан. Василько*).

Поезія минулого [М. Філянський, Calendarium] (1912, ч. 213; за підписом—*А. В.).*

Записки Наукового Товариства імени Шевченка—том 108, кн. II, 1912 р. (1912, ч. 214; за підписом—*Ан. Василько).*

Оборона фикції [Про єдність руських народностей] (1912, ч. 223; за підписом—*Ан. Василько*).

Лист з Одеси (1912, ч. 235; за підписом—*Ан. В-ко).*

Після виборів в Одесі (1912, ч. 250; за підписом—*Ан. В-ко).*

Чистий серцем, міцний духом [Про Доманицького] (1912, ч. 254; за підписом—*Ан. Василько).*

Українська література в 1912 році (1913, ч. 1; за підписом—*Ан. Василько).*

Дон-Жуан в українській літературі (1913, ч. 7; за підписом—*Ан. Василько).*

Дужа творчість [Г. Васьківський, До грунту] (1913, ч. 20; за підписом—*Ан. Василько).*

Гастролі О. К. Саксаганського в Одесі (1913, ч. 30; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник—кн. IX-XII, 1912 р. (1913, ч. 62; за підписом—*Ан. Василько).*

Лист з Одеси [Трупа М. Садовського] (1913, ч. 91; за підписом—*Ан. Василько).*

Літературно-Науковий Вістник—кн. IX-XII (1913, ч. 93; за підписом—*Ан. Василько).*

Трупа М. Садовського в Одесі (1913, ч. 94; за підписом—*Ан. Василько*).

„Недоросток" С. Васильченка (1913, ч. 155; за підписом—*Ан. Василько*).

Одна основа—ріжні позиції [Про національну справу] (1913, ч. 161; за підписом—*А. Яринович).*

Чи фанатизм? [Національна політика в шкільній окрузі] (1913, ч. 162; за підписом—*А. Яринович).*

На гвалт [Утиски на український рух] (1913, ч. 163; за підписом—*Ан. Яринович).*

Літературно-Науковий Вістник—кн. I-III, 1913 р. (1913, ч. 164; за підписом—*Ан. Василько).*

Чергова ревизія українства (1913, ч. 168; за підписом—*Ан. Яринович).*

Старе покоління [З приводу смерти М. Ф. Комарова] (1913, ч. 180; без підпису).

М. Ф. Комаров [Некролог] (1913, ч. 180; без підпису).

Пам'яти М. Комарова (1913, ч. 180; за підписом—*Ан. Василько).*

Новини нашої літератури. I—III (1913, ч. 198, 199 274; за підписом—*Ан. Василько*).

Польсько-єврейський конфлікт (1913, ч. 208; за підписом—*А. Яринович*).

За життям [Про мову в церковній службі] (1913, ч. 212; за підписом—*А. Яринович).*

До авторитету М. Костомарова [В справі Бейліса] (1913, ч. 234; за підписом—*А. Яринович).*

„Натусь" В. Виниченка (1913, ч. 235; за підписом—*Ан. В-ко).*

„Християнсько-суспільна" моральність (1913, ч. 243; за підписом—*А. Яринович*).

Надмірні претенсії і смішні наслідки (1913, ч. 225; за підписом—*Ан. Василько*).

Відповідь на лист В. Винниченка (1913, ч. 257; за підписом—*Ан. Василько*).

Свято І. Котляревського в Полтаві (1913, ч. 260; за підписом—*Ан. Василько*).

„Запорожець за Дунаєм"—М. Садовський (1913, ч. 280; за підписом—*Ан. Василько).*

„Україна" (1913, ч. 284; за підписом—*Ан. Василько).*

Кінематограф. I—II (1913, ч. 283 і 288; за підписом—*Ан. Василько).*

До вистави „Кам'яного господаря" Лесі Українки (1913, ч. 291; за підписом—*Ан. В-ко).*

Українська література в 1913 році (1914, ч. 7; за підписом—*Ан. Василько).*

„Кам'яний господарь" Лесі Українки (1914, ч. 14; за підписом—*Ан. Василько).*

Трупа Садовського. „Кам'яний господарь" (1914, ч. 17; за підписом—*Ан. Василько).*

На біжучі теми. Наша полеміка (1914, ч. 30; за підписом—*Ан. Василько).*

Сторінка з біографії Т. Гр. Шевченка (1914, ч. 31; за підписом—*Ан. Василько).*

Літературно-Науковий Вістник за 1913 р. (1914, ч. 31; за підписом—*Ан. Василько*).

Кінець сезону [театрального] (1914, ч. 39; за підписом—*Ан. Василько).*

Геній України [Т. Шевченко] (додаток до ч. 46-го за 1914 р.; без підпису).

Державний кооператив [Про автономію] (1914, ч. 61; за підписом—*Ан. Яринович*).

Уряд і Шевченкове свято (1914, ч. 68; за підписом—*Ан. Яринович*).

Пам'яти громадян (1914, ч. 70; без підпису).

Д. Д. Сигаревич (1914, ч. 70; за підписом—*Ан. Василько*).

Літературно-Науковий Вістник—кн. I і II за 1914 р. (1914, ч. 74; за підписом—*Ан. Василько*).

„Украинскій вопросъ" [Нова книжка про українську справу] (1914, ч. 79; за підписом—*Ан. Яринович*).

К. Михальчук [Некролог] (1914, ч. 80; за підписом—*Ан. Василько*).

Пам'ятник Шевченкові і протести проти проєкту Шіортино (1914, ч. 83; без підпису).

Дві совісти чи дві позиції? (1914, ч. 93; без підпису).

Одповідь артистам (1914, ч. 96; без підпису).

Процес дурисвітів (1914, ч. 99; за підписом—*Ан. Василько*).

Процес дурисвітів. II—Атмосфера процесу (1914, ч. 104; за підписом—*Ан. Василько*).

Процес дурисвітів. III—Державні зрадники (1914, ч. 106; за підписом—*Ан. Василько*).

Процес дурисвітів. IV—Російська культура (1914, ч. 111; за підписом—*Ан. Василько*).

Процес дурисвітів. V—Православіє (1914, ч. 114; за підписом—*Ан. Василько*).

Мито на українські книжки (1914, ч. 117; без підпису).

Оддячили (1914, ч. 126; за підписом—*А. Яринович*).

Літературно-Науковий Вістник [Шевченківська книжка] (1914, ч. 133; за підписом—*Ан. Василько*).

Франц Фердинанд (1914, ч. 135; без підпису).

Польський месіянизм і українська культура (1914, ч. 139; за підписом—*Ан. Василько*).

Вимова М. С. Щепкина (1914, ч. 143; за підписом—*А. Яринович*).

Смерть чудодія (1914, ч. 147; без підпису).

Нелегальне видання (1914 ч. 152; без підпису).

Пам'яти Лесі Українки (1914, ч. 162; за підписом—*Ан. Василько*).

Додаток III до протоколу № 2.

Життєпис М. М. Грінченкової.

Марія Грінченкова народилася р. 1863-го в Харківщині в повітовому місті Богодухові. Вчилася там же в земській прогімназії. З р. 1881 до 1884 вчителювала в народній школі в Богодухівщині. Року 1884-го одружилася з Борисом Грінченком і на кільки років покинула вчителювати. Тоді-ж почала вчитися української мови. З року 1887 до 1894 вчителювала в одній школі з Борисом Грінченком у Катеринославщині, в селі Олексіївці Слов'яносербського повіту. З початку р. 1894 до половини р. 1902 жила в Чернигові, допомагала Б. Грінченкові в його праці видавницькій і фолькльорній, а також допомагала Б. Грінченкові впорядкувати колекції гравюр і документів у Музеї В. Тарновського, впорядкувала бібліотеку в тому-ж Музеї і написала реєстр книгам у їй. Мала бути доглядачкою Музею, але губернатор не дав на те дозволу. Року 1902-го переїхала з сем'єю до Київа. Допомагала Б. Грінченкові, що тоді, з доручення „Старої Громади", редактував „Словарь української мови" (виписувала слова на картки, переписувала і т. и.) Рік 1906 працювала в Громадській Думці" і в „Раді" і була секретарем журналу „Нова Громада", З р. 1910-го до р. 1918-го вела далі видавництво Б, Грінченка. З початку р. 1919-го працює в Українській Академії Наук, в Комісії словника української живої мови.

Додаток IV до протоколу № 2.

Спис друкованих писаннів Марії Грінченкової.

Чим люде живі? Оповѣданє графа Льва Н. Толстого. Переклала на руско-украинську мову Маруся Чайченко. Коштомъ и заходомъ Товариства „Просвѣта". Львивъ, 1884. 39 стор. 16⁰.

Чорноморци у неволи. Оповидання П. З Р-ои (переказано з російськои). Выдання кныгарни С. И. Гомолинського. Кыивъ, 1889, 28 стор. 16⁰.

Лѣкарь Исаакъ. Справдешна подѣя. Зъ россійскои мовы переклала М. Загорня. Коштомъ и заходомъ Товариства „Просвѣта". У Львовѣ, 1891. 37 стор. 16⁰.

Галя. Оповѣданє О. Шмидтовои. Переклала з россійської мовы и де-що додала М. Загорня. Накладомъ Товариства „Просвѣта". У Львовѣ 1892, 44 стор. 16⁰.

Юрко Стефенсонъ. Оповѣданє про те, якъ выгадано желѣзни-

цю. Напысала М, Загôрня. Накладомъ Товарыства „Просвѣта", Львôвъ, 1892. 28 стор. 16⁰.

Пугач. [Чередник та дівчина]. Оповідання. Альманахъ „Складка" Вип. II. Харьків, 1892.

Сократъ грецкій учитель. З россійськои мовы зъ додатками та вôдмѣнами переклала М. Загôрня. Накладом Тов. „Просвѣта". Львôвъ, 1893. 51 стор. 16⁰.

Орлеанська дівчина Жанна Д'Арк. Написала М. Загірня. Львів, 1893. 40 стор. 16⁰.

Оповідання про Хведора християнина і про друга його Оврама жидовина. М. С. Ліскова. Переклала з росийської мови М. Загірня. Львів, 1898. 31 стор. 16⁰.

Гансъ Егеде. Оповѣдання про те, якъ оденъ чоловѣкъ ѣздивъ учити Христовои вѣры у холодный край. Написала М. Загôрня. Кошътомъ и заходомъ Тов. „Просвѣта". У Львовѣ, 1894, 34 стор. 16⁰.

Як треба жити, та инши оповидання. П(ереказано) З Р(осійськ)-ои. [В книжці 12 оповіданнів, з їх М. Загірня переказала 5, а 7 переказав Б. Грінченко]. Изд. книгопр. Е. А. Губанова. Москва, 1894. 108 стор. 16⁰.

Чорноморци у неволи,—Якъ чоловикъ конемъ бувъ.—Уласъ Павленко. Тры оповидання. П(ереказано) З. Р(осійськ)-ои. У Чернигови, 1895, 30 стор. 16⁰.

Добра душа. Оповидання А. Т(енисона). (Переказала М. Загірня). У Чернигови, 1895, 34 стор. 16⁰.

Афанасій Васильевичъ Марковичъ. Біографическая замѣтка. М. З. Изд. редакціи „Земскаго Зборника Черниговской губ.". Черниговъ, 1896. 31 стор. вел. 8⁰.

Якъ выгадано машыною йиздыты. Напысала М. Загирня (друге выдання). У Чернигови, 1896. 31 стор. 16⁰.

Добра порада. Оповидання. Написала М. Загирня. У Чернигови, 1896. 36 стор. 16⁰.

Казка про перлове намысто. Розумный пысарь. (Переказала М. Загірня). У Чернигови, 1896. 24 стор. 16⁰.

Орлеанська дивчына Жанна д'Аркъ. Напысала М. Загирня. (Друге выдання). У Чернигови, 1897. 47 стор. 16⁰.

Пидъ землею. Оповидання про шахты. Написала М. Загирня. У Чернигови, 1897. 108 стор. 16⁰.

Чередныкъ та дивчына. Оповидання. У Чернигови, 1898. 16 стор. 16⁰.

Давня прыгода. (Лікарь Ісаак Джем). Оповидання. (Друге видання). У Чернигови, 1899. 46 стор. 16⁰.

У сниговому краи [= Ганс Егеде]. Оповидання. У Чернигови, 1899. (Друге выд.) 36 стор. 16⁰.

Страшный ворогъ. Книжка про горилку. Напысала М. Загирня. У Чернигови, 1900. 42 стор. 16⁰.

Л. И. Глѣбовъ. Біографическій очеркъ М. Загирней и Б. Гринченко. Черниговъ, 1900.

Земскія Извѣстія изъ „Земскаго Сборника Черниговской губ." за 1900 г. №№ V-VIII. (М. Загірній належать звістки не з Чернігівщини, а з инших губерній).

Під морськими хвилями. Оповіла М. Загірня. Коштом і заходом Тов. „Просвіта". У Львові, 1901. 28 стор. 16⁰.

Добра порада. Оповидання про ликы видъ скаженои хворобы. Напысала М. Загирня. Выд. друге. Выд. „Благотворительное О-во изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ". СПБ., 1902. 32 стор. 16⁰.

Якъ выгадано машыною йиздыты. Напысала М. Загирня. Выданя друге [третє]. Выд. „Благотвор. О-во изданія общеполезн. и деш. книгъ. СПБ., 1903. 32 стор. 16⁰.

Мудрый учытель. Оповидання про Сократа. (Друге вид). Выд. „Благотвор. О-во изд. общеполезн. и деш. книгъ". СПБ., 1903. 64 стор. 16⁰.

Чередныкъ и дивчына та инше. Выдавн. „Викъ". Коштомъ книгарни „Кіевской Старины". У Кыиви, 1905. 82 стор. 16⁰.

Оборонець покрывдженыхъ. (Оповидання про Линкольна). (Выд. друге). Напысала М. Загирня. СПБ., 1905. 87 стор. 16⁰. Выд. „Благотвор. О-во изд. общеполезн. и деш. книгъ".

Пидъ землею. Оповидання про шахты. Напысала М. Загирня. (Друге выд). Выд. „Благотвор. О-во изд. общеполезн. и деш. книгъ". СПБ., 1905. 108 стор. 16⁰.

Боротьба англійських кольоній американських за волю. Написала М. Загірня. Кошт. і зах. Т-ва „Просьвіта". У Львові, 1905. 120 стор. 16⁰.

Хто з чого живе? Написав С. Дікштайн. Переклав з польської мови М. Доленко. Вид. Україн. Радик. Партії. Львів, 1905. 42 стор. 16⁰.

Про державний лад у всяких народів. Переказав М. Доленко. Львів, 1905. 63 стор. 16⁰.

Хто народові ворог. Написав М. Доленко. Вид. Україн. Радик. Партії. У Львові, 1905. 51 стор. мал. 16⁰.

Два горя. Оповідання М. Загірньої (Друковано в журн. „Нова Громада", 1906 р., II кн.)

Казки Андерсенові. Поперекладала М. Загірня. У Київі, 1906. 245 стор. 16⁰.

Земельна справа в Новій Зеландії. (З додатками та одмінами переказала з моск. мови. М. Загірня) Вид. Т-ва „Просвіта“ в Київі. К., 1905. 15 стор. 16⁰.

Про державний лад у всяких народів. Переказала М. З. Видавн. „Вік“, У Київі, 1906. 74 стор. 16⁰.

Олександеръ Македонськый, великый войовныкъ. Оповидання (переказала М. Загірня). Выдавн. „Викъ“. Коштомъ кныгарни „Кіев. Стар.“ У Кыиви, 1906. 92 стор. 16⁰.

Як визволилися Північні Американські Штати. Написала М. Загірня (Друге вид.) У Київі, 1907. 128 стор. 16⁰; Вид. Т-ва „Просвіта“ у Київі.

Страшний ворог. Книжка про горілку. Написала М. Загірня. Видан. друге, виправлене. У Київі, 1907. 39 стор. 16⁰.

Пригоди Тома Сойєра. Написав Марк Твен (Самуель Клеменс). Переклала М. Загірня. У Київі, 1907. 295 стор. 16⁰.

Як мужик двох генералів прохарчив. Дикий пан. Дві казки М. Салтыкова. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Київі, 1907. 22 стор. 16⁰.

Підпори громадянства. Комедія на 4 дії. Написав Г. Ібсен. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Київі, 1907. 116 стор. 16⁰.

Ворог народові. Комедія на 5 дій. Написав Г. Ібсен. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Київі, 1907. 116 стор. 16⁰.

Примари. Семйова драма на три дії. Написав Г. Ібсен. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Київі, 1907. 76 стор. 16⁰.

Монна Ванна. П'єса на три дії. Написав М. Метерлінк. Переклала М. Загірня. У Київі, 1907. 76 стор. 16⁰.

За рідний край. Оповідання про Орлеанську дівчину Жанну Д'арк. Написала М. Загірня. (Трете вид.). З малюнками. Вид. Т-ва „Просвіта“ у Київі. У Київі, 1908. 46 стор. 16⁰.

Який був лад в Афинській державі. За людьми розказала М. Загірня. Вид. Т-ва „Український Учитель“. У Київі, 1908. 48 стор. 16⁰.

Нора. Драма на три дії. Написав Генрік Ібсен. Перекдала М. Загірня. Зредактував Б. Грінченко. У Київі, 1908. 98 стор. 16⁰.

У рідній сем'ї. Драма на 4 дії. Написав Г. Зудерман. Переклала М. Загірня. Зредактував Б. Грінченко. У Київі, 1908. 96 стор. 16⁰.

Кінець Содомові. Драма на 5 дій. Написав Г. Зудерман. Переклала М. Загірня. Київ, 1908. 106 стор. 16⁰.

Гетьман Петро Сагайдачний. Історичне оповідання. З повісти Д. Мордовця, з додатками й одмінами, переробила М. Загірня. У Київі, 1909. 135 стор. 16⁰; вид. Тов. „Просвіта“ у Київі.

Погане каченя. Казка Андерсенова. Переклала М. Загірня. Вид. Тов. „Український Учитель“. Київ, 1910. 16 стор. 16⁰.

Серце. Книга для дітей. З малюнками. Написав Едмондо Де Амічіс. З італійської мови переклали Б. та М. Грінченки. Видавн. „Вік“. У Київі, 1911. XVI + 337 + II стор. 16⁰.

Страшний ворог. Книжка про горілку. Написала М. Загірня. Вид. 3-тє виправлене. У Київі, 1911. 40 стор. 16⁰.

Мірандоліна. (La locandiera). Комедія на три дії. Переклала М. Загірня. У Київі, 1911. 96 стор. 16⁰.

Дівчинка з сірниками. Стокротка. Казки Андерсенові. Переклала М. Загірня. Київ, 1911. Вид. Т-ва „Український Учитель“ 16 стор. 16⁰.

Цікаві оповіданнячка про собак. Переклала М. Загірня. Вид. Т-ва „Український Учитель“. Київ, 1911. 31 стор. 16⁰.

Рідне слово. Українська Читанка. Перша після граматки книга до читання. Склали Б. та М. Грінченки. Вид. Т-ва „Україн. Учитель“. Видано з фонду імени Б. Грінченка. У Київі, 1912. 167+VI+II стор. вел. 8⁰.

Про одружіння на Вкраїні в давніші часи. За людьми написала М. Загірня. У Київі, 1912. 47 стор. 16⁰.

Боротьба за право. Повість. Переклала з деякими одмінами М. Загірня. Видання „Української Книгарні“ Київ, 1913. 432 стор. 16⁰.

Тиміш Хмельниченко, гетьманів син. Історична повість О. Рогової. Переказала М. Загірня Вид. Т-ва „Час“ у Київі. Київ, 1913. 192 стор. 16⁰.

Розум та почування у живої тварі. Написав Б. Грінченко. Оповіданнячка про розум та почування у живої тварі. Попереказувала М. Загірня. Київ, 1914. 164 стор. 16⁰.

На дружні могили. Спомини про Н. Кибальчич та Л. Шерстюкову. („Основа“, 1915, кн. I. Одеса).

Два горя. Оповідання. Київ, 1917. 32 стор. 16⁰.

Про виборче право. Написала М. Загірня. У Київі. 1917. 32 стор. 16⁰.

Про виборче право. Друге видання. Вид. „Українське Видавниче Товариство в Катеринославі“. Катеринослав, 1917. 24 стор. 16⁰.

Про виборче право. Написала М. Загірня. (3-те вид.) Вид. Т-ва „Криниця“. У Київі, 1917 р. 32 стор. 16⁰.

Оповідання про дітей. Попереказували Борис, Настя та Марія Грінченки. Катеринослав, 1917. [М. Грінченковій належить одне оповідання, переказане з італійської мови: Амічіс. Малий писарь).

Загадки віршовані. Поскладала М. Загірня. У Київі, 1917. 16 стор. 16⁰.

Оповідання про дітей. Попереказували Борис, Настя та Марія Грінченки. Друге видання з додатками. Київ, 1917. 116 стор. 16⁰.

Про державний лад у всяких народів. Переказала М. Загірня (Третє вид.) Вид. Тов. „Криниця". Київ, 1917. 62 стор. 16⁰.

Рідне Слово. Українська читанка. Перша після граматки книга до читання. Склали Б. та М. Грінченки. Видано вдруге з додатками. Вид. Т-ва „Криниця". Київ, 1917. 200 стор. 8⁰.

Лісова казка. Мамина-Сібіряка. [Переклала М. Загірня]. Вид. Т-ва „Криниця". Київ, 1917. 16 стор. 16⁰.

Тиміш Хмельниченко, гетьманів син. Історична повість О. Рогової. Переказала М. Загірня. 2-ге видання. Київ, 1918. 199 стор. 16⁰.

Гетьман Петро Сагайдачний. Історичне оповідання. З повісти Д. Мордовця переробила М. Загірня. Вид. вдруге. У Київі, 1918. 128 стор. 16⁰.

Який був лад в атенській державі. За людьми переказала М. Загірня. Видано вдруге у Київі, 1918. 48 стор. 16⁰.

У сніговому краї. Оповідання. Переказала М. Загірня. Третє вид. З малюнками. У Київі, 1918.

Старшини у Вільбайській школі. Повість Тальбота. Переказала М. Загірня. У Київі, 1918. 216 стор. вел. 8⁰.

Цядькова Томова хата, або життя рабів-негрів. Повість Г. Бічер-Стоу. Трохи скоротивши, переказала М. Загірня. У Київі, 1918. 272 стор. вел. 8⁰.

Казки Андерсенові. Поперекладала М. Загірня. Кн. І-ша, У Київі. 1918. Вид. вдруге. 192 стор. 16⁰.

Казки Андерсенові. Книга друга. Вид. Т-ва „Поступ". Київ, 1919. 192 стор. 16⁰.

Наша Рідна Мова. Перша Читанка. Склала М. Грінченко. Вид. Всеукраїнського Учительського Видавничого Т-ва „Всеувито". У Київі, 1918. 79 стор. вел. 8⁰.

Наша Рідна Мова. Читанка друга. Склала М. Грінченко. Вид. Т-ва „Сіяч". Черкаси-Київ, 1918. 130 стор. вел. 8⁰.

Розум та почування у живої тварі. Написав Б. Грінченко. Оповіданнячка про розум та почування у живої тварі з книг: Роменса „Умъ животныхъ“ та „Сто разсказовъ изъ жизни животныхъ“ попереказувала М. Загірня. 2-ге вид. Київ, 1919. Вид. В-ва „Поступ“.

Малий писарь. Оповідання Е. Амічіса. Переказала М. Грінченко. Вид. Укр. Видавн. Т-ва в Катеринославі. Катеринослав, 1917.

Додаток V до протоколу № 2.

Записка директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови.

Потреба на словник нашого старого язика вже віддавна відчувається, бо лексичний скарб нашої мови, найбільше в минулому, ще мало вияснений; так само й чужоземні впливи що до їхньої сили й ваги як у сучасній людовій мові, так і в старій письменній, подають низку спірних питань; їх за браком виведеного на яв і систематизованого матеріялу годі як слід роз'язати; так само дороги чужих впливів і епохи їхнього настання часто нам не зовсім ясні.

Отже, щоб заповнити ці люки нашої лексикології, КомісІя історичного словника має своїм завданням згромадити по змозі ввесь лексичний матеріял, що його вживалося з найдавніших часів у письменстві на території теперішньої України в найширшім розумінні цього слова.

Комісія не обмежена в своїм існуванні певним часом, через те має змогу як найповніше використати всі джерела, що можуть причинитися до історії нашої лексики, не минуючи навіть глосів, які ми подибуємо в творах арабських, грецьких і ин. авторів, і не в'яжучись жадними язиковими та літературними теоріями що до мови й письменства на території сучасної України.

Джерелами до вибору слів повинні бути не тільки первописи українські, але й твори старо-українського письменства, що залишилися в великоруоьких і білоруських списках (напр. Слово о плъку Игоревѣ, Іпацький літопис, І. Вишенський і т. ин.), а також молдавські грамоти української редакції.

Кожне слово повинно бути пояснене цитатою з того твору, відки його вибрано, причім правопис цитати мусить бути найдостотнішою копією того друкованого видання або рукопису, звідки слово взято.

Коли матеріял з найважніших джерел буде вибраний, то Комісія має приступити до редагування оснівних томів словника; пізніше

до них у доповненні мають видаватись дальші томи в міру нагромадження нового матеріялу.

Редагуючи словник, Комісія має по змозі зазначати походження слова, а в словах чужих, що перейшли не безпосередньо на Україну, вказувати також його форму в тій мові, що з неї його безпосередньо запозичено (напр., українське жовнір з німецького Soldner через польське żołnierz).

На чолі Комісії стоїть директор, але в його відсутності його заступає штатний член Комісії в характері керівничого, що поводиться в своїм керуванні згідно з інструкцією, яку затверджує Відділ.

Особовий склад Комісії становлять, опріч директора, штатні співробітники, секретар, справник (діловод), що їх затверджує Відділ, і вільно запрошені співробітники; останні працюють за винагороду від картки; високість оплачення картки встановлює Комісія і затверджує І-й Відділ Академії.

Директор Комісії,
професор *Є. Тимченко.*

Київ,
січень 1919 року.

ПРОТОКОЛ № 3

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Київі, 27 Січня 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський й акад. М. І. Петров.

І. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання.

2. Голова Відділу зробив доклад про статут Київського Музикального Інституту, надісланий фундаторами до Академії.

Постановлено: висловити думку для Спільного Зібрання Академії, що цей Інститут буде корисний для громадянства.

3. Голова Відділу прочитав записку проф. Брандта про необхідність археологічних розвідок у Таврії і про студіювання італіянських архівів, щоб здобути в них джерела для історії генуезських та венеціянських колоній у Таврії.

Доручено акад. А. Ю. Кримському розглянути цю записку й висловити про неї свою думку.

4. Обговорювалася кандидатура проф. Д. І. Яворницького в академики по катедрі української історії.

Постановлено: звернутися до проф. Д. І. Яворницького з запитанням, чи згоджується він виставити свою кандидатуру й чи зміг-би він переїхати для наукової праці до Київа.

5. Акад. А. Е. Кримський, подаючи програму своєї праці на 1919 рік, поділив її на дві паралельні частини. З одного боку, як Голова Комісії для складання словника живої української мови, він має роботу в царині української філології. З другого боку—він, дбаючи про завдачі академічної катедри арабо-іранської філології, кінчатиме свою довголітню роботу „Історія Персії [Ірану), її культури та письменства" і спинятиметься особливо на тих рисах, які за передмусулманських часів, приміром за династії сасанідів, мали вплив на

південь України через хазарів та через кавказькі народи, а за мусулманських часів—через арабський халіфат та через Туреччину.

6. Акад. Д. І. Багалій, в доповнення до пропонованих їм праць Постійної Археографічної Комісії, додав програм розпочатого їм для катедри української історії „Нарису української історіографії". До цього „Нарису", що з'явиться першою загальною спробою огляду джерел для історії України, повинна увійти також і історія розвитку української історії, як науки. Зміст нарису буде виключно фактичний, написаний як на підставі самих пам'ятників, так і на підставі невеличкої літератури по цьому питанню.

7. Акад. Д. І. Багалій зробив заяву, що для цієї наукової праці і розшукування матеріялів для його розвідки про майдебургське право в містах Лівобережної України йому потрібне буде у свій час наукове командирування.

Постановлено: висловити принціпіяльну згоду на таке командирування й довести про це до відома Спільного Зібрання Академії.

ПРОТОКОЛ № 4

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук, 6 лютого 1919 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський і акад. М. І. Петров.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання.

2. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій довів до відому Відділу, що Спільне Зібрання Академії утворило Постійну Комісію для складання Біографічного Словника, що ця Комісія знаходиться при Спільному Зібранню й що Головою цієї Комісії Спільне Зібрання обібрало його (Д. І. Багалія), Керівничим—В. Л. Модзалевського, а членами всіх академиків і директорів установ, а також проф. Граве, проф. Колубовського, Кат. Мик. Антоновичеву й Н. Ю. Мірзу-Авак'янц.

3. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій пропонував згідно з статутом і штатами утворити при Першому Відділі Постійну Комісію для присуджування премій за наукові праці по науках і катедрах українознавства при Першому Відділі.

Розглянувши це питання, Перший Відділ постановив: утворити таку Комісію, доручивши скласти правила для премій Голові Відділу з тим, щоб там була зазначена можливість для Першого Відділу призначати і свої власні теми, коли він цього забажав-би. Премії присв'ятити ймменням славнозвісних українських письменників-спеціялістів, згідно з думкою про це Комісії для вироблення законопроєкту про утворення Академії Наук.

4. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій запропонував придбати для Першого Відділу бібліотеку славнозвісного українського історика й археолога Володимира Боніфатєвича Антоновича на підставі заяви, зробленої про це дочкою небіжчика Ір. Вол. Антоновичевою й иншими спадкоємцями, котрі вирішили, щоб усі гроші, які визначить Академія за цю бібліотеку, було витрачено на його надмогильний памятник.

Голова Відділу акад. Д. І. Багалій подав записку про цю бібліотеку, складену їм на підставі її каталога, написаного власною рукою небіжчика.

Перший Відділ одноголосно висловився за придбання цієї надзвичайно цінної для нього й усіх його катедр бібліотеки й постановив прохати про негайне придбання її Спільне Зібрання Академії.

Записка акад. Д. І. Багалія додається до протоколу (див. додаток).

Додаток до протоколу № 4.

До Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук.

Ознайомившися з каталогом бібліотеки знаменитого історика й археолога Володимира Боніфатєвича Антоновича, маю за честь довести до відому Історично-Філологічного Відділу такі дані про її склад.

Бібліотека складалася небіжчиком В. Б. Антоновичем на протязі всього його життя й на ній яскраво відбилися всі його широкі й глибокі наукові інтереси. У тих відділах, якими спеціяльно цікавився В. Б. і по яких він сам працював, ми знайдемо не тільки головні наукові праці, які тоді можливо було здобути покупкою, або дістати в дарунок од наукових інституцій чи від окремих осіб-спеціялістів, але навіть дуже рідкі і дорогі видання, такі, яких не тільки тепер, але й тоді не можливо було купити в книгарнях і в антикварів. Такі, наприклад, видання про магдебургське право—„Щербича, Speculum Saxonum (1581); Porządek sądów miejskich. Volumina legum“ (повний комплект); польські й німецькі літописи й хроніки П. Дюйсбургського, М. Більського і т. ин.

На мій приблизний підрахунок, бібліотека В. Б. Антоновича складається з таких відділів і з такого числа книжок у кожному:

1. Археологія має 436 назв і приблизно 642 томи.
2. Археографія (документальні джерела)—159 назв і 339 томів.
3. Літописи — 69 назв і 114 томів.
4. Мемуари — 150 назв і 231 том.
5. Всесвітня історія—342 назви й 517 томів.
6. Історія слов'ян — 145 назв і 203 томи.
7. Російська історія — 201 назва й 315 томів.
8. Історія України — 444 назви й 559 томів.
9. Історична географія — 56 назв і 76 томів.
10. Юриспруденція — 113 назв і 155 томів.

11. Філософія і публіцістика — 118 назв і 168 томів.
12. Політична економія — 73 назви й 91 том.
13. Статистика — 121 назва й 144 томи.
14. Географія — 182 назви й 254 томи.
15. Етнографія — 154 назви й 206 томів.
16. Педагогія — 62 назви й 76 томів.
17. Періодичні видання — 185 назв і 519 томів.
18. Красне письменство — 669 назв і 884 томи.
19. Філологія — 77 назв і 97 томів.
20. Природничі науки — 164 назви й 184 томи.
21. Бібліографія — 45 назв і 83 томи.

Усього — приблизно 3.965 назв і 5.843 томи.

Найбагатіші й найцінніші відділи — археологічний, про історію України, про російську історію, про всесвітню історію, про історію слов'ян, відділ мемуарів, археографічний, літописів, географії (сучасної й історичної), етнографії, статистики: і в цих послідніх відділах найголовніше місце займає Україна, так що України — можна сказати — торкається (чи безпосередньо чи посередньо) найбільша частина бібліотеки — особливу ціну мають через склад свій для штудіювання України — мемуари, літописи, археографія, археологія — це все готові бібліотеки для кожного з цих відділів і їх треба лічити також готовими первісними бібліотеками для цілої низки катедр Першого Відділу Української Академії Наук — історії України, її археології, історичної географії, етнографії, народньої словесности, мови, церкви, потім для всесвітньої історії, філології, історії слов'ян й російської історії, філософії; в пригоді стануть для них і такі відділи, котрі торкаються і юридичних та економічних наук (10-й, 12-й і 13-й). 21-й відділ (бібліографія) має безпосереднє відношення й до українознавства, а красне письменство — до класи красного письменства при Першому Відділі; навіть у природничому відділі знаходяться книжки для штудіювання природи України.

Більша частина книжок — руською мовою, але є дуже багато мовами — латинською, польською, иншими слов'янськими, українською, французькою (багато), німецькою. Особливу ціну мають книжки польською мовою, котрі торкаються одночасно і Польщі і України.

На мій погляд, вважаючи на видатний склад бібліотеки В. Б. Антоновича, треба призначити за неї вищу ціну, тим більше, що гроші підуть виключно на збудування пам'ятника В. Б. Антоновичеві.

Академик *Д. Багалій.*

ПРОТОКОЛ № 5

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук, 13 лютого 1919 р.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров, академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання.

2. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій доклав про премії, утворені при Першому Відділі Академії, яким присвоєні, згідно з думкою Комісії для вироблення законопроекту про заснування Академії Наук, ймення видатних українських учених і діячів: М. І. Костомарова, В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, І. Франка, О. О. Потебні, М. О. Максимовича, Петра Могили, М. В. Лисенка.

Постановлено: звернутися також з відозвою до громадянства та інституцій, щоб вони давали жертви на збільшення цих премій.

3. Набуту для Першого Відділу бібліотеку В. Б. Антоновича вирішено не розрізняти, а залишити її в повному складі при Першому Відділі, бо всі її частини мають значіння для його катедр і для біографії самого В. Б. Антоновича.

4. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій і Неодмінний Секретар акад. А. Е. Кримський зробили доклад про розподіл кімнат у пансіоні гр. Левашової для потреб Першого Відділу.

Ухвалено: мати на увазі всі ті потреби й необхідні для них приміщення, про які писав у своїй записці Голова Відділу до Спільного Зібрання Академії, додавши до цього ще приміщення для бібліотеки В. Б. Антоновича.

5. Заслухано доклад Голови Відділу акад. Д. І. Багалія про записку Л. Леше, як раціонально поставити викладання нових мов по вищих школах.

Постановлено: доручити акад. А. Е. Кримському розглянути цю записку і висловити про неї свою думку.

6. Заслухано доклад акад. А. Е. Кримського й акад. М. І. Петрова про гору Дитинку в Київі, що має велике історичне значіння.

Постановлено: звернутися до Головного Управління Мистецтв і Національної Культури, щоб воно зробило заходи про охорону цієї місцевости (вона знаходиться над Дехтярною вулицею проти гори духовної семінарії й зветься ще инакше „Игорево Дворище").

ПРОТОКОЛ № 6

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Київі, 20 лютого 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров і академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання Відділу.

2. Голова Постійної Комісії для складання словника живої української мови, акад. А. Е. Кримський прочитав життєписи й списки наукових праць В. М. Ганцова та Г. К. Голоскевича й запропонував обрати їх постійними членами Комісії.

Одноголосно обрано В. М. Ганцова та Г. К. Голоскевича на постійних членів Комісії для складання словника живої української мови (з платнею по 9.000 карб. у рік кожному—згідно з обрахунком Відділу на 1919 р.).

Життєписи і списки наукових праць В. М. Ганцова та Г. К. Голоскевича додаються до цього протоколу (див. додатки: I, II, III і IV).

3. Акад. А. Е. Кримський доложив своє заключення з приводу записки Л. Леше, переданої (згідно з постановою попереднього засідання—протокол № 5, п. 5) на його розгляд.

Те що, пропонує Л. Леше, на погляд акад. А. Е. Кримського, взагалі раціональне, та в подробицях це питання не може бути розглянуто Академією Наук, але Педагогічною Академією, або якимсь Педагогічним Товариством. Вони-б тоді й могли скласти особливу Комісію для розгляду й оцінки тих методичних питань, які порушив автор записки.

Постановлено: це заключення ухвалити й повідомити про це Спільне Зібрання Академії.

4. Академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов доклав про необхідність перевезти до Київа з Петербургу

приватні бібліотеки покійного Ф. К. Вовка, П. Я. Стебницького, Лотоцького та М. М. Могилянського.

Постановлено: вжити всіх заходів, щоб перевезти до Київа згадані бібліотеки.

5. Академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов доклав про необхідність складати енціклопедичний словник.

Постановлено: мати це на увазі на дальші часи.

6. Академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов зробив доклад про видання при Академії творів українського письменства.

Видання має носити назву: „*Академічна бібліотека українських письменників*“.

Мета його—дати повні наукові й критичні, та разом і загально-доступні видання українських класиків з широкими коментаріями та вичерпуючими дослідами про особу й творчість кожного автора. Отже до видання повинні бути долучені статті про письменника, його портрети й автографи та факсимільє текстів, малюнки на його сюжети й т. и.

Що до загального плану, то докладчик пропонує почати з І. Котляревського, як поворотного пункту в історії українського письменства. На другий випуск мали-б іти перші письменники по Котляревському, як от К. Пузина, В. Гоголь, К. Тополя, а також уся та анонімна, віршова й драматична, обивательська література, що її зразки маємо у відомому „Вояжі Беклемишева“, віршах про 1812 рік, „Любці“ і т. и. Далі по-ряду ішли-б письменники початкової доби українського літературного відродження: 3) Артемовський-Гулак; 4) Боровиковський; 5) Гребінка; 6) Бодянський, Максимович і Срезневський; 7) Метлинський; 8) Костомаров; 9) Поети 40-х років, що появлялись по тодішних альманахах, як от: Петренко, Чужбинський і ин.; 10) Письменники з української школи в польському письменстві, як Залеський, Падура-Осташевський, А. Шашкевич, Ценглевич і ин.; 11) Відродження в Галичині: М. Шашкевич і инші письменники до 1848 року; 12) Квітка-Основ'яненко.

План видання перших випусків докладчик пропонує такий:

І. Котляревський (2-3 томи)—а) текст усіх писаннів, другорядних у додатку; б) варіянти (в додатку); в) коментарій—лексикальний, історичний та мітологічний; г) статті (наукові й вичерпуючі справу, але разом стислі і популярні) на ось такі теми:

1. Біографія Котляревського.

2. Історично-літературна характеристика.

3. Провідні ідеї (питання про свідомість К-го), підстави, ґрунт та історичні обставини.

4. „Енеїда“ К-ого й инші пародії (впливи на Котляревського).

5. Драматичні твори К-ого (зв'язок між попередньою та тодішньою драматургією).

6. Впливи К-ого в українському письменстві („Котляревщина“).

7. Котляревський і критика (огляд літератури про К-ого).

8. Котляревський у чужих письменствах.

9. Мова Котляревського.

10. Український побут у Котляревського.

11. Котляревський у мистецтві: { а) в живописі. б) в музиці.

12. Рукописи Котляревського.

13. Пам'ятник Котляревському.

14. Огляд виданнів Котляревського.

15. Бібліографія.

II. Перші письменники по Котляревському (I том): твори Пузини В. Гоголя, К. Тополі, а також анонімної літератури того часу, як друкованої, так по змозі й нового матеріялу: тексти, коментарії і біографічні та історично-літературні статті про кожного письменника, а чи поодинокий твір, як що автор невідомий. З загальних статтів повинно-б додати:

1. Огляд тогочасного письменства на Україні.

2. Генеза і впливи на тодішнє письменство.

3. Побут у тодішньому письменстві.

4. Україна в тогочасному письменстві російському.

Відділ, вислухавши уваги й додатки академиків Д. І. Багалія, А. Е. Кримського та М. І. Петрова (про потребу дослідів по архівах у Харкові, Полтаві та Катеринославі та про можливих співробітників), приняв і ухвалив загальний план, доручивши акад. С. Єфремову на найближче засідання: 1) дати детальний план видання також і творів Артемовського-Гулака, над яким доведеться певне працювати паралельно, і 2) подати міркування про склад Комісії для зазначеної роботи,—організація Комісії має бути розглянута теж на найближчому засіданні.

7. Академики Д. І. Багалій і А. Е. Кримський запропонували на посаду Керівничого Постійної Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства академика класи красного українського письменства С. О. Єфремова.

Постановлено: вибори перевести у слідуючому засіданні Відділу.

Додаток І до протоколу № 6.

Життєпис В. М. Ганцова.

Всеволод Михайлович Ганцов народився 25-го листопада 1892 р. в м. Чернігові. Середню освіту здобув спочатку в чернігівській гімназії, а потім в колегії Павла Галагана в Київі. Скінчивши останню в 1911 році, в-осени того-ж року залічився студентом історично-філологічного факультету Петербурзького Університету, який і скінчив по слов'яно-руському відділі в-осени 1916 року. Ще підчас перебування в університеті почав працювати над питаннями мовознавства (переважно — руського й слов'янського) у проф. акад. О. О. Шахматова, І. О. Бодуена-де-Куртене та Л. В. Щерби. По скінченню університету був залишений акад. О. О. Шахматовим по катедрі „русскаго языка и словесности" при Петербурзькому Університеті (на строк з 8. X. 1916 р.— 8. X. 1918 року). Після революції 1917 року живе на Вкраїні. Улітку 1917 р. викладав курс української мови і літератури на вчительських курсах українознавства в м. Козельці й курс української мови—в Херсоні; в 1918 році викладав українську мову на літніх учительських курсах у м. Ніжині. З квітня 1918 року до жовтня місяця займав посаду Козелецького Повітового Комісара по народній освіті. З 1-го жовтня 1918 р. прикомандирований Міністерством Народньої Освіти як професорський стипендіят до Університету св. Володимира у Київі до катедри української мови.

Додаток ІІ до протоколу № 6.

Реєстр наукових праць В. М. Ганцова.

1. „Описаніе говора С. Патютъ Козелецкаго уѣзда Черниговской губерніи". Працю ухвалено „Отдѣленіемъ русскаго языка и словесности Россійской Академіи Наукъ" до друку в „Сборникѣ Отдѣленія русскаго языка и словесности" в 1916 році.

2. „Особенности языка Радзивиловскаго (Кенигсбергскаго) списка лѣтописи". Працю цю написано в 1916 році, але досі ще не надруковано.

3. „Українська мова" (стаття вміщена в календарі „Благодійного Товариства" за 1917 р., стор. 115-119).

4. Рецензія на „Основи науки про мову українську" доц. Ів. Свенціцького („Вільна Українська Школа", 1918-1919 шк. р., № 3, стор. 189-194).

„Фонетична історія звуків ō, ē [довгих] в українській мові“ (Має друкуватися в „Записках Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук“).

6. Рецензія на „Курсъ украинскаго языка“ (2 вид., Київ, 1918) І. Огієнка („Книгарь“, травень 1919 р., ч. 21).

7. Дифтонгічні говірки козелецького повіту (стаття ця має друкуватись в одному з найближчих чисел „Записок Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук“).

Додаток III до протоколу № 6.

Життєпис Г. К. Голоскевича.

Григорій Костянтинович Голоскевич народився 4-го листопаду 1884 року в с. Сопруньківцях, Ушицького повіту, на Поділлі, де його батько був священиком. Середню освіту отримав у приворотській духовній школі і камянець-подільській духовній семинарії. Скінчивши семинарію (1905), був рік учителем у двохкласовій церковно-вчительській школі в с. Чорнокозинцях, кам'янецького повіту. 1906-го року вступив до Петербурзького Університету, який і скінчив весною 1911 р. по словесному відділу історично-філологічного факультету. В університеті студіював історію і діялектологію української мови в акад. О. О. Шахматова і був залишений при катедрі „рускаго языка и словесности“. По скінченню університету був учителем російської мови в середніх школах у Ризі (1911-13 р.р.) і в Петербурзі (1913-17 р.р.). В серпні 1917 року переїхав до Київа.

Додаток IV до протоколу № 6.

Реєстр наукових праць Г. К. Голоскевича.

1) Описаніе говора с. Бодачевки (Колодіевки) Ушицкаго уѣзда Подольской губ. (Извѣстія II Отд. Акад. Наукъ, 1910, XIV, кн. 4.).

2) Фонетичні записи двох українських казок с. Бодачівки, Ушицького повіту Под. губ. (Н. Дурново, Хрестоматія по малорусской діалектологіи. Москва, 1913).

3) Евсевіево Евангеліе 1283 г. Опытъ историко-филологическаго изслѣдованія. (Изслѣдованія по русскому языку, т. III, вып. 2, П. 1914).

4) Український правописний словничок з короткими правилами правопису. П. 1916.

ПРОТОКОЛ № 7

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Київі, 27 лютого 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров і академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання.

2. Згідно з постановою попереднього засідання (п. 6) переведено вибори академика класи красного українського письменства С. О. Єфремова на посаду Керівничого Постійної Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства.

Тайним голосуванням С. О. Єфремова обрано одноголосно (він сам участи в виборах не брав), з платнею 13.000 карбованців річно.

3. Первісний склад Постійної Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства стверджено такий: В. С. Бойко, П. І. Зайцев, М. К. Зеров, О. Т. Кисіль, М. А. Плевако, П. П. Филипович, М. М. Марковський, І. Я. Айзеншток, Е. М. Іванов, В. А. Біднов.

4. На посаду Помічника Головного Редактора усіх видань Першого Відділу з платнею 6.000 річно одноголосно (4 голосами) обрано П. І. Зайцева.

Короткий перебіг його життя і спис наукових праць до цього додається.

5. Ухвалено: приняти до друку в „Записках Історично-Філологічного Відділу" розвідку М. М. Марковського про Котляревського й рукописні тексти його „Наталки Полтавки" 1820 і 1838 р.р.

6. Заслухано прохання М. Марковського в справі полекшення користування деякими рукописами для праці над історичним словником української мови.

Постановлено: звернутися до Микольського й Михайлівського Золотоверхого манастирів з проханням прислати згадані в проханню рукописи (два томи проповідей Ан. Радивиловського та збірник з недру-

кованими проповідями Л. Барановича) до Бібліотеки Відділу для тимчасового користування.

7. Вирішено прохати Раду Київської Духовної Академії і Церковно-Історичне Товариство надіслати до бібліотеки Першого Відділу Академії Наук свої видання.

8. Обговорювалося питання про кандидатуру академика Петербурзької Академії Наук В. М. Перетца в члени Української Академії Наук по катедрі української мови.

Постановлено: звернутися з запитанням до акад. В. М. Перетца, чи згодиться він виставити свою кандидатуру і чи зможе він переїхати до Київа.

ПРОТОКОЛ № 8

чергового засідання Першого (Історично-Філологічного) Відділу Української Академії Наук у Київі, 6 березня 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує й обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров і академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов.

1. Прочитано й затверджено протокола попереднього засідання Відділу.

2. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій зробив доклад про необхідність мати при Бібліотеці 1-го Відділу, яка утворилася вже нині з книгозбірні проф. В. Б. Антоновича і яка буде постійно збільшуватися новими книжками для всіх катедр Відділу, бібліотекаря, що складав-би каталог, вів-би регістрацію й каталогізацію книжок, відав-би їх купівлею і видачею для користування всім тим, хто має відношення до Академії. Ці обов'язки по цій посаді він пропонував-би доручити вдові небіжчика В. Б. Антоновича, Катерині Миколівні Мельник-Антоновичевій, котра не тільки дуже добре ознайомлена з цією бібліотекою, але й узагалі являється людиною, досить відомою в науці своїми працями з археології та української історії.

Життепис К. М. Мельник-Антоновичевої і реєстр її праць додається до цього протоколу (д. додаток I і II).

Постановлено: призначити К. М. Антоновичеву на посаду бібліотекаря Першого Відділу, з платнею 450 карб. на місяць.

Головою Бібліотеки згодився бути Голова Відділу акад. Д. І. Багалій.

3. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій довів до відома Першого Відділу справу про обрахунок Постійної Комісії для складання словника діячів України. Хоч ця Комісія існує при Спільному Зібранню Академії, але вона торкається й інтересів І-го Відділу вкупі з ІІ-м і ІІІ-м. Виявилося, що треба доасигнувати на її нормальну діяльність у 1919 році з коштів цих 3-х Відділів 10.040 карб. 27 коп.; таким чином треба, щоб 1-й Відділ заасигнував з свого „капіталу на наукові заповзяття" одну третину цієї суми, тоб-то 3.346 карб. 76 коп.

Постановлено: заасигнувати Постійній Комісії для складання Біографічного Словника українських діячів згадану суму (3.346 карб. 76 коп).

4. Академик класи красного українського письменства С. О. Єфремов, як Керівничий Постійної Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства, докладає, згідно з постановою попереднього засідання Відділу від 20-го лютого [прот. № 6, п. 5], про план видання творів Артемовського-Гулака в серії „Академічна бібліотека українських письменників".

Артемовському-Гулакові має бути одведений один том. Відповідно до ухвалених Відділом загальних основ, сюди увійдуть: а) тексти всіх писань Артемовського [ті, що не мають художнього значіння, як „патріотичні" вірші, дисертація, орації, листи і ин.—в додатку]; б) варіянти [особливо „Пан та собака"]; в) коментарії; г) портрети й інші малюнки [наприклад знимки з мавзолею на могилі письменника]; д) статті на такі теми: 1) Біографія, з новими матеріялами з архівів харківських і петербурзьких; 2) Історично-літературна характеристика; 3) Генеза літературної творчости [впливи: українські, польські, класичні, як Горацій, романтизм]; 4) Переклади і перерібки [впливи академічні]; 5) Артемовський-Гулак і критика [огляд бібліографії]; 6) Мова Артемовського-Гулака; 7) Політично-громадське становище Слобожанщини та заснування університету; 8) Харків за часів Артемовського-Гулака; 9) Огляд виданів його творів; 10) Рукописи.

Після обміну думками між присутніми членами Відділу та вказівок, де знайти ті чи інші матеріяли про Артемовського-Гулака, постановлено цей план ухвалити.

Додаток І до протоколу № 8.

Життепис К. М. Мельник-Антоновичевої.

Катерина Миколівна Мельник-Антоновичева народилася при кінці 1859 р. на Полтавщині в сім'ї лікаря Миколи Мельника. Гімназіяльну освіту одержала вдома до VII класи. Скінчивши полтавську гімназію,

вступила в 1878 р. на історично-філологічний відділ Висших Жіночих Курсів у Київі, на яких пробувала 5 год, працюючи, під керівництвом проф. В. Б. Антоновича, над вивченням історії України та загальної передісторичної археології. На курсах записала та зладила до видання всі виклади проф. Антоновича, за винятком історії Галицької Руси, яка вже була в той час одлітографована. Археологію студіювала в кабінеті стародавностей університету св. Володимира.

Тут незабаром почала допомогати В. Б. Антоновичеві в його праці над упорядкуванням музею. В 1890-х роках не офіціяльно перейняла всю працю в музею на свої руки і провадила її навіть по смерти В. Антоновича приблизно до 1912-1913 року. Археологічні розкопки почала з 1880 р. (розкопки могил в околиці Кременчука 1880), почасти беручи участь в археологічних командируваннях В. Б. Антоновича: розкопки в Херсонщині та в подільській Наддністрянщині 1883 та 1884, розкопки в могилівській губернії 1892-3 р., розкопки на Київщині та на Волині 1894-5 роках; почасти, беручи самостійні доручення від московського Археологічного Товариства: 1) розкопка неолітичного селища на дніпрових порогах, 1885 р.; розкопка могил на Волині 1897, 1898 р., така-ж розкопка на Харківщині в 1900 й 1901 р. р. Брала участь у працях та екскурсіях археологічних з'їздів: V [в Тифлісі], VI [в Одесі], VIII [в Вільні], XI [в Київі], XII [в Харкові], причому уряджувала вистави передісторичньої археології двох остатніх з'їздів, XIV [в Катеринославі] та XVI в [Чернигові].—Опріч того брала участь у мандрівці галицької академічної молоді 1880 році, а по скінченню її одбула дальшу подоріж по українській та польській Галичині, по Австрії, Угорщині та Італії, де студіювала всяку старовину. В 1896 та 1900 роках брала участь в екскурсії В. Б. Антоновича до Італії та Сицілії.

Додаток II до протоколу № 8.

Реєстр друкованих праць К. М. Мельник-Антоновичевої.

I. Праці з історії та історичної географії.

1. Иванъ Виговскій, Тетеря, Многогрѣшный—у виданню „Историческіе дѣятели Юго-западной Россіи". 1883.

2. Путевые очерки Подоліи — „Кіевская Старина", 1884, V, 1-32, VII, 359-391, IX, 53-81, X, 254-275; 1885, III, 465-489, XII, 651-683.

3. На Днѣпровскомъ Побережьи — там-же, 1887, VIII, 638-675.

4. По-Тетеревскіе города — там-же.

5. Свѣдѣнія о походѣ въ Кримъ Михайла Дорошенка — там-же, 1896, XI, 274-286.

II. Праці з археології.

6. Слѣды мегалитическихъ сооруженій въ Южной Россіи—„Труды VI Археол. Съѣзда въ Одессѣ", 1884 р. [Статтю цю передруковано в виданню Львівської Просвіти]:

7. Описаніе археологическихъ коллекцій въ музеѣ А. Н. Поля въ Екатеринославѣ. Київ, 1893.

8. Основные типы неолитической культуры въ стоянкахъ и мастерскихъ средняго бассейна Днѣпра— доклад на VIII археол. з'їзді у Вільні 1893.

9. Раскопки въ землѣ Лучанъ—„Труды XI Археол. Съѣзда въ Кіевѣ" 1899.

10. Раскопки кургановъ въ Харьковской губерніи— „Труды XII Археол. Съѣзда въ Харьковѣ" 1902.

11. Неолитическая мастерская на урочищѣ Стрільча Скеля на днѣпровскихъ порогахъ — „Труды IX Арх. Съѣзда въ Москвѣ". 1890.

12. Курганы-майданы и городища-майданы въ Южной Россіи—„Труды XIII Археол. съѣзда въ Екатеринославѣ" 1905.

13. Каталогъ коллекцій первобытныхъ древностей выставки XI Археол. Съѣзда 1899.

14. Каталогъ первобытныхъ древностей выставки XII Археол. Съѣзда 1902.

15. Про майданові городища на Україні (з мапою)— „Записки Наукового Товариства у Київі", 1909, кн. IV.

III. Переклади та перекази з инших мов.

16. Очеркъ исторіи Юго-Западной Руси [Kaczała, Polityka polaków względem Rusi]—„Кіевская Стар.", 1885, I, 19-56; II, 282-307; III, 437-464; IV, 678-716; V, 21-43; VI, 205-218.

17. Мемуары, относящіеся къ исторіи южной Россіи; т. I и II, за редакцією В. Б. Антоновича. 1890 й 1896.

18. Тарасъ изъ Ворохты—„Кіев. Стар."

4. Вѣдьма [Orzeszkowa,—Dziurdziowie] —„Кіевск. Ст.", 1887, II, 279-326; IV, 684-707; V, 79-107; VII, 490-519; VIII, 693-726, IX, 81-102.

5. На рубежѣ [R. Gawroński, Na kresach]—„Кіевск. Стар."; 1888, I-III, 180-243; IV, 64-99; V, 209-234; VI, 365-388; VIII, 315-348, IX, 523-566.

21. Нечистая сила [Ostoja, Zły duch]—„Кіевская Старина" 1889, IV, 152-173; V-VI, 507-531; VII, 188-220; VIII, 491-514.

ПРОТОКОЛ № 9

чергового засідання Першого [Історично-Філологічного] Відділу Української Академії Наук у Київі, 13 березня 1919 року.

Головує: Голова Відділу акад. Д. І. Багалій; він-же виконує обов'язки Секретаря.

Присутні: акад. А. Е. Кримський, акад. М. І. Петров, акад. класи красного українського письменства С. О. Єфремов.

1. Прочитано і затверджено протокола попереднього засідання Відділу.

2. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій оголосив доклад Помічника Редактора „Записок", П. І. Зайцева про зміст 1-ої книжки „Записок", про розмір книжки, про число примірників, яке, на його думку, треба було-б довести до 2.000, щоб зменшити їхню ціну, про необхідність збільшити авторський гонорар за критичні розгляди і рецензії, бо без цього трудно буде знайти відповідне число співробітників для цього відділу, про те, якої ортографії треба уживати в „Записках".

Після обговорення всіх оцих питань, постановлено: а) доклад взагалі ствердити; б) розмір „Записок" повинен бути не менш, ніж 10 аркушів, а з офіційною частиною до 15 аркушів [перші 2 книжки]; в) друкувати книжки у 2.000 примірниках; г) за рецензії платити по 400 карбованців за аркуш; д) потрібний нині для видання звищений кредіт внести до обрахунку на наступні місяці біжучого 1919 року; е) приняти для „Записок" правопис Міністерства Освіти; з) приняти до гурту співробітників „Записок" по археології і мистецтву О. І. Селенгінського; ж) ухвалити поданий зміст першої книжки „Записок".

3. Голова Відділу акад. Д. І. Багалій оголосив curriculum vitae і реєстр праць проф. О. С. Грушевського та їхню оцінку, пропонуючи його на посаду директора Постійної Комісії для складання історично-географічного словника української землі.

Подану акад. Д. І. Багалієм наукову оцінку ухвалено й постановлено балотувати проф. О. С. Грушевського у наступному черговому засіданню.

Життєпис, реєстр праць і їхня оцінка додаються до цього протоколу (див. додаток I, II і III).

Додаток І до протоколу № 9.

Життєпис проф. О. С. Грушевського.

Грушевський Олександер Сергієвич народився в 1877 році. Скінчивши гімназію у Владикавказі, вступив на історично-філологічний факультет Університету св. Володимира і слухав паралельно виклади на I—II курсах правничого факультету. Курс історично-філологічного факультету закінчив з дипломом I степені і золотою медаллю, за працю „Турово-Пинское Княжество". Закінчивши університетські студії, відбув кілька подорожей по Австрії і Німеччині, працюючи по музеях над питаннями археології та доісторичної доби середньої і східньої Европи, а в бібліотеках—історії романського середньовікового життя. Пізніше перейшов до питань заселення Наддніпрянщини і переселився до Одеси, щоб використати місцеві історичні матеріяли. Дальший розвиток праці захопив і матеріяли московських, а потім і петербурзьких архівів. Паралельно йшли виклади в університетах: в Одесі [весною 1907 р. став викладати українською мовою, за що здобув офіційну догану], в Москві і Петербурзі—з історії України, причому читав загальні курси і спеціяльні [про окремі доби та про історію соціяльного та економічного життя].

Наукові інтереси скупчувались коло таких питань: а) устрій Великого Князівства Литовського [„Пинское Полѣсье" 1903; „Города Вел. Княжества Литовскаго"—вийшла лише I частина; „Панський маєток XIV-XVI віків"—приготовлено до друку]; б) суспільний та економічний побут гетьманщини: в) суспільне життя XIX віку і новіша українська література.

10/III. 1919 р.

Додаток II до протоколу № 9.

Реєстр головніших праць проф. О. С. Грушевського.

Наукових статтів та розвідок надруковано більш 100 (не рахуючи справоздань про подорожі, заміток ювилейних та некрологів і рецензій); зазначено тут лише важніші для характеристики наукових інтересів.

Княжий період.

Пинское Полѣсье. IX-XIII в. в. К., 1901.

Вел. Князівство Литовське.

а) Адміністративний устрій.

Пинское Полѣсье. XIV-XVI в. в. К., 1903, стор. 192 + 194.

Повинность городовой работы въ Вел. Кн. Литовскомъ.

Господарскія уставы о доходахъ намѣстниковъ-державцевъ.

б) Міста.

Города Вел. Кн. Литовскаго. І. К., 1918, стор. 240.

З мійського життя в полудневих замках—„Україна", 1917, I-II, стор. 38-45.

в) Економічне життя.

Рибне мито—„Записки Укр. Наукового Т-ва в Київі", т. XVI.

З історії торго-вельних відносин—„Україна", 1917.

Соляні комори—там-же, 1917,

Митні комори—там-же, 1918, I-II, стор. 21-31.

г) Суспільне життя к. XVI в.

Изъ полемичной литературы временъ борьбы съ уніею—„Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности", 1917.

Економічне життя Гетьманщини.

З життя української старшини XVIII в.—„Записки Укр. Наукового Т-ва в Київі", т. III (1908), стор. 149-158.

З економічного життя українських монастирів XVII-XVIII в. в.—„Україна" 1914, IV, стор. 42-48.

Суспільне життя поч. XVIII в.

По катастрофі 1708 р. Конфіскація земель у мазепинців—„Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка", 1907, I (LXXV), стор. 85-95.

Розквартированє російських полків на Україні—там-же, 1907, IV (т. LXXVIII), стор. 5-25.

Воєнні роботи—Там-же, 1907, VI (т. LXXX), стор. 19-35.

Глухів та Лебедин—там-же.

Початки XIX в.

З життя українського панства [Стороженки]—„Літературно-Науковий Вістник", 1913, V, стор. 257-263.

Изъ жизни украинской интеллигенціи 1830-хъ годовъ—„Изв. Отд. русск. яз. и слов.", 1916.

Розробленя української історіографії.

З початків нової української історіографії—„Україна", 1914, II, стор. 57-63.

Къ судьбѣ „Исторіи Руссовъ“ —„Чтенія О-ва Н.-Лѣтописца“, т. XIX.

Максымовичъ М. А.—„Изв. Отд. русск. яз. и слов.“, 1908.

Изъ харьковскихъ лѣтъ Костомарова—ЖМНПр.

Маркевичъ Н. А.—ЖМНПр.

Розробленія української етнографії.

Изъ исторіи украинской этнографіи—„Изв. Отд. р: яз. и слов.“, 1909.

Раннія этнографическія работы Костомарова- там-же, 1911.

Шевченко.

Три літа—Шевченківський Збірник, 1914.

Історичні твори Шевченка на лекціях істор К., 1918.

Кирило-Методіївське братство.

З настроїв і думок Кирило-Методіївського Бр тва—„Україна“, 1914, кн. I, стор. 71-76.

Литературные планы и надежды К.-М. Братств „Украинская Жизнь“, 1914, II, стор. 68-76.

Література XIX в.

Сучасне українське письменство. К., 1909 (друге дання—К., 1918).